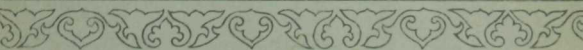

КАЗАН УТЛАРЫ

9.1989

ИГЪТИБАР — ХИКЭЯЛЭР ЯРЫШЫ!

«Казан утлары» журналы редакциясе 1990 елда хикэялэргэ ачык конкурс игълан итэ.

Жәмгыятебезнең демократияләшүе, хәбәрдарлыкның киңәя баруы үзгәртеп кору юлына баскан тормышыбызны әдәби әсәрләрдә бөтен катлаудылыгы һәм яктылыгы белән чагылдырырга мөмкинлек бирә. Татар әдәбиятының күп гасырлык традицияләре, язучыларыбызның һәм яшь каләм ияләренең дөнья әдәбиятының алдынгы тәҗрибәсе белән таныш булуы конкурстка югары идеяле һәм эхлаклы, кызыклы эчтәлекле һәм кыю әсәрләр китерер дигән ышаныч тудыра.

Конкурстка тәкъдим ителәчәк хикэялэрнең беркайда да басылмаган булуы, күләме машинкада егерме дүрт биттән артмавы, редакциягә 1990 елның утыз беренче декабреннән дә соңга калмый җибәрелүе шарт. Ижади ярышта, жюри, редколлегиябез ағзалары һәм редакциябез хезмәткәрләреннән башка, теләсә кем катнаша ала.

Әсәрлэрне баяләү өчен корылган жюригә Әмирхан Еники, Гариф Ахунов, Мәдина Маликова, Ренат Харис, Марсель Галиев, Салих Маннапов, Тәүфикә Әйдиһәр кертелде. Иң яхшы хикэялэрне билгеләүдә укучыларның да актив катнашуын — фикерләрен редакциябезгә язып җибәрүен көтәбез. Конкурс йомгагы 1991 елның беренче яртысында ясалачак.

Әсәрлэрнең иң әйбәтлэре журналыбызда басыла бара чак. Ярышта җиңүчелэрне өч премия көтә:

Беренче — 300 сум.

Икенче — 200 сум.

Өченче — 150 сум.

Хөрмәтле каләмдэшлэр, «Конкурстка» дип махсус тәкъдим иткән хикэялэрегезне көтәбез!

Редакция.

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ
ОРГАНЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

1989

9

(803)

КПССНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА
ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ

КАЗАН

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

М. ШАБАЕВ. Тор-рыйк... тор-рыйк... Шигырь- ләр	3
З. ФӘТХЕТДИНОВ. Үлем элмәге. Роман	6
М. ГАЛИЕВ. Рух. Шигырьләр	73
Х. ӘЮПОВ. Кәпкә баганасы турында баллада. Шигырьләр	77
К. ТИМБИКОВА. Табыллык хатлар сере. Эписто- ляр повесть	80
Р. БОХАРАЙ. Төнге ярда «Әллүки». Шигырь- ләр	137
Р. ВӘЛИУЛЛИН. Бары алга, алга!.. Шигырь- ләр	139
И. ГЫЙБАДУЛЛИН. Каен. Шигырьләр	140

ПУБЛИЦИСТИКА

Т. ӘЙДИ. Якты нурлар эзләгез	141
--	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Яшьлегемдә яшһәрмен. Р. Зәйдуллин kitabы турында яшь тәнқыйтьчеләр бәхәсе	153
--	-----

Р. МОСТАФИН. Тарих хөкеме. Суд тикшерүе ма- териаллары буенча	156
--	-----

МӘДӘНИЯТБЕЗ ТАРИХЫНА

Т. КАМАЛОВ. Көнбатышка йөз белән	164
Г. КАЙБИЦКАЯ. Беренче адымнар	168

КИТАП КУЗӘТҮ

И. АБДУЛЛИН, И. НАДИРОВ. «Татарика»	170
Ф. УРМАНЧЕЕВ. Риваятьләр һәм легендалар	174
Р. МИНГАЛИМ. Энәм әйтсә — әйтәул!	178

ТАТАР ХАЛЫК МУЗЫКА УЕН КОРАЛЛАРЫ

Р. ГЫЙЛӘЖЕВ. Тальян гармун	179
--------------------------------------	-----

Беренче дәрес	181
Гарәп алифбасы нигезендә татарча уку күнекмә- ләре	185

«КАЗАН УТЛАРЫ» 1990 ЕЛДА

Баш редактор

РЕНАТ ХАРИС

Редколлегия

ГАРИФ АХУНОВ

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ

МИРКАСЫЯМ ГОСМАНОВ

АЯЗ ГЫЙДӘЖЕВ

МАРСЕЛЬ ЗАРИПОВ

ФЛУС ЛАТЫЯПОВ

(жауаплы секретарь)

МӘДИНӘ МАЛИКОВА

САЛИХ МАННАПОВ

ФӘРВАЗ МИҢНУЛЛИН

ФЛҮН МУСИН

МАРАТ МӨЛЕКОВ

РИНАТ МӨХӘММӘДИЕВ

РАШАТ НИЗАМИЕВ

(баш редактор урынбасары)

ГӘРӘЙ РӘХИМ

КОЯШ ТИМБИКОВА

(бүлек редакторы)

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИН

МӘХМУТ ХӘСНОВ

МӨДӘРРИС ӘГҖЛӘМОВ

ТӘУФИКҖ ӘЙДИ

(бүлек редакторы)

АЗАТ ӘХМӘДУЛЛИН

А. РАСИХ. «Ишан оныгы». Романнан өзек . . . 189

Мәдәният торымышы көндәлеге 190

Тышлыктагы сурәтләр 192

В НАШЕМ НОМЕРЕ

«Проза и поэзия»: начало романа З. ФАТКУТДИНОВА «Петля смерти»; эпистолярная повесть К. ТИМБИКОВОЙ «Тайна найденных писем»; Стихи М. ШАБАЕВА, М. ГАЛИЕВА, Х. АЮПОВА, Р. БУХАРАЕВА, Р. ВАЛИУЛЛИНА, И. ГИБАДУЛЛИНА.

«Журналистика»: очерк Т. АПДИ о жизни и быте татар Ульяновской области.

«Литературная критика»: молодые критики о творчестве Р. ЗАЙДУЛЛИНА: статья Р. МУСТАФИНА «Суд истории».

«К истории культуры»: статьи Т. КАМАЛОВА «Лицом к Западу»; Г. КАИБИЦКОЙ «К 50-летию татарского театра оперы и балета».

«Библиография»: И. АБДУЛЛИН и И. НАДЫРОВ рецензируют книгу «Татарика», изданную в Финляндии; статья Ф. УРМАН-ЧЕЕВА «Легенды и сказания»; рецензия на книгу молодого поэта Л. Леронова;

«Татарские народные музыкальные инструменты»: Р. ГИЛЯЗОВ. Талынка.

Уроки татарского языка.

Навыки чтения на основе арабской графики.

Дневник культурной жизни.

Из наших обложках: современные ювелирные изделия. Башня во дворе Казанского «гостинного двора». Репродукция с литографии английского художника XIX века Э. Турнерелли.

Безнең адрес: 420066,
Казань, ул. Декабристов, 2.

Телефоннар:

баш редактор — 53-07-60.

баш редактор урынбасары —

53-07-09.

жауаплы секретарь — 53-07-09.

бүлекләр:

проза, поэзия, очерк — 53-07-61.

тәңкыйть, фон, сәнгать,

хатлар — 53-07-63.

Бүлек редакторлары Мансур Вәлиев, Рәдиф Гатауллин.

Редакторлар Нияз Акмалов, Шамиль Маннапов, Жәүдәт Миңнуллин, Рәшит Әхмәтҗанов.

Техредакция: Р. Вәфина, Г. Моратова, Ф. Сабирова, Т. Сибгатуллина, Р. Сөләйманова.

Производства бирелде 6.07.1989 ел. Басарга кул куелды 6.09.1989 ел. ПФ 05283. Офсет ысулы белән басылды.
Кагазь форматы 70×108/16. Учети-изд. табак 14,2. Басма табак 12(16,8).

Тираж 77049. Заказ Б-301. Бәяс 90 тис.

КПССтың Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясы.

Казан, Декабристлар урамы, 2.

С. «Казан утлары», 1989 ел.

Марс Шабает

Тор-рыйк... тор-рыйк...

Тагын көзге торна кәрваннары —
жылы якка китеп барганнары.
Почмакланып очкан пунктирлар ...
сызык-нокта,

сызык-нокта —

сорау билгеседәй эленеп тора.

Хәвеф тулы сорау:

житәрбезме?

Жәй буена жан саклады алар

туган якларында,

жан саклады:

суладылар —

агуланган һава,

ашадылар —

агуланган азык,

эчкәннәре су дип —

агу булды...

Зират төсле үле басуларда

агуланган борчак чүпләделәр,

чәрпәләштеләр дә талаштылар,

сәрхушләнеп бетеп,

адаштылар...

Көзгә бары уннан бере калды...

Исән калганнары китеп бара:

агу жыеп үскән канатларда —

курку-хәвеф:

барып житәрбезме?

Озатмагыз көнчел караш белән:

Эх, миндә дә канат булсачы!» — дип.

Туган жирләреннән аерылулар,—

агуланган туган жирләреннән!—

барыбер ачы икән,

бик ачы бит...

Канат булса,

бәлки, чынлап без дә

үзебез агулаган кара бала —

Чернобыльләреннән

очып китәр идек...
 Качып китәр идек...
 Торналарга кушылып,
 кояр идек жиргә каурый урынына
 жыр-моң гына:
 «Тор-рыйк... тор-рыйк...»
 Эштән чыгардык без Жиребезне —
 кайда торыйк?

Оя корыйк?
 Кушылыык та торна тавышына
 елыйк...

елыйк...

сулык-сулык:

тор-рыйк...

тор-рыйк...

тор-рыйк...

Курупаты корбаннары

*Белоруссиянең Курупаты урманьында шахес
 культы корбаннарының йөзләрчә каберлекләре
 табылды...*

Газеталардан.

Телгә килсә, һәр агачы сөйләр
 Курупаты урманнарының:
 Егерменче гасыр курганнары —
 Шәхес культы корбаннарының
 Курганнары анда... Йөзәрләгән...
 Адәм башы агач санынча!
 Бүген кемдер кача-поса гына
 Иптәш Сталинны сагынса —
 Шунда барсын!
 Чокыр төпләреннән
 Төннәрендә салкын өрәкләр
 Күтәрелә...
 Кем газизе алар?
 Өзелеп төшкән кайсы йөрәктән?

Канлы таңнар...
 Каһәрләнгән көннәр...
 Кара төннәр булган бер тәмуг...
 Куркып калтыранган яфракларга
 Адәм каны торган гел тамып...
 Сискәндерең...
 Тамып түгел — агып!
 Ул юынган сезнең каннарда!
 И шәһитләр,
 Күпләрегез һаман
 Инанган бит әле аңарга.
 Аның исеме белән таң аткан да,
 Аның исеме белән көн туган.
 Һәр күңелгә аның исемен шулай
 Даһи исем итеп кем уйган?
 Үзе! Мөритләре!
 Аның исеме белән бала көлгән...
 Шул көлүдән алгы елларда

Курку-өркү катыш нәфрәт үскән —
 Безгә калган иләрәп еларга...
 Көлү — каһәр!
 Көлү — каргыш-ләгәнәт!
 Көлү — зәһәр!
 Көлү — үч-ачу!
 Көлү — үлем...
 Үлем лагерьлары
 Булып шыткан көлү, кыскасы...

Илгә ябырылып яу килгәндә,
 Ут ташкыны ялмап барганда,
 Ватан-ана йөзе шул ялкыннан
 Үткен кылыч төсле янганда,
 Авыл-калалары,—
 Күкрәк яралары,—
 Яралардан ал кан тамганда,
 «Ватан — анам!» диеп, аны яклап
 Кул сузасы асыл ир-атлар,
 Ил калканы булып өлгермичә,
 Тутырылган һаман тураклап...
 Тутырылган...
 Хәзер инде алар,
 Кубарылып, гомум кабердән
 Кабер тынлыгында күтәрелеп,
 Саф-саф булып, горур һәм бердәм,
 Яуга китсеннәрме? Ни әйтсеннәр?
 Өн авазы кемгә меңнәрнең?
 Искән жилгә бары... Аккан суга...
 Корбаннарың — асыл ирләрнең
 Рухлары соң ничек әрнемәсен:
 Алар да бит жинү көнендә
 Теләгәндер, медаль чыңы тыңлап,

Утырырга өе түрендә...

Куропаты...

Шул ук тирәләрдә

Ватан өчен изге сугышта

Башын салган тагын күпме ирләр —

Алар бар да бер үк сулышта...

Бер тын, бер сулышта...

Алар өчен

Үлем — изге, үлем — хөрмәтле...

Ә болары — культның корбаннары

Үлемне дә артык күрмәкме?

Ул өрәкләр илерең ялварадыр

Төннәрендә: «Илем, арала

Нахаклардан...

Без дә тугры балаң —

Үги балаң итеп карама!»

Бер гаепсез күпме жан кыелган

Исәннәре Алла итсенгә,

«Бөөк юлбашчы!» дип, бер тиранны...

Тарих, шулай диюен дисең дә...

Халык хөкеме булыр гадел хөкем:

Ачыласы серләр, най, тирән...

Жавап тотар өчен житәр микән,

Житәр микән бары бер тиран?

Сагыш йорты — шәһәр бакчасы

Яшел шәл бөркәнгән карт юкәләр

Моңаешып тезелеп торалар:

Бүген янә бакча аһәңенә

Бетмәс сагыш килеп урала.

Бүген янә, ябык иңнәренә

Кара шәлен салып, Ул килде.

Ел да шулай килә, ел да килә...

Ярты гасыр килә бит инде!

Кара шәлгә салмак карлар ява —

Чәчәк койган чагы сиреньнен.

Ул утыра ялгыз утыргычта,

Сүзсез кыймылдатып иренен.

Төштә түгел, өндә... өндә иде —

Шаһит менә шушы утыргыч:

Танышканнар иде алар монда,

Бакча фонарьлары ут алгач.

Жылы июнь иде.

Яшылек кебек

Гүзәл иде дөнья. Шат иде.

«Иркен минем туган илем!» диеп

Жырлап кына йөргән чак иде.

Таныштылар...

Аннан кавыштылар —

Чәчәкләре сулды сиреньнең,

Сирень исе сулап йөрер көне

Беткән булган икән иренен...

Ике атна яшәп калды алар!

Кичләрендә шушы бакчага

Көн дә килә иде бәхетле пар...

«Нинди күркәм алар, баксана!» —

Дигән төсле шаулап, яшь юкәләр

Иеләләр иде сиреньгә.

Ә ул, —

Күбәләк жан, —

Жылы эзләп,

Сыеныр иде һаман иренә.

Көн килде дә, шушы утыргычта

Йолкыдылар аны иреннән.

Өзгән сиреньмени?! —

Ятып калды

Һушы китеп ауган жирендә...

Бер гаепсез гаип булды ире —

Хәбәр дә юк аннан, кабер дә...

Ә ул, —

«Халык дошманы»ның тол хатыны, —

Илле елдан соң да, хәзер дә

Өметләнеп көтә...

Аның өчен

Сагыш йорты — шәһәр бакчасы.

Сүнәр-сүнмәс янган өмет шәме —

Сагышыңнан кая качасың?..

Ул утыра ялгыз утыргычта.

Сибәли дә июнь яңгыры,

Тартынгандай итеп тынып кала.

Ә карчыкның битен яндырып

Сагыш агып төшә... Ачы сагыш...

Шәһәр шау-шулары ерактан

Килеп керә —

Котсыз тимер чыңы

Телеп үтә гүя йөрәктән.

Шырык-шырык килеп, шәрран ярып,

Яшүсмерләр уза йөгерең.

Парлар үбешәләр, көлешәләр... —

Уза шулай тормыш жилдереп.

Гамь-хафасыз битарафлыклардан

Аралачы, тормыш, арала!

Сиреньнәрнең чәчәк койган чагы —

Сагыш койган чагы ярага...

Яшел шәллә карт юкәләр йотар

Ул сагышны алгы көннәрдә:

Кичке энгерләрдә эри инде

Кара шәллә ялгыз күлгә...

Зөфэр Фэтхетдинов

ҮЛЕМ ЭЛМЭГЕ

РОМАН

1. Махно фатихасы белән

ахно атакайның яраннары иртә таңнан сөрән салып уздылар: «Контрразведка хезмәтендәгеләр, тиз булыгыз — штабка!» Ә Димка Сабадырев үлгән кебек йоклавын белә. Егет яшь, каны уйнап торган чак: кичә шактый гына чөмерелгән, төнө буе мажара эзләп йөрөлгән, инде «атам» дисәләр дә йокыдан бүленәсе килми. Кемнелдер, янагына ике яклап чаба-чаба:

— Тор, сантый, танавыңны жимергәнче! — дип жилтерәтүен дә колагына элми ул. Тәмәкене күп имүдән хыр-хыр килгән тавыш исә һаман үзенекен тукуй:

— Тор, каһәрәңне!.. Нестор Иванычны беләсең ләсә: сүзен аяк астына салсаң, нәселәң көн күрсәтмәс. Ыштаныңны салдырып, камчы белән ярырга кушар. Хезмәтеңнән дә өрөп кенә чыгарыр, — дип сукарна. — Аңгы-миңгә димәсәң, вәт: көмөшкә мичкәсенә башы белән чумган бит... Укымышлы булуыңа төкерәм, — дип кыза.

Сүзләренә мәгънәсе йокылы-уяулы аңга һич барып житә алмый таң тишегеннән килеп, ниһә дип жилтерәтә әле Евлампий дөдәкәй? Яңаклаудан туктаса да, тавышы көчәя генә бара, Тосканы сүгә:

— Өрлектәй егетләренә эчертәп тилертә дә, юеш чүпрәк кебек, сыгыпмы-сыга: соңгы тамчысына хәтле. Берочтан кесәләрен дә чистарта... Ярар, жае чыгар әле: койрыгын бот арасына кыстырырмын мин ул көнтәйиң! Пеләмәшнәң канын суырганны болай гына калдырмам! Бер дә булмаса, Махно атакайның үзенә барырмын!..

«Махно» сүзе чыгу белән, Димка, бөтенләй йокламаган да кебек, ялт итеп сикереп торды. Бәбәкләре атылып чыгардай булып акайган, ә теле — пулеметтан сиптерәмәни:

— Атакай нәрсә диде? Атакай нәрсә кушты? — Абзасының сүзен дә

Зөфәр ФЭТХЕТДИНОВ (1940) — «Ачылган серләр», «Кем — кемне...», «Тайна стоит жизни», «Кто называет убийцу?» дигән китаплар авторы. Юридик фәһһәр докторы, профессор. Мәскәүдә яши.

көтөп тормастан, күзен уа-уа ишеккә ташланды.— Мин хәзер. Бер аягым монда булса, икенчесе — тегендә...

— Чү!..— Евлампий дәдәкәй зур йонлач кулы белән аның жылкәсеннән эләктереп алды.— Их, аңгыра бәрән, карга мие эчкән нәрсә! Ишетсен колагың: теге сөйрәлчәк Тоська тирәсендә бүтән күрәсе булмыйм үзеңе!

Димканың кинәт колак яфраклары шалһерәйгән төсле булды. Таышы бик сытылып, бик мескен чыкты:

— Мин аны яратам шул, абый... Өйләнәсем килә...

— Өйләнәсен? Кемгә?! Шул белә... беләсенме син аның кемлеген! Штабында да аны карамаган мужик калмады бит инде! Хәзер, әнә, хужалык взводында сырпалана. Анда да икенче тапкыр чиратка салганнар!— Евлампийның, ачудан, гарьлектән тыны кысылып, йөзөнә күе кызыл тимгелләр чыкты. Кызулык белән берәрне тамызганын да сизми калды:— Өйләндерермен мин сине, бик кашынсаң! Нәсел черетергә бирмәмен!.. Ничә ел буге юкка гына укытып йөрдекмени?— дип йомшартты ул үзенең бу хәрәкәтен.— Үтерәм! Тагын бер күрсәм шуның янында, баш капкачыңны кунтарам. Ә ул кәнтәйне... эчен тишен агызам шул нәжеснең. Минә беләсен!— Дәү йонлач йодрык пеләмәшине ишек катына очырып жиберде.— Синтер атакай янына!

Штабка ничек барып житкәнән дә сизми калды егет. Юк, абзасының йодрыгынан түгел, Тоськага мәхәббәттән зиһенә таралган иде аның. Уйлары белән ул һаман Тоська янында, аның белән үткәргән кайнар төн куенында иде. Абзаканың сүзләре хак анысы. Димка үзе дә дивана түгел: Тоськаның шук кыз икәннән белә. Тик йөрәкне нишләтәсен! Димканың башын-күзен әйләндерде дә куйды шул кызын. Мәхәббәтне сукур, диләр бит. Беркөнне, чибәркәйнең печәлектә бүтән егет белән шаярганын күргәч, бөтенләй шашып калды Димка. Һәр төнне төшендә Тоська дип саташа башлады. Инде менә кичә Тоськаның кайнар-дымлы бәдәне, дөртле ыңгырашулары төш түгел, өн иде. Төн уе аныкы гына булды Тоська. Бу төмам исерткән, хәлдән тайдырган мәхәббәттән икесенен дә аерыласы килми иде. Таң алдынан егет курка-курка гына төкәдим ясады: «Өйләнешик»,— диде. Ничә көтмәгәндә кыз риза булды. Күңлләре тилерткән сызуга һәр төнне ия булу мөмкин-теге ачылды. Бу инде чиксез бәхет иде! Абзасынамы соң моны аңларга? Гүнаһ мужик акылы төшенерлек нәрсәмәни ул мәхәббәт! Гомергә бер килгән бәхетнең ни икәннән белсә, аю кебек гәүдәсә белән юлга аркылы төшәр идемени ул!

Евлампий дәдәйнең, чыннан да, эшнә бозу куркынычы кинәт кенә бик ачык булып күз алдына килде. Сөйгәннең алып дөньяның алла кайсы читеңә олагасы иде, дип уйлады Димка. Юк шул, монда да үзен өрмәгән урындыкка да утыртмыйлар, бөтенесен ташлап, каядыр иярәп китәргә— Тоська жүдөрмәни ул! Егетнең үзен дә исән көе ычкындырмалар. Контрразведкага урнаштырып абзасы зур игелек эшләгән иде дә бит, ул чакта менә шундый хәлләр килеп чыгасын кем белгән. Кача-нитә калсаң, жиде кат жир астынан эзләр табарлар үзеңне. Эчәк-бавырларыңны савып, сөягәңне жыеп ала алмаслык итәрләр. Аңнары, контрразведкада хезмәт итүңнең төмән бер белгән кеше, түм-түгәрәк дурак булмаса, моннан качу турында уйлыймы? Әнә бит, Махно атакайны саклаучы әзмәверләргә хәтле үзләре башлап салам бирә сиңа... Бүтәннәр белән ничек эре кыланалар югыңсә! Әйтсә дә юк, кызларын кычкыртып тартып алалар...

Шул урында яңадан Тоська күз алдына килә дә, үзгә өзелеп китә Димканың. Бөтен аңзасы кыл кебек тартыла, бармак очларына хәтле кайнар дулкын тарала. «Качам! Билдәни, качам. Жан биргәнә жүн бирер әле»,— дип уйлый ул, татлы киерелеп.

Янтыгына кемдер каты итеп төртүдән генә егет, сискәнәп, исенә килгәндәй булды.

— Син нәрсә, каһәреңне...— дип колак төбөндә хыр-хыр килде Ев-

ламный дөдөсө.— Сөяркәңнөң ястыгында дин белдөң, ахры, үзөңне.

Гаҗәп: кай арада килеп житкәндер абзыкый!

Шактый күп халык жыелган икән штабка. Контрразведка кешеләре генә түгел, отряд башлыклары, аларның ярдәмчеләре дә күренә. Барысының да чыраенда киеренкелек, хәтта көмешкә пары чыгып бетмәгән күзләрендә дә ниндидер курку катыш гайрәт чагыла. Ә Димка чынлап та, уйларына бирелеп, киерелә-ишелә төшкәннән дә сизмичә стенага авышкан икән. Махно атакайга хөрмәт билгесе бер дә күрәмидер шул аның бу рәвешендә. Атакай үзе сизеп-абайлап өлгермәдә икән? Күрсә, бигрәк тә сүзеннән бүленә калса, бетте баш: мондый чакта Нестор Иванович «демократия» уйнап маташмый. Куркудан Димканы маңгаена бөрчөк-бөрчөк тир бөрәп чыкты. Зиһенә шул хәтләнек ачылды, Махноның нәкъ шул мәлдәге:

— Әмерне үтәми икән — атарга! — дигән сүzlәре, мылтык көпшәсеннән чыккан кебек, колак төбөндә үк шартлады. Аркасы чымырдап китте, аяк-кулларына каз тәне чыкты. Атакай нәкъ менә аны кисәтә иде! Гәүдәсен, акылын курку уты биләп алды: чибәр Тоська турындагы уйлары, чәчелеп киткән дары бөртекләре шикелле, күз ачып йомганчы, шул утта янып та бетте. Хәзер инде Махноның һәр сүзе, кәйлә белән чокыгандай, аның баш сөягенә килеп бәрелә иде.

— Унар, унбишәр кешелек төркөмнәр булып, әйтелгән авылларга бүген үк чыгып китәсез. Очраган берәүне туктатырга, әйбәтләп тентергә. Кыйммәтләрәй бәреләрен экспроприацияләргә һәм, бер бөртеген дә югалтмыйча, казначыларга тапшырырга. Яшереп калган өчен — үлем.

Махно кесәсеннән яулык тартып алды, маңгаен сөртте. Тәрәзәне ачарга кушмакчы иде дә, кире уйлады: яшереп сүзгә чит колакның ишетмәве хәерлерәк.

— Асылрак кошлары — князь, дворян, купец, офицер ише адам актыкларын штабка, үземә тотып китерергә. Шул калыптан сугылга хатын-кызларны да миңа китерегез. Кемдә нинди затлы әйбер табыла — анысын да туп-туры үземә.

Атакай тирән итеп тын алды, карчыга күзләре белән барысын да бер айкак узды һәм кинәт, кылыч тотып кизәнгәндәй кискен итеп, кулы белән һаваны телде:

— Без!.. Туганкайларым, улларым, патша казнасыннан ким булмаган алтын хәзинәсә тупларга тиешбез. Барыбыз да хөрлектә, бертуганнар булып яши алсын өчен. Бөек гайләбез тирә-яктагы бер генә дәүләткә дә бәйлә булмасын өчен. Бер генә көч тә безне сыта, изә алмасын өчен. Анархизмның даһи, үлемсез идеяләре жир йөзәннән жимергеч да, был булып узачак, ул барча кыйтгаларда, җәмгыятьләрдә дәүләт хакимлеген себереп түгәчәк. Ләкин моның өчен безнең үзебезнең гайләдә оялма тормышы төзәргә кирәк. Без!.. Без! Куәтле, таң калдыргыч үрнәгәбез белән бүтән халыкларны да шундый яшәү рәвешенә күчәргә мәжбүр итәрбез! Безнеңчә әхлак, безнеңчә идеология! Жирдә тантана итәр! Яшәсен гомуманархия — азатлык, туганлык һәм бәхет патшалыгы хакына, барча халыкларны дәүләт хакимлегеннән баш тарттырырлык илаһи көч!

Теленә шайтан төкөргән Махно кинәт шып итеп туктап калды. Әле генә аны шашындырган сүз өянәге шайтан ялап алгандай юкка чыкты. Атакайның карчыга карашы бер ноктага карап каткан, ә ул «нокта» да... көмешкә чөмерүдән танавы шешенгән бер мәхлук — штабның каравыл башы шыпырт кына черем итеп маташа иде.

Халык алдында телмәр тотучыларның ике төре була: аларның бер ишесе — тыңлаучыларның бөтен кыланмышын, хәтта чыраендагы үзгәрешләрен күзәтә-күзәтә сөйли; ә икенче төрлеләре берни дә күрмидиярлек: дулкынлану, киеренке халәт кара пәрде булып аларның күзен каплай. Махно атакай чыгыш ясаучыларның беренче төренә керә: тың

Октябрь революциясе карт Россияне өченче тапкыр дер селкетте. Инде вак буржуазиянең дә муенына курку элмәге салынды. Өне киткән вак буржуй халкы банк ишегенә барып тыгылды. Аз булса да жан-мал бит ул, дуңгыз каны түгел, дөнья иманы бит! Унижиденче елның декабренә, хосусый банкларны бетергән чакка, акчаның төп өлеше янчыкларга, сандык төпләренә күчеп өлгергән иде инде. Буалары тулып ташыган капитал елгасы чикнең теге ягына ыргылды. Халык байлыгының читкә китүе, ачык ярадан кан агып бетүе кебек үк, куркынычлы хәл иде. Монды шартларда Совет хөкүмәте иң төвәккәл чаралар кулланудан да туктап калмады.

Гомер-гомергә шулай булган: сәяси һәм икътисади зилзиләләр чорында эреле-ваклы эшкурлар гына түгел, хәтта тик ятудан тәмам симергән, миңгерәүләнгән сорыкортлар да байлыкларын меңдәр астына жыларга ашыгалар. Рәсәйдә дә шундыйрак хәл килеп туды. Әмма революция давылы узганчы кайдадыр посып тору мөмкин түгел иде: илне сафландырып искән жил аларны, кипкән-корыган яфраклар сыман, урынына-рынынан йолкып алып, дөньяның төрле тарафларына куды. Большевикларның гомерлеккә килүенә ышанганнар үзләре белән бөтен малларын күтәрәп китәрдәй кыландылар. Ә инде, дөнья бер болганыр да тынар әле, дип кире кайтырга өметләнгәннәре бүтән юлны сайлады: аларның уенча, иң дөресе — байлыкның төп өлешен бик ышанычлы төшкә яшереп калдыру, үзең белән исә хәзергә көн күрерлеген генә алу иде.

Менә шулай, бөек империянең аксөякләре һәм эшкурлары, революциядән куркыган зыялылар гаскәре, янчыкларын йомарлап, Россиянең көнбатыш капкасына ашкынды. Туздырылган оядан күченүче кырмыскалар кебек, аларның һәркайсы күтәрә алган кадәр малын жылкәсенә салган иде.

Көнбатышка салкын диңгезләр ягынан чыгып ычкыну әйләнечрәк һәм, Украина аша яисә Идел буйлап качуга караганда, хәтәррәк тә булып тоелды аларга. Әмма асылда бу шулай күренә генә иде. Украинада ул алтын «кырмыска»ларны Махно атакай сагалап торганын, белсә дә, бик аз кеше белгәндер...

Симез көртлеккә ау куйган тәҗрибәле аучы шикелле, атаман үзе авыз ерып бер чигтә торды. Махночыларга асылда һичнинди куркыныч янамый: Совет властенең алтын һәм асылташларны халык милкенә әйләндерү турындагы декреты бар, аңа буйсынмаган качаклар законнан тыш кешеләр иде. Кешелек жәмгыяте әле узанып кына килгәндә кыргый жанварларга нинди афәт ябырылган булса, бу жан ияләре дә шундый хәлдә калды. Алар һичкем тарафыннан һәм һичнинди рәвештә яклау таба алмый, аларны уңнан да, сулдан да аулау бара иде. Украинаның шактый өлешенә капкын һәм ятьмәләрен куеп чыккан Махно нәкъ менә шуңа исәп тотты да.

Ә нәтижә атаман көткәннән дә болайрак булып чыкты. Берән-сәрән чуртан килеп капмасымы дип торганда, төркем-төркем килгән качаклар ташкынын ятьмәгә үзе ябырылып келгән балык өере белән генә чагыштырып була иде. Алтын-көмеш, һәртөрле асылташ Махно казнасына елга булып акты. Бу елганың башы зур шәһәрләрдән, бигрәк тә Петроград, Мәскәү ташпулатларынан килсә, койган жире Украинада, Махно атакай аеруча зур буа буып куйган Екатеринослав тирәләрендә иде. Ул буага килеп бөялгән алтын диңгезе, атаман тегермәне аша узганда, кан елгасына әйләнде. Мәхшәр эчендә калган качаклар махночылар өчен корбан төкәсенә әверелде. Бигрәк тә затлы нәселдән килүче дворянларга, патша түрәләренә, офицер халкына көн бетте.

Нестор Иванович үзе аларга карата бик мәрхәмәтсез булды. Бу ачы нәфрәт, рәхимсез үч алу тойгысы аның шәхси тормышы белән бәйле; ул күптән, ул еллык каторга срогын тутырып ятканда ук йорәгенә кара кан булып оешкан иде.

Мәскәүнең Бутырка төрмәсендә тәрәзәсе урамга караган камералар

күп түгөл. Нестор Ивановичка исә энә шундый камера насыйп булды. Язмыш елмайды аңа! Теләгән чагында, рәшәткә аша булса да, якты дөньяга күз салып алырга мөмкин: иректәге кешеләрне, аларның кыланмышын күрөп торасың. Шул чакта үзеңне дә иректә, әлеге адәмнәр кебек хис итәргә була. Баштарак шундый уйда иде Махно, хәтта төрмә башлыктарына эчтән рәхмәт укыды, ул әле аларның үзенә нинди өстәмә газап уйлап табуын башына да китерми иде.

Тимер миң авызы хәтле генә тәрәзәгә килеп каплану белән, аның бөтен тәне бизгәк тоткан кебек калтырана башлый. Әнә анда — урам тулы байгуралар, аксөяк балалары күнел ача. Алар өчен ходайның һәр бирмеш көнө — бәйрәм. Кәеф-сафа сөрүдән, кыргый дәрәжәләр шәрабыннан башлары әйләнгән ханымнар һәм әфәнделәр шәп юртактар жигелгән жиңел арбаларда элдертеләр. Ирен читләрендә — вәкаръ, йөзләрендә — төкәббер төс. Урамнан үтөп-сүтөп йөүчә байбичәләре тагын! Башларында кыланчык ак эшләпә, өсләрендә — тар билле, ачык төстәге озын ефәк күдмәк. Күзләрен оятсыз майландырып йалт-йолт карануларында, түшнә киерепбрәк, итәкнә жилфердәтебрәк атлауларында ук дөрт-шәһвәтләрән баса алмый интегүләре күренә. Алар йә бөтен кешене үзләренә каратырлык итеп шаркылдыйлар, йә юри, «чырр» килеп чыелдаша-чинаша башлыйлар. Көннәр язга авышкан, йомычка өстенә йомычка менгән бер вакытта бу чыр-чу, бу чинашу Махноның төмам тынычлыгын ала. Караңгы март төннәрендә, чормаларда добер-шатыр килеп, мәче халкы гына шулай төмлә итеп чыелдаша-чинаша аладыр...

Ә русның атаклы бәйрәмнәре житеп, шаулы, күтөрәнке күңелле исерек төркемнәр урамнарда ташып чыкканда ничек түзеп тормак кирәк? Нечкә билле байбичәләрне оныттырып, агач курчак кебек бизәнгән таза-таза хатыннар уртага чыга. Алар тирәсенә эчүдән мәлжәрәгән хәлсез мужиклар, яисә сыек буыны, йонлач муенлы малайлар сырышкан. Изүдән ташып торган ул мул имчәкләрне уарга, ул тыгыз-юан ботларны тысарга чын ир-ат заты калмаганмын соң, ходаем! Бу мәлдә Махноны шулхәтле өметсезлек һәм эч пошу басып ала, үзенең мәхрүмлеген, чарасызлыгын тоюдан жан ачулары кузгала. Ул кинәт, исәр кешедәй, башы белән салкын диварны дөмбәсди башлый, бармаклары суелып чеп-чи канга батканчы, таш капчык диварын тырный, тәрәзәдәге күтәргән корыч рәшәткәне каезлай, ярсудан тешләрен шыгырдатып, бүре кебек улай-улай ыңгыраша. Төмам хәлдән таеп егылганчы шулай котырына. Инде күнмә кабатланды бу бәргәләнүләр. Тәрәзәгә якын бармаска дип ул инде ничә ташкыр тәүбә иткәндер. Әмма, күнмедер вакыт үтүгә, бәхетсез тоткынның күңеленә ниндидер шайтан вәсвәсә сала да, янә шул каһәрле рәшәткәгә барып ябышырга мәжбүр итә. Ул, үзе дә сизмәстән, куллары белән тартылып, өскә үрмәли, газап утларында яндырачак якты дөньяга күз төшерә... Тәрәзәсә ишегалдына чыккан камерага күчереgez, алла хақы өчен, дип, бер түгел, мең соран бакты — төрмәчеләр ыржаеп көлделәр генә. Рәхәтән күр, янәсе, агай-әнә, селәгәеңне агызып ятуыңны бел!

Сигез ел! — сигез дип әйтүе генә жиңел — шулай үтте. Качарга маташулар да барып чыкмады. Шул гомер эчендә Махноның бөтен дөньядан гайрәте чикте, дәүләт хахимнәре, туң күчән түрәләр аның иң явыз дошманына әверелде. Таш капчыкка башын бәрә-бәрә, ул өч төрле ант эчте. Беренчесе: теләсә нинди хакимияткә каршы көрәшсәң, власть вәкилләрен кандала кебек сытып бетерсәң! Икенчесе: затлы нәселдән чыккан иң чибәр хатыннарын үзенә буйсындырып, аяк сөртә торган чүпрәк итәргә! Ниһаять, соңгы ант: Россиянең иң бай кешесенә әйләнергә!

Унжиденче елның Февраль революциясеннән ирек алып, Екатеринослав якларына ычкынгач та, күңел түрәндәге шул антлар Махнога илһам биреп торды. Киң колачлы ниятләрен гамәлгә ашыра башлаганда ул, әлбәттә, үзен дә онытмады.

Юк, ятмәсенә балык кәргәнәи көтөп яр башында утырган балыкчы

гына түгел иде Махно-атаман. Ул инде эшне зурдан йөртергә өйрәнгән соңгы чиккә житкән ач бүре төсле, баш китәрлек адым ясаудан да курыкмый. Әйттик, тимер юлда торган составларга һөжүм итү, көпә-көндез таллау, буйсыммыйча торган яисә үз милкен саклап өз генә каршылык күрсәткән кешеләрне дә аттыру — болар барысы да аның өчен гадәти кәсепкә әйләнде. Дәүләт хәзинәсенә кул сузудан да тайчанмас иде Махно. Ул яхшы белә: Россиянең большевикларга күчкән алтын запасы, нигездә, өч шәһәрдә — Петроград белән Мәскәүдә һәм Казанда саклана. Казан — илнең эчендә, шактый еракта, анда хәтле барып житү башта планнарга керми иде. Шуңа ук вакытта Петроград алтынына үрелүнең дә буй житмәслеге көн кебек ачык. Булса, шуңа Мәскәүгә генә күпмедер өмет бар. Андагы анархистик оешмалар, төрле ярыкларга кереп поскан булсалар да, шактый гайрәтле күренәләр. Дәүләтнең алтын саклау урынына һөжүм итәрлек кенә хәлләр бар. Аннары Мәскәүдә сакның начар куюлуы да мәгълүм иде. Эшне тиешенчә оештырсаң, алтын һәм асылташларны көрәп алырга мөмкин — бер генә миллионлык булмас.

Мәскәүдә алтын запасының ничек саклануы турында ишеткәч, Махно, йомшак жирен корт чаккан кебек, үрле-кырлы сикергән иде. Үзе бүлмә буйлап ишекле-түрле йөрендә, үзе бертуктаусыз сөйләнде:

— Ул сары әйбернең төмән белмидер большевиклар, билләһи! Йә бер хәбәрсез-томана кешене куйганилардыр алтын белән эш итәргә, йә бер шәп кенә жуликны! — Нестор Иванович бу минутларда бик нык дулкынлана, хәтта большевиклар малының начар саклануына чын-чынлап борчылган төсле иде. — Мәскәү хәтле Мәскәүдә, бөтен дөнья болганган вакытта!.. Кирәк бит, ә?! Күзлә бүкәниң, ачыгавызлар! Бу кадәр мәгънәсезлекне кем эшләр иде? Тавык мие эчкән бәндә генә! — Ачудан ярып, кайнап, Махно төмам калтырана башлады. Ни әйтергә белми торган адъютантын життерәтеп, урындыкка утыртты да, йодрыгын аның борын төбәндә уйната башлады: — Ю-у-ук, жанкисәгем, монда ниндидер хәйлә бар! Алтын капчыгына күселәр ияләшкән. Үзе саклый, үзе урлый торган дәүләт бурлары. Аларга малың хужасыз булуы кулай: соңыннан бөтен гаепне юлбасарларга сылтыйсың да — вәссәлам. Шуңа күрә алар үзләре каракны чакыра, талау мөмкинлеген юри тудырып тора. Аяк астында яткан табыш! Иренмә, илеп кенә ал! Ә без алай эреләнеп тормыйбыз, иеләбез дә алабыз! — һаһ! Шулаймы?.. — Адъютантының исе-һушы кайтканчы, атаман үз урынына барып утырды. Бармакларың шык-шык бәрәп өстәлдә биетте. — Күрәсең, большевикларга әле иске финансистлар хезмәт итә. Карт күселәр тук яши. Дәүләт кесәсен шулар кимереп ята. Ә без нәрсә карап торабыз, мать якасын?!

Шуңа көнне үк Махно штабында алтын операциясенең планы өлгүреп житте. Анархистлар белән һөжүмне оештыру өчен, Мәскәүгә махсус эмиссар чыгып китте... Баруын барды, әмма юлы уңмады: чекистлар аның эзенә бик тиз төшеп, бөтен эшне бозып ташладылар. Тагын бер-ике талпынып карау да нәтижә бирмәде, большевикларның уяулыгын гына арттырды. Атаманның бик җиңел генә баеп китү нияте, шулай итеп, суга сәнак белән язган булып чыкты. Ләкин алтын зәхмәте нык кагылып өлгергән иде Махнога. Дәүләт казнасына кул сузу үе инде аның авантюралы уйлар белән җилсенгән миенә шырпы булып кадалган иде.

1918 елның башында Советлар Россиясе өстендә кара шәүләләр куера башлады. Илнең көньягын, боз болыты кебек шомлы булып, алар хәрәкәте томалады. Дон буенда күпсанлы янгиннар белән казак фетнәсе борчу салды. Урал якларында да контрреволюция дулкыны Совет властена каршы сырт кабаттты. Иң хәтәре исә шуңа иде — герман гаскәрләренең һөжүм итеп, ил эченә үтү һәм алтын запасы сакланган шәһәрләргә басып алу ихтималы көчәйде. Май аенда Совет хөкүмәте алтын запасын куркынычсызрак урынга — Казанга күчерергә мәжбүр булды. Казан — ни дисәң дә, фронт сызыгынан ерактарак торган шәһәр. Анда

халык баштан ук яңа властыны хушлап, яклап каршы алган иде. Шул рәвешле, Мәскәүдә, Петроградта, Тамбов һәм Самарада сакланган кыймәтле металллар, асылташлар — жәмгысе жиде йөз миллион тәңкәлек алтын бәйсенә торган хәзинә — Казан банкына илтеп тутырылды. Кыскасы, яшь Совет дәүләтенә бөтен алтын запасы хәзер шунда тупланган иде инде.

Махно, әлбәттә, бу хәлләрдән хәбәрдар, ул инде һәр көнне Россиянең алтын башкаласына таба карап чукуна, һөжүм оештырасы кешеләрен Казанга жиберү планын корә. Дөрәсрәге, план кавын кебеп пешеп-өлгереп житкән, бу хәтәр эшне башкарып чыгардай кешене генә табасы бар иде. Сасы көзәндәй елгыр, төлкедәй хәйләкәр булырга тиеш ул адәм!.. Контрразведкадагы егетләре ничә танкыр күчеленнән барлап чыкты, үзенә ярдәмчеләре арасынан да кулай кешене эзләп карады атаман. Игътибарга алырдае, күзгә күренеп торганы өчәү иде. Иң актыккы карарга килгәнчә, атакай аларның һәркайсы белән аерым-аерым сөйләшеп чыгарга булды. Әлеге өчәүнең берсе, сизенгәнсездер инде, без белгән Митька Сабадырев — үткән төнне Тоськаның киң түшәгендә рәхәт чиккән азамат егет иде.

Митька белән икәүдән-икәү калгач, Махно аның каршысына ук килде, аякларын ике якка аерып басты да, егетнең йөзенә текәлдә. Әйтерсәң дә ул, бәрәңге кабыгын әрчегәндәй итеп, бу битнең тиресен салдырып алырга чамалый: тик, башлап кайсы төштән эләктерәсе икән дип кенә, бер чәметем урын эзли иде. Беркавым дәмши-тынмый торганнан соң, атаман төрәзә янына китеп басты; аннан торып, егетне башынан аягына кадәр карап чыкты. Бу юлы ул бик төгәл итеп Митьканың буен үлчәргә теләгән төсле күренде. Бөтен төнен капшап чыккан салкын караш астында сер бирмәскә тырышса да, чирканып-калтыранып куйды Митька. «Үтәли күрә, каһәр. Эчегеңне без белән актарып бара. Ярый әле, теге алтын алкаларны чәлдәреп калмаган идем. Юкса...»

Әгәр чынлап та шундый хәл була калсамы, гөнаһыңны атакай сизсәм! Бу эшләреңнең ни белән бетсән Митька күз алдына китерергә дә курыкты. Әмма уйны йөгәйләп булмый, ниндидер эчкә аваз бер мизгелгә генә бүленеп калган фикерне дәвам итте: «Маузер сабы белән башыңа берне тондырган булыр иде дә, аякларыңнан сойрәп чыгарлар иде моннан...» Бу минутта егетнең күңелә абзасына рәхмәт хисе белән тулды. Ярый әле, Евлампий дөдәй кыек эштән аралап, башын саклап калды. Нәфескә бирелеп, шул Тоська аркасында харап буласы икән бит: чибәр кызга алка бүлөк итәм дип. Аллага шөкер! Митька эченнән генә чукуынып куйды.

— Кил әле монда, лачыным... — Махноның тавышы астыртын-йомшак, хәтта юмакай. — Күзәңдә шөбһә күрәм. — Ияк кагып: — Нәрсәдән куркасың, ә? Яисә инде мин сиңа атаңнан да якын батыка түгелме. Ә? — Пышылдауга күчеп: — Яисә миңа каршы кара уең бармы? Хәзинәмә күзәң кызамы? Ә?

Сабадыревың йөзеннән кан качты.

— Атакай... атакай...

Махно, сәхиә уртасында басып торган артист кебек, башын артка ташлады, тавышы да инде күкрәп чыкты:

— Күрәм, булган андый уең. Булган, сары томшыгым! Сиңа, билгеле, балдактыр, алкадыр ише чүп-чар кирәкми. Мәгәр шулар өчен жаңын бирергә торган Тоська бар...

Митька дерт итеп куйды. Чигәсенә салкын тир бөрәп чыкты.

Атаман кинәт гыж-гыж килә башлады, тамагына нәрсәдер утыргандай, тавышы бөтенләй карлыгып чыкты:

— Абзаңны яхшы беләм — Евлампийны. Байтактан. Ярый торган мужик. Тыңтаучан. Сыналган. Үзәннеке. Синәң дә аңа охшавың кирәк. Борының сизәм?

— Сизәм, атакай, сизәм...

— Берни дә сизмисең шул, лачыным. Мин сиңа, башыңны сакла, дип киңәш бирәм. Башың буш түгел сиңең. Ә Тоська аркасында инде ике жегет әрәм булды.

Нестор Иванович, әлбәттә, дәрәсән әйтеп бәтермәде. Тоська белән кети-кети уйнаган һәр егет аның кармагында иде. Мут кыз бөтөн ишеткәннән, күргәннән атаманга сөйләп барырга тиеш. Шуның бәрабәрәнә генә ул рәхәт чигә ала: ухажеры нәрсә бүләк итсә дә, Тоськадан кире алыш юк. Ә теге ике бәхәтсез кавалер чираттагы «экспроприация» вакытында үзләренә берәз алтын-көмеш яшереп калганнар. Шушы гөнаһлы кызга бүләк итәр өчен. Чибәр шул үзе, чукынган! Күзләре генә дә чегәннеке төсле чәм-кара, зур, матур. Озын керфекләре кемгә генә назлы итеп сирпеп алса да, йөрәкләре дерт итеп куя. Ә Тоськаның кайнар кочагы турында сөйли башласалар, Шәһрезадә әкиятләре бер читтә торып торсын.

Махно, егетнең күлмәгеннән чөметеп алып, үзенә тартты — бармак очлары белән генә, ипләп кенә. Әйтерсәң дә, ул күлмәк папирос көгазеннән тегелгән һәм аз генә саксызрак орынсаң — ертылып китәргә мөмкин иде. Митька бөтен гәүдәсә белән кыл кебек тартылды.

— Сизәм, сары томшыгым, сиңең дә Тоськага бүләк бирәсен килгән. Ныграк яратсын, кайнаррак иркәләсен, дип. Шулай да куркып калгансың...

Митьканың йөрәге жу итеп куйды, ул аякларының хәле киткәнән аермачык сизде. «Каян белгән?! Ah алла, инде нишләтер?!»

— ...Мин — гадел батыка. Бүтән берәү булса, сары томшыгым, мондый кара уйлар өчен... теге... — Махно үч төбе белән алтатарлы кобура-сына сугып куйды. — Теге дөньяга жибәрер иде. Ә мин сиңе бер юлга калдырам. Бер юлга! Әгәрәнки янә шундый уйга килеп, кулыңны озайтсаң — муеныңны чабып өзәрмен. Нәселенче корытырмын. Исеңдә тот шул сүзне. Әгәрәнки минем сүзем сиңең өчен закон булса — һәммәкиенә ирешерсәң, нәкъ Кырым ханы кебек: көчәң житкәнче яшә хатыннар, теләгәнәңчә алтын-көмеш. Хәзинә башым итеп куярмын. — Атаманның йөзенә, күз карашына тәкәбберлек төсә чыкты. — Ә син беләсең, мин әйттем — бетте: сүзем җилгә очмый. Иң төп казначымы булырсың. Ләкин... Башта әле ул казнаны шәпләп тутыруда сиңең дә катнашуың кирәк. Төшенәсәңме?

Митька баш какты. Нестор Ивановичның казначылары берничәү икәннән белә иде ул. Һәр казначы батыка белән икәүләп яшәргән байлыкныгына саклый. Гадәттә, Махноның үзеннән кала, беркем дә казначыларны йөзгә танып белми. Анархистларның байлыкны бергә туплаган төп сандыгы юк — алтын-көмеш төрлә жиргә чәчеп-таратып күмелгән. Атаман үзе дә Украина буйлап сәйранда озак йөри аласына бик ышанмый иде. Саклык чараларын алдан күрүе, талап җыйган хәзинәсен урманнарда, бер-берсеннән йөзәр чакрымдагы караңгы хуторларда күмә баруы да шуңа бәйле.

Махно маңгаена сыланган озын чәчләрен сыпырып куйды, кинәт егеткә бик якын килеп, аның колагына ук иелде. Кайнар сулыш Митьканың чигәсен өтеп алды:

— Юньле егетләрем күп минем... Күп... — Атакай үзе авыр ухылдый, үзе пыш-пыш килә; әйтерсәң дә, бөтен тирә-яктан бу икәүне шикле кешеләр сырып алган иде. — Әмма шулай да... бу эшнә сиңа тапшырам, лачыным. Бел, сиңа бик зур ышаныч күрсәтүем.

Махно, өстәл тартмасына жәһәт кенә үрелеп, аннан берничәгә бөкләнгән сары көгазь тартып чыгарды. Ул бу мәлдә үзе өчен бик мөһим карарга килгән иде: Казандагы алтын артыннан Митька Сабадыревны жибәрәчәк. Бу жегет качакларның байлыгын «экспроприация»ләгән вакытта да, аннары пассажир поездларына һөҗүм иткәндә дә зур елгырлык һәм зирәклек белән аерылып торды. Атаман аның шайтан кебек хәйләкәр, эт кебек сизгер икәнлеген, тешләгән жиреннән өзеп чыгарганын шунда ук күрәп алган иде.

дан чыгу юлы казыган. Төн ката. Бериәрсәсе дә юк, кулы белән каезлаган жирне. Тырнагы каерылып төшкән, бармакларының тиресе-ите суелып беткән. Соңгы бер колач жирне чеп-чи канга баткан сөякләр белән генә казыган. Тәки чыккан. Ычкынган да булыр иде, каны бик күп аккан, хәлсезләнгән. Инде урманга кереп китәм дигәндә артыннан куып житкәннәр.

Махно, кискен генә кузгалып, аякларын идәнгә төшерде, өстәлдәге сары көгәзгә сузылып алды. Күз карашы белән генә Митькага ымлады: янәсе, тикшер әле, бусага төбөндә берәрсе басып, тыңлап-нитеп тормыймы икән. Юк, ишек артында төн сакчысынан кала берәү дә юк иде. Атаман карлыккан тавыш белән сүзен давам итте:

— Хикмәтле үгез булып чыкты ул. Сорау алырга илткәндә дә мөгез чыгарган. Сакчының корсагына башы белән берне сөзеп кенә алган — теге мескен шундук аягын сузган... Качып барганда атарга туры килгән купецны. Бишмәт эчлегеннән шәхес таныклыгын табып алганныр. Беренче гильдия купец Апанаев диелгән. Аннары менә шул көгәзгә килеп чыккан.

Митька, хәзер генә абайлап алган кебек, дүрткә бөкләнгән көгәзгә битенә текәлдә. Атаман, аның кызыксынуын күрмәмешкә салышып, сүзен давам итте:

— Кара син аны, миллионнар белән эш иткән бит. Югыйсә, каян килгән ана шулкадәр алтын. Исәпләп карагач, дүрт фунт булды. — Махно сигарасын нык кына төтәтәп алды. Аның тавышында канәгәтлек сизелә иде. — Безнең казнага әйбәт бүлөк алып килгән, каһарең. — Атаманның тавышы тагын да йомшарды. — Ә бит бусы чүп кенә әле аның...

Ул учы белән көгәзгә битен сыпырып куйды, йөзә янә кырысланды: — Дүрт фунт алтын — малмыни ул, әгәр тегендә, Казанда калган хәзинә белән чагыштырсаң...

— Китче!? Юктыр ла!.. — Атакайны ничек бүлдергәннән сизми дә калды Митька. Күзләрендә бүре очкыннары көйрәде.

«Дөрес сайлаганмын, — дип көлемсерәде Махно мыек астыннан гына. — Бүре булып туган эт баласына юлыктым. Туры килсә, бөтенесең бугазын чәйнисе бу, соңгы теше сынганчы. Өстәвенә, акылсыз картежник кебек, ахыргача бирешми, кыза гына бара торган».

Егерме тугыз яшендә генә булса да, Махно кешене кешедән аера белә иде. Борыны белән сизә ул кемнең кем икәнен: кан исеннән барган ерткыч шикелле, тач. Рәхимсез һәм тәвәккәл булуы да күпләргә билгеле. Шунуң өстенә, шәһәрләргә, гарнизоннарга көтмәгәндә һөжүм итүләре белән даны чыккан. Украина якларында, бигрәк тә үзе туып-үскән Екатеринослав төбәгендә даны киң таралды атаманның. Канат астына эләккән кешеләр дә атакай каршында дер калтырап торалар иде. Барысы да диярлек аны үз яшеннән олырак дип белә. «Батька-Атакай» дип эндәшүләре дә, ихтимал, аны олысымак итеп күрсәтәдер. Аннары, әйттереп бармы: ходай үзенә гәүдә-буй гына биреп калмаган, акылдан да берәз өлеш чыгарган.

Махно, урыныннан кузгалып, тәрәзә янына килде, француз пәрдәләренә күтәрәп куйды. Күзләренә чагылдырып, бүлмә яктырды. Идәннән тәрәзәгә таба вак кына тузан бөртекләреннән торган үтә күрәнмәле чаршау сузылды. Тәрәзә каршысындагы Махно шул чаршауның бер башыннан тотып торган кебек иде.

— Син ничек уйлыйсың... — Сынап каравымы бу, әллә киңәш сорауымы атакайның? Митька колагын торгызды. — Ул Казан үгезе нишләп гел качарга гына ыргылды икән? Аңа бит әйтелгән иде, бармак очы белән дә орынмыйбыз, дип.

— Ышанмагандыр ул, атакай.

Махно, кисәк кенә борылып, Митькага таба атлады. Егет артка чигенеп куйды. Атаманның үртәлүе йөзөнә чыкты:

— Әйттемме — бетте. Минем сүз — закон!

— Анысы һәрвакыт шулай, — дип куштайланды Митька, — сөзгә бел-

күмөп куелган хәзинәләр турында сөйләнгән ул купец. Яшерен алтын базларының планы бар миндә, ул план Казанда калды, дигән.

Митька атаманның күзләренә тугры эттәй текәлеп, сак кына, жайлап кына үз сүзен кыстырып куйды:

— Күрәсең, аның төп байлыгы Казанда калган. Ә бу кәгазь шул хәзинәгә илтә дә чыгара...

Махно, аны тыңлап та бетермичә, йомшак кына атлап, ишек катына китте, колак салып шактый озак тыңланып торды (аның шундый гадәте бар иде). Аңиары өстәл янына кире килде.

— Әгәр бу кәгазьдә берни дә юк икән, — ул, бармак очлары белән генә чеметеп, кәгазь битен һавада жылпедә, — купец кисәгә аны бишмәт эченә тегеп азапланмас иде, сакчының танавына төртөр иде ул аны, бер пот алтын да вәгдә итеп тормас иде. Борыны белән юкка гына жир сөргәндер дисеңме. Дурак булмаган кеше монысын гына чамалый...

Бу минутта Митьканың атакайга ошарлык берәр сүз әйтәсе килә иде. Әмма башына бер юнлө фикер дә килми. Бәхетсезлегенә каршы, холкы шундый — башлыklar алдында югалып калучан. Ялгызы гына булса, әллә нинди четереклә хәлләрдән дә бердәйбер чыгу юлын таба, югыйсә... Шулай газапланып уйланды Димка. Ниһаять, батырчылыгы житте — ни булса шул дип, өстәлдәгә кәгазьне кулына алып, тәрәзәгә каршы тотты:

— Атака-ай! Монда ниндидер билгеләр бар лабаса. — Бер күзен йомып, кәгазьне кояш яктысында боргалады: — Сөт беләнме, бүтән сыекча беләнме, әллә нинди эзләр, сызыklar төшерелгән.

— Күрмисеңме, саргаеп карала башлаган инде, — диде Махно, кәгазьне үзенә алып. — Бу нәрсәкәйгә йөз ел бардыр, ким дигәндә. Әрхәерй заманынан калган сурәtlәр. Юк, купец Апанаев хәзинәсе турында гына сүз бармый монда, Митрий... Баш казаныңны кайнатып алырга кирәк. — Атаман кинәт кенә кайгыртучан ата төсенә керде. Егетнең терсәгеннән тотып, бик үз иткән кыяфәт белән, тавышын юхаландырды: — Казан алтыны безнең казна алтынына әйләнергә тиеш, Митенька. Алып кайтканыңның яртысы — синеке. Төшенәсеңме?

— Төшенәм, атакай. Жәнем өзәлсә дә сынатмам, атакай. Жиде кат жир астынан булса да табармын.

— Бусы әйбәт. Матур сөйләсәң, Митенька. Әгәрәнки инде, онытылып, бу сөйләшүне чит кешеләргә чышсаң, — Махноның пышылдавы кызган табага сипкән май кебек чыжлы башлады. — мине хәтердән чыгарсаң... үзеңне жиде кат жир астынан казып алырмын, әшәке жаныңны су төбеннән суырып чыгарырмын. Син мине беләсең. — Ул өстәлдәгә графиннан, бер стакан тутырып, борычлы горилка агызды. — Советлар ягында калсаң, ул хәзинә белән нишләргә дә белмәсәң. Сизеп алсалар — төрмәдә черерсең, яисә жаныңны мылтык көпшәсенә тапшырырсың. Сиздермәскә тырышсаң — алтын капчыгы өстендә саргаеп үләрсең. Рәхәтен дә күрмәгәч, бу тормышның ни мәгънәсе бар...

— Анысы хак, атакай. Мин алай булдыра алмас идем. Байлыгын булып та, мескенләнеп яшәү яшәүмени ул! Дөрөс, Пушкин гына язып калдырган бер саран рыцарь турында. Алтынның ялтыравына тук булып яшәгән ди теге...

— Дурак. Син һаман, сыер мөгезенә ышкынган сарык кебек, барасың да төртеләсең шул Пушкин-Мушкиннарга. — Махноның тагын сөяленә басты бу егет. — Башыңнан чыгарып ташла син ул китап сүздәрен. Тормышта бөтенләй бөтәнчә килеп чыга ул. Әнә, Совет власте байларны бөтенләй законнан тыш дип саный. Ә тормышның үз законнары аның: уңны-сулны аермасаң, канатың өтелер, лачыным. Төрмә читлегенә эләргерсең, йә туп-туры жәһәңнәмгә очарсың, дим бит мин сиңа. Сүземне тыңламансаң, үзем дә булышырмын жаныңның мордар китүенә. Син мине беләсең.

Сабадырев чамалый: Батка сүзне юри куерта, алтынны тапкач,

егет кулдан ычкымасын, дип шөллү. Ват, жүлөр, телдөн тартып айттермени ул саран рыцарьлар турында. Шундый нияте дө бар икән эле, дип уйлавы бар.

— Матур сөйлөсөң, сары томшыгым, эчендөгө тышында икән. Курыкма, Пушкин өчөн генә мин сиңа тимәм. Алтынга кем кызыкмый. Тик аны — бигрөк тә күп булганда — саклап булмасын теләсә кем аңламый.

— Төшөндөм, атакай. Аяк астыгызга алып кайтып ташламасам шул алтынын, күзөмнө козгын чукусын, атакай.

— Күптөн шулай дилөр аны,— Махно егетнең жылкәсеннән кагып алды.— Тагын шунысын да белеп тор, Митенька. Кулга алтын килеп кергәч, кордон артына, Европага ычкыну нәфесе дө уянуы бар. Синең инде, лачыным, ул чакта, эйтик, Франциягә йөз тотмавың хәерле. Анда мыж иткән ак офицерлар — без синең белән икәүлөп мәче урынына аскан идек аларны — исән калганылары шунда сыенган. Аларның сине никчә каршы аласы бер дө сер түгел. Инде Германия, яисә Австро-Венгриягә тыкшынасың икән, алдан белеп тор: большевиклар агенты итеп, беренче баганага асачаклар. Бүтөн илләрдә дө шул хәл. Чик буенда ук алтынынны савып алырлар да, үзөңгө теге... Алай-болай котыла калсаң да, ыштансыз килеп кергән иде безнең илгә, диярләр. Типкәләп кире чыгарырга да күп сорамастар. Туп-туры ЧК кулына очып төшәрсөң. Ә?! Баткадан кала, Митенька, кайда да сиңа көн юк, сизәсендер.

Махно бая тутырган стаканын күтөрөп эчеп жибәрдө, кул аркасы белән авызын сөрттө, каш астыннан карап кына сүзөн давам иттө:

— Туган-тумачаң өчөн дө борчылма, Митенька. Син әйләнөп кайтканчы мин аларны үземнән калдырмам. Һәрвакыт канат астымда буырлар. Төшөндөңмө?

Митька үзө баш какты, үзө каударланып уй йөрттө: бу нәрсә — кайгыртумы, әллә янауы? Һәрхәлдә, бөтөн нәсел-нәсәбөңгө заложник итеп аласы ачык. Бер-бер хәл килеп чыкса, рәттән суячак. Моңысына шикләнмәскә була.

— Менә шулай, Митенька,— Махно инде авызын чәпелдәтөп нәрсәдәр чәйни иде.— Әлгә хәтлө мин сөйләгән нәрсәләр, аңыйсыңдыр, сүзөң башы гына. Казан купецы, яшерелгән хәзинәләр — һәммәкие дө ыштан төбөнә жыл жибөрү белән бер. Әкият!.. Ничек диләр әле, теге, жүлөр яшьлек мавыгуы белән үзөң дө белмәгән-күрмәгән нәрсә артыннан юлга чыгу...

Сабадырев сүзөң мондый борылыш алуыннан аптырап-югалып калды. Жөп очын тотып ала алмыйча, газәпләнә-интегә, атакайның ни әйтөргә теләвен аңламый торды.

— Соң, борын асты кипмәгән яшьләр, кызыксыну дәртө белән янып, тормыш авырлыгына да исләре китмичә генә...

— Ә-а,— дип чамалап алды Митька,— романтик кичерешләр белән...

— Менә-менә! Рома-а-а-итика... Казан купецының алтын тәңкәләре, хикмәтлө план — болар чын-чынлап романтика...— Махно, терсәкләрө белән өстәлгә таянып, яңадан сигара суырырга керештө. Беркатлы егетнең ни әйтөргә белми торуын күрү, бер караганда, аңа кызык иде.— Хәзинә эзләү — безнең шөгьль түгел. Үзөң беләсөң, дингез пиратларынан калган малны табарга теләп, акылдан яза кайберәүләр. Жирдөгө юлбасарлар — һәртөрлө алпавыт, купец, фабрикант ишеләрнең әллә кая яшергән хәзинәсен эзләү дө чиксез кыен һәм мәгънәсез эш. Дөрөс, кызык уен-муен ул. Кызык. Әмма минем уйнарга вакытым юк!

Махно йодрыгы белән өстәлгә китереп сукты. Көтелмәгән бу хәлдән Сабадырев сискәнөп куйды.

— Табылмаган мал тау хәтлө. Булмастайны эзләргә без дурак түгел. Безгә аның билгелө булганы да житөрлек, лачыным!

Атакай шул сүзләр өстөнә янә бер стакан горилка йөтып куйды.

Аның күзләре тагын да шомлырак ялтырап китте. Закуска чәпелдәгән тавыш урынына бу юлы өч-дүрт катлы итеп сүгенү сүзе генә ишетелде.

Митька каршысына кем өстеннәндер шикаять белән килгәндәй, Махно кинәт кенә зарлана, мескенләнә башлады. Большевикларга аның үпкәсе зур икән: ничек инде ул, Октябрь фетишесеннән соң, патша казнасын аның белән бүлешергә онытканнар. Хәзер безнең бурыч — үз-безгә тиешле өлешне төрлө юллар белән кире кайтарып алу. Анархия хәзинәсен буш капчыкка әйләндерү — халыкара революция алдында зур гөнаһ! Акчаң юк икән, акылың да юк, дигән сүз. Анархия хәрәкәтенә искиткеч зур зыян киләчәк. Шундый гайрәтле гаскәриңең ни белән тотасың — туендырасы, киендерәсе бар ич аны. Төнгә күбәләкләр кебек, алтын яктысына очып килгән жегетләр, әгәр безнең хәзинә саксаң, кайларга таралып әрәм булмас дисең. Кыскасы, безнең хәлне большевиклар да аңласың иде. Ә бит үзләре белеп сукуыр бер тиен дә бирмиләр, каһәрләр. Алтының да, асылташың да тартып алырга туры килә. Безгә тиешлесең, әлбәттә.

Махно, өстәл тартмасыннан күн папка чыгарып, аның эченнән бер кәгазь кисәгә суырып алды.

— Миңа шундый донесение килде: большевиклар бөтен алтын-көмешне бер төшкә жыйлар икән. Мәскәүдән, Питердан, Тамбовтан — барчасын бер кесәгә. — Батка тагын горилкага үрелгән иде дә, никтер ярты юлда туктап калды: мөддәрәмә тулы стаканны өстәл почмагына этәрәп, аны күрәсе дә килмәгән кебек, башын бер читкә борды. Урыныннан торып ук китә алмады — утлы су аны барыбер үртәп-кыстап тора иде. — Совет властеның бөтен алтын запасы хәзер Казанда саклана!..

Атаман яшь егеткә сынап-төбәп карады: күрәсең, бу хәбәрнең ана ничек тәсир итүен беләсе килә иде. Ә Митькага аның соңгы сүзләре барып та житмәде шикелле.

— Шулай, лачыным, син әле үз колактарыңа ышанмыйсыңдыр. Бүгеннән башлап бөтен юллар, Римга түгел, Казанга илтә. Долой Римны, яшәсән Казан!

Махно, кулын жилле генә болгап, өстәл читендә торган стаканны бөрәп төшерә язды.

— Күрәсеңме, ничек: сиңа барысы да юш килеп тора, Митенька. Күпек алтыны да Казанда, Совет алтыны да — Казанда... Теләсәң, ике көпшәдән берьюлы дөпелдәтсәң. — Атаманның йөзе кабат кырысланды, ул имән бармагын тырпайтып, пистолет көпшәсен терәгәндәй, Митьканың күкрәгенә төртте. — Ләкин сиңең өчен төп бурыч — большевиклар казнасы! Ка-а-азна-а! Борыныңа киртләп куясы бул шуны! Калган бөтенесен шуңа ияртеп кенә эшләргә рөхсәт.

Атакай, кинәт сүздән бүленеп, өстәлдә мөддәрәп утырган горилкага ябышты. — ул инде баядан бирле аңа иркенләп сөйләргә комачаулый иде. — бер тын белән төбәнә кадәр эчеп жибәрдә һәм буш стаканны, селтәнен торып ишеккә тондырды. Паркет идәнгә чөлпәрәмә килеп пыяла ватыклары сибелде. Шул ук мизгелдә ишектән адъютант башын сузды.

— Гармошканы китер, — дип кычкырды сөрхуш атаман, — тиз бул!

Гармуны берәз шыгырдатып алгач, Махно яңадан иске эзгә кайтып төште. Сабадыревны тагын әллә ниләр белән куркытып маташты. Шуннан соң гына сүз Казанда булчак хәлләргә күчте. Һөжүм итү өчен команданы анда баргач туплыйсы булып, диде атаман. Һәрхәлдә, биш кешедән арттырмаска кирәк. Беренчедән, мондый болганчык заманда, большевиклар власте нык булган шәһәргә зур төркем белән тыкшыну шунда ук күзгә ташланачак. Икенчедән, Казанның үзендә үк анархистлар оешмасы бар, банк талау кебек төшемле эштән алар да читтә калмаска тырышыр.

Сүз янә бүленде. Нестор Ивановичның атлы атаман турында ярат-

кан жыры исенә төштө, үзө уйнаганга кушылып, шул жыры аэрен генә шыгышып алды. Жырлап беткәч тә, гармунын куймыйча, сүзөн давам итте:

— Барып житү белән, безнең кешеләрне эзләп табарсын. Алар яр-дәм итәр. Исендә калдыр шул адресны: Покровская урамы, утыз сигез. Анархистлар бюросы булыр ул. Безнең бюро анда ачыктай-ачык эшли. Ябып куюлары да бар, билгеле... Большевикларга без шәп күчтәнәч әзерлибез...— Күрекларән бик каты тартканга, гармун ямьсез итеп кычы-рып куйды.— Анархистлар бюросына үзән барып йөрмә. Алардан ЧК күзен алмый булыр. Анархия канаты астына хәзер төрлө халык жыелды. Төньяк «курортларыннан» кайткан агай-эне дә байтак. Закон аларга да нипачум, үзән беләсен.

Махно, гармунын бер чыткә куеп, бармагы белән генә Митьканы үз янына чакырды.

— Парольне исендә калдыр,— дип пыш-пыш килде ул егетнең кола-гына.— «Сезгә Нестор Иванович сәлам әйтте. Кунакка килеп чыксын-нар, диде». Ә җавап болай булырга тиеш: «Рәхмәт. Берәр айдан барып чыгармын».— Аннары, Митьканы йомшак кына этеп, тавышын көрәй-тебрәк чыгарды.— Әгәр анда безнең бюродан теге... сөяк-санак кына калган булса... барып төртөл Жуковский урамына, бишенче йортка. Яше-рен очрашу урыны шунда. Тик бусы — иң соңгы чыткә генә. Бөтен юллар ябылып бетсә генә. Төшендеңме?

— Төшендем, батька.

Махноның тыңлаусыз бармаклары тагын гармун телләре буйлан йөгөрдә. Көй әллә нинди ят авазлар белән буталып, бозылып чыкты. Ата-ман ачу белән күректә басты, гармун исә, сыртына таяк төшкән эт баласы кебек, чынап жибәрде.

— Банкка һөҗүмне ничек оештырасын иртәгә сөйләшербез. Хәзер иң мөһиме — сиңа ышанычлы юдашлар табу. Аларны һәрвакыт үз яның-да тот.

— Кемнәрне, атакай?

— Илюха Грязинюк белән Тоськаны.

Сөеклесеңең исемен ишеткәч, Митька шатлыгынан тыпырдап би-язды. Йөрәге еш-еш тибә башлады. «Чыналап та нинди бәхет! Һәрвакыт янәшәдә генә, минем боерык белән генә йөри торган була ич!»

Махно да игътибар итте: егетнең шатлыгы йөзөнә бәрән чыккан иде.

— Миңа рәхмәт укы, Митрий: ух, кайнар кыз белән бер мунчага жибәрәм үзеңне. Тик онытма: иң әүвәл — эш, аннары гына — үбеш-кочыш.

— Төшенәм, атакай! — Бу хәтле олы ышанычтан, куанычтан Саба-дыревның башы җиңелчә генә әйләнә иде.— Мин барысын да эшләр-мен. Барысын да, атакай. Валлаһи-таллаһи! — Митька җәһәт кенә чу-кынып алды. Ул бу мизгелдә йөрәгенә, беләгенә зур гайрәт иңгән тойды. Әгәр хәзер: «Атакай өчен жаныңны бир»,— дисәләр, ул ике дә уйла-мый үз-үзән корбан итәр иде. Нишшиксез! Шундый тәвәккәл кыяфәтен, атаманга чын күңелдән бирелгәнлеген ул ничектер үзө үк чыттан күзә-теп торгандай иде: үз-үзәнә сокланудан, дулкынланудан күзләрен ачы-тып яшь килде, аяк-кулларына каз төне чыкты. Чиксез бәхетле иде бу мәлдә Митька Сабадырев!

Махно аның бу халәтен чамалап алды. Сөйләшүнең буеннан-буена эчтә пошырып торган шик-шөбһә, ниһаять, таралды. Шулай да дәрәс сайлаганмын бит егетне, дип эчтәнән генә канәгатьлек хисе кичерде атаман.

— Бөтен ышаныч сиңдә, Митрий,— диде ул чын күңелдән, егетне көчәкләп.— Кайтуыңа үзеңне уң кулым итәрмен. Хәерле сәфәр сиңа.

Махно янадан горилканы искә төшерде, бу юлы турыдан-туры гра-фин авызыннан эчәргә ябышты. Бәллүр савыт төбөндәге горилка белән

бергә йөзеп йөргән кызыл борыч кузагы да авызына килеп керде. Кызыл борыч атакайның тамагына тиде бугай — буылып ютәлләргә кереште. Төкеренде, сүгенде дә, графинны өстәлгә куеп — ул аны һаман да кулыннан ычкындырмаган иде — берәз сулу алгач, соңгы киңәшләрен бирде:

— Теге купец картасы, әйткәнемчә, иң соңыннан. Бәлки, мин аны бүтән кешегә дә тапшырырмын әле. Әгәрәнки, шулай да көтелмәгән хәлләр чыгып, банктагы алтынны кулга төшерә алмасаң, купец көгәзенә ябыш, аны эшкә җик. Бусын да булдыра алмасаң, кайтып күзем күрәмә!

Махноның йөзә үзгәрде, чиркәүдә вәгазь укучы поп төсенә керде.

— Анда Советныкылар белән бик аралашма да, аларны үзегә өсләтмә дә. Безгә нинди власть булса да комачау итми. Безнең бер властька да, бернинди законнарға да ысебез китми. Без алардан өстен. Без анархистлар — дөньяның тоткасы, ә калганнар барысы да безнең аркада рәхәт чигә. Ә шуны танырга теләмиләр бит, кабахәтләр. Анларга теләмиләр. Мәнә син шул хакыйкәттен тайпылма. Нинди генә власть булмасын, ул безнең алда дер калтырап торырга тиеш, безгә бурычлы булып яшәргә тиеш. Әмма, шуны истә тотсыннар өчен, аларны дуңгыз урынына акыртып суярга кирәк. Шыр кычкырып тирә-юньне сасытсыннар, үзләре кебек бүтән дуңгызларның асты юешләнсен. Тәртип анархиядән башлана!

Махно урындыктан авырсынып кына күтәрелде — гәүдәсен горилка шактый гына баскан иде, күрәсен. Калайланган күзләре белән Митьканы тагын бер кашшап чыкты. Аннары, артык бер сүз дә дәшмичә, алпан-тиллән атлап, үзенең йокы бүлмәсенә таба юнәлде. Анда яшел күзле баронесса Ланхийская аны көтә-көтә зар булып беткән иде инде...

* * *

Димка Сабадырев үзенең максатына таба су юлы белән — Идел буйлап барырга булды. Махно атакай да шул маршрутны хуплады. Ә Царицынга — Иделгә чыкканчы, тимер юл белән кулайрак иде.

— Царицынга кадәр сезне егетләр озатып кыяр. Анда шәһәр буйлап этенеп-төртелеп йөрисе булма, — дип соңгы сүзләрен тукуды атаман. Митькага авызын ачарга да бирмичә, тагын дәвам итте: — Гадәти пароходка утырма. «Ә» дигәнчә элгәрсен. Миңа хәбәр итеп торалар: бөтен төштә бик каты тикшерү бара. Патрульләр яисә чека койрыклары пароходтан суырып алырлар үзеңне. Царицынга төшкәч тә, затон тирәләрен әйлән: анда төрле баржа, буксир ише нәрсәләр булыр. Капитаны белән уртак тел тап, Казанга илтеп ташласын. Алтын теләсә кемнең телен ачтыра ул. Акча бүген кичкә булыр. Егетләр экспроприациядән кайтсыннар инде. Шулай да күпкә өмет итмә. Баштагы ике атнага житәрлек булыр. Калган ягын, кем әйтмешли, үзгә карарсың. Тамак ялына күчәрсен. Анда алтын аяк астында үзе аунап ята. Әгәрәнки баш казаның кайнаса. Төшендеңме?

Митьканың күзләреннән рәхмәт һәм тугрылык хисләре ташый иде. Махно, моны күреп, үзгәчә бик канәгать калды һәм, йонлач күкрәген кашый-кашый, егетнең күнелен тагын да үстәрәп жибәрде:

— Мин беләм, син — бөркет егет. Башың да шәп эшли. — Алай да, артык мактап жибәрмим, дигән сыман, тагын кырысланды: — Кара аны, Митрий, юлда шаяра күрмә. Экспроприация белән шөгильләнмә. Бөтен эшнә бозарсың. Башыңны югалтырсың...

Сабадырев атакайның сүзеннән чыкмаска тырышты. Царицынга исән-аман килеп житкәч, озата килгән егетләрне кайтарып жибәрде. Аннары, беренче эш итеп, үз кешеләренә һич көтелмәгән хәбәр салды: бүгеннән башлап мәңге-бакыйга Тося Скавронская — аның законлы хатыны булачак.

Флегонт Парменов гажәпләнүдән муенын жираф кебек сузды да катып калды. (Күзле Бүкән кушаматлы бу адәмне иң соңгы мәлдә Митька

үзе сайлап алган иде. Аның ниятенә атакай да каршы килмәде.)

Ә Илья Грязинюк, әлегә хәбәрие ишеткәч, сызгырып ук куйды һәм бик хафага калган төс белән башын чайкады:

— Һай-һай-һай! Ә мин үзем, Тосечка, сиңа өйләнермен дип тора идем. Ярый инде, хәерле булсын, икәү ятып, өчәү торыгыз! — Грязинюк, төчә генә елмаеп, кияү белән кәләшнәң кулын кысты. — Тосечка, сиңең шәплегенә беләдер идем, әмма дә ләкин шундый атаклы фамилияң дә булуы һич башыма килмәгән. Билләһи! Екатерина Беренчә дигән патша-бикәбезгә туган тиешле түгелме соң син? Аның да кыз чактагы фамилиясе шундый булган бит. Теге швед солдатыйна, аниары соң Петр Беренчегә кияүгә чыкканчы. — Илья шаярып бармак янаган булды. — Безнең Митенька галижәнабләрә сиңең шул ягыңны сизеп алгандыр да, патшабикә-императрицалар белән туганлашасы иткәндер әле, ә?... Хәер, син үзең дә, Тосечка, патша кызларын орып бирерлек...

Илья шулай тел шомарта калды, ә Митька санаулы вакытның кадерең белә иде, яр буена төшеп китте. Бәхеткә күрә, озак эзләргә, кемнәргәдер ялынырга туры килмәде: Әстерханнан Идел буйлап югарыга таба вобла ташучы буксир капитанын уртача гына бәягә ризалатып булды.

Билгеле, буксирың куәте зур түгел, артынан сузылган кап-кара төтенә белән бөтен Идел өстен ыслап килә, вакыт-вакыт пар болытлары бөркеп, авыр уһылдый, — гүя ул галәмәт зур агач баржаны инде иң соңгы көчә белән өстерәп бара. Ватерлиниягә су житәргә әле бер сажин калып, баржаның бортлары Идел көзгесеннән крепость диварлары төсле күтәрелеп торса да, ниндидер көч судноны артка таба тарта, юл бер дә үрчәми иде. Кайчакта баржа су өстенә ябышып бөтенләй хәрәкәтсез торган сыман: бигрәк тә ике палубалы пароходлар «жил уйнатып» дигәндәй узып киткәндә шулай тоела. Өстәвенә, ул пароходларга чебен кебек сырышкан фәкыйрь-фөкарь, баржадагы бу дүрт бәхетсездән көлеп, үз хәленәң авырлыгын оныта иде бугай.

Тагын шундый бер пароход узып барганда, Тоська бөтенләй авызын турсайтты:

— Ну калышка утырттың син безне, Митенька. Казанга хәтле бер атна сөйрәлеп барачак бит бу. Ничек үткәреп бетерербез ул вакытны? Хәер үк эч пошта башлады инде...

— Ах, Тосечка, ул эч пошу дигән нәрсә бетле мәче кебек чабуга ябыша шул. — Илья Грязинюк тагын теленә салына башлады. — Начальниктән рөхсәт булса, мин ул каһәрие койрыгынан эләктереп алам да, болтый-болтый Идел уртасына тондырам. Көн-төн сиңең күңеленә күрергә риза, билләһи.

Тоськаның инде кеше хатыны (начальник хатыны!) булуын бөтенләй оныткан кебек кыланды Грязинюк. Яшь хатынның биленнән эләктереп алды да, бөтен гәүдәсә белән үзенә кысып, муенынан үпте. Митька күрәп торды: Тоськасы да оятсыз ухажерны читкә этәрмәде, бары мутланып, ниндидер яшерен мәгънә белән карап кына куйды.

Көnlәшү уты Митьканың йөрәген яндырып үпте. «Мин бит бөтенесе ишетерлек итеп әйттем: хатыным, дидем. Ну, Илюха, бу кылынышларын өчен сикертермен әле мин сиңе, вакыты житкәч. Кәжә тәкәсе кебек сикерерсен, аягыңны гына түгел, муеныңны да сындырырсың».

Ә Илья егетнең көнчелектән кара көюен күрә, аны юри үрти, ирештерә: ул — үзенең башлыгынан өстен хәлгә куелган, аның һәр адымын күзәтергә билгеләнгән кеше. Бүгеннән башлап Митька Сабадыревның бөтен адымын Грязинюк үз кулында тотта. Мәнә шул хәл Ильяны бигрәк тә узындыра иде.

Баржада бару, чылап та, ялыктыра башлады. Эч пошуну берәз басар өчен, карта уйнарга утырдылар. Баштарак вак-төяктән уйнадылар. Грязинюк гел оттырды, гасабиланып үзенең жиз мыегын чәйнәде, оттырган саен картасын атып-атып бәрде. Сабадырев, албәттә, моңа бик

шат, чөнки ул Илюханың шулай кыланып кына утыруын күз алдына да китерми. Ә Грязинюк, шулай әкрен-әкрен генә интәшләренең күзен бәйли, бигрәк тә Митьканы үз ятьмәсенә өстерәп кертә. Ул әле коммерческий училищедә укуганда ук Одессаның жыен алдакчы-аферисты, карта белән төп башына утыртучылары арасында йөргән, аларның һөнәрен бик шәп үзләштергән иде. Илюханың картасы һәрвакыт ике колода булып: берсен — тамгалысын — ул уен кызып житкәч, уртага куйган акча күзгә әлкә-мөлкә китерә башлагач кына чыгара. Ачыгавызларны әнә шул икенче колода ыштансыз калдыра да иде инде.

Менә берзаман Күзле Бүкәннең кесәсендә жыллар уйный башлады. Уенда икәү генә калдылар — Митька да Илюха. Ә Тоська — тамашачы, ул Грязинюкның кулында биеп торган карталардан күзен ала алмый. Илюха откан саен әллә нинди такмаклары белән канга тоз сала: «Ас-са! Сәзнәкеләр булмаса, безнәкеләр баса!» яисә: «Миңа очкосу — Митька ач калсын!» — дип бытылды, каһәр. Шулай такмакый торгач, шефының кесәсендәге соңгы тиеннәрен суырып алды. Тәмам чыгырыныннан чыккан Сабадырев әле шуңнан соң да уенны давам итәргә кушты.

Грязинюк иреннәрен кыйшайтып көлдә генә:

— «Темный»-га уйнамайым, нәчәлийик. Акчаңны салып сөйләш. Юк икән — биреп торам, бер айдан түләү шарты белән. Ярдәм итми булмас. Тосечка хақына...

— Аның ни катнашы бар?! — дип кычкырды Митька.

«Күр әле әшәке жанны, сасы дуңгызын, жайлы карта чыкты да үзенә, ничек сыртын кабарта. Шарт куеп сөйләшкән була, мине ике тиенгә дә куймый. Әле Тося алдында түбәнсетергә маташа». Ә Тоськасы шул Грязинюкка ничек күзләрен тутырып, сокланып карый! Митьканың жаны кузгалып, бөтен тәнен тыелгысыз нәфрәт биләп алды. Биләннән наганын тартып чыгарып, Илюханың оятсыз чыраена берне тоңдырасы килде. Әмма Грязинюк та — әллә инде начальнигының күңелендә нинди дауыллар уйнаганын сизенеп, әллә болай, очраклы гына — уң кулын шийжәк кесәсенә тыккан: ә ул кесәсендә һәрвакыт кечкенә пистолет йөртә иде.

Митьканы әнә шул кесәдәге кул гына туктатып калды: «Алдан атып өлгерер, мөртәт, кулын кесәсенән алып та тормас. Аның ишегә гадәтләнгән инде ул». Митька ачу белән томаланган күзләрен кичкә эңгер-меңгердә ак ташлары гына агарып күрәнгән биек, текә ярга күчәрде. Дәшми-тынмый гына урынынан торды да баржа читенә барып таянды.

«Кемгә оттырдым бит! — дип һаман үз-үзен газалдады Митька. — Күчән башка! Контрразведкада бер эш майтара алмаган кәжә тәкәсенә! Бөтен белгәнә асу-кисү дә, кызган тимер басып кеше газаллау бит аның».

Шундый уйлардан соң Сабадыревка яңадан көч кәргәндәй, гайрәт өстәлгәндәй булды. Кабат уйнаса, бөтен оттырганының үчен кайтарып кебек тослды. Ләкин, гадәттөгечә, бу — ятьмә авызына үзгә барып керү белән бер иде: бурычка алган алтын белән бер мең тәңкә акчаны да, хәтта киёмнәрен дә оттырып бетерде ул.

— Ярый, Митя, борчылма, — дип тынычландырырга тырышты аны Флегонт — Күзле Бүкән. — Һәрвакыт шулай инде ул: мәхәббәттә отсаң — картада оттырасың. Яисә киресенчә. Тормышта бөтен нәрсә киресә белән парлы.

Сабадырев, теше сызлаган кебек чыраен сытты да, Күзле Бүкәнгә карап, кул гына селтә:

— Куй әле шул вәгазләрәңне. Дөньяны мин синнән азрак күргәнме? — Аннары, бик үпкәләгән төс белән, Грязинюкка сүз катты: — Карале, Илья, киём бәясен мин сиңа акча белән кайтарыйм, ә? Ризамы?

Тегесе авызын гына чалшайтты:

— Без алай дип килешмәгән идек бит.

— Өстемдәге чүпрәк-чапракның өч бәһасен түлим, Казанга барып урнашыйк кына.

Грязинюк шунда ук инициативаны элөктереп алды:

— Шул сары кәгазь өчен ике мең тәңкә куям, сап-сары алтын белән. Давай!

Митька астан гына сөзеп карады:

— Бу — атакай аманәте. Төп эшнә ерып чыккач, без моның белән шөгыйльләнергә тиеш булабыз.

— Уһу, безгә әле бүтән эш тә йөкләндемени? — Грязинюкның хыялы тагын жилле көндәге учак кебек дөрләде. — Безнең хәлдән килерлекме соң ул?

— Әзрәк сабыр итегез, вакыты житкәч аңлатырмын. — Сабадыревнең түземе төкәнәп килә, инде бу сүзләргә дә теш арасынан сыгып кына чыгарды.

Әмма Илья чабудан капкан әңчек белән бер иде:

— Ә, бәлки, ике көпшәне дә берьюлы чистартырбыз? Эшнә тизрәк дөпелдәтер идек, димен.

— Идея! — дип, Күзле Бүкән дә аңа кушылды. — Жир читендә күпме каңгырып йөрергә мөмкин, йә! Хатын кәмәшнәң дә куены суына башлар...

Митька Сабадырев өчен бу хәлләргә калу артык зур корбан бирү иде. Гарьләндән, ачудан аның йөзә таш булып катты. Тегеләргә бер сүз белән дә җавап кайтармыйча, оттырылган пинжәкне Грязинюкның аяк астына ташлады.

«Алдадымы, әллә чын дәрәсән әйттеме? — Илюха, каударланып, яңа табышмак чишәргә кереште. — Болай карап торышка, ышанмаслык та түгел кебек. Тик ул чакта атакай нишләп миңа берни дә әйтмәде икән? Шунсы гына көн кебек ачык: әлегә пергамент бик кыйммәт тора. — Һәрхәлдә ике мең алтын тәңкәдән дә кыйбатрак; һәм бик хикмәтле кәгазь — югысә Сабадырев аны яшереп маташмас иде. Болай гына булмый. Бер күз салып аласы бар», — дигән фикергә килде Илья.

Астары ертылган пинжәкнең инде кызыгы калмаган, Грязинюк аны тибеп кенә очырган да булып иде, — ярый әле бик вакытлы тыелып калды: хәзер пинжәкне алмасаң, Сабадырев уйны сизенәчәк, төбәндә шул пергаментны кулга төшерү максаты ятканын беләчәк. «Аңдый очракта ул, каһәр, атудан калган эт кебек явызланыр да өстенә ташланыр», — дип курыкты Илюха. Шул ук вакытта пинжәкне алырга иеләсе дә килми иде.

— Идел өстендә төн салкынча булырга охшаган... — дип башлады Грязинюк. — Тосечка, чибәрәм, ал пинжәкне. Ул хәзер безнеке.

Тося ялындырып тормады, Илюханың аяк астында яткан пинжәкне иелеп алды да үз иценә салды.

Боларның кыланмышы яшь ирнең авырткан сөяленә басты. Тоськасын югалтасы килмәвә дә, яшь хатыны алдында үзен шулай мыскыл итәргә маташуны күтәрмәвә дә Митьканың бугазына кайнар төер булып тыгыла, — бер минуттан аның гарьчел малайлар кебек, йодрык тәйнәп, дошманына ташлануы ихтимал иде.

Сабадырев белән Грязинюк арасында киеренкелекнең арта гына баруы Күзле Бүкәнне дә аптырашта калдырды. Ул ике араны йомшарту, хәтта килештерү бурычын үз өстенә алырга батырчылык итте:

— Йәгез, ширкны туктатыйк, — диде. — Мин бит, кәмәшләрем, хәтта каторгага да шул ширкачлар хакында гына элөктем. Ниңчек булганын сөйләймме? — диде ул кинәт, Тоськага гына эндәшкән кебек.

— Яле, йә, — Тоськага да берәз җаң керде. Ул инде, мескен, ике әтәч арасында калып, нишләргә белми тора иде. — Сөйлә, әйдә, сөйлә, Флегонт.

— Уйберенче елда булган хәл инде бу. Әмма кичәгедәй күз алдымда тора. Цирк килде безнең Екатеринославка. Керәсе килә, күрәсе килә шуны — буй житми, каһәр: билет хаклары коточкыч. Йөрү шунда кызыгып, исәнәп дигәндәй, каршыма бер адәм килеп басмасынмы. Бүе миннән чак кына калкурак булып. Өсте-башы да ярыйсы гына...

гатылек итәргә туры килә иде. Трюмнан алып менгән тозлы вобланы исәпләмәгәндә.

Дүртенче көн дигәндә, төмәкә бетте. Шулай да Илюха запасы егет икән, төки бер кап папирос яшереп калган. Аны да Тоськага гына бирә. Тегесе исә төмәкесез бөтенләй тора алмый. Митька белән Күзле Бүкәниң авызына сулар китермәс өчен, алар икәү кубриктан палубага чыгып тарталар.

Сабадыревының да яшъ хатын алдында сер бирәсе килми. Бу хәтлө озын-озак юл буласына исәп тотмаган идем, баржаның ярга якын килмәслеген дә белмәдем, дип аклана ул. Тоськасы аңа мулланып бармак яный: «Моңың өчен сиңа каты жәза тиешле»,— ди. «Нинди жәза, ягъни мәсәлән?»— Митька аның озын керфекләрен саный. «Тотармын да бүтән берәү белән йоклармын»,— ди Тоська.

— Ә мин сиңең үзеңне көнчә күбәләккә әйләндерсәм? Казаннан кайткач та Махно атакай, беләсенме, нәрсә рөхсәт итәчәк Митрийга? Чып-чын харәмханә тотарга! Хур кызлары белән. Төрөк солтаны кебек.

— Ә син беләсенме, Митенька, борын заманда ул төрекләрнең Зуркарьян дигән бер патшасы булган...

— Син төрөк патшаларын каян беләсен?

— Миңа бер татар поручигы сөйләде...

Митька түзми:

— Кайчан? Нишләдең син аның белән?!

— Әйтмим. Бүдәремә идең! — Тоська нәзек бармагы белән иренен борын очына басып ала. — Менә шул падишаның — Зуркарьянның маңгаена мөгез үскән, ди-и... Бик хурланган, бик яшергән, әмма түзмәгән — шуны камышларга чыгып сөйләгән, ди-и... Ә камыштан бер көтүчә сыбызгы ясаган. Сыбызгысы: «Зуркарьянның мөгезе бар»,— дип тик сызгыра икән...

— Нишләп үскән ул Зур... Зур... падишага мөгез?

— Менә мин дә синнән шуны сорамакчы булам, чыпчыгым. Әллә мин әйтәм, хатыны хыянәт иткәнән шуннан соң да сизмәдеме икән, дим!...

Бу мазәктән икесе дә рәхәтләнеп көләләр. Митьканың мондый чакта бик көләсе дә килми килүен, әмма яшъ хатынының күңелен күрәп шыркылдарга мәжбүр була.

Ә бит чибәр Тоська төки бер жәза уйлап чыгарды жанашына. Иртән Казанга килеп житәрбез дигән төнне уянып китте Митька — янында хатыны юк. Илюха да күренми. «Тартырга чыкканнардыр, күрәсен»,— дип уйлады Митька. Бер сәгәтләр вакыт үтте, тегеләр керми дә керми. Күңеленә шик төште егетнең, яланаяк көе генә кубриктан чыкты. Палуба өстө буш иде. Игътибар беләнрәк караса — трюмга төшә торган люк капкачы ачык! Сабадырев, сак кына атлап, трюм авызына килде, беравык колак салып тыңлап торды. Кинәт әкрән жил, вак дулкын чәпелдәве арасында үбешкән тавышлар да ишетелгәндәй булды. Үз-үзен белештермичә, кесәсеннән наганын суырып алды Митька, юеш, салкын палуба тактасына ятып, башын люк читенә үк терәде. Инде трюмдагы тавышлар бик ачык ишетелә һәм анда ниләр булып ятканы яхшы аңлашыла иде.

Коточкыч көнчелек егетнең бугазынан буып алды, суларына һава бетте, ике күзеннән яшъ атылып чыкты. Бөтен төнен калтыраткан теләк бер генә иде: хәзер үк аска, трюмга сикереп төшәргә дә алтатарның бөтен пулясын шул фахилләр өстенә төкертергә!

Әмма... Жан теләгәнне — язык жиберми. Бөтенләй үк акылсыз малай түгел иде Митька Сабадырев. Юеш, салкын палуба идәне генә түгел, ерактан торып кайнар күкрәккә бозлы су койган Махно атакай да бар иде бит әле донъяда. Аңа ни дип җавап бирерсең? Көнчелек аркасында гына шушы ике маймылны тончыктырсаң — атаман каршына ничек кайтырсың? Муеныңны борыр — анысы, һичшиксез. Әле бит алда нинди зур эшләр тора. Ялгызың гына башкарып чыгарлыкмыни.

«Их беткән баш — беткән... — дип тешләрен шыгырдатты Митька. — Кем булып чыкты соң бу Тоська? Иблис токымыннан азган шайтанмы, әллә гөнаһлы фәрештә булдымы? Шул килеш тә өзәлөп-өзәлөп яратам бит мин аны. Мәхәббәтем белән бөтен гөнаһларын юып яратам. Ташламасын гына. Ташлый гына күрмәсен!» Трюмда Тосяның үкереп ыңгырашкан тавышы аны янадан тетрәндереп куйды. Сикереп торып ярдәмгә ташланасы киде. Ләкин шул ук мизгелдә аның Тоськасы шырык-шырык көлө, күгәрчен кебек гөрли — хәтта саклык күрсәтүне дә оныткан иде.

— Минем каражимешкә Митьканың күзә кызганын белгәч, беләсәңме, Махно атакай шундый китереп кысты... Йокы бүлмәсенә чакырып бит!.. Үзә тотып көчли дип торам, билләһи... Кияүгә чык Митькага, әйттем — бетте, ди... — Тоська тавышын әкрәнәйтте... — Синең төп эшен — аны күзәтү, кирәкле эш белән татлы шөгыләңне бергә кушарсың: йоклаганда да күз-колак булырсың, ди, хи-хи-хи...

Үз колакларына үзә ышанмый торды Митька. «Димәк, көн-төн күзәтү астында яшисе — бу нинди жәһәниәм соң!»

— Тосечка, ә, йомшагым, син бит аны гына түгел, мине дә күзәтергә куелган. Бер үзең генә житешә алырсыңмы икән?

— Кара син аны, нинди зирәк... — Чупылдатып үпкән тавыш ишетелде. — Шуңа күрә миңа ошыйсың да син, Илюха. Аның өчен генә түгел инде, үзең беләсәң... Ах, менә нинди бит син, Илюша, чыпчыгым... Ә минем теге ата мәчәм төнлә тычкан тота, хи-хи-хи...

— Ә бит син, Тосечка, йомшагым, сүзие гел читкә борарсың. Хәйләкәрәм лә син минем, астыртыным ла!

— Йә инде, нигә алай рәнжетәсәң?... — Тоська-нигъмәтиң тавышыңда назлану да, юри турсаю да бар. Күгәрчен булып гөрли. Шунда ук, кытыкланган кебек, шырылдап ала үзә. Ничек яратмаса мөмкин шундый хатынны! — Йә инде, чыпчыгым, тагын кайсы ягым килешми?

— Әйдә, мине «сукыр төкә» итәргә маташма, Тоська. Монда болай да дөм-караңгы... Мин яратмыйм «темный» уйнарга. Теге уңым бозавың иңижәгенә ниндидер язучу теккән. Ә син — икебезнең дә муенга тиң асылынган шпион. Беләм бит, бу компаниягә мине син тыккансың. Үзең ачка итекмәс өчен. Ничә төн инде дәртенә баса алмый ышкынасың — күрми дип уйлыйсыңмы.

— Илю-у-у-ха...

— Бүлдермә. Минем хәзер югалтыр нәрсәм юк, эчемдәгесе — тышымда. Чөнки син болай да һәрвакыт исәнәп-яманып торарсың. Сине атакайның ни өчен үзеннән жибәрмәгәннән дә беләм. Хатын-кыз булганга түгел, юк, ул сине күптән инде списайть итеп, безнең айгырларга калдырды. Әмма син әле аңа хәзер дә кирәк. Ни өчен икәннән әйтимиңе? Чөнки син барыбызны да аңа сатып торарсың...

— Синеме?! Илюха, Илюша, сине сатаммы соң?!

— Әйләнеп кайткач та...

— Ничкайчан, ничбервакыт! Кояштыр әгәр! Чөнки син... әйтергә дә оялам... — Азгын хатын-кыздан гына чыга торган нәфселе хихылдау авазы ишетелде. — Син миңа... ярыйсың... хи-хи-хи... Сине, Илюша, әле үзә урынына сабаңга жигәселәрәм бар! Исән-сау кайткач! Мин бит әле сөрелмәгән кыр кебек... Ә теге уңым бозавың әйтәм, хәленнән килмәгәч, нигә дип өйләнергә. Үзә дә туйдыра алмый, кешегә дә бирми. Сабагын укытам әле мин аның. Сөякләрен берәм-берәм юармын атакай каршында...

«Ах, әшәке жан, азгын кәнтәй, төкерәм мин синең ийбә ботак тишегенә, — дип жеңләнде Митька, трюм авызына кайнар башын куел. — Атакай йортының түбәсенә үрмәлисеңме. Өскәрәк менгән саен артың ачыла бара, кабахәт... Синең ул чыпчыгыңа да ничегрәк очынасы икәнлеген өйрәтербез. Әйләнеп кенә кайтыйк! Аның хатыны күптән каш сикертә иде миңа. Мунчала урынына тотып сыгасы гына бар... Карарбыз, кем кемне эшкәртәр әле...»

Нәфрәт һәм үч, ике елан кебек, бер-берсенә уралып, Сабадыревны

үтерерлек итеп чагарга маташалар иде. Ул, төмам котырынып, тегеләр сөйләшкәндә ачылып киткән серләрне дә андамас хәлгә килде. Өстәвенә, нәкъ шул вакытта аның вобла өстендә ләззәт чиккән хатыны Илюхага иске мажаралары турында сөйли башлаган иде. Жүләр дә булыр икән бу хатын-кыз дигәнең! Сөяркә куенында ятканда, поп каршында тәүбә иткән монашка кебек, үзеңнең бөтен сереңне ачып бетермәк кирәк бит!

— Беләсеңме, мине беренче алган егет кем иде? — дип сөйләнде Тоська, мәхәббәт исереклегенә чумып. — Петька — шук малай, урыны оҗмахта булсын! Өче алма кебек кенә имиләрәмне шул иблис кабартып бетерде, аркама әйләндереп, чи төен белән бәйләп куярлык итте... Ха-ха-ха!..

Митьканың бүтән тыңлап торырлык хәле калмаган иде. «Ах, дунгыз тагарагы ла икәнсең. Шул хатынга кызыгып хур булдым бит!» — Салкын, юеш идән аңа кинәт Тоськаның ялангач тәне булып тоелды. Ул, кискен генә торып, трюм авызыннан бер-ике адым читкә атлады. Аннары ике кулын йолдызлы кара күккә сузып, кайнар пышылдады:

— Йә ходаем, шул Таисиямнән генә исән-аман котылырга ярдәм ит! Йә Гайсә пәйгамбәр, үтенепләр сорыймын, шул юеш-ябышкак хатынның сихерен генә кире кайтар! Калган бөтенесен дә, ничек кенә авыр булма-сын, мин үзем эшләрмен...

Әллә төн салкыннан, әллә шушы тетрәнүләр газабыннан, яшь ирнең тез буыннары дер-дер калтырый иде. Ул, бөтен шартын китереп өч тапкыр чукуынды да, төннең калган ягын үткөрү өчен, бәләкәй кубрикка таба юл тотты.

* * *

...Баржа үз жае белән бара торсын. Ө без, хөрмәтле укучым, тормышның бүтән якларына да күз салып алайык. Безнең романдагы хәлләр әле куерып кына килә бит. Берүк игътибарлырак була күр: хәзер без синең белән, Казанидан да арырак узып, Чистай каласына барып чыгарбыз... Сәгатьне дә әлегә кире чигереп торырга туры килер: дөресен әйткәндә, махночылар Казанга килеп житәргә нәкъ бер ел вакыт бар әле... Шулай да, кискен күчеш, декорацияләр алмашынуы синең башыңны әйләндермәс дип уйлыйм! Нишлесең, әсәрәмнең жанры гына түгел, вакыйгаларның да вакыты шундый...

2. Үтерүдә гаепләнә

Кырыска оясы кебек эшлекле генә кайнаган сәүдә базарына кемдер таяк тыгып болгаттымыни: чүлмәк сатучылар рәтендә кинәт чыр-чу, акырыш-бакырыш купты. Дөрес, базарның холкы шундый: кечкенә генә ыгы-зыгыдан да зур тавыш чыгарырга яратучан. Шәһәрнең үзәк мәйданында, әйitik, ун кеше өерелеп сугышса да, үткән-сүткән халыкның әллә ни исе китми, ә монда, базарда... Ир белән хатын гына кычкырышсын — бөтен сәүдә туктала, ярты базар халкы — хатынны яклап, калган яртысы ир ягынан ай-һайлап көч биреп тора: «Өйт шуны! Бир ныграк! Измәсен из!..»

Менә хәзер дә чүлмәкчеләр очында әллә никадәр кеше жыелып өлгергән: солдат гимнастеркасы кигән берәүне әзмәвердәй ике ир дөмбәсләп ята. Дөмбәсли дип, әле суккан-канаткан төшләре күренми, әмма кулын артка каерып, читкәрәк алып китәргә жыеналар кебек. Тик теге мужик та бирешми, берүзе икесенә каршы тора. Әгәр шунда полиция шымчысына охшаш ниндидер зат килеп тыгылмаса, могаен, качып та китә алган булыр иде әле. Ярым хәрби френч кигән ул адәм өченче яктан ябышкач, билгеле, көчләр чагыштырмасы үзгәрде: гимнастеркалы ирне сәүдә өстәлләре арасына бөтереп салдылар.

Гөж килеп тамаша караган халык инде канәгать төс белән таралыша

башлаган иде, тагын бер көтөлмөгөн хэл килеп чыкты. Әллә кайдан гына пәйда булган бер үсмер егет:

— Нишлисез! Туктатыгыз! Үтерәсез бит! — дип кычкыра башлады.

Егет, буйчан булса да, сыек буынлы күренә, өстәвенә тавышында да күнмәдер балалык сизелеп тора иде. Аның сүзенә «ә» дип тә, «жә» дип тә җавап кайтаручы булмады, әмма әле китеп өлгөрмәгән кешеләр, кызык карарга җыенып, кире борылдылар.

— Нәрсә карап торасыз! — дип кычкырды егет һәм шул арада теге өчәүнең берсенә барып та ябышты. Френчлы ир-ат башта аптырап калды, аниары бөтен гәүдәсә белән аңа таба борылды, ярсыган айгырдай, сары тешләрен ыржайтып, күлмәк изүеннән умырып алды:

— Ах син, маңка малай! Кая тыгыласың? — һәм, кизәнен торып, йөзенә орды.

Егет очып барып бер өем чүлмәк өстенә егылды. Шунда ук күәс чиләге кебек юан бер хатын басып тора иде, ул кинәт корт чаккандай угалана башлады:

— Һай, чүлмәкләрем! Һай, бетерде! — дип, әче тавыш кунтарды.

Ә егет әкрән генә торып басты, аркасындагы көтүмкәсен салып куйды, һәм... мәче житезлегә белән френчлы ир өстенә сикерде. Юк, бу мәлдә инде ул мәче генә түгел, әллә нинди могжиза белән пружинадай кысылып, чын-чынан яшь юлбарыска әйләнгән иде. Сикереп торып френчлының биленә китереп тиште — тегесе солы көлтәсә кебек ишелеп кенә төште. Икенче ирнең кабыргасына куш йодрык белән берне тондырган иде — анысы, судан чыккан балык кебек, авызы белән һава йота-йота, жиргә утырды. Арттан килеп ябышкан өченче әзмәвер дә, касыгына шәп кенә утырткач, борины белән базар пычрагына барып кадалды.

Болар барысы да төштәгә кебек, күз ачып йомган арада булды. Базар халкы үзенә чын-чынлап ләззәт китергән бу тамашаның болай тиз төгәлләнүенә хәтта разый да түгел кебек иде.

— Колдундыр бу! — дип куйды төркемдәгеләренең берсе. — Әле генә бозау иде — гыйфриткә әйләнде!

— Йа ходаем, йа Гайса, чур! — дип такмаклады баягы чүлмәкче хатын. — Җенә кагыла күрмәсен!..

— Тот аны, каталажкага! — дип кычкырды кайсыдыр, бүтәннәр артына ышыкланып.

Ләкин төркемдәгеләренең берсе дә кузгалмады.

— Һе, каталажкага... — егетнең янында ук торган озын, нечкә буйлы бер ир-ат җавап кайтарды. — Кил дә үзәң тот! Башыңны култык астыңа кыстырып жибәрер.

— И һәм дәрәс эшләр! — диде икенче берәү, картрак тавыш. — Кара син, өчәүләр берәүне тукмыйлар. Адәм актыклары... Сугышасың килә икән, бергә-бер чык!..

Ул арада базар капкасы ягында тагын ниндидер мәхшәр кунты.

— Полиция! Обла-а-ава-а!!! — дип ачы итен кычкырдылар.

Патша полициясе урынына инде милиция органның төзелгән булса да, Вақытлы хөкүмәт чорында аларның асылы үзгәрмәде. Шуңа күрә милицияне халык барыбер элеккечә атый, кайберәүләр бу үзгәрешне хәтта белмиләр дә иде...

— Йа хода! Ниңә болай газанлайсың! — дип, әрнүле тавыш белән, зиратта дога укыган төсле иелен төште бер карчык. Аның йөзгә, беләгендә карга чукурлык ит заты калмаган — тире дә сөяк; тибеп чыккан кап-кара тамырларында кан түгел, сыек туфрак агып ятадыр кебек. — Йа хода! Бу нинди заман! Ни сатып булмый, ни алып булмый! Көпә-көндәз талап китәләр, әле үтерәм, дип куркыталар. Тере килеш кабергә кереп ятырга гына калды лабаса...

Халык ташкыны, куркытылган сарык көтүе кебек, үзенә юлындагы лоток-өстәл ише нәрсәләргә кырып, базар уртасына таба төгәрәде.

Ыгы-зыгы, буталыш һәрвакыттагыча жуликлар өчен файдалы иде.

Хәзер бөтен товар аларныкы. Ачыктан-ачык кесә кисәләр, башындагы киёмне, кулындагы акчаны тартып алалар да, халык арасына кереп югалалар. Һәркемнең үз хәле хәл, берәү дә ярдәмгә килә алмый.

Базар дингезе, шулай болганып, мескен әбине дә, бая кыйнап ташланган өч мужикны да үз эченә суырып алды. Солдат гимнастеркасы кигән агай белән аны якларга ташланган егет кенә бер мизгелгә икәүдән-икәү калган кебек иде. Ләкин инде икенче якка — чыгу юлына ташланган халык аларны да өертеп алып китте.

Агайның кыйналуудан бите-башы тузанга, канга баткан, өстәвенә шактый хәлсезләнгән — бик авырлык белән генә сөйрәлә иде. Якындагы милиция сыбызгылары чиный башлагач:

— Булмый... Калдыр мине, браток. Үзегә авырлык алма. Йөгөр... Алар мине ауларга чыккан,— диде.

Ләкин бик теләгәндә дә туктап калу яисә аерылып йөгөрү мөмкин түгел: болар уртада калган, тирә-яктан китереп кысканнар, төртешәләр, этешәләр, әмма өөрмәнең ниңдидер бер юнәлеше бар: ул үзәк урам буйлап шәһәр управасына таба савылып керә, аннан төрле якка сибелергә чамалый иде. Моңы аңлап алган милиционерлар иң алдагыларны туктатырга, кысарга тырышалар, хәтта шарт та шорт һавага атып куркыталар. Әмма шундый чакта сарык көтүен дә тыеп тору мөмкин түгел: кара болыт кебек халык, милиционерларның сыек чылбырын бик тиз өзеп, аларның үзләрен үк берәм-берәм йотып алды. Менә шуннан соң инде кем ничек булдыра, кая күз төби — шулай чабыша башладылар.

— Әйдә теге тар урамга! — диде агай, егетнең беләгеннән кысып тотып. Аңа әллә ни хәл кермәсә дә, төвәккаллегә арткан күренә: котылу өмете яңадан уянган иде. — Иелебрәк йөгөр! — дигән кинәшә дә бик вакытлы булып чыкты: кинәт баш очыннан гына пулялар сызгырып очты — бер-ике милиционер аларның төркемен куа килә иде.

Аксый-туксый булса да, тар урамнар, тыкрыклар аша үзе генә белгән юлдан йөгерде шикелле агай. Әллә ничә тапкыр сөрлегеп китте:

— Ах, тагын аз гына... — дип, ирексездән авыр ыңгырашты.

Егет, йөгөргәй шәпкә, аны тотып калды. Ике исерек дус кебек кочаклашып, алпан-типнәп килеп, күпмедер ара үттеләр дә тагын йөгөрделәр.

Нибаять, ату, сыбызгы, чинау тавышлары ыраклашты, алар икәү генә калганнырын абайлап алдылар. Текә яр буена килеп чыкканнар икән.

— Менә, кайтып та життек,— диде агай, яр битендәге чирәмгә кырын төшеп.

Егет, аны ишетмәгән дә кебек, як-ягына каранды. Каршыда, урам ташы кебек йомры-йомры дулкыннары белән шадраланып, Кама жәелгән иде. Уңнан да, сулдан да жилдә-яңгырда каралган биек коймалары, төссез агач йортлары белән тар, көкрә урамнар караеп тора. Алар шулхәтле көкрә — урамның күренгән хәтлесе, шәт, йөз адымнан артмыйдыр...

— Утыр, браток, берәз хәл жый. Рәхмәт әйтәм, дисәм, исемегне белмим...

— Шамил минем исемем... Измайлов...

— Татар малас икәнсең. Ә мине Василий Николаевич диләр... Син кайдан килеп чыктың соң, ә, минем бәхеткә? Чистайныкы түгелсең, ахрысы...

— Каргалыдан мин. Моннан бер утыз чакрымда безнең авыл.

Василий Николаевич әле һаман авыр сулый иде. Базарда ертылган гимнастеркасы тир белән кап-кара булып аркасына ябышкан.

— Беләм андый авылны. Ишеткәнем бар. Ә кайда шулай оста сугыштырга өйрәндең син?... Авылда, сабан туендамы әллә?...

Егет, башын чайкап, көлемсерәп куйды:

— Юк, Әстерханда. Анда минем абзый яши. Әтинең энесе. Дүртенче елны япон сугышында катнашкан. Яралангач, контрразведка офицеры аны үз янына алган. Ординарец итеп. Ә ул офицер япон көрәше белән жеңиләнә икән. Абзыйны тере капчык итеп тоткан...

— Шуннан үзе дә өйрәнеп калган, ә?

— Сонга таба, икәү көрәшсәләр, офицеры аны жиңә алмый башлаган. Абзый тумыштан таза кеше булган, үгезне мөгезеннән тотып егарлыгы бар.

Тынып калдылар.

Василий Николаевич ютәлләп алды, аннары әкрән генә өзеп-өзеп әйтте:

— Рәхмәт, браток... син мине бүген нинди үлемнән коткарганыңны белмисең... Хәрби кыр суды Василий Николаевичны атарга хөкөм иткән иде...

Шамил, үзе дә сизмәстән, урыныннан сикереп торды.

— Курыкма. Рецидивист түгел мин. Немец шпионы да түгел... Большевик. Ишеткәнең бармы андыйлар турында?

Ишеткәне бар иде барын. Газетадан да укырга туры килде. Әмма һәркайда «Большевиклар — немец разведкасы агентлары» дип кенә язганнар иде...

— Большевиклар сугышны дәвам итүгә каршы чыгалар, шуңа күрә Вакытлы хөкүмәт безне немецка хезмәт итүдә гаепли. Ә без илгә — тынычлык, халыкка — ирек, крестьяннарга — жир кирәк, дип таләп итәбез...

Шамил бу кешене игътибар белән тыңлый, ләкин, ул сөйләгән нәрсәләр кайдадыр еракта, башкалада хәл ителәдер, дип уйлый, шуңа күрә барысы да ниндидер томан эчендә эреп югала бара иде.

— ...Тиздән шундый вакыт житәчәк, туганкай, һәркем үзенең кем ягында булуын ачыкларга мәжбүр булачак.

Юк, Шамил әле ул көннең дә тиз генә киләсенә ышанмый. Гомумән, политикадан ераграк торуюң хәерле.

Василий Николаевич егетнең болай дәмми-тынмый тыңлавы эчтән генә үзе белән бәхәсләшү икәннән дә чамалый иде, ахрысы. Шуңа күрә аның күзләренә сынап карады:

— Әгәр кемне коткарганыңны белсәң... большевик икәннән... булышыр идеңме миңа?

Шамил, авыл егетләренчә, турысын әйтте:

— Ә миңа кем булса да барыбер,— диде.— Гаепсез кешене кыйнасалар — узып китә алмыйм. Малай чакта ук, хәлемнән киләме-юкмы, жәберләнүчене яклап, үземнән көчләргә каршы чыга идем. Шуның аркасында күп кыен ашадым... Ну барыбер төзәлмәдем. Япон көрәшенә дә бүтәннәрне яклый белер өчен өйрәндем. Чын әгәр!

— Ышанам, браток. Эчән чиста, күңелең саф сиңең. Урамда таныш түгел берәүне кыйнаганда ярдәм итү — зур егетлек, билгеле. Әмма халык кадәр халыкны кыйный, изәләр, гаделлекне аяк астына салып таптыйлар бит. Большевиклар менә шул изәлгән миллионнарны яклап ут эченә керәләр... Шулай булгач, безнең юллар бер тарафка, туганкай. Баррикаданың бер үк ягында очрашырбыз әле!...

* * *

Алар хушлашканда инде кояш баеган, якында гына торган коймалар, йортлар, келәтләр дә, судагы шәүлә кебек, күксел эңгер эчендә тирбәлә иде. Ә урамының теге башындагы биек мәчет манарасы — ул тагын да сузаебрак, нечкәребрәк киткән төсле.

Кая юл тотканын Шамил үзе дә аңышмый иде әле. Бу көн иртәдән үк хәерсезрәк башланды шул. Шәһәргә эш эзләп килгән сала егетен Чистай приказчиклары шактый салкын каршы алды. Базар көн булганга да юлы уңмады, ахрысы. Хәзер инде мөсафирханәгә кайтып мендәр «тыңлау»дан да шөбә булмас. Иртәгә, саф баш белән, барысын да яңабаштан башлыйсы...

Шәһәр управасына якынлашып килгәндә, тагын ниндидер шау-шу, сыбызгы сызгыртулар ишетелде. Көндөз булып үткән тамашалар, әйтерсең дә, Шамил әйләнеп килгәнче генә, караңгы ишегалларында посып

ятканнар да, хәзер янадан шәһәр мәйданына йөгәрешеп чыгалар иде. Әмма караңгылык куера барган урамнарда бер адәм заты да күренми. Мондый вакытта инде шәһәр халкы капка-ишәкләрен бикләп, шым ғына өйдә утыру ягын карый. Ник дисәң, Чистайда суеш-үтереш, талаулар турында әллә нинди шомлы хәбәрләр йөри. Шулай да бу тавышлар инде күңелгә шом сала алмый, егетебез арыган, талчыккан, хәтта милиция алып китсә дә һич гамендә юк: баш төртөргә урын бирсәләр, каталажкага да риза,— ичмаса мөсафирханәгә үк өстерәлеп йөрисе булмас. Иртән барыбер чыгарырлар әле...

Сыбызгы тавышларына каршы әллә ни якынлашып та өлгөрә алмады Шамил, чаттагы ике катлы таш йорт артынан, дөбер-шатыр килеп, пар атлы тарантас тәгәрәп чыкты. Йөзләре рәтләп күрәнмәсә дә, тарантас тулы халык иде. Ә тирә-юньгә таралган кычкырыш, көлеш, сызгыру, хатын-кыз чыркылдавы исә бер тарантаслык кына да түгел. Шәп бәйрәм иткәннәр болар, төмам кызып житкәннәр.

Шамил бер читкәрәк тайпылып юл бирмәкче иде, ярсанган атлар нәкъ аның өстенә ажгырып килделәр дә, башлары белән терәлеп дигәндәй, шып туктап калдылар. Кузладагы адәм, исерек тавыш белән:

— Әй син!.. Пристань кайсы якта? — дип кычкырды.

Каршыда ук авызлыгын чәйнәп торган ике юртак, көтелмәгән сорау... Измайлов бер мәлгә үзе дә пристаньның кайсы тарафта икәнән чамалый алмыйча торды. Аниары, исенә килеп, аңлата башлады: шушы урам буйлап мәчеткә таба төшсәң дә, прапорщиклар мәктәбе янынан узгач... Тарантас халкы, әлбәттә, ул өйрәткән юлны белми һәм белергә дә теләми — аларның башында кәеф-сафа пары ғына иде. Аңлатып бетерү белән, яңабаштан сорашырга тотындылар. — житмәсә, бөтенесе берьюлы, төрле яклап. Мәчет, урам, мәктәп — һәммәсә дә билгеле, ә кайда булды соң ул пристань дигәннәр?! Шамил янә юлны өйрәтергә азапланды. Якында ғына милиция сыбызгыларын ишеткәч, күңелле кампания тагын болгана берсен-берсе ашыктыра башлады.

— Кузлага утырсын! — диде кайсыдыр.

— Во! Дөрөс! Әйдә, туганкай, тиз бул!... — диештеләр төрле яктан.

— Миннән биш керенка! — дип кычкырды аксыл чырайлы яшь хатын. — Мишель, бир тизрәк.

Дилбегә тоткан ир, чайкала-чайкала торып басты да, сул кулы белән кесәсенә кереп китте, икенче кулын болгый-болгый шигырь сөйли башлады:

О, Флора! Сине генә уйлап,
Моңсу үтә минем төннәрәм!
Моңсу үтә минем...

Шигырьнең калган өлеше онытылганмы, әллә әле язылмаган да идеме — һәрхәлдә, сул кулы кесәсеннән әйләнеп чыкканчы, Мишель рифма ғына табарга өлгерде:

...Та-ра-рам, минем меңдәрәм!

Шуннан соң ул Шамилгә таба борылды, кай арададыр үрелеп, аның якасына көгәзә акча тыкты:

— Синең сүзең — минем өчен закон, Флора!

— Браво, Мишель! — дип кулын чәбәкләде теге сары чәч. — Браво!

Кыланмышлары кырга сыймый иде боларның. Шамил генә аларның шау-гөр килүенә битараф калды. «Нәрсәгә әле шулкадәр мазасызланам, — дип уйлады ул. — Юлларына ак жәймә. Пристаньда хәзер ни калган аларга?»

Әмма икенче мизгелдә ниндидер көч аны инде кузлага менгезеп утырткан иде. Дилбегәне ничек кулына алып өлгөргәндер, атлар янә котырынып чаба башлады: теге жүләр Мишель, бөтен буена торып баскан да, эшләпәсен болгый-болгый сызгыра иде.

А. Тимергалина рисует.

— Бу вакытта эт тө юк бит пристаньда,— дип кычкырды Шамил, артына борылмыйча гына.— Пароходлар да кышыкка тукталды.

— Үзөбезнең пароход көтә! — Әлегәчә дөшми-тынмый барган икенче ирнең тавышы иде бу.— Минем пароход, шайтан алгыры!

Тарантас халкына янадан жан керде: үзара нәрсәдер бытылдашалар, шаркылдап көлөләр, ул да түгел, хатыннарынның берсе — теге ак чырайлысы булса кирәк — жыр башлады:

Што задумал наш комарик жениться,
Што задумал наш комарик муху взять...

— Әфәнделәр һәм ханымнар! — барысын да уздырырга тырышып Мишель үкерә.— Беләсезме, мин бүген нинди зур ачыш ясадым: йөз сум акчаң булганчы, йөз хатының булсын икән. Бер генә хатын белән яшәгәндә йөз сум акчаның да кызыгы юк!

Аның сүзен ишетүче, хуплаучы булмады шикелле. Шулай да, кемдер кинәт:

— Браво, Мишель! — дип кул чаба. Баксаң, Мишель дигәннәре үзе кычкыра икән.

Пароход хужасына бу ошап житми, ахрысы, Мишель янадан телгә килгәнче сүз кыстырып өлгөрә:

— Безнең Мишка Тряпкинга кояш суккан бугай бүген.

Хужаның хатыны (әллә сөяркәсеме) шулай ук аңа кушыласы итә, чыркылдаган булып чәнчеп куя:

— Авыр эштән курка бит ул Мишка. Теленә генә салына. Үз хатыныннан да артып каладыр әле...

Тряпкин, бу төрттергәнне ишетмәгән дә кебек, тагын ниндидер декламация сөйли башлый:

— О Флора! Синяя карашларың...

Бу хәлләрдән соң Флорасы түзми, шаярган булып кына сөеклесен яклай:

— Әфәнделәр! Кичерегез, әфәнделәр! Сез минем дустаныңыз дәрәҗәгез. Йөз хатын турында сөйләгәндә ул аларның йөзесенә торырлык бер хатынны гына күздә тотат. Мишель үзе дә дөньяда бер генә һәм бик берәгәйле, беләсегез килсә!..

— Браво, Флора! — дип кычкыра пароход хужасы.— Ярып кына салдың, шайтан алгыры. Әүлия шул безнең дустаныңыз. Аңа хатынның да төнгелеккә ышандырып калдырырга була. Яшәсен Мишель!

Компания тагын гыйгылдарга кереште. Йомры таш юл өстендә биешкән дага тавышыннан күп сүzlәре аңлашылмый; хәер, Шамил үзе дә аларга игътибар итми, ничектер йокы аралаш бер хәләттә атларны куа иде. Инде ерак та түгел, кара көмеш кебек ялтырап, Кама күренде. Елга ягынан исән салкынча, дымлы җил дә егеткә әллә ни тәсир итмәде. Тарантас тәгәрмәче астында нәрсәдер гөп итеп шартлагач кына ул берәз исәнә килде. Теге сәрхүшләрнең кайсысыдыр ачылмаган шампан шешәсен кулыннан төшереп җибәргән, нәгъләт! Пар ат, куркынып, дәррәү алга ыргыды.

— Ах, эшләпә! — дип кычкырды Мишель.

Эшләпәсе очып китте, ахрысы, хәерле булсын.

— Ныграк ябышыгыз! — диде Шамил, дилбегәнә бөтен көче белән үзенә таба тартып. Атларның тизлегенә кимемәде. Шунда гына хәлнең ни дәрәҗәдә җитди икәнигә аңлашылды. Таш юл туп-туры пристаньга төшөп төртелә иде. Котырынып чапкан атлар әгәр шул тизлек белән агач күперчеккә барып керсә, ничә адәм башы дебаркадерның таш стнасына барып сыланачак. Кемдер исән калыр дип әйтүе дә читен. Тыгыз дулкын булып йөзгә кагылган җил хатын-кыз чинашуын да, ирләр сүгенүен дә ишетелмәслек итеп йолкып алды.

— Ярга бор! — дий акырды ирлэрнec кайсыдыр Шамилнec колак төбөндө үк. — Туп-туры суга!

Кемнендер кулы, алга сузылып, кечкенә генә култык ягына ишарә ясады. Бердөнбер котылу юлы, чыннан да, шул тарафта иде. Шамил бөтөн көчө белән сулга каерды, әмма шашынган атлар инде дилбегәнә бар дип та белмиләр иде. «Күпергә керү белән суга сикерергә кирәк!» — үзе өчен шундый котылу юлын яшен тизлегендә уйлап алды Шамил, тегеләр белән бәхилләшкән кебек, ялт кына артына борылып карады: симерүдән азыннан бу дамалар һәм әфәнделәр берсе дә жәл булмас кебек иде; әмма Мишельнec кәфендәй агарынган йөзө нигәдер бик-бик кызганыч булып тоелды. Шул мизгелдә бер тәвәккәл план өлгөрөп житте. Ниндидер фәрештә канатында йөргөндәй, күз ачып йомган арада кузладан тәртөгә күчкән, аннары уңдагы атның сыртына менеп, юеш ялына ябышкан иде егет. Айгырның муенына таба житез генә шуып, уч төпләре белән аның ике күзен берьюлы каплап алды да, көч белән сулга каерды. Бәхеткә, нәкъ шундый авыр вакытта исенә төштә бит: бала чагында ук картлардан ишеткәнә бар иде — әгәр күзе күрмәсә, теләсә нинди шашкан ат та күндөләнә, дип. Малкай, чыннан да, сулга таба каерылды, үзе белән бер төпкә жигелгән юртакны да әйдәде. Тегесә инде күршесенec ялына килеп ябышкан кешенә күрөп, болай да шактый өркегән, шуңа күрә үзе үк сулгарак тартыла башлаган иде. Тарантас юлдан читкә чыгып, комлы үзән буйлап төгөрөдә. Каршыда бик якында гына жәелгән суны күрөп, атлар тагын борылмакчы яисә туктамакчы булдылар, ахрысы, әмма соң иде инде. Юртакларның арт аякларына чүгөп карышуы, тәгәрмәчләрнec юеш комга батып керүе авыр тарантасның тизлеген шактый кинәт кенә сүндөрдө. Шамил үзе атланган юртакның башы аша очып, йөзө белән тирән ләм эченә төшөп калды. Барган шәпкә кисәк туктап калудан тарантастагы күчелле компания дә чәчрөп суга сибелде. Шамил башын күтөргөндә, тегеләр, салкын суга төшкән мәчә балалары кебек, төрлө яклап чыгаша, елаша иделәр. Су чынлап та шактый салкын, шуңа күрә, бик тиз айнапта дорган — барысы да, шампан бөкесә кебек, бик тиз генә ярга атылып чыкты. Әмма әле исән калуларына һаман ышанып житмәгәнлектән, тынычлана алмыйлар иде.

Ә атлар инде туктап-суынып калган шикелле. Уңдагысы, энә, Каманың уртасыннан ук сузылып килгән ай юлын эчеп тора.

Шамил шактый эчкәре очып төшкән икән. Суны шуңырдатып, ләмгә бата-бата чыкты да, атларны, берсенec йөгәненинec эләктереп, ярга әйдәкләде. Аяк астындагы комлы үзән әкрәп генә чайкалган кебек иде.

— Син исәнме, мин исән! — дий кычкырды компаниядәгеләрнec берсе. — Ха-ха-ха!

— Ә мин инде фәрештәләр жырлаганын ишеттем. Мөнкир белән Нөнкир теге дөньяга кабул итәргә әзер торалар иде...

— Әфәндем, — Мишель сул аягында сикереп, колагына кергән суны бушата иде, — нәкъ шулай будды да бит ул. Мин дә ишеттем ул фәрештәләр тавышын. Икебезгә бер үк хор жырлаганнар, димәк.

— Ә мин йөрәгемнec дөп-дөп тиккәнә генә ишеттем. — Салкыннан һәм куркудан чибәр Флораның тешләре тешкә бәрелә иде. Бүтәннәр үзләре өчен генә кайгырганда, аны су эченнән һаман да шул Мишель күтөрөп чыкты.

— Бер көн — бер гомер, дий тиккә генә әйтмиләр икән. — Мишельнec яцадан күчелә күтөрәнке иде. — Бүгөн нинди хәлләр кичтә безнec баштан, ә! Кеше гомере — мажаралар, рәхәт чигүләр өчен бик кыска булса да, газан арты газан ишелеп тору өчен ифрат озын нәрсәкәй.

— Мишелюшка! Тряпочкин!.. Синең фәлсәфәне тыңлар өчен... — пароход хужасы, мыскылы елмаеп, авызын чалшайтты.

Ләкин Мишель аңа сөйләп бетерергә бирмәде; ахрысы, салкын суга чумып алу аңа берәз кыюлык та өстәде:

— О-о, Валерий Аскольдович! Исәнмесез! — диде ул, үзен мыскыл-

лаучыны яңа ғына күргән кебек кыланып.— Утырып уйлый торган төшегез чыланган икән, минем белән сөйләшәргә, бәлки, ыштаныгызны алыштырып килерсез?— Пароход хужасы авызын ачып өлгөргәнчә, тагын бер тотам кычыткан белән чагып алды:

— Дөрөс, астына су кәргәч, сезнең ише галиҗәнәбләрнең дә зиһене ачылучан була...

— Ну син... лекарь, онытылып китмә!— Күренеп тора, Валерий Аскольдович үзе каты ғына төрттерергә яратса да, мондый шаяртуларга өйрәнмәгән.

Компанияне бу юлы да Флора коткарды:

— Әфәндедәр! Сезне, ягъни барыгызны да ашыктырырга рөхсәт итегез... Валерий дустаныгың, ягъни мөхтәрәм Валерий Аскольдовичны ике палубалы гүзәл пароходы, Идел-Кама горурлыгы булган мәшһүр «Жар-птица» безне көтә-көтә көтек булгандыр.

Сөйлән кебек утлары тезелгән пароходны шунда ғына күрөп алды Шамил. Кызыктырып, үзенә чакырып тора иде ул. Күңелле компания, аны онытып, пароходка таба китәчәк.

— Әйдә, егет, син дә. Туңгансың ич. Аракы белән тәнәңне үзем уармын.— Аның күз карашын аңлап алган кебек, янына Флора килеп баскан, нәфис бармаклары белән беләгеннән кысып тоткан иде.

«Ә безгә нишләргә инде?» дигән кебек, атларның берсе кинәт кешнәп куйды. Аларның юеш аркалары ай яктысында да, пароход утлары төшөп тә, яңа ғына лак буюган кебек ялтырый иде.

Ат кешнәвенә Мишель дә борылып карады:

— Йә, извозчик, син нәрсә, аерып чакыруны көтәсезме?

— Әфәндедәр, егетебез бик дөрөс уйлый,— Валерий Аскольдович, Флораның монда калуыннан курыккандай, кире борылып килде.— Син, туганкай, атларны үзең кара инде. Тарантасы да, аты да купец Крупениковныкы. Илтеп тапшыр да әйт: үзеңне әйбәтлөп жылытсын; Валерий Аскольдович кушты, диген. Син булгач, ат илтер өчен генә пароходтан кеше калдырмыйм инде.

Шамил сүрән генә төс белән башын кагып куйды.

— Гаеп итмә, егет.— Пароход хужасы, болай ғына китәргә яхшысынмаган кебек, яңадан борылды:— Атна башында ук Казанга кил. Эшкә урнаштырырмын үзеңне. Алафузовны сорарсың. Минем завод-фабрикалары белмәгән кеше юк анда.

Инде шактый ераклашкан иптәшләре артыннан йөгәрә-йөгәрә китеп барды Алафузов.

Атларны житәкләп, Шамил әкрән генә текә ярга күтәрелә башлады. Менеп тә житмәгән иде әле, каршысында ук, жир астыннан килеп чыккан кебек, ике милиционер пәйдә булды.

— Әһә!— дип эләктереп алды аны озын, арык буйлысы. Шатлыгыннан авызындагы тәмәкесен дә жиргә төкерде.— Каптыңмы, күгәрченкәй?!

— Абзыйлар, минем ни гаебем бар?— Күз алдыннан бүгенге базар хәлләре үттә. Юк, аның өчен хәзер монда кадәр килеп эзлөп йөрмәсләр иде... Качарга инде соң: шәһәр ягыннан тагын ике кара шәүлә якынлашып килә. Дүртесе дә, әлбәттә, кораллы булса кирәк, һич икеләнми атып егулары бар.

— Ат башында син идеңме?— диде арык милиционер.

— Мин... тик ни бит...

— Шулай булгач, нәкъ менә син кирәк тә инде безгә. Офицерны бәрәп еккач та шулай ғына калыр дигән идеңме?!

— Ә иптәшләре кайда?— Соңрак килеп житкән агай, аптырап, ягына каранды.— Кая таралышты синең кунаклар?— Бу, ахрысы, бүтәннәргә баш җантимер булып чыкты.

Шамил, елга ягына таба ишарәләп, җилкәсен генә сикертте:

— Әнә, пароходлары китеп өлгөрмәгән әле...

Гаделлек сакчылары шунда ғына пристань ягына игътибар иттеләр.

Аларны үртөгөн кебек, пароход озын гудок бирде. Ишкәк-тәгәрмәчләрнең авыр шапылдап суны кыйнавы ишетелде.

Баштарак килгән милиционерлар бу хәлдән каушап калган кебек тоелды:

— Кычкырсаң, туктарлар иде, шәт.

— Бер-ике тапкыр наган шартлатсак... Ә?!— диештеләр.

— Олаксыннар әйдә, кабер тактасын...— дип, теш арасыннан сүгенеп алды баш стражник.— Бик ерак китә алмалар әле. Мәнә бу каз яшеле,— ул егеткә кизәнен алды,— әйтер безгә кирәген. Әйтмәсә, үзенә үпкәләп.

— Берсен танып калдык калуын...— Арык милиционер Шамиленң беләгенә тагын да ныграк ябышты.— Кирәксенгән кеше булса, артыннан барып та җитәр. Казан — каен башында гына.

— Сүзеңне уйлап сөйлә, Сидор. Пароходтагылар ишетеп алмасын. Кем инде нәчәл-мөчәл артыннан барсын, шундый йомыш белән. Капка төбеннән үк типкәләп озатырлар. Хезмәтеңнән дә колак кагарсың. Уен-муен түгел: фабрикант Алафузов диләр аны. Керенскийның үзе белән эш йөртә, ди.

Милиционерлар, ашыкмыйча гына тарантаска кунаклашып, Шамилене уртага алдылар. Басып торудан зарыккан атлар, дилбегә какканны да көтмичә, җилле генә кузгалып киттеләр.

Кузлага утырган арык милиционер, төмам тынычланып, төмәке кабызды. Бер тирән итеп суыруга, теле дә ачылды.

— Пенсиягә хәтле ничек түзәргә инде,— дип сөйләнә башлады ул.— Ичмаса, калган гомерне тынычлыкта үткәрер идем. Ә хәзер бу билгесезлек үтерә. Николай полициясендә ни тырышып хезмәт иттек. Шуны болар исәпкә алармы әле, юкмы. Алмаска да мөмкиннәр бит, ә? Ничек уйлыйсың, Ферапонт?

— Бик ихтимал, Сидор, бик ихтимал. Яңа хужа искесеннән калган хезмәтчегә һәрвакыт кырын карый инде ул. Кирәген бетсә, артыңа тибәргә генә тора.

— Мин дә шуннан куркам шул. Гомер буге чәчәң белән жир себер дә, бер юк кына нәрсә өчен тынычлыгың югалса...— Сул кулдагы Ферапонт, «юк кына нәрсә» дию белән, Шамильгә шикләнеп карады: качарга җыенмыймы, нәгъләт. Кисәтеп куярга теләгән кебек, наганы белән кабыргага каты гына төртеп алды. Алай-болай булса, ике дә уйлап тормаячак, янәсә.

— Әх, Сидорушка, Сидорушка,— дип сүзгә кушылды болар арасында баш җантимер булып тоелганы,— комың коела башлаган инде, әле һаман акыл керми үзәң. Тынычлык турында бу дөньяда сүз кузгаттырга ярыймы соң. Җаныңны газраил алып киткәч, бәлки, ике иңең бушап калыр да, күңелең тынычланыр. Анда да әле җәһәннәмгә алып китмәсә...

— Алай димә, Ксенофонтыч. Амин дигән сәгатенә туры килмәсен!— Сидор җәһәт кенә чукуынып-төкеренеп алды.— Минем бит бала-чагалар аякка басмаган әле. Хатын да яшь, үлөргә ярамый. Яңа властыка мин элеккегедән дә тырышыбрак хезмәт итәрмен. Миңа хет нинди власть булса да барыбер, яхшы түләсеннәр дә тынычлык кына булсын.

— Һаман шул бер җырың сузасың! Тынычлык та тынычлык, имеш... Сиңа карап, әнә, атлар да үшәйләнде. Бир әле дилбегәне!— «Ксенофонтыч» дигәне, дилбегә белән атларның сыртын чәбәкләп, ашыктыра-куа башлады. Алда текә генә үргә күтәреләсә бар иде, пар ат тарантасы суырып кына алып менде.— Син бер телем икмәкне миннән иртәрәк ашаган булсаң да, минем хәтле дә акылың юк икән,— дип дөвам итте милиционер.— Тормыш — башыңа ормыш, димәсләр иде аны. Кеше кабер җаксына кереп туфрақ булганчы дөнья куа, дөнья куа, ә дөнья аның үзен куалай. Ач бүреләр мескен пошныны яндырганчы куган кебек. Син шуны аңда, Сидор: әгәр кайгы-хәсрәт, нужда өсте-өстенә өсталеп тормаса, адәм баласы аны үзе таба, үзе уйлап чыгара. Төһнәр буге йокламый бор-

саланып чыга: минем әле тегесе юк, бусы юк, ә күршеләр, дус-ишлә миннән шәбрәк яши, дип кайгыра; Иван Ивановичның бичәсе дә матур — бер кашык су белән йотарлык, өстәвенә ике-өч сөяргәсә дә бар, ә минең карап торган бер убырлы карчыгым — өстенә май ягып бирсәң дә, мәң яламас үзен...— Ксенофонтыч авыр сулап кулын селтәде. Атларга тагы бер тапкыр дилбегә аша катгый «сәлам» тапшырып, аларны шәһәр үзәгенә таба юнәлтте.— Ә безнең Сидорущкага тынычлык кирәк булган...

Теле тиктормаган Сидорга әнә шулай таш яуды. Ә Шамил аларны тыңламый да диарлек, бер сорауга җавап таба алмый бара: ни өчен кулга алдылар соң аны? Әгәр көндөз базарда булып узган хәлләр белән бәйләп икән, нигә дип әле пароходта киткән кешеләрне дә эзәрлеклиләр? «Кирәк булса, артларыннан барып табарбыз»,— диделәр бит. Бәлки, ул Мишельләр, Алафузовлар монда тиккә генә йөрмәгәннәрдер? Үзе шулай уйлады Шамил, ә теленнән сорау ычкынды:

— Минем гаебем нидә соң, агайлар?

Сидорущканың тетмәсен тетеп арыган Ксенофонтыч күзләрен алартып егеткә карап алды:

— Гонаһсыз сабийга салышасыңмыни, кабер тактаңны... Синең арттан чаба-чаба эчезбегә кату чыкты!

— Таптатканда погоньдагы йолдызларын санап өлгермәдемди, хе-хе...— Ферапонт наганы белән тагын кабыргага төртте.

Бер яктан, сөенеп куйды Шамил: димәк, аны үзе эшләмәгән ниндидер жинаять өчен кулга алганнар. Шуңа ук вакытта аны борчыган, хәтерен калдырган нәрсә дә бар иде: Алафузов аны күрәләтә алдаган, ак эт бәласен кара эткә сылаган икән бит. Кайдадыр, кемнеләр бөрөп ечкач, артларыннан, төгөрмәчкә баса-баса дигәндәй, милиция куып килгәннән яхшы белгән. Шуңа күрә, кузлага Шамилне менгереп утырткан соңыннан да атларны аңа калдырып китәргә курыкмаган. Әйтерәң бармы: кире кайту юлында егетне милиция эләктереп аласын һәм бөтен гаепне аңа сыйлтысыларын, ә атларны барыбер иясенә кайтарып бирәчәкләрен яхшы чамалаган фабрикант. «Аларга, билгеле, кеше таптатсалар да тияргә куркырлар иде. Минне корбан төкәсе итмәсәләр дә буладыр иде бит. Әшәке жаннар! Кабахәтләр!»— Күкрәк авызына бөялгән гарьләнү тойгысы егетне төмам биләп алды. Күзләреннән атылып чыккан яшь, юеш чәчләреннән тамган су тамчыларына кушылып, ике яңагы буйлап акты. Кинәт, бизгәк тоткан кебек, бөтен тәне дер-дер килә башлады. Шунда гына ул үзенең жеп бөртегенә хәтле чыланган булуын, көзгә төннен салкынча жиле желегенә кадәр үтеп өшүен сизде. Калтыраудан сикереп-сикереп киткән кул-аякларын да инде ул тыя алмый иде.

— Син нәрсә?— дип, сикереп торып арткарак чигенде Ферапонт.— Үз чирең тотамы әллә?

— Башын жүлөргә сала!— Шамил өчен Ксенофонтыч җавап бирде.— Закон каршында җавап тотасы килми, кабер тактасын!..

«Бәлки, бу этләрдән ычкынып булыр?— дип уйлап алды Шамил, тар урамга кара стена булып баскан биек коймаларга күз салды.— Бөтен тән кыйнап ташлаган кебек ватылган... Койма аша сикереп өлгөрә алмамдыр шуңа. Наганын капшап кына тора бу Ферапонт дигәнә. Аркаңа терәп атар».

Тарантас караңгы, пычрак тыкрыкка борылды. Монда төн карасы тагын да ныграк куерган сыман, һавадагы дым аркасында, ул ниндидер ябышкак-майлы булып тоела, йөзгә, күзгә сылана кебек иде. Әле ярты сәгәтләр кенә элек күк гөмбәзендә фонарь эшләпәсәдәй эленеп торган ай калың болытлар артына яшеренгән, аның хәзер кайсы турыда икәнлеген чамалавы да мөмкин түгел.

Елга ягынан искән җил белән төтен исе килгәндәй булды. Арык милиционер, очлы ияген өскә чөеп, һаваны иснәде:

— Пароход төтәтә бугай...

тикшерүче утыра, ул, бөтен осталыгын жигеп, гадел хөкем атларын камчылай: әйтерсең лә кайдадыр ут чыккан да, бу адәм шуны сүндерергә ашыга. Дүрт көн эчендә тикшерү эшен ябып та куйдылар. Серадов аны хәрби кыр судына бирергә жыена иде. Нинди жәза көтәсен дә, һич иренмицә, һәм үзеннән әле сорамаган килеш, аңлатып бирде: власть кешеләренә һөжүм итеп, «шпион»ны качырышкан өчен, мәсәлән, ким дигәндә, ун ел каторга...

— Ә син бик бетеренмә... — Серадовның тавышы көр, йөзенә байла төсә кәргән, мыскыллап көлдән иреннәре жәелгән. — Хәрби-кыр суды гадәттә, каторга-төрмә белән вакланып тормый, шундук расходка жиберә. Явыз ният белән полковникның башына житкәнәң өчен болай да үлем жәзасы тиешле сиңа. Шулай булгач, каторгаларда йөрөп интегәсең юк...

Ул, бик зур эш башкарып чыккан кыяфәт белән, ишекле-түрле йөрөп килдә дә, идәнгә беркетелгән урындыгына утырды. Алдында яткан кәгазьләргә тагын нидер өстәде, ниндидер билгеләр ясаган булды.

— Суд — иртәгә иртән. — Серадов үзә пешергән боткадан, чыңлап та, бик канәгать иде. Соңгы сүзләре егеткә ничек тәэсир итәр икән дип, беравык күзен терәп торды. — Анда озын-озак сөйләшөп ялыктырмыйлар. Ярты сәгәттән дә күпкә бармас дип уйлыйм. Ә хөкем карарын гамәлгә ашыру шул көнне үк төштән соң була, гадәттә... Үзәң беләсең, сугыш заманы — сузып-нитеп маташырга вакыт юк.

Шамил аның бу кыланышларына илтифатсыз калды, актан да, карадан да җавап кайтармады. Әйтерсең лә, сүз бөтенләй бүтән кеше турында бара!

Егетнең мондый битараф-тыныч төс белән торуы Серадовка аңлашылмый, аның саруын кайната иде. Шуңадыр, инде конвойларны чакыргач та, тырнак астына энә тыгып маташты:

— Йә, егеткәй, бәхил булып кит, тагын бер алтмыш елдан сиңең белән оҗмах бакчаларында очрашасыбыз бар бит. Мин инде анда, сәлпә рөйгән карт булып, таякка таянып килермен, ә син мәңгә шундый маңка малай булып калырсың. Күрәсеңме, сиңең нинди зур өстенлегең бар. Шунуң өчен булса да миңа рәхмәт укы, энекәш...

Шамил бу кадәресенә үк түзеп тора алмады, кинәт йокысынан уянган кебек, бөтен ачуын берьюлы ярып салды:

— Ә син!.. Кабахәт! Шакшы ялганчы булуың өстенә, тере кешеләренә газлаучы мәет корты да икәнсең! — дип кычкырды ул ярысып, үзенә көчсезлегеннән әрнеп. — Үзеңне шулай гаделсез хөкем итсәләр, син, адәм актыгы, пычак астындагы дуңгыздан да әшәкерәк итеп чинар идең. Шул әшәке телең белән судьяларның табан астын ялый-ялый, куркуыңнан йөрәгең ярылып дөмөгәчәксең бит син.

Инде сытылган-изелгән, рухы сындырылган кебек тоелган егеттән шундый сүзләр ишетермен дип көтмәгән иде Серадов. Күзләре акайды, чиртсәң кан бәрәп чыгардай кып-кызыл йөзәңдә аксыл тимгелләр пәйда булды:

— Алып китегез хәсисне!! Тынычландыру күлмәге кигезегез! Иртәгә хәтле тыны чыкмасык булсын!..

Тап-таза ике конвойчы, Шамильне ике ягынан эләктереп алып, камерага өстәрәделәр. Тимер ишекләр шапылдап ябылды. Камерага керү белән, дөмбәсидә дә башладылар. Бер тавыш-тын чыгармыйча, үз эшләренән рәтән белән тукмыйлар иде. Ике яклап төшкән йодрыктан качып, егет ишеккә ташланды. Ишекне тыштан бикләп өлгәргәннәр, кечкенә тишектә генә кемнеләр күзә агарып-ялтырап китте. Шамил, кире борылып, үз башына яуган тукмактан сакланырга мәҗбүр булды. Үгез кебек ярысган ирләрнең берсен идәнгә сузып сала алды, икенчесенә чәченә шундый итеп ябышты, теге авыртудан шыр кычкыра башлады. Ләкин шул вакыт камера ишеге ачылып, тегеләргә ярдәм килеп өлгерде. Берничә ир-ат Шамильне бөтереп кенә алдылар.

Таш идөндө яткан конвоир сикереп торып яңадан ябышмакчы иде, ахрысы, эмма аягына басуга, авыртудан йөзлөре чалшаеп, жан ачысы белөн кычкырды, урынына лып итеп утырды.

— Яле, китегез эле аның яныннан!— конвойчы, жөнлөнөп, алла каян револьвер тартып чыгарды.— Дөмөктөрөм мин ул эт баласын! Китегез! Кемгө өйтөлөр!..— Ул инде каты акырудан тавышы өзелеп, еламырап үкерде.

— Жүлөр сатма, Павлуша!— погонында аркылы тасмасы булган надзиратель аңа каты гына кычкырып куйды,— иртөгө аны болай да...

— Ул, кабахэт, минем теземә— үкчәсе белән!— Павлуша дигәне беркемне дә тыңламый, елый, сүгөнө, револьверын һавада селкеп, үзө-некен тукуй иде.— Аякны харап итте, кабахэт! Китегез аның яныннан!— дип яңадан жикеренде ул.— Йә!..

Бер стражник чыткөрөк тайпылды, икенчесе дә куркып-аптырап калды бугай. Ике арада надзиратель генә калды, аның да инде тавышына икеләнү төсмере чыккан:

— Яшь кенә малай булса да, бүре нәселеннән, күрәсен, бу егет. Бүрене үз вакытында тончыктыру кирәк,— дип сөйлөндө ул.— Эмма начальстводан рөхсәт юк бит эле. Син, Павлуша...

— Мин аны, качканда аттым, диячөкмен!— дип ырылдады конвойчы.

— Ул чакта да рапорт бирәсе була. Бу бит эт ату гына түгел. Рапортны кем яза? Синме? Без бит синең белән, үзең беләсен, бер ел да сабак укыган кешеләр түгел.

«Рапорт» сүзен көтмөгөн иде, ахрысы, Павлуша — кинәт кулы төшөп, револьверын шак итеп идөнгө куйды. Үпкөлөгөн кебек, иреннәре турсайды. Ниндидер көгәзә тутырырга кирәклегә аны кеше үтерүдән туктатып калган иде.

— Шул-шул,— диде өлкөн надзиратель, авыр сулап.— Безнең кул да ятмый бит андый эшлөргә. Ә килештереп яза белмәсәң, башың бала-ка-залан чыкмаячак. Менә бит аның ниләре бар!

Конвойчыларның рәтлөп укый-яза белмәве, шулай итеп, Шамил файдасына булып чыкты. Хәзер инде бу дөньяда тагын бер төүлеккә якын яшәүгә исәп тотә ала иде ул. Соңгы сәгәтләрне санау, иң соңгы чык сызыгына житүне аңлау аны үлем алды исереклегенә дучар итте. Юк, үләсе килми, хәтта шушы камерада гына булса да, кыйналып-кимсетелеп булса да яшисе килә, ах ничек яшисе килә иде.

Ул узган юл эле озын, якты бер көн генә бит!

Һөнәр училищесын бетергәч ничек канатланып, өмет-хыяллардан гына торган сөт елгасында коенган иде.

Әле берничә көн элек кенә нинди теләк-омтылышлар белән Чистай урамына аяк баскан иде.

Көн узды, кояш сүнде. Бөтен тирә-юньне караңгылыкка чумдырган төн генә калды.

Шамил Измайлов өчен куркыныч өн дә, саташулы төш тө иде бу төн. Ул үзен яңадан балачагында, малярня белән чирлөп, бизгөк тоткандагы кебек хис итте. Ул чакта да нәкъ шулай, бөтен тәне ут кебек яна, дөнья кабергә төшкөн кебек дөм караңгылана да, аннары күзләрне өчетеп кинәт яктыра иде: әле дөрлөгән төмүг уртасына килеп төшәсөң шикелле, әле карлы жыллар ыжгырган тау башында күшегеп-калтырап каласың; ул да түгел, ташларга бөрелә-бөрелә, каядыр упкынга очасың... Бервакыт шулай, саташып-бастырылып, меңдәреннән идөнгө төгәрөп төшкөн иде. Төшкәнөн белә, ә урыныннан кузгала алмый; имеш, сары албасты аның кан тамырына ябышкан да, төнөндөгә бөтен көчне суыра бара, суыра бара...

Бу төндө дә, кыйналып-ватылып беткөн егет, саташулы төш белән, агач сөкедөн салкын идөнгө егылып төште, эмма торырлык, урынына кире менеп ятарлык хәле юк иде инде.

Әллә инде шулай таң беленеп килә иде, әллә инде күзләрен баскан кан пәрдәсә аша бөтен тирә-юнь кызыл-кара төскә манчылып күренде. Шамил яткан камераның тимер ишеге ямьсез шыгырдап ачылды да, бусагада ике конвойчы белән капитан дәрәжәсендәге офицер пәйда булды. Капитан, «Тәрәзәсә кайда соң моның?» дип эзләнгәндәй, берәз сәерсенгәнрәк кыяфәт белән камера эченә күз йөртеп чыкты, таш идән-дә тынсыз-өнсез яткан тоткынга итек очы белән генә кагылып алды. Тәненең ачык төшләрә күм-күк булып шешенгән, кан белән укмашып каткан — кыскасы, ит чаба торган кискәгә охшап калган иде бу мәхбүс. Офицер, аны уятудан курыккан төслә, йомшак кына басып коридорга чыкты, янындагыларга шыпыртлабрак әмер бирде:

— Тоткынны тикшерүче кабинетына алып барыгыз, — диде. Үзе, башын ата каз сыман югары күтәрәп, күкрәген киерә төшәп, коридорның арғы башына таба атлады.

Погонында аркылы сызыгы булган конвойчы, үзалдына сөйләнгән кебек кенә итеп, янындагы яшь надзирательгә пышылдады:

— Әх! Күңелем сизенгән иде аны: шырдый-бырдый гына эш түгел бу, дип. Әгәр бу бүре баласын кичә дөмектергән булсак, бүген үзебезнең башыбызга капчык кигезерләр иде... Ходай саклаган безне гонаһтан!..

Вақытлы хөкүмәт идарә иткән дәвердә закон дигезенең болгануы илне яңадан гадәлсезлек һәм золым патшалыгына әйләндерде. Бу бигрәк тә үзәктән читтәрәк яшәүчеләргә нык сизелде. Император төхәтен тимер баганалар кебек тотып торган законнар әле элеккеге көчтә кала — һәрхәлдә, аларны беркем дә рәсми төстә юкка чыгармаган иде. Шуның өстенә, Керенский хөкүмәтә үз законнарын чыгара тора, хөкүм-суд эшләрендә дә яңа тәртип урнаштырырга омытла. Әмма бу өлкәдә бик күп мәсьәләләр ачыкланмаган, жайга салынмаган, шуңа күрә хөкөм түрәләре дә «закун безгә нипачум» дип әйтә алалар иде. Мондый шартларда һәркем үзе белгәнчә кыландыра: кул астында яңа закон юк икән — императордан калган тәртипләр дә гамәлгә ярап куя: берәүләр намусы кушканча хөкөм чыгара, икенчеләре ояты житкәнчә эш итә.

Шамил Измайловның «эшен» кызулатканда, тикшерүче Серадовни камчылаган һәм илһамландырган көч — шәхси мәнфәгать иде. Чөнки аны камчылаучылар бик борынгы, әмма иң ышанычлы юлны сайладылар: перәннең белән кызыктырдылар. Кайдадыр Сема дигән адәм калкып чыкты, янчыгында Серадовниң күзен яндырган алтын иде. Теге кичне кузлада шул адәм утырган, жылләнеп-жәңләнеп дигәндәй, атларны шул куган. Имештер, күңел ачып кайтучы компаниягә тарантаста урын тыгызрак булган да, вақытлыча извозчик хезмәтән үтәргә мескен Сема ризалашкан. Барысы да шуны хулаганнар, ә инде аяк астыннан каза килеп чыккач, җавап тотарга берүзенә калган.

Тикшерүченең бөтен уйлары, фикер сөреше, әлбәттә, бу кеше кесәсендәге алтынга тартыла, шуңа күрә боларның берсе дә аны кызыксындырмый: ни өчен ул кичне ат башына бүтән берәү түгел, ә нәкъ менә Сема утырган, яисә ни өчен тарантас астына нәкъ менә полковник Кузнецов тап булган? Аннары, баштарак бу «эш» әллә ни катлаулы да, гайрә табигый да булып тоелмаган иде бит. Жинаять кылган кешене табу, аның гаебен дәлилләү артык кыен булмас иде. Билгеле, монда дилбәгә тагын шул Сема кулына иплә генә күчеп, жинаятьчәне табудан бигрәк, аны яклап калу — аның гаебен бүтән берәүгә сылау мәшәкате килеп чыкты. Ә бу, тәҗрибә күрсәтә ки, кайчак шактый катлаулы эш булып, йөрәк майларын суыра. Елгырлыгы һәм осталыгы хәттин ашкан Серадовка да жиңел түгел. Гәрчә кемнелдер гаебен бөтенләй гонаһсыз кешегә алып «чәпәү» аның өчен, гадәттә, бер чиләктән икенче чиләккә су бушату белән бер булса да. Бу юлы хәл шактый четерекле иде шул. Теләсә кем танып калырлык компания! Шәһәр уртасында полковникны ат белән тап-тагып үтерү!..

Ярый әле, кул астына ниндидер авыл мокыты килеп капты. Бер гаеп-сез егетнең каны кулга буялып кала-калуы... «Әмма нишлисез, донья шулай яратылган, — дип үз-үзен юата Серадов. — Барыбыз да кеше төкергәнне ялап яшибез. Мин менә кеше баласын үстерәм — хатын, начальнигым белән йөрөп, бала тапты. Аерып жибәрер идең — ул бит, фәкыйрь, минем өчен шулай тырышты: начальник миңа илтифатлырак булсын, акчалырак эшкә билгеләсен дип. Дөрөс, аңа карап кына койрыкны кысып тормас идем әле... Артык күпне белә, каһәр. Бөтен эч сереңне суырып кына ала. Алай-болай булса, үзеңне рәшәткә артына тыгып куярга да күп сорамас».

Мәхәббәт газәпләре исенә төшсә, Серадов, үзенең дәрәжәсенә тиң килерлек итеп, тарихтан мисаллар таба белә. Ә бит берәү дә хатынына йозак салып йөртә алмый, дип уйлый ул. Безгә ни сан, хәтта мәшһүр Петр Беренче дә, әнә, үзенең атасы чылап та Алексей Михайлович булуына шикләнган бит. Хәтта граф Ягужинскийдан сораган: син минем әти түгелме, дип. Тегесе өзеп кенә жавап бирә алмаган: патшабикәнең миннән башка да сөяргәләре күп иде, дип котылган. Патшалар тарихы белән Серадов тормышы арасындагы бөтен охшашлык шуның белән бетә-бетүен. Әмма Серадов үзен барыбер ниндидер өстенлекләргә лаеклы дип саный, ул өстенлекнең булмавын исә тирә-юендәге кешеләрдән генә күрә. Доньяга үч һәм канәгатьләнү таба алмаган мин-минлек, бөөрдәге таш кебек, һич тә эреми, таралмый, ә вакыт-вакыт үзен бик нык сиздереп куя. Хәзер Серадовның бөтен максаты — теләсә нинди юл белән акча табу, күпмедер байлыкка ия булу. Аңары — күз күргән якка таба юл тотып, моннан мөмкин кадәр ераккарак, хәтта чит илгә үк чыгып ычкыну!

Ә ул көн инде якышлаша килә. Семадан эләккән майлы гына калжа һич көтелмәгән бәхет булды. Өстәвенә, полковникны үтергән кешенең табылуы, жинаятьнең уңышлы ачылуы Серадовның абруен начальство каршында да бер башка үстереп жибәрде.

Ләкин... Тикшерүне бик кызулап төгәлләүнең ахыры начар бетә язды. Мәрхүм полковникның хатынын сорау алуға чакырып та тормаганнар иде. Андый ихтияжыны Серадов кына түгел, аның башлыктары да сизмәде. Менә шундый чакта әлегә хатын, үзенең доньдага барлыгын белдереп, килде дә керде. Аны күргәч тә, тикшерүче авыр сулап куйган иде: мәрхүмнең хәләл жефетен нинди сүзләр белән юатасы булып, жинаятьченең табылуын һәм кырыс жәза алачагын әйткәч кенә берәз тынычланып, бәлки, дип уйлады. Әмма хатынның күзләре коры, тавышы тыныч иде.

— Серадов әфәнде, — диде ул, шундый зур кешене борчып йөрүенә уңайсызланган сыман. — Мәрхүмнең соңгы көннәрдә күнел тынычлыгы бөтенләй югалган иде. Ни өчен пошынганын миңа да әйтмәскә тырышты. Шулай да, фажигасенә бер-ике көн кала, ачылып алды берәз. Мәжбүр булды, күрәсез. «Минем белән андый-мондый көтелмәгән хәл килеп чыкса, исеңдә тот: сәбәпчәсе Перинов Семен Семенович дигән кеше булып», — диде. Яшерен-батырын түгел, минем ирем патша төшүен бик авыр кичерде. Теше-тырнагы белән монархия яклы кеше иде ул. Менә шуны белеп, әлегә Перинов дигән бәндә аның тирәсендә козгын кебек әйләнде. Мәрхүмне герман разведкасына эшләргә кыстаган икән! Янәсә, герман гаскәре генә Россиягә изге тәхетне кире кайтарырга яр-дәм итә ала...

Бу хәбәрдән Серадовның күзләре маңгаена менде:

— Полковник Кузнецов — кайзер империясе агенты? — дип гыжылдады ул, тыны буылып.

— Перинов аңа бик күп акча вәгъдә иткән. «Ә мин, намуслы рус офицеры буларак, хыянәтчене типкәләп чыгардым», — дип сөйләде мәрхүм. Шул ук төндә безнең тәрәзгә дә атканнар иде. Инде менә...

Серадов бу хатынны бүтән бер сорау да бирмичә озатты. Әмма аның күлүе күңеленә шом салып кадырды, полковник Кузнецовны үтерү вакыйгасына бөтенләй бүтәнчә карарга мәжбүр итте. Димәк, бу эштә

герман разведкасының кулы уйнаган, полковникның башына алар жаткан. Шулай булгач, «эш»не яңадан караргамы? Юк. Булмый. Мөмкин түгел! Алтын баясенә тора ич ул. Ниңә еллар бер кайгысыз яшәүдән үзгәтеләп баш тарту дигән сүз. Жүләр уй!

Бөтенесен теге йолкыш малайга гына япсарып калдыру да куркыныч бит әле — герман разведкасына ярдәм итү дип бәйләнәчәк бу эш. Офицерны үтергән агентка ирек биреп, бер гаепсез кешене аттыру — яхшылык белән бетмәячәк. Хәзер, илдә хәрби хәл игълан ителгән вакытта — бигрәк тә.

Әгәр шулай да, авыздан өзеп булса да, акчаны кире кайтарсаң? «Эш»не ачык көе калдырсаң? Мондый шаяру агентлар күңеленә хуш килер дип әйтүе читен. Аларга хәзер жепнең очын яшерү кирәк. Полковник белән исәп-хисапны өзгән кебек, сине дә китереп кыссалар, кем аралап калыр? Көпә-көндөз үз өңдә үк атып китүләре мөмкин, алла сакласын.

«Кайзер агентлары куйган ятымгә жиңел генә килеп каптым, ә! — дип күңелсез уйларга бирелде Серадов, — үзләренә инде хезмәт иттерә үк башладылар. Бер селтәнү белән! Хәзер кая да борыла алмыйсың. Ниңә икеләнми әйтергә була, тиздән минем янга ачыктан-ачык килеп, тагын нәрсәдер эшләвемне таләп итәчәкләр. Иске көвеш урынына күрәп, бөтен пычрак-нәжес өстеннән мине сөйрәячәкләр. Кирәгем беткәч, ташлап калдырырлар, берәр тобага батырырлар шунда.

Әле бу «эш» тә шулай гына үтеп китәр дип кем әйтә ала? Полковникның хатыны тынычланып-тынып калырмы? Ә, бәлки, ул үзе герман агентурасы белән бәйләдер? Минә юри шундый хәлгә куеп, тикшереп карауларыдыр?.. Аның сөйләвеннән соң мин нидер кылдырга тиеш! Хәзер мин ул хатынның да кармагында булып чыгам түгелме?

Әгәр инде хатынның да... полковникы артынан жибәрсәң? Ничек итеп? Әйттик, Измайловны качырасың да, шул көнне үк теге чүпрәк башны шыылдатасың. Ә? Очы-очка ялгана бит! — Серадов, куанычынан сикереп торып, ишекле-түрле йөри башлады. — Хатынны кем үтергән, кемгә кирәк бу? диячәкләр. Теләсә кайсы тикшерүче Измайловка төртеп күрсәтәчәк: ул гына! Үч алган. Эз яшәргән. Вәссәлам. И бөтен кеше ышанчак.

Ләкин мондый авантюра да барып чыкмас шул. Кузнецовның, хатынына да сөйләрлек булгач, шик-шөбһәсен каядыр язып калдырган булуы бик ихтимал. Бер йорттан ике мәет чыгу, игътибарны бик нык жәлеп итәр. Казынырлар, табарлар... Муендагы элмәк булып чыкты ла бу полковник!

Юк, иң яхшысы — качарга кирәк. Нихәтле тизрәк булса, шулхәтле шәбрәк. Измайлов «эш»ен генә төгәлләп ташшырырга кирәк. Ул чакта немец агентлары да миңа тимәс, башлыктар да шикләнеп калмаячак», — дигән катгый фикергә килде Серадов.

Ул нәкъ шулай эшләде дә. Кичтән Измайловның «эш»ен судка тапшырды, шунда ук бу жинаять белән көтмәгәндә генә Казан хәрби округы контрразведкасы кызыксына башлавын ишетте. Эшнәң контрразведкага ук барып житүенә, күрәсен, һаман да шул полковник хатыны сәбәпчедер, дип уйлады Серадов. Кем аша булса да Казанга хәбәр салып өлгәргәндер. Ә инде контрразведка кешеләре тотынса, Измайлов «тарихы»ның акка кара жеп белән тегелгән икәнән бик тиз күрәп алачаклары көн кебек ачык! Менә шул хәл Серадовка ике уйлап торырга вакыт калдырмады. Иртән, беренче әтәчләр кычкырганда, шөһәрдә аның эзе суынган иде инде.

* * *

...Контрразведка капитаны Талип Әкрамович Мулюков, Чистайга килеп төшү белән, вакытны бушка уздырмаска тырышты. «Эш» белән бик тиз генә танышып чыкты. Аны бигрәк тә гажәпсендергәне шул иде:

тикшерүче иң соңгы биттә «Измайлов прапорщиклар мәктәбе башлыгын, танылган офицерны үтергән — ягъни дошман дәүләтенең мәнфәгатен кайгыртып, рус армиясенә зарар салган. Шуңа күрә ул — немец шпионы», — дигән яза, ә үзе тикшерү вакытында Измайловка герман контрразведкасы белән элемтәләре турында бер генә сорау да бирмәгән. Гомумән, шуны искәрткән кинәй дә юк. Тикшерүченең «эш»кә болай көтелмәгәнчә нокта куюы аңлашылмый. Немец шпионыннан сорау алу рәвешен дә бик сәер. Йә тәҗрибәсезлек аркасында бу, йә бүтән сәбәпләр бар, дигән нәтиҗәгә килде Мулюков. Тоткыннан сорау ала башлаганчы, тикшерүче белән күрешү кирәк булар, дип уйлады ул һәм иң беренче эш итеп:

— Серадовны чакырыгыз, — диде.

Төрмә чиновнигы бик тиз әйләнеп кайтты, йөзгә агарынган, үзе тынына капкан. Җавабы шул: тикшерүче Серадов, бүген төнлә жыенып, каядыр чыгып киткән. Капитан өчен көтелмәгән хәбәр иде бу. Иң элек күнелгә килгән уй да бер будды: «Качкан, димәк!..» Контрразведчик килгәннен ишетеп качкан. Мулюков шунда ук кулына каләм алды:

«Казан хәрби округының контрразведка начальнигы полковник Кузьминга.

Ашыгыч.

Серадов Алтынбай Тарханович, 1887 елгы, Нижний Новгородта туган, герман разведкасы белән элемтәдә булуы ихтимал. Әләү һәм кулга алу чарасын күрүгезне үтенәм.

Капитан Мулюков».

Шул депешаны Казанга җибәргәч, инде Измайлов дигән егеттән сорау алырга да мөмкин иде. Капитан ул «бүрә баласы»н башта төрмәдәге өендә үк күрергә теләгән иде. Әмма үлем камерасының дымлы, сасы һавасы бу карарны үзгәрткәнчә мәҗбүр итте.

Измайловны кабинетка җитәкләп алып керделәр. Аның басып торырлык хәле юк иде. «Урындык бирегез, өсталгә якынарак утыртыгыз», — диде Мулюков.

Конвой ишекне ябып чыгу белән, үзенең кыр сумкасыннан бер бит кәгазь алып, егетнең күз алдында җәеп куйды:

— Менә кара, агайне, мин синең белән башта ук карталарны ачып сөйләшәм. Күз бәйләш уйнарга вакытым юк. Шуңа күрә, әйдә, кысташып тормыйк, бөтенесен дә үз урынына куеп чыгыйк.

Шамил үз алдында яткан хатны полковник Кузнецов язгандыгын да, үләрәнә ике генә көн кала аны Казанга җибәргән булуын да белми иде әле. Кәгазьдәгә хәрәфләр, су төбендә яткан төсле айкала-чайкала, күздән югалып-югалып алалар. Әмма хатның эчтәлегенә аны бөтен ихтыяр көчен тунларга, алга таба укырга мәҗбүр итте:

«Казан хәрби округының контрразведка начальнигы А. П. Кузьминга

Хөрмәтле Александр Павлович!

Сезгә түбәндәгеләрне язарга мәҗбүрмен. Быелның 18 октябрендә минә герман разведкасы белән хезмәттәшлек итәргә тәкъдим булды. Беренче авансың күләме — алтын белән 50 мең сум. Тәкъдим ясаучы — гражданин Перминов Семен Семенович. Минем Казан хәрби округы штабына ниндәй эшкә күчәрелүем дә, хәтта анда хезмәтәмдә кайсы конвой эшли башлайсым да аңа төн-тоңаң билгеле. Мин бу хакта Сезнең белән күрешкәч хәбәр итәрмен дип уйлаган идем. Әмма, әлегә оятсыз тәкъдимнән баш тартканның соң, 20 октябргә каршы төндә минем тәрәзәмә аттылар. Бу хатны анда шундый көтелмәгән хәлдә күлән чыкса дип язам.

Түбәнчелек белән баш иеп, фәкыйрәгез А. П. Кузнецов».

Измайлов, кәгазьдән башын күтәрә, сорау алуыңа карады. Бу, йомгак кебек түгәрәк, кыска буйлы, кыска аяклы капитанның яңадан нәрәдәр төпчәнә башлавы аңа әле аңлашылып җитми иде. Шуңа күрә, егетнең күзләрендә ачыктан-ачык пошыну, сагаю билгеләре чагылды.

— Күрәсәңме, агайне, эшләр кая таба бара...— Капитанның тавышы тыныч, уйчан. Бу минутта ул үзе дә ниндирәк сорау бирергә белми тор-

ган кебек иде.— Йә, инде ни диярсең? Әлегәчә сөйләгәннәрең миңа яхшы билгеле.— Ул алдында яткан беркетмәләр папкасына учы белән шапылда-тып алды.

Тоткын, бер сүз дә дәшмичә, жылкәсен сикертеп кенә куйды.

— Син соң бу эшнең хәзер бик житди мәгънә алганын әз генә булса да аңлайсыңмы?

— Үлем жәзасыннан да житдирәк ни будырга мөмкин...— Дөнъядан ваз кичкән кыяфәт белән утырса да, егетнең әле тешләшерлек көче бар икән.— Сөзгә хәтле сорау алган бәндә үк инде миңа тере мәет итеп караган иде.— Шамил, үпкәләгән малай сыман, борынын тартып куйды, яңагындагы кара янган шешне сак кына сыйпап алды.— Өстәп берни дә әйтә алмыйм. Полковникны мин таптатмадым.

— Шул гынамы?

— Гражданин капитан, аңлавымча, ул офицерны Николаевский урамында, чәйханә тирәсендә бөрөп екканнар. Ә мин ул каһәр тарантаска күнәк Галәветдинов йорты янында гына утырдым...

Контрразведчик, муенга салкын су койгандай итеп, тупас кына бүлдерде:

— Аңа карап берни дә үзгәрми, агайне.— Бу сүзләр Шамилнең яңадан уянып кына килүче өметен кисте.— Сөз, бәлки, аннары Николаевскийга таба борылгансыздыр. Пристаньга туп-туры юл белән төшәргә — син Чистайны ул хәтле шәп беләсеңме? Аннары сиңең бу компаниягә — таныш түгел исерекләр арасына менеп утырып, аларга извозчик булуың бик сөр, агайне. Беренчедән, нинди максат белән син андый жүләр адымны ясагансың. Икенчедән, исерек компания һәрвакыт диярлек берәр эш кырган була, яисә тора-бара нәрсә дә булса китереп чыгара. Үзләренә кайчан килеп кушылганыңны арадан кайсысы булса да хәтерлидер дисеңме? Гадәттә, алар чит кеше өчен файдалы бер нәрсәне дә хәтерләми торган була. Киресенчә, сөйләшеп куйган кебек, — ә кайчакта шулай сөйләшеп тә, — үзләренә бөтен гонаһларын ят кешегә сылтыйлар. Иманым камил: аларның берсе дә сиңе гаепсез дип якларга алынмаячак.

Капитан җайлап кына американ сигарасы кабызды, тирән итеп бер суырды, аннары сүзен дәвам итте:

— Әле син бүтән яктан да гонаһлы икәнсең, агайне. Базарда милиция белән сугышуыңны алә ничә шаһит беравыздан раслап тора...

— Мин... кешене яклап... өчәүләп кыйныйлар иде... — дип бүлдерде Шамил.

Мулюков, урындыктан торып, ялтыр-йолтыр килгән хром итекләрен шыгырдатып йөрөндә. Егетнең бүлдереп әйткән сүзләрен ул бөтенләй ишетмәгән дә кебек иде:

— Пычракка бер буялсаң, шулай инде ул: кеше пычрагы да йогар дип курыкмыйсың. Шуңа күрә, шикле компаниягә кушылгансың да. Очы очка ялгана.— Контрразведчик кире үз урынына килеп басты. Урындыкка атланып, аякларын як-якка салындырып утырды.— Күпме түләдер инде сиңа!

«Нәрсә өчен?» дип сорамакчы иде Шамил, әмма тыелып калды, кыска гына итеп:

— Биш сум.— диде.

— Нибарысы шулмы? — Мулюковның кашлары өскә сикерде.— Юктыр ла?

— Капитан әфәнде, тентегәндә минем бөтен әйберемне алдылар. Ул биш тәңкә «дело»га теркәлгән будырга тиеш. Дөрөс, минем үземдә дә аз гына акча бар иде...

Мулюков алдындагы кәгазьләргә ачып-ачып карады:

— Монда берининди дә акча күренми. Гомумән, акча турында сүз юк.— Ул биш тәңкә төрмәчеләр яисә шул ук Серадов кесәсенә күчкәндер инде, дип уйлап алды капитан.— Ә ул акчаны сиңа кем биргән иде?

— Мишель.

— Нинди Мишель? Француз-фәлһиме?

— Юк, ул чит ил кешесенә охшамаган. Компаниядәгеләр генә ана шулай эндәштеләр. Ә болай, кешечә исеме Мишка бугай.

— Фамилиясен ишетмәдеңме?

Шамил аның фамилиясен тиз генә искә төшерә алмады. Әмма бик ныклап уйлый торгач, бәхеткә каршы, анысы да тел очына киде:

— Тряпкин.— дип ашыга-ашыга әйтте Шамил.— Казан кешесе ул. Белеме буенча доктор булса кирәк.

— Димәк, син акчаны Михаил Тряпкиннан алдың? — капитан, сорауны кабатлап бирүдән бигрәк, бу исем-фамилияне хәтерләп калырга тырышкан кебек иде.

— Әйе, шул үзе...

Мулюков сынап та, шикләнган кебек тә карады:

— Ә Сема... Извозчик булганың өчен акчаны ул бирмәдемени?

— Семаны белмим. Андый кешедән акча да алганым юк.— диде Шамил.— Ул компаниядә, гомумән, Сема исемле кеше юк иде.

Контрразведчик тагын төрле-төрле сораулар бирде, нәрсәендер ачыкларга тырышты, аннары сүзие йомгаклап әйтте:

— Болай килешик, Измайлов. Бүген нәрсәләр сөйләгән булсаң, барысын да тикшерермен. Алдаганың икән — үзенә үшкәлә. Әгәр дөресен әйтсәң икән — синең бәхеткә генә килеп өлгергәнмен булуп чыга. Һәрхәлдә, баш өстендә торган кылычны алырмын. Ә базардагы кыланмышларың... Анысы өчен барыбер җавап тотарга туры килер.

Көтелмәгән, әле аңлашылып житмәгән бәхет ишәдә Шамилнең өстенә. Дулкынланудан тамагына төер килеп тыгылды, керфек төпләре ачытты. Хәтта кул-аягының хәле китте:

— Алайса, бүген үк суд булмый әле? — дип кенә сорый алды ул.

Тәбәнәк, юантык капитан торып бик тәмләп кенә киерелде, аннары, күн итекләрен шыгырдата-шыгырдата, ишеккә таба төгәрәде. Конвойчылар кереп, тоткынны алып киткәч, ул үзендә ниндидер ару-талчыгу сизде, әмма күнмедер канәгәтләнү тойгысы да бар иде. Өстәл янына утырып иягенә таянды да рәшәткәлә төрәзгә текәлде. Төрәзадән чәнечкеле тимер чыбык тартылган биек койма һәм аның өстендә соры-сламсырак күк йөзә күренә иде. Тышта һава бик әшәке, бүген иртәдән үк яңгыр катыш кар ява. Ләкин Талип Әкрәмвичның һава торышына бик исе китми. Төрәзә аша, тышта ниләр бар икән, дип күзәтеп утыруы да түгел. Ул шулай ялгызы гына калып уйланырга ярата, хәлне үзенчә бәйләргә омытыла. Ә хәлләр, чыннан да, кәбестә шикелле, тыштан гына беркатлы булып күренә.

Өч атна элек бер герман агентының эзенә төшә башлаган иде капитан. Казанның дары заводына оялаган, шайтан. Диверсия әзерләп яткан. Әлбәттә, ул ялгызы гына булмаска тиеш. Хәзергә аны куркыт-маска, жепнең очынан тартып, резидентка чыгарга уйлаган иде Мулюков. Ләкин полковник Кузьмин — контрразведка башлыгы — диверсантны кулга алырга боерды. Кузьмин фикеренчә, агентыны стенага кысып сорау алсаң, бу аның бәйләнешләрен тизрәк фашисткә һәм дошман разведкасының шәһәрдәге чөлтөрөн туздырып ташларга мөмкинлек бирәчәк иде. Сорау алганда агент, чыңлап та, озак боргаланып маташмады: үзенә күрсәтмәләренең Сема дигән кеше аша килүен әйтте. Берәздән әлегә Семаның кушаматы Карачкы, ә тулы исеме Перинов Семен Семенович булуы ачыкланды. Диверсант аның хәтта кайда эшләгәннен дә әйтте, күн заводында, диде. Озак та үтми, Периновны кулга алдылар: әмма Сема дигәнәбез, теше-тырнагы белән каршы торып, бөтенесен дә кире какты. Шуннан соң Мулюков тану оештырырга мәжбүр булды. Һәм көтелмәгән хәл: диверсант үзенә каршында торган өч ир-атның берсен дә танымады. Шулай итеп, Сема-Карачкының бериниди дә Перинов түгелдее, аның бары шул исем астында яшеренеп эш итүе генә аңлашылды. Диверсант өчен дә бу — яңалык иде. Алар һәрвакыт килешенгән сәгать-

тә күн заводының конторасы янында очрашканнар. Ашыгыч хәл булган да. Карачкы аны үзе эзләп тапкан. Гадәттә, ул, жир астыннан килеп чыккан кебек, көтмәгәндә-уйламаганда диверсантның каршысында ук пәйда булган. Семаны заводка килеп эзләү яисә кеше аркылы чакырту тыелган.

Менә шул хәлләрдән соң, үзен Перинов Семен Семенович дип таныткан кеше Чистайда пәйда булган! Полковник Кузнецовка ук барып кәргән. Кем соң ул чынлыкта? Аның, әлбәттә, Измайлов Шамил түгелдәе мәнди анасына да билгеле. Карачкының яшь егетне сатып алган булуы, ә Измайловның Карачкы кушуы буенча полковникны тапталуы — менә бусы икенче эш. Мондый версия — өр-яңа көймә кебек кызыктырып тора, әмма ул кибең ярылган, ә ярыкларына тыгарга бер генә дәлил дә юк. — чынлыкта аның белән мондый караңгы жинаятъләр дингезен түгел, сай гына сулыкны да кичеп чыгу мөмкин булмайчак. Шаһитлар кайда? Тарантастагылар, исереккә салышып, ыгы-зыгы һәм күңел ачуга бөйләп, бернәрсә дә хәтерләмәгән булып кыланалар. Ат башында утырырга яшь егетне ялладык, дип баралар. Алафузовның кем икәндәе яхшы билгеле. Ә менә теге Тряпкин дигәниңәрә кем? Дилбегәне Измайлов кулына ул биргән бит. Биш тәңкәсән дә шул адәм түләгән. Шыр тиле түгел ич инде ул Мишка Тряпкин: офицер тапталгач, чын жинаятъчене качырып, үзе аның урынына ник утырсын икән?!

Ә, бәлки, ул моңа мәжбүр булгандыр? Измайлов бит: «Мишель ул компаниядә иң аск кеше иде», — ди. Полковникны урам уртасында бәрәп егу — артык тәваккәл адым. Аны шунда ук күрәп аласылары, артыңнан куа чыгасылары да көн кебек ачык. Үтерүче шунда ук компаниядән аерылып юкка чыккан. Ә Миша Тряпкин...

Уйдан да житез ни бар, диләр. Капитан, үз фикер-фаразлары артынан житешә алмыйча, киеренкелектән авырайган, ойый башлаган баш чүмечен ышкыды, чигәләрен уды.

— Шулай... — дип үзалдына сөйләнен куйды ул, гадәтенчә. — Нинди юл белән генә барсаң да, янә шул Тряпкин карачкысына барып төртеләсең. Чын агентиң карачкысы яки дублерымы ул, әллә аны каплап калырга мәжбүр ителгән бер гөнаһсыз кешемә?

Әмма да оятсыз тип бу Сема-Карачкы. Дары заводы буенча эзәнә төшкәниңәрән белә, ә шул ук фамилия белән тагын калкып чыга. Моңың — хәйләкәр комбинациянең — капкын булуы да бик ихтимал. Полковникны күндереп булмаса, яңадан «Перинов» фамилиясе калкып чыга бит. Күренеп тора: истә кала торган фамилияне дә юри сайлаганнар. Бу сиңа Иванов яки Петров кына түгел. Димәк, бер эш барып чыкмаган очракта да икенче максатка ирешелә. Контрразведкага Периновның исән икәндәе, Чистайда йөрүе белгертелә. Ә бу нигә кирәк? Игътибарны читкә тарту өчен, — әйткн, дары заводыннан. Анда икенче агент — дублер калган, эшнә дәвам итә, контрразведка Карачкыны Чистайдан эзләгән арада. Шулаймы бу?

Ә, бәлки, Карачкы — карт эт кебек, хәзер кирәге калмаган, гамәлдән сызылган агент булып, үз көнеңне үзең күр дип, урамга куып чыгарылгандыр? Югыйсә, дөрләп янган фамилия белән эшләүне дәвам итү зур акылсызлык бит.

«Һәрхәлдә, — дип уйланды Мулюков, — бу агентларны, шашка уенындагыча, хәйләкәр һәм котылгысыз йөрешләр ясарга мәжбүр итүче кемдер — өченче берәү бар». Ул сүнгән сигарасын төтәтәп жибәрде, яңадан үзенең фаразлар дөньясына чумды.

«Карачкының үзен шулай иркен тотуына бүтәнчә сәбәп бер генә була ала: ул — бездәге немец агентурасының тәмам азынып, инде ни теләсә шуны эшли башлавы... Югыйсә, Германиягә сәждә кылучы «союздаш» илдә дә түгел, үзара сугыш хәлендәге Россиядә бит, бу! Германнар шул дәрәжәдә үк әрсез һәм оятсыз кыланырлар иде микән?! Хәер, нигә кыланмаса? Бөтен төштә үзенә таба гына каеручы, сыек милә бәндәләр

утыра, аларның бар белгәне — яңа дәрәжәләр һәм бүләкләр көтү».

Мулюков шул чак үзенең күп кенә хезмәттәшләрен, аларның миңгерәүләнгән тук чырайларын күз алдына китерде. Ул адәмнәргә нәрсә кирәк? Дус-иш белән салгаллау, иртә өлгергән гимназисткаларны ургалый тору, хәрәм мал жыю. Бүтән хәрби округларның штаблары да шундый хәч-терүшләр белән тулган. Алар, жылы миң башында яткан мәчеләр шикелле, туклыктан изрәп күзләрен йомалар. Кызурак төштә — фронтта исә андыйларны көндөз чыра яндырып таба алмассың. Мулюков хәрәкәт-тәге армиядә, канын кою бәрәбәрә, өч сугышчан орденга тәкъдим ителде. Ә шундый ук орденнары мөнда, миң башында ятып та алганнар икән. Дошман агентурасына каршы шәп операцияләр үткәргән өчен бүләкләнгәннәр, имеш. Казан хәрби округының контрразведкасы ничек эшләгәне, ниләр кырганы мәнди аңасына да билгеле, югыйсә.

Герман разведкасы уңжиденче елда гына да берничә зур диверсия ясады. Июль аенда корал төягән хәрби эшелон әйләнеп капланды. Вагоннар шартлап, Мәскәү — Казан тимер юлы берничә көнгә сафтан чыгып торды.

Ә августның 14 енен 15 енә каршы төндә, бөтен шәһәрне һәм тирә-күрше авылларны сискәндереп, Казан янындагы артиллерия складлары күккә очты. Шартлау ялкыны, болытларны ялап алырга теләгәндәй, бик югарыга үрләде. Ул жәһәннәм уты кинәт уянган январтау авызыннан бөркелгән сыман иде.

13 сентябрь төнендә герман шымчылары Казаннан 55 чакрым жирдә хәрби йөк төягән ике тимер юл составын кара-каршы жибәрделәр. Бик күп кеше һәлак булды.

Диверсия булды исә — буржуазия бугаз ертып кычкыра: большевиклар эше генә! Ә ул көннәрдә большевик белән немец шпионы дигән сүз бер үк мәгънәгә аңлата иде. Газеталар немец агентурасы белән большевикларның кулга-кул тотынып Россиягә каршы көрәшүләрен «фашистте». Импералистик сугышта Вақытлы хөкүмәтнең җиңелүен теләү — немец шпионы дип гаепләү өчен иң төп дәлил шул иде. Ил белән идарә итә алмаган хакимият бөтен бәла-казаның башын большевикларга сылтады. Һәр шылт иткәнне диверсия дип аңлату, һәркайдан шпион эзләү — илдәге сәясәи оппозициягә каршы көрәшүнең дә бер ысулына әверелде. Чын агентура белән мөнәсәбәтләрдә адым саен оттыру, контрразведка эшендә бер-бер артлы уңышсызлыкка дучар булу, дәүләт куркынычсызлыгы хезмәтенең таркалуы — болар һәммәсә дә Керенский хөкүмәте алып барган сәясәт нәтижәсе иде.

Ак патша тарафдарлары: чит ил разведкасына каршы көрәшнән йомшаруына жандармнар гаскәрен тарату сәбәпче, дип аңлатырга тырыштылар. Әмма жандармның боруыны, гадәттә, революционерлар эзеннән исәнәп йөрүгә генә жайлашкан иде. Чит ил агентларына каршы хәрби контрразведка гына сугышты.

Патша заманындагы хәрби контрразведчикларга ни булды соң? Февраль революциясе җиңеп чыгу белән, аларны курку өянәге калтырата башлады. Бөтен вәждүләрен бер генә уй биләде: бу мәхшәрдә башны исән саклап калу. Көннәр-айлар үткән саен, куркудан айный барып, кыюлана, әрсезләнә төштеләр: хәзер инде жылы урыны да саклап каласы килә иде. Ныклап эшкә керешүдән бигрәк, әлбәттә, кемгә барып сменерга, ришвәт төртергә икән дип баш ваттылар. Россия иминлегә турында, герман агентурасының этдәкләре турында уйларга да вақытлары юк иде. Чөнки боларның күбесе илдәге үзгәрешләргә күңелә белән дә, аңы белән дә кабул итә алмады, хәерчелеккә бата барган илнең сәясәи тотрыккылыгына ышанмады. Шуңа күрә, өч тиенлек намусыңны ныклы валютага алыштырып, чикләр аша алтын күпер сузу, аларның уенча, мәслихәт-рәк иде. Хәтта ватаныңны корбан төкәсә итәп булса да, шул сират күпереннән исән-аман үтәп чыгарга кирәк!

Талип Мулюковның хезмәт буенча танышлары арасында шулай

уйлаучылар байтак. Соңгы арада ул аларның үз мәңфәгатьләрен кайгырту ғына түгел, башкалар эшенә аяк чалу мисалларын да күрәтә торган.

Фронтлардагы һәм ил эчендәге катлаулы хәл, әле анда, әле монда кабатланып торган диверсияләр, үз эшендәге уңышсызлыklar, хезмәткешләренә төрлө-төрлө чырайлары... — болар һәммәсә дә, курьер поездының тәрәзәсенән елтырашып калган сурәтләр кебек кенә, капитанның зинһененән сызылып үтте. Авыр уйларын куарга теләп, ул башын чайкала алды:

— Кадалып китсен дә! — дип, урындыгынан сикереп торды. — Төптән уйлый башласаң, авырткан башка — тимер тарак кына: кәеф кырыла, кулдан эш төшә.

Бүлмәдә тагын кемдер булып, сүзенә колак салып тыңлагандай, үз-үзенә кычкырып сөйләшә иде Мулюков. Ул шулай беркавым басып торды, эре-эре кар тәңкәләренәң жидә бөтерелә-бөтерелә очуын, салкын тәрәзә пыяласына килеп сылауын күзәттә. Аннары яңадан утырды. Утырып уйлар уйларлык иде шул...

Иң беренчә эш итеп Мишка-Мишель Тряпкини табарга кирәк. Агент эшенән барганда ул баскычны сикереп үтү һич мөмкин түгел. Киресенчә, Мишель басмасына басып кына алга таба атларга була. Ә бәлки Карачкы дигәнәбез шул Тряпкин үзедер? — Капитан янә дә элеккеге эзгә кайтып төшкөн сиздә. Әмма бу фаразны да бөтенләй читкә тибәрү дәрәжә булмас иде бит. Һәрхәлдә, агент хәзер Михаил Тряпкин исемә астына качып йөрмәс дип кем әйтә ала? Шул ук вакытта... Әгәр дә ул адәм бөтенләй гаеппез булып чыкса? Андый хәлнең булуы да бик ихтимал. Бер кизәңү белән кисеп атырга ярамый. Мулюков тиз генә икенче телеграмма текстын сызгалады. Контрразведка начальнигы Кузьмин исеменә: «Михаил Тряпкин артынан күзәтчесек урнаштыруыгызны сорыйм».

Полковник Кузьминны кузгату бу юлы да жиңел булмас, әлбәттә. Чыгышы белән — Петроград интеллигенты ул, бүгенге ыгы-зыгылы заманда бик гәмә юк, үткәндәге рәхәтләрне сагынып яши. Яңа властарга да шул ягы белән ошыйдыр Кузьмин: ни булганына шөкерана итеп яши бирә, тирә-юнендәгеләргә зарары тими. Теше-тыриагы коелып беткән суык карт мәченә хәтерләтә ул. Шунлыктан Россия-анакайның нигезен кимерүче герман агентурасы да аңардан бер зыян-зарар күрми яши. Кузьмин исә, карт мәче буларак, үз өендәге хәлләрне һәрвакыт ал да гел итеп күрсәтергә тырыша.

Капитан Мулюков, төрлө күзәтүләре, туплаган мәгълүматлары нигезендә, инде моннан ничә ай элек үк бер фикергә килгән иде: урта һәм түбән Идел буйларын пәрәвез кебек чорнап алган немец агентурасының баш үрмәкүче Казанга оялаган булырга тиеш. Кузьмин әфәнде, күпмедер икеләнеп торгач, аның белән килеште. Бу хакта зур хужаларга, хәтта Петроградка ук хәбәр салырга вәгъдә итте. Аннары капитанны тагын ике тапкыр чакырып, мәсьәләнең төрлө нечкәләкләрен ачыклау, төгәенләү булды. Инде ул хакта соңгы тапкыр сөйләшүдән соң да айдан артык вакыт үтте, әмма бериндиде эш-хәрәкәт тә, нәтижәсә дә күренми. Кузьмин, ахрысы, беркай да хәбәр итмәгән, үзе белгәннәрен дә йомып калган. Дары заводындагы диверсия эзләрен чуалтып ташлагач, ул бигрәк тә шөлләгән булса кирәк.

Талип Әкрәмвичның фикеренчә, агентны кулга алырга ашыгу төптән уйламый эшләнгән бер эш булды. Кемнеләр үзеннән-үзе кулга керергә торган уңыш кызыктырды. Ә Карачкы белән резидент балык кебек шомга ғына ычкындылар. Анысы бер хәл, әле Кузьмин тирәсенә сырышкан куштаннар үзләре жибергән хата өчен капитан Мулюковны гаепләп итәргә маташтылар. Янәсә, ул тиешенчә эшләп житкөрмәгән — диверсант белән Карачкы арасындагы яшерен элемтә юлларын ачыкламаган... Булдыксыз кеше үзенәң булдыксызлыгын да һәрвакыт бүтән кешедән

күрә, оятсыз, әләкче, кара көнчә була шуд.

Югыйсә, Талип егет чагынан ук — башкаларны көнләштерү кая! — кимсенәбрәк үстә: байлык яисә чибәрлек турысында әйтәсә дә юк, ходай буй-сынын да кызганган үзеннән. Табигаттан килгән бөтен хәзинәсә — акыл һәм жегәр булгандыр. Хатын-кызын жәлеп итәрлек ниндидер сый-фатлары да бардыр инде, күрәсәң. Берәүләре: ачык йөзәңне, тәмле сүзәңне яратам, дисә, икенчеләре аның жәһәтлеген, житездеген ошаттылар. Эшендәге көнчеләрне, шул исәптән полковник Кузьминны да кара яндырган нәрсә — Талипның ачык чырае яисә йөгәрек акылы түгел иде. Киресенчә, алар контрразведчик Мулюковны тар маңгайлы бер мәхлук дип уйлыйлар, бары тик ул тотынган һәр эшнең жайды килеп чыгуы гына саруларын кайната. Немәг агентының эзенә төшкәч тә, көнчеләрнең берсә ачыктан-ачык кычкырды: «Юләрнең юлы уңар!»

Мыскылларга тырышуларын ишетмәмешкә, күрмәмешкә салышты Талип. Ул инде бу хәлләргә күнегеп, көнчеләр күзә тиюдән сакланырга өйрәнә килә иде. Чөнки көнләшү дигәнәң адәм баласын сискәндереп уята, якасынан тотып жылтерәтә һәм нинди дә булса бер хәрәкәткә этәрә: берәүлә, кешедән күрмәкчә, кыюлык жыеп, әле генә үзләре өчен буй житмәслек тоелган биеклеке алалар; икенчеләрнең бер мизгелгә генә күзләре кызыгып-кабынып ала да, чарасызлык һәм ялкаулык катыш авыр сулап куйгач, янә сүнә; өченчә ишләре үзләрен көнләштергән кешегә шунда ук этлек эшләргә ашыга: бүтәннәрнең уңышы аларның «мин-минлегә»нә тия, шәхси булдыксызлыкларын фаһ итәдер кебек тоела.

Йә, күзгә ташланмаска, бүтәннәрдән аерылып тормаска тырышып, көнчеләргә ярап бетә алдымы Талип?! Университетта укыганда ук аның вакытны бушка уздырмавы, жаны-тәне белән бирелеп бедем алуы кем-нәрнеңдер эчен пошыра иде. Ә ул үзә кеше булуның бердәнбер мөмкинлеген укуда күрдә. Крестовниковлар заводында бил бөккән әтисә белән әнисә фәкыйрь тормыш кичерәләр, очын-очка ялгап баралар иде. Әмма бөтен буй-бәдәнненән сизелеп торган ачлы-туклы үсү, хәзер дә кытлык-монтажлыкта яшәү генә көнчелек гәләмәтәннән калкан була алмады. Шул чакта тормышының беренчә сабагы оныгылмаслык булып баш миенә язылып калды: аю алачыгында яшә, ач-ялангач йөр, адым саен бәла-каза күр, әмма боларның берсә дә чутта түгел; әгәр шул чакта бер яктан кемненә генә өстенлеген булса — шуңа үлөп көндәүчеләр табылачак. Хәтта тегә дөньяга юл алучылардан да көнләшәләр: яшен яшәп, жиңел үлем белән китүчеләрдән. Бары яшә килеш, газапланып вафат булчулар гына әллә ни көнчелек уятмый бугай.

Тумыштан көнчә кеше, гадәттә, уңышка ирешкән танышын ертлач, шомә адәм яисә бәхетле сантый, очраклы гына мантыган уртакул адәм дип саный. Әмма беркайчан да аның талантын танымый. Уңышны авыр хезмәт нәтижәсә итеп түгел, күктән төшкән бәхет итеп кенә күрә килә, — димәк көнчелек кешенәң акылын да, күзен дә каптый.

Бервакыт, полковник Кузьмин белән бәхәстән соң, үзалдына уйланып утырганда, кул астындагы иске конверт читенә «ярымсукур, ярымтинтәк» дип язып куйган икән Талип. Үзә дә сизмичә. Әлегә кәгазь кисәгә тагын да күңелсезрәк хәлләргә сәбәпчә булып дип кем уйлаган? Берничә көннән, полковник аны үзенә чакырып алды да, каршысына шул конвертны чыгарып салды:

— Теләсә кая ташлап йөрисез. Сезнең язумы бу?

Конвертны күрү белән, Мулюков аптырап та, каушап та ияк кагып куйды.

— Димәк ки, сез әфәндем, безнең хакта бигүк матур уйда түгелсез. — Полковникның йөзә чөгәндер кебек кызарды. — Иртәгә дә безнең кул астында эшлисә барын онытмагыз.

Ничек әле бу язү полковник кулына килеп әләккән? һәм ни өчен ул шулкадәр үнкәле-янаулы тавыш белән сөйләшә? Баштарак шуны аңы-

ша алмый торды Талип. Аннары, үрелеп, конвертны кулына алды. Кулын корт чаккан кебек сикереп куйды. «Ярымсукур, ярымтинтэк» дигән сүз янына кемдер нәкъ аның кулына охшатып «А. П. Кузьмин» дип өстәгән, ике арага сызык куйган иде. Талип бу хәлне ничек булганынча аңлатырга тырышты, әмма әлеге сәгатәтән башлап начальник белән аралары тагын да суына төште. Инде полковник Кузьмин аның белән киңешүне дә онытты, һәрвакыт коры гына сөйләшә торган булып китте, капитанны, иске чүпрәк кебек, кайда тишек, кайда ярык — шунда тыга башлады. Бүтәннәр жибәргән хатаны төзөтү хәзер еш кына аның өстенә төшә иде. Тормыш, шулай итеп, бөтенләй авырлашты. Кузьмин тирәсендә бөтерелүче прапорщик Дардиев та ачыктан-ачык мыскыллы башлады. Ул прапорщик Казан гарнизонының бер полкында хезмәт итә, аңарчы шәһәрдә граверлык эшләре белән шөгыльләнгән булса кирәк. Төшемә мулдан булса, әле дә төрле шикле адәмнәргә ышанычлы мөһерләр белән Керенский үзе дә шикләнмәслек итеп кәгазь-документ ясап бирә, диләр. Теләсә кем булып яза да ала, кул тамгасы салып куя ала ул каһәр прапорщик.

«Ярымтинтэк Кузьмин» дигән язу белән үзен тинтэк хәленә куючы да әлеге шул Дардиев икәнәнә шикләнми капитан. Әмма хәтта ана үч-үпкә сакламый, күбрәк үз-үзенә ачуы килә. Шушы тыл күсесенә шәп мөмкинлек бир дә, сугышчан офицер була торып, адәм көлкесенә кал инде! Өч көн элек, Чистайга жибәрер алдыннан, полковник Кузьмин аны чакыртып, тагын нәрсәгәдер бәйләнеп маташты, элемтәче агентның эзенә төшәрлек бер кызыклы операциядән читләштерде. Аңлаган кешегә аңдамаслык түгел: эштә төрле кыенлыklar тудырып, жае чыккан саен башына сугып, гаепле-гаепсезгә битөрлөп, полковник аны төмам кысыкларга чамалый. Хәзер Талип Әкрәмөвич үзен ике юл чатында калган кебегрәк хис итә: фронтка жибәрүләрен сораргамы, әллә тагын берәз көтәргә, түзәргәме? Бу карт алашаны авызына солы капчыгы кидергән хәлдә үлгәнчә тотмаслар лабаса. Инде бит һәммәсе күрөп тора: баскан жирендә йоклый, жигелеп тарту түгел, шундый зур хәрби округның контрразведка арбасын урынынан да кузгатырлык дәрманы калмаган. Алыштырырлык егетләр юкмы шул картны? Бар, бик бар! Тик алар гел читкә кагылып килә, икенче дәрәжәдә торган эшләргә жигелгән. Аларны төп эшкә тартып алучы да юк, үзләре дә баш иеп бармыйлар. Гомер-гомергә шулай бит: талантлы кешеләр үзләренен мөмкинлек-дәрәжәләрен белеп, тәкәббер генә читтә калып киләләр. Янәсе, зур эшләр башкарырга кирәк булса, алардан башка гына керешмәсләр, күрерләр, чакырып алырлар. Ә тормыш аларга шундый тәкәбберлекләре өчен жәза арты жәза биреп кенә тора. Андыйларны дөүләт эшеннән читкә тибәрәләр: яраклаша, жайлаша, куштанлана белмәгән өчен. Буш башларын буш башак кебек чөйгән бәндәләр исә, талантның әсәре дә булмаган йөзләрен нәкъ шундый куштанлык-ялагайлык сыйфатлары белән каплап, биек дәрәжәләргә үрмәдиләр. «Дөүләт ирләре» арасында шуңа күрә андыйлар күбрәк булып чыга. Бу хәл элек тә шулай булган, хәзер дә шулай. Әмма мәңге болай булмас, дип ышана Талип. Жәмгыятьтәге шундый авыру-гарип халәт халыкның гасырлар давамында изелеп яшәвеннән, коллык халәтеннән килә, дип саный ул. Шул ук вакытта үзе дөүләт хезмәтендә биек дәрәжәләр яуларга кызыкмый һәм аңа омтылмый да. Сугыш кына бетсен, хәрби контрразведка каршында үзенә бурчычын үтәгән капитан Мулюков тыныч хезмәткә кайтачак. Казан университетының юридик факультетында укуы, фән белән шөгыльләнү — аның иң якты хыялы әнә шул.

Билгеле, университет аудиторияләре, китапханә заллары, лекцияләр — болар һәммәсе дә еракта, биек таулар артында иде әле. Һәрхәлдә, Талип Мулюков үзе шулай уйлый иде. Кайсы яктан гына карасаң да, бер күңелсез нәтижәгә киләсен: Вакытлы хөкүмәттә утырган сыек миле министрлар сугышны якындагы бер-ике елда гына төгәлли алмая-

чаклар. Австро-Венгрия һәм Германия империяләре инде иске алачык хәленә килделәр дә, өз генә жил иссә дә дөбөрдәп ишелеп төшәчәкләр, дип әйтүе кыен. Гел киресенчә булуы да бар. Россия жилкәсендә — күтәрә алмастай авыр йөк, сер бирмәскә тырыша-тырыша, ул тешен кысып булса да көчәнә, бу авырлыктан эче өзәлүе бик мөмкин. Кайсы якка гына карасаң да — жимереклек, хәерчелек. Ач үлем котсыз озын бармаклары белән тәрәзәләрие шапын йөри. Алтын-көмөш — таш булып, алабута — аш булып, дип әйтер заманнар житте. Баштарак игълан ителгән хөррият тә хәзер бик еракта калган көннәренң чагымы шикелле генә, күңелне ымсындырып тора. Бөтен халыкның күз алдында дәүләт арбасы төпсез тарлавыкка таба тәгәри. Инде аны тиздән шул укыңга мәтәлеп чәлпәрәмә килүдән беркем дә коткарып кала алмас төсле. Германия, Австро-Венгрия кебек саллы кулның авыр чукарлары килеп төшкәнгә генә түгел, ил эчендәгә сәяси партияләренң үзара көрәшеннән дә дер селкенә Вақытлы хөкүмәтнең тәхете... Капитан Мулюков үзе бер фикергә дә кушылмый. Кайсы партиянең өстенлеккә ирешәсен дә күз алдына китерә алмый. Шулай да, большевиклар тоткан юл арада дөресрәк, гаделрәк булса кирәк, дип саный.

Көгазьләрдә казынып утыра торгач, сәгать дүртләр житкән икән инде. Көзгә көннең саран яктысы рәшәткәле тәрәзәдән кире савылып беткән диярлек. Шаһитлардан сорау алу беркетмәләрен караштырып чыкканчы, төмам күз бәйләнә башлады. Хәрефләр, су тамчылары кебек, бер-берсенә кушылып, көгазь битенә жәелде. «Шулай...— дип уйланды Талип Әкрәмөвич, язудан башын күтәрәп.— Бу Измайлов дигән егетнең полковник үлеменә катнашу күреним дөбөсә. Шаһитларның һәммәсә дә диярлек, тарантаста барысы дүрт кеше иде, дип бара. Ә Измайлов — бишенче кеше. Димәк, аның кузлага соңрак — полковникны таптаканнан соң гына утыруы ап-ачык.

Әгәр шулай икән,— дип фикер жебен сузды Мулюков,— тикшерүче Серадов жинаятчыне күрәләтә яшергән, аның урынына, аңды рәвештә, бүтән кешене үлемгә дучар иткән. Бу — Серадовның ришвәткә алданып акчага сатылуымы, әллә турыдан-туры дошман агентурасына хезмәт итүме? Мондый сорауга, ихтимал, ул үзе генә жавап бирә алып. Жинаятчыгә илгүче сукмакның шул чакта гына табылуы мөмкин».

Кичке эңгер-меңгердә хыял-фараз томаннары да куера; инде Серадов, башын түбән иеп, каршыга килеп баскан кебек үк тоела иде. Капитан Мулюков күңеленнән генә аңа беренче сорауны бирергә әзерләнде. Әмма авызын ачарга да өлгермәде, күз алдындагы Серадов шәүләсе полковник Кузьмин сурәте белән алышынды. Контрразведка башлыгының авыр карашын, караңгы-төксе чыраен хәтеренә төшерде Талип Әкрәмөвич. Һәм үз-үзенә кычкырып эндәште:

— Сорау алырга ашыкма, агайне. Иртәрәк әле! Мөгаен, бу эшне дә синең кулдан тартып алырлар. Үзеңне фронтка яисә кая да булса жир читенә олактырырлар. Берәр тишек-тошыкны томаларга дип. Менә шунда акыл керер дә, полковник Кузьминны сагынып искә төшерерсең...

Мулюков өстәл өстендә яткан көгазьләрие бер күчкә жыйды. Аннары Шамил Измайлов утырган камерага юнәлде. «Полковник Кузьминның үтерүдә синең һичнинди катнашың юк, энәкәш, гаебенең йолам»,— диде.

— Ә базардагы кыланмышларың... Аларны тикшерү инде минем вазифама керми,— дип өстәде.— Андый эшләр белән милиция шөгыйләнә...

Шул ук кичне Измайловны гомуми камерага күчәрделәр.

3. Анархистлар

Унжиденче елның Октябрь жыллары Казан губернасын да урап-урап исте: тарих юлында черегән яфраклар төсле аунап яткан иске хаки-

миятне себереп түкте. Көннәрнең берендә, өйлә вакытында, Чистайның шәһәр управасында, хөкем һәм милиция йортларында, бүтән биналар кыегында кызыл әләннәр жылфәрдәде. Шул ук көнне шәһәр төрмәсе дә кораллы эшчеләр, революцион солдатлар һәм Идел флотилиясе матрослары кулына күчте. Бер тапкыр да мылтык шартлатырға туры килмәде. Төрмә сакчылары, каршылык күрсәтүнең мәгънәсез икәнлеген бик тиз төшенеп, корал ташладылар. Ташкапчык коридорларында авыр солдат итекләре гөрселдәгәннән ишетеп, надзирательләрнең өнө китте. Эшнә аңлап алгач, чыгып ычкыну ягын карамакчы иделәр дә, каршыга килгән кораллы эшчеләр аларның юлын бүлдө. Кире үз урыннарына кайтырға куштылар.

Тоткыннар исә, тыштагы борчулы тавышларны, ыгы-зыгы килүләренә, надзирательләрнең арлы-бирле йөгәрешүен нигә юарга да белмичә, хәвефләнеп-тынып калдылар. Шамил Измаилов утырган камерада да үле тынлык урнашты. Һәркем үз алдына гына: «Яхшыга түгелдер бу»,— дип уйлады. Якыная, көчәя барган аяк тавышлары шом-хәвефне тагын да арттырды.

— Газранләр ашыга,— дип куйды камерадагыларның берсе.— Безнең канны тизрәк эчәселәре килә нәгъләтләрнең.

Икенче мәхбүс аңа каршы төште:

— Ю-у-ук... Атарга алып чыкканда алар иртүк килүчән. Менә сигез ай утырам инде, көпә-көндөз бу кадәр шау-шу күргәнәм дә, ишеткәнәм дә юк иде әлегә. Берәрсе качтымы икән әллә?...— Сакалына чал кергән бу ир арада иң сабыры, иң тотнаклысы иде.— Ә, бәлки, барыбызны да бергә... Себергә, каторгага дим... Алай була калса, шушы аяк киёмнәре белән көзгә юлга чыксак, ай-һай, Урал итәгенә барып житкәнче үк шыкырдан катачакбыз...

Тимер ишек ямьсез шыгырдап ачылды, тоткыннар дәррәү чигенеп, камераның икенче башынарак сыендылар. Тар ишек уемын тутырып, зур гәүдәле, киң жылкәле матрос пәйда булды. Пулемет тасмаларына уралган, билендәге киң кара каеш астына көмештәй ялтырап торган кул бомбалары кыстырган.

— Йә, туганнар, сыпыртыгыз барыгыз да моннан! Палубага, туганнар, иреккә!..

Йә хода, төшмә бу, өнмә?! Көтелмәгән хәлдән тоткын халкы киңәт каушап-катып калды. Аларның халәтен яхшы чамалаган матрос мыек астыннан көлемсерәде. Йөзенә юрамалый кырыс төс чыгарды, мылтык түтәсен «чык» итеп идәнгә бәрәп алды:

— Боцман сыбызгысын көтәсезме? Әллә трюмнан... төрмәдән чыгасыгыз килмиме, айт-майтлар?!

Шунда гына, исләрәнә килгән төсле, барысы да ишеккә ябырылды. Юлда торган матросны этеп-төртеп, коридорга бәрәп чыктылар. Карангы юеш камера «ә» дигәнче бушап калды. Ни булганын әле берәү дә аңлап житкерми, әмма иң мөһиме — зинданнан котылу иреккә чыгу уе иде!

Шамил барысыннан да артта, исерек кебек чайкала-чайкала атлады. Шуңадыр, ахрысы, каршыга килүчеләрдән берәү аның беләгеннән тотып алды.

— Ни булды, энекәш?

Тавышы бик таныш иде бу кешенең. Шамил, башын күтәрәп, каршысында торган кара бишмәтле агайга карады. Танып, үз күзләренә үзе ышанмыйча:

— Саумысез, Василий Николаевич... Чылап та, сезме бу? — диде.

Шул, шул үзе — Чистай базарында очраган большевик Соловьев иде бу!

Василий Николаевич аны танымады шикелле, йөзенә аптырау билгесе чыкты. Хәер, гажәп тә түгел: йөзендә тырналмаган, кара янмаган төсө юк,— үз төс-кыяфәте дә калмагандыр егетнең.

— Сөз мине беләсез ахрысы,— диде Соловьев.

— Василий Николаевич! Мин бит бу. Измайлов Шамил... Хәтерлисезме, без сезнең белән базарда... милиционерларны...

— Тукта, тукта! Син түгелме соң бу, энекәш! — Кырыс командирның тавышы өзелде — аның да йөрәгенә кан саудырырлык иде шул егетнең кыяфәте. — Хәтерләмичә мөмкинме: үлем тырнагынан йолып калдың ич ул чакта! — Соловьев аны ике куллап кочагына алды. — Үпкәләмә, туган, мондый ярым караңгыда минем күзләргә бик ышаныч та юк... Аннары, танырлыгыңны да калдырмаганнар, бахыр...

Коридорның аргы башында яңадан ыгы-зыгы, шау-шу купты. Кемдер бирегә таба йөгәрә, матрослар аны куа килә иде. Якыная төшкәч, Шамил аны танып алды: кичә бик яман кыланган надзирательләрнең берсе икән! Килеп житәрәк, кинәт кесәсеннән пистолет чыгарып, куа килүчеләргә ике-өч тапкыр атты. Бер матрос яраланып егылды шикелле.

Соловьев, эшнә аңлап, төрмәченең юлына каршы төште. Әмма Шамил аннан житезрәк булып чыкты: соңгы көчен жыеп булса да, надзирательгә барып ябышты, күз ачып йомган арада аны аяк чалып екты. Таш идән буйлап пистолет төгәрәп китте. Куа килүче матрослар да ярдәмгә житешеп, теге бәндәне бөтереп салдылар.

Василий Николаевич идәннән пистолетны ислеп алды, чакмасын ычкындырды. Аннары Шамилне иценнән кочаклап, бер читкәрәк тайпылды.

— Ни кыйнасалар да, көрәшерлек көч бар икән әле үзеңдә,— диде. Капылт кына исенә төшкәндәй, кызганып та, борчылып та сорады: — Ә нишләп таш капчыкка килеп эләктең әле? Минем аркадамы әллә?!— диде.

Инде төрмәдә утыруының төп сәбәбе булып «базардагы кыланмышлар» гына калса да, Шамил дөресен әйтергә кыймады. Ничектер, бу агайын уңайсыз хәлгә куяр да, үпкәләтер сыман тоелды.

— Юк, юк, Василий Николаевич, сезнең белән бәйлә түгел... Полковник Кузнецовны беләсездер бит? Чистай урамында исерек компания ат белән таптаткан үзен... Менә шул «эш»не миңа сыларга маташтылар. Чын жинаятъчеләрне таба алмагач... Әллә нинди немец агентуралары белән бәйләп...

Соловьев башын чайкап куйды:

— Әле дә булса иректә икәнлегенә ышанмыйсыңдыр, ә?

— Юк, шулай да хәзер инде сулыш алуы иркенрәк...

— Төрмә хәлләрен аңлыйм, энекәш. Сиңа бик ачы сабак булган. Дус белән дошманны аерырлык хәлгә килдеңме инде?

— Кешеләрне изү, сытуның бер генә, ике генә кешедән тормавын аңладым, Василий Николаевич. Явызлык, караңгылык тоташ бер көч икән ул. Ил башындагы патшалар, Керенскийлар, акча капчыклары үзләре чыгарган канууннар, үзләре төзеткән төрмәләр белән шул кара көчне яклай икән. Югыйсә, шундый да ачыктан-ачык изеп-сытып үтә алып идемени ул кешеләр жанын?.. Менә шулар хакында уйлаганнан соң, бер хакыйкәткә төшендем: гаделлек өчен ялгызың гына көрәшеп, чын җиңүгә ирешә алмыйсың икән.

— Энекәш...— Соловьев аның җилкәсенә кулын салды. — Син әле янә бик күп нәрсәләрне аңларсың. Без яшәгән көннәр тарихта гажәп дәвер булып калачак — шул абзый әйткән иде, диярсең...

Василий Николаевич үткән төндә властының Советлар кулына күчүе турында сөйләде.

— Халык әүвәл патшаны төшергән иде, инде Керенскийларның тәхетен яндырды, әмма әле гадел, матур тормышка көрәшсез генә ирешеп булмайчак,— диде.

Соловьевның кулында һаман да баягы надзиратель пистолеты иде. Кинәт бер карарга килеп, коралны Шамилгә сузды:

— Мә, тот әле,— диде. — Хәзер шундый вакыт — буш кул белән генә

көрөшү мөмкин түгөл. Аннан да бигрәк — фронт сызыгы, күзгә күрәнмәс чик булып, һәр шәһәр, һәр авыл, хәтта аерым гаиләләр аша үтә. Революция үзен-үзе яклый алырга тиеш. Иске дөнья, тәхеттән мәтеләп төшсә дә, көрөшсез генә бирелер дә, ярлы-ябагайга, эшче-крестьянга бәхет ачкычларын өлөшөр дисеңме!

Алар төрмә капкасы төбөндә аерылыштылар. Василий Николаевичны егеткә ничек тә ярдәм итсә килә иде. Әмма Шамил аны борчырга яхшысынмады. Бер авылдашыбыз Чистайда үз йорты белән тора, шунда бераз хәл алгач, авылга кайтып китәм, диде. Хәбәрләшү турында ничектер сөйләшмәделәр дә, дөнья булгач — күрешербез әле, дип, аерылыштылар. Ярты елдан, мең тугыз йөз унсигезенче елның язында ук кабат очрашасыларын ул чакта икесе дә белми иде әле...

* * *

Көзнең калган ягын һәм кар-буранга бик юмарт булган бу кышны Шамил Измайлов авылда үткөрдө. Дөрөсрәге, үзенең Каргалысынан ун чакрымнарда булган авылда укытучы булып эшләде. Наданлыкка каршы көрөштө. Мылтыктан ут төкөртөп яисә бил алышу юлы белән хәл ителмәсә дә, жиңел көрөш түгел иде бу. Халык арасында мавыгып эшләгәнгә авырлыклар бик сизелмәде, көннәр тиз үттө. Хәер, кышкы көннең озынлыгы бер саптам жеп төслә генә: караңгы төшү белән, авылда тормыш сүнеп кала. Бик сирәк йортларда гына ут алына. Анысы да озакка түгел: керосин — күз яше кебек кадерле, ә чыраның телеме бик кыска. Көннәр тиз үтсә дә, шул караңгы, озын төннәр жанны баса — абзар-кураларны, мунчаларны түбәсенә кадәр күмгән кар сыманрак... Өстәвенә, һәр төнне диярлек, сәгать уникеләр-берләр тирәсендә авыл башында ач бүреләр улый башлый. Кайчакта алар, күзләрен яндырып, өй артына ук килеп басалар кебек. Бик күбәйдә бүреләр — беркемнең дә аларга карарга, алар белән булышырга вакыты-гаме юк.

Үч иткән төслә, яз да нык соңгарып килде. Салам түбәләр итәгеннән беренче боз сөңгеләре сузылганчы, март ахырлары житте. Ә кырларда кары эреп ачылган урыннар апрель уртасында гына барлыкка килә башлады. Аниары яз тагын бер кирелеген күрсәттө: кар кинәт берьюлы эреп, гөрләвекләр — ярсу ташкынга, ташулар-куркыныч силгә әйләнеп, бер-ике көн дә акты да бетте. Авыл кешеләре, иген-таруга басуда дым житәрме, орлык көймәсме, дип хафага төштө. Киләчәк турындагы уйлар белән бүгенге мәшәкәтләр бер кара йомгак булып укмашты.

Измайловлар йортында, бу хәлләргә өстәлөп, тагын шундый борчу килеп чыкты: Шамил быел армиягә карала иде. Бер яктан, укытучы булып эшләгәндә, ни дисәң дә, ай саен жалунья итеп, егерме биш кадак бодай оны бирәләр, авыр вакытта анысы да бик ярап тора иде. Икенче яктан, ана кешене шундый болгавыр заманда бердәнбер улыннан аерылу хәсрәте дә басты.

Әнисенең монсу күзләре тагын да тирәнәя, төпсез чоңгылга әйләнә баруын күрдө Шамил. Эченнән сызса да, иң кирәкле юату сүзләре теленә килми иде. Ярый әле, әтисе үзенчә тынычландыра: «Ярый, карчык, ул кадәр бетеренмә әле,— ди.— Хезмәтен тутырыр да кайтыр. Егет кешегә солдат шулпасын тату бик тиеш ул. Тәкьдирдә язмаганы булмас. Хәзер яңа армия, үзөбезнең Кызыл армия ич, элеккеге заман түгел. Күрше Ибраһим малай чактан ук көтү көтеп үскән иде, әнә шул малай хәзер кызыл командир, ди. Уйлап кына бак,— әтисе имән бармагын мәгънәле итеп өскә тырпайта,— значыт, бүтөн командирлар да Ибраһим ише ярлы-ябагай арасыннан чыккан. Шулай икән, бәс, үзөбезнең армия дими ни дисең. Барсын малай, дөнья күрсен, безнең влачны якласын. Кайтыр, боерган булса, мидәлләрен ялтыратып...»

Әтисе соңгы араларда шул фикерне еш кабатлый, һәр юлы төрлө сүзләр таба тора. Әнисе аның белән килешә, айткәнән жөпләп, «алай, алай»

дип баш кагып тора, тик озак та үтми, тагын күзенэ яшь тыгыла... Апрель азагында Шамил инде Чистайда, рекрутларны жыю пункт-тында иде. «Пункт» дигәне элеккеге прапорщиклар мәктәбе булып чыкты. Әле кайчан гына шушы мәктәпнең хужасын үтерүдә гаеплэгәннәр иде... Дөнъя менә ничек борыла икән ул»,—дип уйланды егет ул чакта.

Өязнең төрлө авылларынан жыелган рекрутларны Чистайда ике генә көн тоттылар да Казанга озаттылар. Ә инде анда барысы да тиз булды: чәчләрен алып, мунча кертөп чыгарганнан соң, өсләренә гаскәри киём бирделәр. Бигүк яңа булмаса да, чиста итеп юылган, хәтта төймәләре ялт-йолт итеп тора.

Киём алыштырганда, гөнаһ шомлыгына каршы, Измайлов белән бөр уңайсыз хәл килеп чыкты. Кырык ямаулы иске чалбарын салып азапланган чагы иде. Шунда кесәсеннән кечкенә пистолет килеп төшмәсенме иднгә! Бөтен кеше күз алдында! Взвод командиры да аптырап калды хәтта.

— Бу нәрсә?! Кемнеке?! Синекеме? — дип кычкырды. Шунда ук пистолетны кулына алып, зур учында биетә башлады.

— М-минеке...— диде Шамил, кызарынып.

— Каян алдың?

— Бүлөк иткәннәр иде...

— Бүлөк дисеңме?! Кара син аны...— Взводныйның авызы чалшаеп китте.— Кызыл күкәй көнөндәме әллә?

— Юк... бүтөн вакытта...

— Кем бирде? Йә!.. Турысын әйт!

— Комиссар Соловьев... Василий Николаевич...

— Соловьев? Соловьев... Бар иде андый кеше...

Шамилнең иңеннән тау төшкәндәй булды:

— Сөз аны беләсезме? Чистайда... Ул пистолетны... төрмәдә...— дип каударланып аңлата башлаган иде дә, кинәт кенә киселеп калды. Тукта! «Бар иде»,— ди бит, «Бар иде»...— ди. Әллә соң?..

Командир, яшь кызыл армиячегә беравык сынап каран торды да, аның уйларын сизгәндәй, әкрөн генә әйтте:

— Ишетеп беләм мин аны... Кстати, хәзер Казанда, губкомда эшли бугай... Тикшерербез.

Шамил тирән сулыш алды.

— Алай булгач, исән-имин икән!..

Взводный сүз озайтып тормады, пистолетын кесәсенә тыкты да казармадан чыгып китте.

Измайлов белән бергә алынган авыл егетләре аның мондый хәтәр да-нына эчтән бераз көнлөшөп карасалар да, хәленә кереп, кайгыртышалар да иде. Кесәдән алтатар чыгу уен-муен эш түгел ул сиңа. Бүлөк дип тормаслар, ким дигәндә өч тәүлеккә ябып куярлар шалт итеп. Этәч булып кычкырган тавыкны япкан кебек. Коры су белән ипигә... һәрхәлдә, взвод-ный шактый кырыс күренә, болай гына калдырмас, дип уйлый иде алар.

Кичке аштан соң Измайловны батальон командирына чакырттылар. Батальон буенча кизү торучы солдат алып китте үзен. Аңлашыла: теге пистолет аркасында чакыралар. Ахыры ни белән бетәр — монысын беркем дә белми. Шуңа күрә казармадагы иптәшләре аны бәхилләшкән төслерәк итеп, моңаешып озаттылар. Шыпырт кына: «Нык тор, бирешмә!»— дип калучылар да булды.

Шамилнең баштарак моңа исе китмәгән иде. Взвод командиры да бө-тенләй үк имансыз бәндә түгел шикелле иде. «Комиссар биргән пистолет өчен нишләтерләр соң!»— дип уйлады ул.

Әмма комбат аны тиз генә кабул итә алмады.— бүлмәсенә ниңдидер командирлар керәләр дә чыгалар, вакыт үтә, көткән арада егетнең башына төрлө-төрлө уйлар килә башлады, эченә суык йөгәрдә: Ярый әле, әллә ни озак көтөргә туры килмәде.

Курчак башындагы төсле сары житен чәчле, утыз-утыз биш яшь-

ләрендәге бер ир-егет булып чыкты комбат. Траншеядай тар, озын бұлмәнең иң түрендә, кечкенә генә иске өстәл янында утыра иде ул. Кыл булып тартылган яшь егеткә кырыс карашын төбәп, аның буен үлчәгән кебек карап торды да, кул ишарәсә белән генә утырырга кушты. Шамил әлеге өстәл шикелле үк яшен яшәгән, зәңгәр буявы кубалакланган урындык читенә килеп утырды.

— Кәгазьләрегезне карадым, — комбат үгезне мөгезеннән эләктереп алырга ярата иде, ахрысы. — Кызыл командирлар мәктәбенә жибәрергә була. Исәп шулайрак. Ә үзегезнең теләк ничек соң?

Шамил мондый борылышны көтмәгән иде. Әллә ничек жебеп төште. Маңгаена бәрәп чыккан салкын тирне сөрткәләде, жылкәсен сикертте, авыз эченнән ботка пешерде:

— Белмим инде, иптәш командир. Сөз ничек әйтсәгез...

— Без монда кысташып утырмыйбыз. — Комбатның тавышында хәрбиләрчә корылык сизелде. — Армиядә боерык телендә сөйләшәләр. Тик минем сездән үзегезнең уйны ишетәсем килә. Кызыл командирлыкка укыйсыгыз киләме? Кеше аңларлык итеп әйтә аласыздыр лабаса. Таза сау егет. Белемәгез бар...

Шамил инде күпмедер тынычланган, фикер йөртә алырлык хәлгә килгән иде. «Боерык биреп кенә дә котыла алгач, нишләп мине сөйләштерә соң әле командир? — дип уйлады ул. — Без кушканга гына түгел, үзе шулай теләде дип әйтергә ниятлимә? Әллә бүтән юлны сайлау мөмкинлегә дә бар микән?..»

— ... Бүтән юлны да сайлау мөмкинме? — дип теленнән ычкынганын сизми дә калды Шамил. Комбатның сары кашлары сикереп куйды:

— Ә сез, Измайлов, тиз төшенеп алучан икәнсез. — Егеткә хәзер инде кызыксынып, хәтта яратып карый иде аның күзләре. — Дөрәс. Икенче төрле уй да бар. — Командир көттереп кенә өстәп куйды: — Сезне Гирш Олькеницкий канаты астына жибәрергә тәкъдим итәләр.

— Кайсы төшкә? — дип аңлашмыйча да, шөбһәләнә төшеп тә сорады Шамил.

— Контрреволюция һәм саботажга каршы көрәш буенча гадәттән тыш комиссия булып ул. Казан губерна комиссиясе. Бер сүз белән әйтсәң — губчека. Олькеницкий — аның башлыгы... Турысын әйтим, сезне Соловьев иптәш кодалый анда. — Командир, өстәл тартмасыннан таныш пистолетны алып, Измайловка сузды.

Бу — Шамилнең сүзләрен шул рәвешле раслау, аны гафу итү иде. Пистолеттан кузгалган ыгы-зыгы мондый көтелмәгән борылыш алып дип кем уйлаган.

— Соловьев губчекада эшләсә, мин аның кул астына барып идем, иптәш командир.

Комбат канәгатьсез төс белән теш казналарын уйнатып алды, сөзәргә теләгән кебек хәрәкәт ясап башын чайкады. Йөзе капылт сүрәйләнде. Бигрәк тә, шушы сөйләшүдән соң бу егетне үзеннән жибәрәсе килми, тартып алуларын бер дә теләми иде ул.

— Жәл. Безнең батальонда белемле командирлар бик аз. Взводныйларның барысы да башлангыч белем белән. Ротада да икесе генә мәктәп бетергән. Өстәвенә, икесе дә элеккеге офицерлар. Патша армиясеннән калган. Син ул реальный училищең белән ерак китә алып идең, валлаһи. — Комбат үзе дә сизмиң «син»гә күчте. — Бөтен юллар ачык вакыт сіндәй яшь егетләргә... Йә, барыбер күндерә алмадыммы?

Измайлов нәрсәдер әйтеп җавап кайтарырга теләде, ахрысы, әмма сүзе чыкмады, иреннәре генә кыймылдады.

Командир аның хәлен аңлады, билгеле:

— Ярый, — диде. Урыныннан торып басты. — Кул-аягыңны байләмим. Андый гадәтем юк. Ирексез чыккан кояшның барыбер жылысы булмый аның.

Шуның белән сөйләшү тәмам иде.

Суык жаңлы апрель иртәсе көзгә көн кебек каш жыра. Итәге бөтерелгән соры болытларын да, челт-челт явып алган кыска вакытлы яңгырларын да көзгә жыллар куып китергән диярсең. Ағачтарның ялангач очларын төн ягынан искән салкын жил өкрен генә аралап-тирбәндереп тора. Бөресе әле дә ачылмаган шәрә ботакларның гаҗизләнеп калтыравын озаграк күзәтсәң, Гоголь урамындагы биек кирпич стена да, баштарак күренгәнчә, нык, мәңгелек булып тоелмый башлый. Бу дымсу-салкын жил көчләрәк иссә, шул карт дивар да өшөп-бөрөшөп куйар кебек...

Урамның каршы ягынан карап-таптанып торганын соң, Шамил борынгы ак ташпулатка якынырак килде. Парадный ишеге өстенә беркетелгән имән тактадагы язуны укыды:

КАЗАНСКАЯ ГУБЕРНСКАЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНАЯ КОМИССИЯ

Әлбәттә, бу пулатның ишеге үзеннән-үзе ачылып китәргә тормыйдыр. Аның ачкычлары янәшәдәге такта будка эчендә бөрөшөп утырган мылтык-лы кеше кулында булса кирәк. Шуны уйлап, Шамил будкага якынлашты. Аннан-моннан суккалап куелган ул мөскен генә ағач оя, коймага тотынып тормага, әллә кайчан таралып китәр иде, мөгаен. Әмма хужасы шактый гаярә абзый күренә. Тунган-күшөккән булса да, сер бирми — йөзенә нинди кырыс-төкәббер төс чыгарган!

Мылтыкы абзый Шамилне озак тоткарламады. Тиздән парадный ишек ачылып, аны эчкә уздырдылар. Ә анда кәргәч, тун-туры губчека рәисе Гирш Олькеницкий кабинетына озаттылар.

Яшел постау абылган зур өстәл артынан кара чәчле, каратут йөзле, кысасыз күзлек кигән кеше күтәрелде. Олькеницкий шул үзедер инде, дип уйлады Шамил. Уртачадан озырақ буйлы, әллә ни баһадир бәдәнле түгел, әмма ләкин исәнләшкәндә кул кысуы ирләрчә нык, каты иде.

— Сөйләүләре буенча, сезнең хакта яхшы ук беләм, — дип елмайды бүлмә хужасы. — Ә мин менә Гирш Шмудевич булам. Дөрөс, кайберәүләр Григорий Шумилович дип әйтергә ярата. Анысы — кемгә ничек жайлы инде.

Стена буйлап ағач аркалы, сырлап эшләнгән йомшак урындыклар тезелеп киткән иде. Чека рәисе үзе шуларның берсенә барып утырды. Измайловка да үз янынан урын күрсәтте. Олькеницкийның акыллы зур күзләре, чак кына озынчарак йөзгә күңелгә ятышлы тәэсир уята иде. Революция дошманныарының өнен ала торган баш чекистан бигрәк, ул күбрәк житди кыяфәтле укытучыга охшаган иде.

Гирш Шмудевичның ординарцы йомшак кына басып чыгып киткәч, кабинетта бер мәлгә тынлык урнашты.

— Йә, солдат, хезмәтегез ничек бара? — дип куйды губчека рәисе, сүзгә нидән башлап китәргә белмәгән кебек. — Жиңгел түгелдер, ә, граждандский тормыштан соң?

— Баштагы көннәрдә ияләшүе кыен булды. Мин бит әле яңа гына алындым... — дип, акланган сыманрак башлады Шамил. Казарма тормышы турында иркеләбрәк сөйләргә дә исәбе юк түгел иде. Әмма сорауның болай гына бирелгән булуын аңлап, тукталып калды.

Олькеницкий моңа бөтенләй игътибар итмәде:

— Шула-ай... — дип сузды ул. Пенснесын салып, ару марля кисәгә белән аны ашыкмыйча гына сөрткәләде. — Сезне үзөбезгә чакырмакчы идек, Шамил... Билгеле, авыр да, хәтәр дә безнең эш. Шул ук вакытта кызык-лы да. Ничек карыйсыз шундый тәкдимгә?

— ...Белмим... — Шамил, батальон командиры янында кичергән хәл-әтәп кабат тоеп, үзе дә сизмәстән, тагын жылкәсен жыерып куйды. Аңа, чыннан да, бер фикергә килү кыен, мондый тәкдимнар отыры каушата, кыюлыгын шундәргә иде. — Буддыра алырмын микән? Кайсы баштан баш-лайсы икәннән белерменме?.. Мондый эшкә укыганым юк бит минем...

Олькеницкий, күзен аңардан алмыйча, ипле генә итеп пенснесын киде, аннары күзлек пиялаларын ялтыр-йолтыр китереп әйтте:

— Революция ясарга да, революция дошманнары белән көрәшәргә дә мәктәптә өйрәтмәделәр безне. Барыбыз өчен дә яңа эш. Ул яктан караганда һәммәбез дә тигез хәлдә. Шуңа да карамастан, чека хезмәткәрләренә һәркайсы диярлек үз эшен әйбәт кенә ерып бара. Иң мөһиме — теләк булсын, аннан соң — түземлек... Башлаганда һәр эш карурман булып күренә. Ә бүредән курыксаң — урманга барма, диләр бит, үзең беләсең.

Гирш Шмулевич өстәл янына, үз урынына барып утырды. Өстәл тартмасыннан ниндидер блокнот алды. Блокнотын тиз-тиз ачтырып, кирәкле битне эзли башлады.

— Үзең тотынган эшнең асылын аңларга кирәк, — дип дәвам итте ул. — И һәрвакыт бер ноктага бәрергә. Эзли-уйлана торгач, аяк терәп басу, этәрелеп китү өчен мәйданчык хасил була. Таяну ноктасы. Логика фәнендә аны постулат диләр. — Блокноттан башын күтәрдә. — Реальный училищедә үтеләме андый фән?

— Логиканы без авыл мәдрәсәсендә үк укыдык. Билгеле, берәз бүтәнчәрәк... Ә училищедә чын-чынлап, ныгытып өйрәттеләр. Гимназиядәгә күләмдә.

— Менә бит. Ә сез, укымадым, өйрәнмәдем сезнең эшкә, дисез... Дөрес, кәгазьдә, теориядә булган нәрсә тормышта бөтенләй башкача да килеп чыккалый. Һәм киресенчә дә була. Кайчакны логик чылбырда ниндидер бер буын өзәлә дә, мин сиңайтим, алга таба бару туктала. Башны ныграк эшләтәргә туры килә андый чакта. Хәтта дошман өчен дә уйлыйсың: аның бу очракта ничек хәрәкәт итүен, нинди карарга килүен алдан белергә кирәк була. Шулай итә торгач, иртәме-соңмы, өзәлгән буын барыбер табыла, ялгана.

— Ә ул табылганда инде бик соң була? — Шамил, ияләшә-кыюлана төшеп, губчека башлыгын үзенчә стенага терәмәкче булды.

— Уңышсызлык... Ә ул — алга баручыларның юлдашы. Ул сезне һәрвакыт, һәр адымда сагалап торачак. Һичшиксез! Әмма иң күңелсез хәлләргә дучар булганда да, үзеңдә ихтыяр көче табарга кирәк. Егылган төшеңнән сикереп тор, яраңны бәйлә дә — яңадан көрәш кырына! Акыллы кеше уңышсызлыктан һәрвакыт файда күреп яши — дошманын өйрәнеп кала. Тантана иткән чагында дошманның йомшак яклары ачыграк, яхшырак күренүчән...

Чека рәисе кабинетына зифа буйлы яшь кенә ханым керде.

— Бик вакытлы йөрисең, Вера Петровна, түргә уз, — дип каршылады аны Олькеницкий. — Яңа хезмәткәр белән гәпләшеп утырабыз әле менә. Таныш булыгыз: Измайлов Шамил Мәгъсүмович.

«Ого, — дип уйлап алды Шамил, — мин инде чека хезмәткәре икәнмен. Бик тиз хәл итте бу мәсьәләне».

Яшь хатын ачыктан-ачык кызыксыну белән яңа хезмәткәргә карады:

— Төкле аягың белән... — диде, егеткә кулын сузды. — Брауде Вера Петровна. — Тавышыңда дустанә мөнәсәбәт сизелде.

— Казан губчека председателенең урынбасары, — дип өстәде Олькеницкий. — Еш кына Вера Петровна белән хәл итәсе мәсьәләләрегез булачак, Шамил.

Егет, баш кагып, сүзсез генә ризалыгын һәм хуплавын белдерде. Якыннанрак танышу, алда торган эшләр турында житди генә гәпләшү булып алды. Олькеницкий, эш хакында сөйләшүне өзеп, Шамилне тагын бер сынап карамакчы булды, ахрысы.

— Шулай да егетебез шикләнә-икеләнә әле, Вера Петровна. Яңа эшкә жегәрәм житәрме, белемем житәрме икән, дип борчыла. Фикере нык, максаты ачык булса, безнең дә күңел тынычланыр иде.

— Баштагы мәлләрдә ешрак киңәшәргә туры килер, билгеле. Булышырбыз, Гирш Шмулевич. — Брауде инде Шамилне эшкә алу мәсьәләсен

төмам хәл ителгән саный иде.

— Мин дә шулай дим. Киңәшле эш таркалмас.— Олькеницкий гимнастеркасының иң өске төймәсен ычкындырып жибәрде.— Бүген үк аңа конкрет эш бирербез. Аннары алдан үк әйтеп куйыйм: губерна жандарм идарәсе яисә жинаятъчеләрие эзләү бүлгеге архивларының беренче көннән үк кирәк булуы бар, шуңа күрә белеп торыгыз: алар монда — безнең подвалда...

— Төп эшнә алып барудан тыш, ашыгыч операцияләрдә катнашырга да туры киләчәк,— диг өстәде Брауде.

— Тора-бара һәммәсә дә үз эзенә төшәр.— Губчека башлыгы эшнә ашықтырырга тырышты.— Хәзер, бөтен малыгызны жыеп, безнең завхозга барыгыз, Михайлыч янына. Тәэминат исемлегенә кертсен. Ярты сәгатьтән халыкны жыеп, яңа хезмәткәр белән таныштырырбыз. Нәкъ шул вакытка киңәшмә дә билгеләнгән иде.

Вера Петровна, кат-кат юдан шактый уңарга өлгергән кызыл армияче формасына бармак очлары белән генә кагылып алды да, якын итеп елмайды:

— Нинди мал ди нинде ул солдатта? Аның кайнар йөрәге бар да... Аннан калганы — барысы да үзе белән. Цицерон әйтмешли: *omnia mecum porto!*¹ Шулай бит, егет?..

Шамиленең бу юлы баш кагып кына каласы килмәде. Кыюлыгын жыеп, сорауга каршы сорау бирде:

— Латин теле укытучысы безгә бу сүзнен ике мәгънәсә бар диг аңлаткан иде. Сөз кайсы мәгънәсен истә тотасыз икән, Вера Петровна?

— Туп-турысын, Шамил. Ләкин сөзгә карата Цицерон аңлаткан мәгънәсә дә туры килә шикелле. Кешенең чын байлыгы үзеннән аерылгысыз: ул аның асылында — рухында, ди Цицерон...— Брауде шаярып бармак янады: — Ә сөз, чекист иптәш, беренче карашка гына көбестә кебек беркатлы күренәсез икән. Мин аның, понимаешь, әзерлеген жиңелчә генә капшап карыйм, ә ул үземне үк сыный — ятымә куя.

Олькеницкий рәхәтләнеп көлөп жибәрде:

— Корәшчә егет нәкъ шундый булырга тиеш! Ә син, Вера Петровна, әле белмисендер: кул сугышының әллә нинди алымнарын куллана ала безнең Шамил, Миңа Василий Николаевич Соловьев сөйләде аның турында. Измайловны безгә ул такдим итте. Әйтсә килгән сүзем: син бу егетнең шәраб касасе кебек нәфис килеш-килбәтенә алданма. Чистай базарында өч шпикны сузып салып, Василий Николаевичны коткарган батыр булыр бу!

— Китчә! Чынымы?— Брауде ышанырга да, ышанмаска да белми гажәпкә калган иде.

Шамил уңайсызланып кызарды.

— Менә шулай, Вера Петровна. Күрәсәңме, нинди егетләр килә безгә. Әле өстәвенә — якташың да. Чистай төбәгеннән.

— А-а, бик шәп,— диде Брауде җанланып.— Уртақ хатирәләр булчак әле безнең.— Шунда үк Олькеницкийга күз кысты:— Син дә, председатель иптәш, безнең якташ икәңлегенә онытып бетермә. Син дә бит Чистай малае, Чистайда яшәгән кеше. Сөргендә булса да... Анысына исә без гаепле түгел.

Олькеницкий елмайды, ике бармак очы белән пенснесын ипләбрәк куйды. Егетне тизрәк Михайлыч янына жибәрергә, тәэминат-«довольствие»гә куярга ашыккан иде ашыгуын. Әмма Михайлычны күрергә өлгерер, ул һәрвакыт урынында утыра, төвәккәлләп, беренче эшнә тапшырырга кирәк булмаса, диг уйлады ул.

Вера Петровна Чистай яклары турында нәрсәдер сораштырган арада, губчека рәисе өстәл тартмасыннан йомарланып беткән газета ертыгын

¹ Бөтен әйберем үзем белән йөрү (латинча).

казып чыгарды. Күпне күргөн, хәтта каядыр пычракта аунаган газета иде ул.

— Бу кәгазьне тикшерү кайбер нәрсәләрне ачыкларга ярдәм итәр,— дип башлады Олькеницкий.— Һәрхәлдә, бөтенләй игътибарсыз калдырырга ярамый. Хәтта юкны бушка авыштыру булып чыккан тәкъдирдә дә...

— Анархистлар турында сүз барамы?— Брауде газета йомарламын кулына алды.

— Шулар, дөмеккереләр...— Олькеницкийның, төгәен, кәефен кырган газета иде бу.— Тагын нәрсәдер мәтәштерергә жыеналар. Бездә алар әллә ни көчле түгел әлегә. Әмма теләсә нинди этлеккә барырга мөмкиннәр. Үзләренчә дәүләт төзелешенә каршы күтөрелгән булып, төрле жинаять эшләрен йомарга тырышалар.

— Алар белән эш итүе дә кыен. Көзгә көн төсле: иртәгә ни кылана-сыларын, ни кырасыларын алдан күреп, әйтеп булмый.— Брауде, ипләбрәк утырып, папирос кабызды.— Фетнә күтәрәп, Совет властен бәрәп төшерергә азаплансалар — көн кебек ачык: көчләрә житмәячәк. Шулай булгач, жайлы вакыт житкәнән көтеп ятырга туры килә. Яисә нигә әле көтеп ятырга? Казан алтынына чумып калырга мөмкин. Аларның борыны монда майлы калжа барлыгын яхшы сизә...

«Дошман өчен дә уйларга кирәк...»— Олькеницкийның шул сүзләрен уйлап куйды Шамил.

—...Әле шушы арада гына ниндидер Кропоткин дигән адәмнең «Анархист-коммунистларга ни кирәк?» дигән чүп-чарын укыдым. Нәрсә дип яза ул, беләсезме? Анархистларның властыка омтылуы имештер, шул властың жиңерү максаты белән икән. Тел төбөндә ни ятканы аңлашыладыр. Ягъни «экспроприация» дигән булып, «законлы» рәвештә дәүләт казнасын һәм халык байлыгын талау өчен кирәк аларга власть.

— Димәк, фетнә күтәрәп, власть яуларга хәлдән килми икән, булган көч белән банкка һөҗүм итәргә кала...— Вера Петровнаң фикерен Олькеницкий эләктереп алды.— Бик ихтимал. Алар моңа барырга мөмкин. Ә без эшләренчә ул якка таба борылуын көтеп тора алмыйбыз. Әгәр шундый фараз дөрөс булса...

— Дөрөсме-түгелме икәнән безгә Шамил әйтер.— Брауде егеткә сынап карады.— Бу эшнә ана тапшырырга ниятләвең хуп, председатель иптәш.

Гирш Шмудевич бу тәкъдимнең көтелмәгәнрәк булуын йомшартырга тырышты, ахрысы:

— Шамил үзе ничек уйлый бит әле...— дигән булды.

— Ышанычгызын аklarга тырышырмын. Әмма... булдыра алырмынмы икән? Беренче юлга ук артык җаваплы эш күренә...

— Ә бездә җавапсыз эш юк... Кыюрак булыгыз, мөстәкыйльлеккә өйрәнегез,— дип киңәш бирде Олькеницкий.— Беркем дә ярдәм итә алмасык хәлләргә таруыгыз ихтимал. Чекистка «тегеләй ит, болай ит» дип әйтеп торучы булмый.

Брауде да бер сүз кыстырып куйды:

— Кирәк чагында киңәшәп эш итү дә мөстәкыйльлеккә комачау итми ул,— диде.

— Дөрөс. Анархистлар мәсьәләсен хәзер без киңәшмәдә дә уртага салып тикшерербез.

... Чекистлар киңәшмәсә соңгы атнада үткәрелгән операцияләрне тикшерү, баяләүдән гыйбарәт иде. Кайберәүләргә хаталары өчен кызарырга туры килде. Әмма сөйләшүнең барышы эшлекле, бер-береңә ихтирамлы иде. Ошады бу егетләр Шамилгә. Күбесенең яше дә аныкы тирәсе булды.

Бу киңәшмә Казанда һәм өязләрдә туган хәлгә дә күзен ачты яшь чекистны. Губерна өязләрендә дошманнар халыкның Совет властена карата ризасызлыгын көчәйтү өчен бер чарадан да тайчынмыйлар икән. Шөһәрдә Савинковның «Ватанны һәм азатлыкны саклау союзы», төрле монархистик яшерен оешмалар хәрәкәт итә. Алар ашыгып корал туплый.

Максатлары бер: фетнә күтәреп, большевиклар властен бәреп төшерү. Казанга төрлө яктан элеккеге патша офицерлары жыелган — жәмгысә биш меңнән артык! Кайбер гаскәри частьләрдә дә баш күтәрергә әзерлек билгеләре сизелә. Казанның үзидә һәм шәһәр яны бистәләрендә халыкны талап, куркытып көн күрүче бандалар ишәйгән...

Измайлов бөтен жань-тәне белән тойды: Казанда бик житди, хәтта куркыныч хәл туып килә. Текә таудан ишелгән кар кебек, бер кузгалса, юлындагы бөген нәрсәне сытып-жимереп үтәчәк шомлы көч туплана. Ул көчләр берләшеп, кузгалырга өлгәре алмасын өчен, барысын да бик алдан күрергә һәм кичекмәстән хәрәкәт итәргә кирәк.

Чекә рәисе Олькеницкий кабат-кабат әйтте: мондый шартларда төр-типне ныгыту, бер-береңнән өйрәнү бигрәк тә фарыз, диде.

— Үзенең осталыгын, культура дәрәжәсен күтәрү турында һәрдаим кайгыртып тормаган кеше әкрән-әкрән кыргыйлаша бара. Әйләнә-тирәсендәгә дөньяны, кешеләрне аңлый алмый башлый, аннары эшенең дә рәте-чираты китә. Ялкау атны ял баса, ялкау кешене йон баса бит. Белем һәм тәҗрибә өсте-өстенә өстәлеп, яңарып тормагач, аларның урынын ахмак-лык һәм урынсыз масаю кебек сыйфатлар ала. Ә масаю дигәннең, тора-бара мин-минлеккә күчеп, кешенең кешелеклегеңнән тәмам бетерә, адәми затка охшаган бер жанварга әйләндерә. Киләчәктә аның урыны — рәшәт-кәле читлек эчендә, зоопаркта. Ләкин андый бәндәләргә бүген үк безнең арада урын юк. Тәкәббер, масаючан кешедә үз-үзенә тәнкыйть күзе белән карау механизмы эшләми. Бу — бик әшәке чир.

Олкеницкий пенснесын салып, күзләрен кыса төшеп, егетләргә ка-рады:

— Үз-үзен дәрәс бәяли алмый торган кеше тәмам бозылган исерек-башны яисә ақыллынан мәхрүм ителгән тилемсәне хәтерләтә. Вақыт-ва-қыт, паровоз казаныннан бәреп чыккан пар шикелле, анардан бер дә уйла-маганда төрлө жүләрлекләр, хылыксызлык кына көтәргә мөмкин...

Бер караганда, эш белән, алда торган операцияләргә әзерлек белән ту-рыдан-туры бәйләнмәгән бу сүзләр әкрәнләп Шамильнең күчеленә кереп ятты. Ул аларны еллар үткәч тә онытмаячак, яшәүнең иң гади кануны-рыннан берсе дип санаячак иде...

Киңашмә тәмамланганда, рәис кабинетындагы зур идән сәгәте яңгы-ратып төшкә уникале сукты. Башкалар таралыша башлаганда:

— Бер генә минутка калыгыз әле,— дип, Олькеницкий Шамильгә ымлады.

Икәүдән-икәү генә калгач, ул аңа әлегә газета йомарламын бирде.

— Бу язучу буенча иң беренче нәүбәттә нәрсә эшләргә мөмкин — шуны яхшылап уйлагыз. Бер сәгәттән керерсез,— диде.— Михайлычны күрергә дә онытмагыз. Аннары тагын бер сүз. Бүген кичкә табарак ату кырына ба-рабыз. Сөз дә жыенып торыгыз. Үткән операцияләрдә безнең кайбер егет-ләрнең корал белән бигүк шәп эш итә белмәүләре күренде. Ә сезнең ул як-тан осталык ничегрәк?

— Мактанырлыгым юк әлегә.

— Алай булгач, бигрәк тә вақытлы искә төшергәнмен.

Берничә чекист утырган зур гына бүлмәдә Измайловка да өстәл кертеп куйдылар. Биек түшәмле, иркен һавалы бүлмә икән. Ике тәрәзәсә дә күнең бакчасы ягына карый. Бакча шактый ташландык хәлгә килгән булса да, эссе жәй көнендә яшелдәгә белән күзгә ямь биреп торырылык.

Бүлмәдәгеләр яңа хезмәткәри бик эшлекле һәм дус күрәп кабул иттеләр. Тиз генә таныштылар да, һичнинди үзгәреш булмагандай, һәркем үз эшенә чумды.

Шамиль дә бөтен игътибарын туплап, алдындагы язуга текәлдә. Газе-тадан умырып алынган үч ясуыдай көгәзгә шәмәхә кара белән вак кына итеп язылган иде:

«Чокя башы Гирш!»

Төһәген мин «Казанское подворье» хәрчәүнәсендә Санька анархист-антихрист белән

тамак чалатып утырган идем. Шунда Санька колагыма гына пышылдап айтте: аларның анархистлар бюросы бик зур туй үткөрергә жыена икән. Миңа да шунда ашыгырга кинәш бирде. Алтын табатагы майлы балеш төбеннән бөтен кешегә дә аз-маз өлеш тияр, диде. Большевиклар исә, туй вакытында дөмбергә дип, шул чакны дары заводына йөгәрәчәкләр — нәкъ бер үк сәгәтгә анда да хәлләр буласы, имеш. Ялкыны Ослан тавыннан ук күрәнәчәк, ди.

Ярый, саламәт кенә торыгыз.

Фәкыйрәгез Миргазиянов.

Шамил бу язуны кабат-кабат укып карады, әмма бер генә дә көтелмәгән фикер яисә файдалы тәкъдим күңеленә килмәде. Миргазиянов дигән адәмнең чеканы шулай мыскыллап атавына гына саруы кайнады.

Чәки, чәкүшкә — бер литриң чиреге, алкашлар хыялы. «Чека» сүзе белән яңгырашы туры килгәнә, ниндидер алкаш язган булуы да бар моны... Исәрекбаш өчен «ярты», «чәки» дигән сүздән дә ягымлы сүз юк. Димәк, әле аның чеканы мыскыл итергә уенда да булмагандыр... Ә шуннан ни?! Көймәсе комга терәлгәнән сизеп, үзеннән-үзе көлеп куйды егет: «Жүләр син, Измайлов. Логик нәтижә ясыясың, имеш. Олькеницкийга әйтсәң шул хакта, ярты сәгәт буге эче катып көләр. Менә сиңа Цицерон! Логика укыганыңны әйтми торсаң ни була иде инде. Әллә ниләргә өметлән-дермәгән булып идең, ичмаса. Наданнан он да юк, йон да юк, дигәндәй...»

Нәкъ каршыда, ике тәрәзә арасында герле сәгәт эленеп тора, ул инде билгеләнгән вакытның яртысы үтөп киткәнән күрсәтә иде. Яшь чекист, кайнар кирпеч өстендә утыргандай, әледән-әле шул сәгәткә карады. Сәгәт уклары, аны үчекли-үчекли, һаман ашыгалар иде.

...Әгәр ул исәрекбаш, чыннан да дәрәсән, ягъни үзе ишеткәнне генә язган булса? Алайса, ниңә адресын күрсәтмәгән? Ә бәлки ул үзен бик билгеле кешегә саный торгандыр. Алкашларның күбесе үзен шактый ук танылган һәм мөгтәбәр шәхес дип исәпли ич. Ул инде, шәт, үзен ничә көннән бирле эзләп ресторанга килүләрен дә көтә торгандыр.

Димәк, иң беренче эш итеп, «Казанское подворье»га юл тотарга кирәк. Бәлки, Миргазиянов шул ресторанның даими кунагыдыр әле. Тик менә... әгәр дә ялган фамилия генә булып чыкса? Ул чагында нәрсә? Бу язунуң бөтен мәгънәсе югаламы? Брауде белән Олькеницкий фаразларының дәрәсләген ничек тикшерергә?

Измайлов, каударланып, стенага күз төшерде: нибарысы биш минут вакыт калган иде.

...Юк, дөньяда бернинди Миргазиянов булмаса да, бу әле анархистлар йоклап ята икән, дигән сүз түгел. Яман хәбәр дәрәс булчан. Язучысы үзенә кәсәфәте кагылмасын дип куркудан гына посып торадыр әле. Вакыты житкәч, ялт итеп килеп чыгарга мөмкин: мин ул, мин кисәткән идем сезне теге чакта, рәхмәт әйттегез, дип...

Инде башлык кабинетына таба барганда, Шамилне, корт күче сыман сарылып, уйлар озата килде. Ихтимал, эчүгә сабышкан писарь сырлагандыр бу кәгазьне, дип уйлады ул. Бик ачык, матур кул белән язылган бит.

Түкта. Хәбәрнең асылы нидән гыйбарәт? Анархистлар, банк басар өчен, дары заводында шартлау оештырырга уйлыйлар, имеш. Эшнә тагын да катлауландыру түгелме соң бу? Ике элмәкне берьюлы муенга кияргә ул хәтле үк юләр түгел ич ул анархистлар да... Әмма ләкин дары заводы да очраклы гына исә алынмаган булса кирәк. Герман разведкасы кулы уйнамыймы монда? Шул рәвешле, безнең игътибарны читкә юнәлтергә уйламыйлармы? Хатның тел төбендә шул ята бит: завод шартласа да, янәсе, «үзебезнең» үк анархистлар гаепле булчак... Немецларның ул тирәдә күрәнгәлөгәнә бармы икән? Моңы ачыкларга кирәк. Вакытлы хөкүмәтнең контрразведка архивлары исәндәр әле. Димәк, эшнә шулардан башлау дәрәс булып...

Үзенең уйланыларын ашыкмыйча гына, бәйнә-бәйнә сөйләп бирергә тырышты Шамил. Чека рәисе аны бер дә бүлдермичә тыңлады.

— Яшь чекист өчен беренче омтылыш бер дә начар түгел. Юк, начар түгел,— дип нәтижә ясады Олькеницкий.— Жеп очыннан эләктереп алып-

нан айный алмаган шикелле, тын гына ята. Дөбердәп чабышкан пролеткалар булсын, сирәк кенә узган автомобиль һәм трамвайлар булсын — берсе дә әлегә аны кузгата, туздыра алмыйлар.

«Менә бу, ичмасам, көн! Озаграк торсын иде шундый һава»,— дип уйлап куйды Шамил. Шәһәр пулатлары, әнә ничек, һәммәсе дә кояшка йөз белән борылган төсле! Хәтта тауга менеп барганда туктап калган алыпкай охшаган Петр-Павел соборы да бөтен барлыгы белән кояшка таба тартыладыр шикелле.

Шамил ирексездән туктап калды. Петр патша хөрмәтенә салынган бу гыйбадәтханә яныннан болай гына узып китә алмый иде ул.

Гаҗәп тә соң инде, дип уйланды егет: бөек дәүләт эшлеклесең шәһәргә бер танкыр килеп китүе дә эзсез юкка чыкмаган. Зур тарихи вакыйга дип бәяләнгән. Шуның хөрмәтенә гаҗәеп зур төзелеш эшләре багышланган. Жимерү түгел бит,— кору, бер караганда. Пирамидалар һәм яңа шәһәрләр, крепость-кальгалар гыйбадәтханәләр төзү генә бөек кешенең рухына тиң килә. Чөнки бөек шәхес — барыннан да элек, яңаны төзүче, икатчы зат ул. Яңаны төзеп килгәндә комачаулаган, юлга аркылы торган иске диварларны гына сүтүе мөмкин аның. Нинди генә коточкыч жимерү бәрәбәрәнә дә даһилык таҗын кия алган адәм юк. Кешелекнең гаҗәеп ядкярән харап иткән Герострат һәм аның ишләре тарихка барыбер бөек кешеләр булып түгел, вәхшиләр булып кереп кала.

Бөекләр бүтән халыкның да культурасын, тарихын дәрәс бәяләргә, аңа тиешле хөрмәтне күрсәтергә сәләтле булалар. Петр Беренче — шулар жөмләсеннән. 1722 елда Казанга килгәч, ул борынгы Болгар дәүләте ядкярләренә хаж кыдырга онытмый. Аннан соң үткән гомер эчендә Россиянең кайсы патшасы ул төбәккә аяк баскан?.. Киресенчә. Петр патша болгар халкы истәлекләрен, тарихын саклау турында махсус указ чыгарса, аннан соңрак яшәгән буынар ул указын күп таткырлар бозарга батырчылык итәләр.

Петр-Павел соборына карап торганда Шамилнең күңеленнән әнә шундый уйлар үтте. Бөек Болгар туфрагына аяк баскан Петр патшаны үз күзләре белән күргәндәй бер халәт кичерде ул. Гасырлар аша торып кычкырасы, оран саласы килде: «Әй, Петр патша! Синиң затлылыгың алдында гына түгел, зирәклегең алдында да баш иям. Тарих каршында бар халыклар да тигез дип, синдәй бөекләр генә таный ала!» Юк, бу сүзләргә кычкырып әйтә алмый иде Шамил, узып баручылар аны акылдан язган дип белеп, читкә тайпылырлар иде; шуңа күрә, ул бу сүзләргә пышылдап кына әйтте.

Яшь чекист Пассаж янына килеп житкәндә, өч катлы матур аклы-көрән бинаның гөмбәзендәгә сәгать әле бишенче унбиш минутны гына күрсәтә иде.

Пассаж йортында урнашкан «Москва» кафесы — шәһәр зыялыларының, һәртөрле байгура, элеккеге офицерларның яраткан урыны; алар анда, ширбәткә ябышкан чебеннәр кебек, куна-төнә яталар.

«Василий Николаевич белән менә кайда очрашып, сөйләшеп утырасы калган!» — дип уйлап алды Шамил. Ул кичә, Соловьевны эзләп, аның хәзерге эш урынына — партия губкомына барган, анда очрата алмагач, Рыбно-Рядская урамындагы фатирына сугылган иде. Губкомда эшләүче карт большевик тыгыз коммуналъ бүлмәдә яшәп ята икән. Мебель дип әйтмәсәң, хәтерә калырлык: малы — такта ятак һәм сыңар урындык. Арып-талып кайткач, бәлки, алары да күзенә күренмидер, әмма аңа да ял кирәк бит. Менә шундый кафеда өч-дүрт айга бер булса да утыра аламы икән? Юктыр. Ә аның урынына монда кем кәеф-сафа кора дип уйлыйсың? Тик ятып симергән хөрәсәннәр дә жыен койтра, әлбәттә...

Измайлов, бусагадан атлау белән, коридор сыман сузынкы гына бүлмәгә килеп керүен аңлады. Әлегә галереяның пыяла түшәменнән тигез-тонык яктылык саркылып тора. Ике яклап, төркөм-төркөм булып, кафе кунаклары баскан. Тәкәллефсез генә сөйләшеп торучы ирләр һәм хатын-

кызлар. Өслөрөндө яхшы киём. Авызларында калын сигара, затлы папир-
рос. Сөйлөшүүлөрөнө кадэр французча. Ич булмаса, русчаны кыланчык
француз акценты белән жимералар. Бер гамьсез хихылдашу, чыркылдашу
ишетелеп тора. Болар арасында калгач, яшь чекист үзөн ниндидер ят
шөһөргө, ят илгө барып элөккөндөй хис итте. Төрлө яктан аңа карыйлар
да сөрсөнөлөр кебек иде. Шул карашлар астында аякларын идәннөн көч-
кө-көчкө кузгатып, ул аргы баштагы ишеккө таба китте. Өлөгө ишек ачыл-
ган саен, эчтөн тыгыз дулкын булып музыка, кәеф-сафа авазлары чайпа-
лып ала. Шул дулкын сыртында йөзлөрөнө тук кыяфәт кәргән парлар
йөзөп чыга. Күгәрчен кебек гөрлөшө-гөрлөшө, алар үз компанияләрен эз-
лиләр.

Өстәлләр тезелгән иркен генә залда бер буш урын да юктыр шикелле.
Оркестр дингезләр арьягынан килгән ниндидер танго уйный; уртада со-
кянулы карашларга коенып биюче парлар бөтөрөлө. Өстәл янында калган-
нар да, кой агышына ияреп, як-якка чайкалыша; кайберләре, музыкант-
ларга дирижерлык иткөндөй, бәллүр касәләрен һавада болган тора. Шөрәб
парынан берәз оебрак киткән яшь ханымнар әрсез ирләрдә дәрт һәм
өмет уятырлык итеп кенә елмаялар. Тәмәкө төтөнөннөн хасил булган күк-
сел томан эчендә үгез кебек таза-таза официантлар йөзөп йөри.

Ишек катында торган килеш, шул тамашаны күзәтте Шамил. Таныш
шигырь юлларын кабатлайсы килде:

Эчә халык суык дин тә, бәйрәм дин тә,
Эчә халык халал дин тә, хәрәм дин тә...

«Нишлөп әле болар иртәрәк бәйрәм итәргә керешкәннәр? — дин
уйлап алды ул. — Ә-ә, бүген якшәмбе икән бит... Шулай да иртәләгәннәр,
кич житкәннән көтмәгәннәр. Күбесе кунаклардыр, күрәсөң. Читтөн килгән
кеше өчен, бүтөн шөһәр ташына аяк басу белән, бәйрәм башлана. Андыйлар,
типтерми үткән гомер әрәм дин, вакытны күңелдерәк итеп уздырырга
тырыша».

Ольженицкий әйткән иде шул: «Анда аерым номерлар күп», — дин.
Югыйсә, бер өстәл дә буш күренмәгән чакта, теге «пар күгәрченнәр» нигә
дин әле коридорда ышкылып йөрерләр иде? Күбесе, әлбәттә, номерда
кәефләнеп чыккан — бүтәннәр белән танышырга, берәз биеп алырга,
сөйләшергә максат куеп. Ишеткәне бар Шамилнен: патша заманында
биредә бөтен губернага чабы таралган күңел ачу йорты булган. Даими
штаттагы уйнашчы хатыннар монда эшсезлектән интекмәгән. Мәхәббәт
мажараларын эзлөп-эзлөп тә каян табарга белмәгән беркатлы ирләр,
бигрәк тә шөһәр кунаклары аптырап йөрмәсөн өчен, тышкы ишек турысы-
на кызыл фонарь әлеп куйганнар. Жилдә чайкала-чайкала, ул фонарь
милләт айгырларын төтәйләр рәтенә илтүче иң туры юлны күрсөтөп,
чакрып торган...

Егет киңөт үзөн шул кызыл фонарьлы йортта дин хис итте, тәмәкө
төтөнө аша аңкыган авыр хушбуй исеннән котылырга теләп, ишек тотка-
сына үрелде. Әмма шунда ук исенә килеп, якында гына басып торган
официантка сүз катты. Официантлар һәм пешекчеләр арасында Мир-
газияновны белүче табылмады. Яшь чекист аларга газета кисәген дә
күрсөтөп карады. Вак кына матур хәрәфләр белән тезеп-тезеп язган
кулны танучы булмады.

Камыр кебек жөелгән швейцардан да юңлө жавап ала алмагач,
Измайлов турыдан-туры:

— Ә анархистлар булгалыймы монда? — дин сорады.

— Ю-ук, алар күренми. Монда алар, килсә дә, күгәрчен көтүендөгө
ала каргалар кебек йөрерләр иде. Кыланмышлары ук бүтөн. — Агай ку-
лындагы ачыкчларны ыштыратты, аннары, сүзнө беткөнгә санап, бөтөн-
ләй чыткө борылды.

Шамил инде китәргә дин талпынганда, швейцар, әле генә исенә төш-
көндөй, өстөп куйды:

— Ни... алар бит, энә, юл аша гына — «Франция» номерларына ияләштеләр. Бик күрәсегез килсә...

— Кемнәр?

— Соң, шул инде — анахрист дигәннәрен...

Карт, күрәсең, белеп әйтәдер. Аның сүзенә колак салмый ярамас. «Франция»гә, һичшиксез, сугылып чыгарга кирәк.

Номерлар, чыннан да, урамның каршы ягында гына икән. Әмма бакыр тоткалы авыр имән ишек бик теләр-теләмәс кенә ачылган кебек, шунда ук каршыда пәйда булган администратор да артык кунакчыл күренми. Мыскыллы-тәкәббер карашы белән баштанаяк капшап алгач, бусагадан да уздырасы килмәде:

— Егетем, бездә буш урын юк һәм бүген булмас та,— диде.

Яшь чекист мондый сансызлык каршында бер мәлгә югалып калды. Ул арада администратор:

— Чукрак түгелсеңдер бит...— дип, төрткәли үк башлады.

Измайлов, чебен куган кебек ишарә ясап, бу адәмне бер адым чигенергә мәжбүр итте дә, чекист мандатын чыгарды. Кәгазьгә күз салу белән, администратор хәлне төшенеп алды. Тавышы да, яшь бәрәннекенә охшап, бәздәп чыкты.

— Бә... бәлки, кадерлем, минем бу... бүлмәгә узарсыз? Бо... болай каршылавым өчен кичерегез, алла хақы өчен. Үзегез бе... беләсез, төрле әтрәк-әләмнәр йөри бу тирәдә.

Аннары тагын да куштаирак тавыш белән:

— Сезгә нинди номер кирәк, кадерлем: аскы каттамы, әллә өстәгесеңдәме?..

— Юк, миңа бүлмә кирәкми. Торыр урыным бар,— диде Шамил.

Администраторның күзендә сагаю-шөбһә очкыннары кабынып алды. Ул ашыгып сүзгә бүлдерде:

— Нинди гозерегез булса да, рәхим итеgez...

— Сезнең белән берәз гәпләшәсе иде. Тик...

— Була, була! — дип бик тиз чамалап алды администратор, чекистны үз кабинетына таба әйдәп. Акка буялган юка фанер ишекне ачты. Шыпыртлый төшеп: — монда иркенләп сөйләшә алабыз,— диде.

Измайлов ерактан уратып тормады.

— Миргазиянов турында ишеткәнеgez бармы?

— Кайсы Мирга...

— Кайсы! — дип үчкәләп алды чекист. — Хәзер күрсәтәм кайсы икән... — Кесәсенән әлегә дә баягы газета кисәген тартып чыгарды. — Язуы менә шундый аның. Таныш түгелме?

Газетага бер күз салуга, администратор, сабый бала кебек, яңгаларын кабартты: уйга калуы идеме бу аның, гажәпләнүе идеме — аңла-массың. Аннары гына иреннәрен кыймылдатып куйды:

— Аның кулына охшаган кебек, чынлап та...

Шамилнең чигә тамыры авырттырып тибә башлады, йөзенә кайнар кан йөгәрде:

— Сездә эшлиме?

— Ялгышум да бар,— диде администратор, язуны капшый-капшый. — Анысын үзегез карарсыз инде...

— Кайда ул? Хәзер кайда? — дип ашықтырды Шамил.

— Шулды, түгелме — тәгаен генә әйтә алмыйм. Гөнаһысы миңа булмасын. Әмма бездә Миргазиянов Самат дигән берәү бар. Эш башкаручы. Хәзергә монда юк. Ярты сәгәттән килеп житәргә тиеш. Озакламас инде.

— Миргазиянов язган кәгазьләрие күрсәтә торыгыз әле,— диде чекист.

Администратор, каударланып, өстәл тартмасын актара башлады. Ул биргән язудар белән газета кисәген янәшә куеп, һәр хәрәфне аерым-аерым чагыштырды Шамил. Күрер күзгә ташланып тора: чекага килгән

кисәтү хаты да, мондагы эш кәгазьләре дә бер үк кул белән язылган!

Алдан сөйләшсәңчә, Олькеницкийга шалтыратты Шамил. Ләкин губчека рәисе үз урынында туры килмәде, трубканы Брауде алды:

— Кул астымда хәзер генә машина юк, Шамил. Сиңа ярдәмгә Копко белән Мурашкинцевны жиберәм.

— Мин аларны вестибюльдә көтәрмен.

— Кыскасы, үзегез белгәнчә эш итегез, егетләр. Ул халык коралсыз йөрми. Сак була күрегез.

— Ярап, Вера Петровна.

Администратор белән икәү вестибюльгә чыгып басканнар гына иде, тышкы ишектән атылып-бәрелеп берәү килеп керде. Нык бәдәнле, кыска жиран чачле ир-ат. Портые ягына таба борылып та карамыйча, кызу-кызу атлап, баскычка таба китте.

— Тукта әле, Самат! — дип кычкырды администратор. — Монда сине, ни...

Икеләнеп торырга ярамый иде.

— Үзем аңлатырмын, — дип бұлдерде Шамил.

Жирән, теләр-теләмәс кенә, туктады. Күренеп тора: кире борылып килгәргә исәбе юк. Баскыч буйлап ике-өч басма булса да менәргә өлгөргән.

— Ни йомыш?! — Тавышын бөөрдән чыгара.

— Миргазияновмы сез?

— Хуш... Нәрсә кирәк сиңа?

— Сүз бар. — Измайлов мандатын күрсәтте. — Әйдәгез, аулаккарак.

— Синең белән нинди сүзем калган? Минем үз көнем үземә. Юлында бул, — дип мыгырданды Жирән. Баягыча ук тешләшмәде. Әмма яшь чекистның йомшак тавыш белән эндәшүе янә аның кикриген кабарта иде:

— Тынычлап эшләргә дә бирмиләр намуслы кешегә! — дип кычкырды ул, бу сүзләрие бүтәннәр дә ишетеп торсын дигән кебек. — Йә милиция тотып яба башлый да, аннары гафу сораган була, йә «чәки» нервында уйный — болай да кан кызган чагында!...

Теленнән «чәки» сүзе ычкынуга, Шамил төмам аңлап алды: чекага хат язган адәм — шул. «Свер мужик: үзе нинди хәтәр хәбәр салган, ә хәзер, шул чакта сөйләшсәңчә дип килгәч, кара тавыш чыгара. Эчен кайтканга шулаймы? Әллә юри кыланамы?»

Газета кисәген теләсә кемгә күрсәтеп йөрөп, нык ялгышты бугай Шамил. Тәжрибә житенкерәмәү баласе. Инде бу кеше үз язганыннан үзе кача, анархистларның зәерлекләвеннән курка. Шуңа күрә, башны юзләргә салып, юри акырып-бакырып сөйләшә дә. Балки, кемдер аны күзәтеп-тыңлап торадыр әле бу йортта?

Өске катка күтәрелеп, коридор буенча баргач, тәрәзә янындагы иң соңгы ишек каршында туктадылар. Дөрөсрәге, Жирән бик дулап-женләнен алдан атлады, Шамил аннан калышмады.

— Гаепләштән түгел, чекист интәш: синең белән ләчтит сатарга вакытым юк! — дип кычкырды Миргазиянов. Ул, чыннан да, чукрак кеше белән сөйләшкәндәй, шөрран яра иде. — Болай да теш ярыгына кыл сыймый торган вакыт! — Йозак тишегендә ачкыч белән казынып алды. Ишеген тибеп ачты. Бүлмәсә зур, ахрысы, уртада иске язу өстәле шөкәтсез генә ике урындык күренде. — Гаеп итмә, мин чакырып китермәдем. Өстәвенә башым да үтереп чатный. Иртәгә гәпләшербез, туган. Сау бул!

Миргазиянов, әлбәттә, каршысында яшь, тәжрибәсез чекист торганын башта ук абайлап алды. Шуңа күрә санлашырга исәбе юк иде.

Шамилгә бүтән чара калмады: ябылып барган ишекне каты гына бәрәп, Жирән артынан бүлмәгә керде.

— Сез, гражданин Миргазиянов... Әгәр минем белән мөнда сөйләшсәңчә килмәсә, чекада тел ачкычлары табарбыз. Аңлашылдымы?!

Миргазиянов капылт сагаеп, хәтта куркып калган төсле иде: аны яшь кенә егетнең тавышындагы ныклык, күзләрендәге төвәккәллек гәжәпкә калдырды.

— Кешечә айткәниң аңламасаң, бүтәнчә эш итәрбез,— дии өстәде чекист, урындыкларның берсенә утырып. Ул инде бу адәм белән кән-фитләнеп торырга ярамавын чамалап алган иде.

— Миңа нинди эшегез төште соң? — диде Жирән, ниһаять, мескен-түбәнсенүле тавыш белән.

Ачуын басарга тырышып, Измайлов аңа беренче соравын бирде:

— Анархистлар нинди план корып яталар анда? Ачыграк итеп аңлатыгыз,— диде.

— Анархистлар?! Антихристлар?! Нич төшенмим... — Жирәннең күзләре акайды. Ул тагын кычкыра башларга жыена иде.— Нинди план?..

— Әйдәгез, күз бәйләш уйнамыйк. Мин, чыннан да, чекадан килдем. Чекага язган хатыгыз эзеннән. Курыкмыйча сөйләгез...

— Хат?! Анысы ни тагын? Кем язган? Миниме?! — Йөзенә аклыкызылды тимгелдәр чыкты.— Минем беркая да язганым юк.

— Ә бу нәрсә? — Измайлов газета кисәген өстал читенә куеп, учы белән шалыдатты.— Менә карагыз. Хәзер инде боргаланып маташмассыз, шәт. Исегезгә төшерергә туры килер.

Миргазиянов кәгазь кисәгендә язылганнары кабат-кабат укыды. Үз күзләренә үзе ышанмаган төсле, яктыга тотып та карады. Аннары ике уйламаслык итеп әйтте:

— Беренче тапкыр күрәм. Миң язмадым. Валлаһи!

— Сезнең кул да түгелме?

— Кулы минеке. Күренеп тора. Дөресрәге — минем кулга охшаган. Тик мин түгел...

— Алайса кем язган?

Миргазиянов төмам аптырашка калган иде. Күзләрен челт-мелт йомды, жилкәләрен сикертте:

— Газыйм дисәм... Шул хәшәрәтнең язуы бар. Кеше кулына охшатып язарга маһир... Этлек эшләргә аңа куш...

— Санька-анархист белән сөйләшүегезне ишетеп тордымы ул?

— Юк. Аңа өйткәнем дә булмады.

— Йә, алайса, анархистлар турында ни белгәнегезне сөйләгез.

" Миргазиянов ашыгып җавап кайтарды:

— Белмим, берни дә белмим мин алар турында.

— Соң, Санька-анархист белән яхшы таныш бит сез.

— Кайчан? Кем әйтте?

Аңлашылды: бу жирәннең анархистлар белән бәйләнештә торуын сиздерәсе килми.

— «Санька-анархист»ның чын исеме ничек? Кем ул?

Миргазиянов дөшмәде.

— Тел яшерәсез. Ярый... Алай булгач, чекада сөйләшергә кала инде...

Ләкин сүзне болай гына өзү дөрес түгел иде. Шамиль яңадан эзгә төшәргә тырышты. Берни дә булмагандай, соравын кабатлады:

— Йә, кем ул — Санька-анархист? Кайда ул хәзер?..

— Ә мин монда гына, дустан.— Чекистның артында карлыккан-тупас тавыш ишетелде.— Монда мин. Күк-кү!..

Сикереп торып артына борылган иде,— тубал чәчле, әзмәвердәй таза ир-ат белән йөзгә-йөз килде.

— Чү, дустан, чү, тыпырчынма... — дии теш агартты тубал баш. Ул арада, кулын кесә карагыдай уйнатып, егетнең биленә үрелде. Бил каешына кыстырган өр-яңа револьвер — кичә Михайлыч биргән иде — ни булганын аңшып өлгәргәнче үк, аның кулына күчте.

Ишектә тагын бер әзмәвер күренде. Сул кулының бармак арасына «кәжә тоягы» кыстырган, ә уңын — күренеп торган киная белән — кесәсенә тыккан.

Шамильнең баш миен яндырып, бер уй үтте: «Тозак!..»

(Дәвам киләсе санда).

Марсель Галиев

Рух

Сестра моя — жизнь.

Б. Пастернак.

Зиратында үскән наратлар күк
саргаймаган шигъри абәңе,
көзгә урман моңсулыгын жиңеп,
килеп керә: «Яшим бит әле...»

Урман шавы дөвалаган жанга
кунаклайсы урын биectә.
Тән нәрсә ул! Аны кыйнап була,
ул бит жирдә, аңа кул житә.

Артык бәхет шагыйрьне кол итә,
исбатлаган моны заманнар.

Исем мәрмәр булып өлгергәнче
дәвер үтү кирәк һаман да.

Үзе исән чакта үлгәннәр күп —
озак яшәп кыска гомерне.
Хәтер учагыннан кем актарыр
ут суламый калган күмерне.

«Тормыш — сөңлем минем» дигән, сөеп,
бүлгәләми акны, караны.
Бу дөньяны үлеп яратканнар
бер гомергә сыя аламы?..

Алдаучан бөеклек

Уйный дөнья курчак итеп кешеләрне,
берәүләрне чөя — күккә тия башы.
Мин — алла, дип исерә дә кеше жаны
үз-үзенә күпләп һәйкәл куя башлый.

Уйный дөнья, чөеп-чөеп китерә дә,
килә бер көн: шундый итеп салып таптый.
Корыч ирдән — аударылган һәйкәленнән
сабый бөгеп сындырырлык кашык ясый.

Заманыннан алга китү
һәркемгә дә язмаган.
Шагыйрь үзе даулап кына
киләчәккә узмаган.

Күпме даула,
вакыт житеп
бәя биргәнә хәтле,—
я талантлы бәхетсез син,
я талантсыз бәхетле.

Кара күлөгө

«Кая бара дөнья, ни булды соң?
Алла итеп табынган затны
кем каһарли, кемнәр ачты әле
телләрдәге богау йозакны?

Соңга калып батыраю жинел,
тарих өчен, имеш, без кемнәр?!
Әгәр

Ул

янадан торып басса,
һушсыз авасыз бит, мескеннәр!..»

Шулай уйлап, Черек күл буенда
бер карт йөри — кара күлөгә.
Яңакларын авыртулы кысып,
ул шикләнеп карый кемгә дә...

Карлы көндә һава житми картка,
заманга ул шундый үпкәле.
Бүгенгегә каш астыннан карый
кайтарасы килеп үткәнне.

Хәлдән килсә, ул күрсәтер иде

борып куеп тарих сәгатен;
ул кабатлар иде ләззәтләнеп,
сорау алу, палач сәнгатен.

...Үз оныгы — һәни малай бүген
пистолетын аңа терәде.
Уенчык бу корал, ә барыбер
тетрәп куйды картның йөрәге.

Яшьлегендә Себер исе килгән
йодрык белән сорау алганда,
дошман диеп, үз әтисен үзе
төнлә килеп кулга алганда...

Белми иде ул чак йөрәк барын
портупоя кысқан күкрәктә.
Тормыш дигән хәтәр уенда ул
алгысынган иде күбрәккә.

...Утызынчы еллар күлөгәсе
Черек күл буенда йөрәнә.
Төшөп кала «ежов перчаткасы»
көя кискән итек эзенә...

Солдат көндәлегеннән

*Один татарин,
в две шеренги становись!..*

Солдат айтте.

Бу дөньяда нинди сүзләр йөрми,
мәгънәсе ни, белмәссең барын.
— Бер татар, бас ике шеренгага!—
дип шаярта иде дусларым.

Солдатташлар каршысында бер көн
искә алып Ватан сугышын,
карт полковник сөйләп алды безгә
шушы сүзнең килеп чыгышын.

— Бу сүздә бит чынлап шаяру бар,
ачыккыйсым килә иң элек:
бер татарның гаярьлеге яуда
бәяләнде ике кешелек...

Шулай диде рус полковнигы:
— Батыр иде синең якташлар!
Яу кырында туган сүз икән ул:
«Ике рәткә бас син, бер татар!..»

Жыр соңы

*Су буеннан әнкәй кайтып килә,
каз каурые алган кулына.*

Жырда.

— Шушы жырың белән әниңә
һәйкәл куйдың, син бәхетле,— диләр.
Ни әйтим соң, сулкылдый да күңел,
сезгә карыйм, сезгә, өянкеләр.

Ярлар да шул һаман, таллар да шул,
эни генә кайтмый сукмактардан.
Талгын жилгә юеш битне куям,
жанда күпме үкенечләр калган.

Шулай тиеш мәллә бу дөньяда:
йомшара жан — үкенечләр калса,
исәннәргә мәрхәмәтле бул, дип,
язмыш минем иңнәрәмә баса.

Ә сез, таллар, елдагыча шулай
мамык коеп тирбәлерсез жилдә.
Житез карчык күрсәм... әнидер дип,
чишмә сукмагыннан менүчегә
каршы барам... тагын туктап калам...
Күзләремә генә күрендеме?
Ышанырга теләп, малай чагым
каз каурые тотып йөгердеме?

Мин борылам. Сау булыгыз, таллар!
Соңгы тапкыр әйтеп бисмилласын,
эни учак яккан йортка ят мин,
әйтсәләр дә: «Кайт син, чит булмассын...»

Капка тавышын да сагынымын,
юатулар көтеп тик үземнән.
Тал мамыгын күтәрү дә авыр,
мәхрүм калсаң, туган нигезеңнән...

Мәдхия

— Син күк кызы! — дияр идем, Жир үпкәләр, Син Жир кызы! — дияр
идем, Күк үпкәләр. Кем дип бәйлим сине? Яшәү дәверендә бөтен серләр
ачылып бетеп, кеше акылы харабәләргә әверелгәндә дә син хыял шәмдале-
нә тагын өмет уты кабызырсың.

Төнге күк тирәнлегенә чумып, ярны тетрәтеп шаулаган дингез кар-
шында басып торган алиһә сын — мәңге алгысыту өчен яратылган рәхим-
сез дөнья — барысына да син гаепле!..

Тарих катламнарында үзеннән тоткан урыныңны уйлап кара әле:
син бармак селкүгә, дәүләтләр жиимерелгән, тимер ташкын булып, гаскәр-
ләр канга кан килгән, тәхетләр йөзтүбән ауган, ефәк юрган астында пы-
шылдап кына әйткән сүзеннән дә күпме башлар тәгәрәгән. Сиңа соклану-
дан, яшәвен ижади исбатларга теләгән ирләр күпме мәһабәт сарайлар тор-
гызган, яуда батырлыклар кылып, мәйданнар учында мәрмәргә әйләнгән,
үлмәс дастаннар, поэмалар язган. Син үзеннең шундый хәтәр көчкә ия
икәнеңне аңлыйсың микән? Аңлыйсыңдыр, югыйсә болай, ике дәрәя ара-
сында, нәфис гәүдә бөгелешләрен котырткыч уйнатып, мәгърур елмаяу
яктысында, йолдызлы күк шәүләсен куе керфекләр арасына яшереп, сы-
наулы карашың белән мине кимсетмәс идең. Бу мизгелдә мин, кылычны
кыныдан чыгармыйча, табыну ләззәте хақына, меңнәр язмышын инкяр
итмичә, синең алда баш иям.

Суда йөзгән балык, күктә очкан кош, чабып барган аргамак матур-
лыгын тәңре синең буй-сыңыңа гадел тараткан. Мин сиңең бәйсез горур-
лыгыңа соклану аша карыйм. Гүя син ана назын белдерергә теләгән иң
сонгы зат, мондый елмаю, мондый күз карашы, мондый ягымлылык бүтән
беркайчан да кабатланмас, тораташка әйләнгән жир уртасында мин, мә-

хәббәтнең кадерен үкенеп аңлаган ятимлектә, сулкылдаган шәүләм белән япа-ялгыз торып калырмын кебек.

Нигә әле мондый төшенкә уйлар? Бәхеттән куркуданмы? Син бар бит, син — биектә!..

Чәчләреңнең давылы йолдызларны бер-беренә бәрелештерә дә, ерак чиксезлектә яңа дөньялар кабына. Инеңне сыйпап, үтә күренмәле өрфия болытлар агыла. Үрел дә син, гасырлар буена күпме күз карашы мөддерәп тулган Чүмеч йолдызны кулыңа ал, йөзтүбән әйләндер, оеган тынлык түгелсен дә, күк үзәнендә яңа йолдызлар шытсын. Үрел дә син, йомшак кына кагылып, ялгызлыгыңнан арган Айны дингез бишегенә кагып төшер — шаһит кирәкми безгә...

Яшәү дигән бөек газәпне башлаган кавемнең давамы булып, гүзәллегенә оныт та, тантаналы елмай бер! Табынучыга син хужа. Синең каршыңа тезләнеп барам, алдануын белмәгән әсир булып, бәхетле кабатланучы колың булып...

Галәм тирәнлегенә сузылган ыспай күләгәң, төн караңгылыгына кушылып, Жирне коча...

Дулкын арты дулкын, юеш ком өстендә
ак күбектәй чалкан ята киёмнәрән.
Күкрәгеңнең жиләк очын үпкән чакта,
наүмиз булып, көнләшәдер иреннәрән.

Чәчләреңдә оеп кала дулкын шавы,
яшел йолдыз калтырана керфекеңдә.
Ике тулган аен белән мәңгелектән
йөзәсен син чиксез галәм киңлегендә.

Кыяларда калган хыяллар

Син әйт кенә!

Сим-Сим булмасам да
ожмах ишекләре ачыла.
Мин ыргытам сиңа таулар илен,
дингез жәям аяк очыңа.

Мин күтәргән биеклектән карап,
Синдә туды шундый хыяллар.
Карашыңнан кечерәеп калды
кар түбәле бакый кыялар.

Кипарислар көнләшерлек сының,
ак каенлы илдән килсәң дә.
Миңа артык бәхет иден бугай,
мин — синеке мәңге... дисәң дә.

Сизмәдек тә таулар аръягында
тормыш безне бөтереп аласын.

Язмыш юлга гел яшелен түгел,
кара маяклар да куясын.

Син әйт кенә...

Мин тагын да әзер,
ачам сиңа яңа дөньялар.
Юк икән шул... Кабатлану булмый,
кыяларда калган хыяллар.

Оныта белү миңа язмаган шул,
синнән ахры терелә алмамын.
Гомеремнең соңгы көненәчә
синсез дә мин синсез калмамын.

Син әйт кенә...—

диеп пышылдармын,
бер елмая миннән жәлләмә.
Күзләремнең соңгы нуры төшәр
түшәмдәге якты шәүләңә...

Кичер мине, шигъриятле дөнья,
инде хушлашамын дигән чакта,
ерак киңлекләрдән эзли чыккан
хисләр килеп чабуымнан тарта.

Кичер мине, шигъриятле дөнья,
вакытыңда булалмады китеп.

Гомер-кыя кинәт убылмаса,
дәвер ала тора китеп-китеп.

Кичер мине, шигъриятле дөнья,
юл саламын бары ташчың булып.
Упкыныңа — Вакыт каберенә
мин тамармын бер чак тамчы булып

Харрас Әюпов

Капка баганасы турында баллада

Әнием — Бибидоррия Әхмәтәли кызы истәлегенә

1

...Ишегалды, урам тула иде
Язын сыерчыклар тавышына:
Ел да килеп, оялады алар
Капка баганасы куышына.
Язгы сыерчыклар сайравында
Нинди моңнар иде без белмәгән?
Дәшми иде капка баганасы,
Ана сөйләр хокук бирелмәгән.
Күпне күргән имән баганалар...
Сыерчыклар нигә сайлагандыр?
Бәлки алар ул капкадан ниләр
Кичкәнлеген чыгып сайрагандыр...

2

...Хәзрәтнең хужалыгы янды.
Билгеледер уттан ни каласы:
Күмерләнде, янып беталмады
Капкасының ике баганасы.
Указ алган елны утыртылган
Таза имән баганалар иде.
Янды дөнья...
Барып сөялөргә
Шулар гына бары калган иде...
Эче-тышы ялкын хәзрәтнең,
Янды һаман, янды — сүнмәде ут:
Синдәйләргә илдә көн беткән чак,
Егыласы икән кемгә барып?
Яна икән, ахыргача яна,
Хәсрәтләр капкач чал башыңа!
...Ташламады халык, кулын сузды,
Хөрмәт күрсәттеләр чалмасына.
Күченәсе итте Яңавылга.
Гаиләсе... Тагын ни аласың? —
Казып алып китте капкасының
Күмерләнгән ике баганасын...

3

Иске багана да ярап тора,
Аягыңнан сине нужда екса:
Агарың ук беталмасалар да,
Төрәк булды алар хужалыкка.
Ары чапты хәзрәт, бире чапты,

Бөтенесе кирәк янабаштан;
Ат та юнәт, сыер-сарыгын да,
Кем карасын, үзең карамасаң?
Дин юлыңмы, яна нигезнеме —
Кайсын гына аның кайгыртасың?
Намазы да калгалады кайчак,
Бер ходаең үзе ярлыкасын!
Билән бөктә бөтен гаиләсе,
Баганалар барсын күрөп торды:
Капка аша һич кермәде хәрәм,
Хәләл тапкан гына йөрөп торды.

4

Барсын күрөп торды баганалар...
Язымыш тагын шул капканы какты:
Авылның бар ярлы-ябагае
«Кулак» дигән кара исем такты.
Куып чыгардылар үз өеннән
Хәзрәтне: бер ялкавы күчте.
Атын жикте эштән чыгарганчы,
Сыерын да шулар савып эчте.
Күпне күргән баганалар иде...
Кызыллар да булды, аклары да.
Тик берсе дә болай кул сузмады
Хәләл көче белән тапканына,
Теге хөрәсәннең кысан өе
Хәзрәтнең кешелеген кысты:
— Нишләдең син, ходай,
Безне болай
Кимсетергә илдә кемнәр кушты?!
Ялваруын ишеттеме күкләр —
Кире кайтардылар нигезенә.
Кара яккан килеш калды һаман,
Агармады менә исем генә...

5

...Уттан калган капка баганасы...
Нигә генә янып бетмәгәндер?! —
Күрмәс иде...
Имән багананың
Үзәгенә ниләр үтмәгәндер!
Инде менә күпме сулар аккач,

Чыгып өзгэләнә сыерчыклар:
 Капка баганасы куышында
 Телгә киләме әллә кыен чаклар?
 ...Житү кызларына хәзрәтнен
 Урманарга чыгар көн булмады;
 Гел нахакка кимсетелгәннәрен
 Халык арасында кем белмәде!
 «Кулак балалары» дигән исем
 Юылмады хәзрәт үлгәчтен дә,
 Хокуксызлар булып саналдылар
 Авылдагы власть кул астында.
 Алмадылар — кулак сыйныф өчен
 Түгел, имеш, колхоз дигәннәре.
 Нинди «сыйныф» булсын: чабата да,
 Киндер күлмәк иде кигәннәре!..
 Уеннарга катнаштырмадылар,
 Житү кызлар илгә чыгалмады..
 ...Янып беталмаган баганалар
 Бер генә кат яшкә чыланмады...

6

Күмерләнсәләр дә тышкы яктан,
 Баганалар эчтән таза иде...
 Капкадан да еллар авыррак —
 Бергә күтәрергә язган иде.
 Адәм баласына кайчангача,
 Кайчангача хәрәм булсын кояш?!
 Колхозына алмый нишләсеннәр,
 Бушка эшләүчеләр кирәк булгач?
 Берсе көтү көтте, икенчесе
 Карулашмый йорде кара эшкә.
 Мулла нәселеннән булуларын
 Төшәргәләделәр һаман искә.
 Жәлләп тормадылар колхозчыны:
 Чапты алар шулай көнен-төнен
 Тамаклары ачлы-туклы көе,
 Ашап булмый иде хезмәт көнен...

7

Әллә каян узмагандыр гомер,
 Шушы капка аша йөри биргән.
 Икенчесе мулла кызларының
 Төп нигезгә кайтты ире белән.
 Икәүләшеп атлар карадылар
 (Якты булып истә калган ансы).
 Күпме еллар узгач, ат бәйләргә
 Кирәк булды капка баганасы.
 Күпне күргән имән баганалар...
 Аларга да кайчак терәк кирәк.
 Тормыш баганасы аумас өчен,
 Кая гына барма, ир-ат кирәк.
 Тәгәрәшеп балалары үсте
 Капка төбөндәге чирәмлектә;
 Ачыргалана ник сыерчыклар?—
 Оясына ничкем тигән юк ла!

Капка баганасы эчләреннән
 Киләме әллә хәсрәт авазлары?—
 Баганалар күрәп тордылар шул
 Адәм башларына ни язганны.
 Ирен кертәп салгач (сугыш жиле!),
 Чишендереп алды чабатасын.
 Кайгы күргәнә бар...
 Ятим калган
 Биш баланы ничек юатасың?
 ...Капкасына килеп сугылганны
 Баганалар эчкә жыя барды.
 Үкенмәде микән сыерчыклар —
 Әй тынычсыз булды оялары!..

8

Моңнар тынмагандыр куышында
 Барсын күрәп торды баганалар...
 Егылган да булыр иде кеше,
 Эчтә иман дигән багана бар.
 Инде аудым, дигән чагында да
 Жибәрми ул, эчтән тотып тора.
 Күз яшенне тышка чыгармыйча,
 Хәсрәт-жәберләрне йотып тора.
 Килүчеләр булмадылар түгел,
 Ирсең хатынга соң тыңгы бармы! —
 Күңелдәге иман-баганага
 Узгынчылар башын бәрәп ярды...
 Курыкканы — кеше хакы иде.
 Беркайчан да гайбәт сөйләмәде,
 Истә хатын-кызның:
 — Түтекәем,
 Рәхәт синең белән! — дигәннәре.
 Өнәмәүчеләр дә табылгандыр:
 — Харап икән, мулла кызы, имеш!
 Бәрәлгәләделәр.
 Баганалар...
 Баганалар калды туры килеш...

9

Чыга иде капка төпләренә,
 Сөялмәде никтер баганага...
 Озата торды — нәрсә дисен инде
 «Китәм, әнкәй», — дигән балаларга?!
 Син генәме — сыерчыклар да бит
 Ел да, энә, бала очыралар.
 Очып китәләр шул...
 Сыерчыклар
 Нигә болай чыр-чыр кычкыралар?
 Синең жаныңдагы хафалар да
 Бармы әллә алар тавышында?
 Чыккан бугай бергә чүкәрдәшкән
 Көннәр канатланып —
 Барсы шунда!
 Китә торды кошлар.
 И кошкайлар!

Баганалар ничә бушап калды.
...Капка төбөндә ул
Моңнан торган
Ялгыз баганага охшап калды.

10

Күпне күргән имән баганалар...
Алар күрәсене кемнәр күрсен? —
Шәһәрдәге балалары кайтып,
Аналарын алып китте беркөн.
Ярты авыл килде озатырга...
Алай иткән булды, болай итте;
Ниләр генә кичерелмәгән шул! —
Бөтенесен төяп алып китте.
Төяп алып китте авыл ямен,
Моңсу бушлык калды күнелләрдә.
Шул хәзрәттән калган баганалар —
Юк, багана гына түгелләр лә!
Утта янды, ачлыкларын күрде,
Кимсетелүләрен, сугыш жилен...
Капка баганасы!
Ул чакларда
Син болай ук ятим түгел иден.
Терәк иден авыр елларына,
Нинди жилләр сиңа кагылмады!
Ак көнчә калды ләкин нигез,
Бу капкага кара ягылмады...
...Инде кергән бала-чага гына
Чирәменнән нидер табып алды;

Озак торды әле баганалар:
Үткәннәргә капка ябык калды...

11

...Сьерчыклар килә торды һаман,
Бу нигездә алар — дәвам иде;
Ләкин бер яз нәүмиз калды кошлар:
Баганалар инде ауган иде...
Оча-куна эзләп йөрдә алар
Ничә еллык газиз ояларын;
Каян белсен кошлар, узган жәйдә
Түтиләрен жирләп куйганнарын?!
Бичаралар озак эзләделәр:
Оя кирәк, оя — баганалар!
Кая гына барып сыенсыннар —
Ауганнар шул инде, ауган алар.
Бу нигездә үскәннәрне эзләп
Очсыннармы — каян табаласын? —
Шәһәрләрдә алар торган өйнен
Юк шул инде капка баганасы!
Китеп барганнарның жанымы әллә
Сьерчыклар? — айкый жирне-күкне;
Эзләр әле, эзләр, мескенкәйләр:
Ауган баганалар илдә күпме?!
Арта бара баганасыз жаннар...
Кая барып, кемгә таянасы?
Белми эзләмидер сьерчыклар —
Кирәктер ул капка баганасы!..

Кояш Тимбикова

ТАБЫЛДЫК ХАТЛАР СЕРЕ

ЭПИСТОЛЯР ПОВЕСТЬ

ирәк булучан кояшлы, коры көзгә көн иде. Рәшидә ире Госман белән, көннең аязлыгына каефләнеп, тәүлек бусе диярлек бакчада эшләде. Арыгандыгын да электрчка вагонына кереп, таралып утыргач кына тоеп алды ул. Башкалар, әле вокзалга килеп житкәчтә, этешә-төртешә, машиналар тукталышына йөгәрдә. Рәшидәләренең кабатанасы юк — өйләре моннан ерак түгел, җәяү генә барасы.

Алар үзләре яши торган тын тыкрыкка керде. Баеп килүче кояш бөтен тирәлекне алтынсуга манган. Буяулары уңып беткән шыксыз йортлар да хан сарайлары кебек балкып утыра...

— Бәй! — Рәшидә кычкыруынан үзе дә сискәнде. — Госман, күр боларны!

Кичерешләрен шәрәләндерергә яратмаучы ир дә бу юлы гажәпләнүен яшерергә теләмәде:

— И-и! Менә сиңа мә! — Ул барыр юлынан тукталды. — Әле иртә белән генә янтаешып утыралар иде. Теләсәләр, эшләп тә куялар инде бездә!

Рәшидәләр яши торган яңа ташпулат янында, күңелләргә шом салып, бер-ике катлы иске өйләр тезелгән иде. Берничә бүлмәдә кешеләре дә яшәп ята иде әле. Жимергәннәр дә ташлаганнар. Чүп-чарның күп өлеше ташылган. Майданның тигезләнгән ягына черемә дә китереп аударганнар.

— Бакча була монда, гөлбакча! — Госман аркасындагы тау кадрле рюкзакын бөтенләй онытты кебек. — Язын чәчәкләр утыртырлар.

Жимерелгән йортларның таш-туфрагы өлешчә шул урында ята иде әле. Кемдер тәрәзә рамиарын, идән такталарын аерып-аерып, җыйгалап та куйган. Кирпеч әрдәнәләре дә бар. Госманның күзләрендә очкын кабынгандай булды:

— Кара! Калай табаклары! Өр-яңа!

— Булса ни?

— Дача өенә су ник үтә дип беләсең?

Кояш ТИМБИКОВА — прозаик һәм публицист; «Тәңкәлә тау», «Кайгы белән шатлык янәшә», «Кышкы талпыну» кебек унлап китап авторы. РСФСРның һәм ТАССРның атказанган культура хезмәткәре, республика журналистларының Х. Ямашев исемендәге премиясе лауреаты. Казанда яши.

Ир белән хатын, артыгын сөйләшәтә тормастан, жимертелгән өйләр майданына керде.

— Ярамый, ярамый, жәмәгать! Күпме кабатларга мөмкин, ә?! — диди сукранып, алар каршына бер агай килеп чыкты. — Йөрмәгез бу тирәдә! Имгәнәп куюыгыз бар, алла сакласын! Кайбер фатирларның идән астына баз казылган, башка берәве сараена нәүрәп ясаган. Анау теге яклап үтәгез!

Госман кире борыдырга уйлап та карамады:

— Исәние, агай! — дигән булды. — Шырның юкмы? Кай арада актарып салдылар моны? Иртәнгә алтыда гына кыегаеп утыралар иде. Шырның бармы?

— Би-и, эшләп тә карадылар инде! Кичә кичтән генә хәбәр ителдәр. Урамың анау теге ягындагы зиннәтле сарайны күрәсәңме? Шуны ачалар икән. Ачуын ачалар, каршысында — «чегән алачыклары». Бер акыллысы әйткән: ишеп, жир белән тигезләргә! Бер тамаша ясадылар монда: мең-миллион машина килде.

— Күптән кирәк иде. Ә бу чүп-чарны кая олактыралар?

— Синәк белән миңа — чүп-чар, уңганиярга — алтынга алыштыргысыз мал бу! Вакыты тимәде, халык рәхәтенә тиенәдер иде. Булмады.

— Мин дә кызыгып куйдым әле. — Госман, ниһаять, серен чишәргә тәвәккәлләде. — Өч-дүрт кеңә табак калай кирәк иде. Дача өенә. Хатын әйтә, әнә алар кайда аунап ята, ди.

— Һе, алай икән. — Абзый, Госманның теләген төшенгәч, кинәттән кырысланды. — Калай исәптә, агайне. — Аның күзләре Рәшидә кулындагы көрзиннәргә, өеп тутырган алмаларга текәде. — Калай ул кемгә дә кирәк.

— Мә, абзый, авыз ит! Үзәбез үстергән алмалар. — Рәшидә берьюлы ике көрзинен дә аңа таба сузды. — Яшелдәре кышкы сорт, каты...

— Алма ашарлык теш булса, чүп өеме саклап төн чыкмас идем мин.

— Өеңә алып кайт, агай. Жиңги бөлешен салып бирер...

— Ә-әй! Алма бөлеше ир-ат ашыны ул?! — диди, сүзгә Госман катнашты. — Бар әле син, хатын, бар, бар!

Госман үзе берәр жаен тапмый калмас, диди Рәшидә читкә тайнылды. Дөрөс чамалаган икән: ирләр тиз килештә, Ризалыгы йөзәнә бөркедеп чыккан агай Госманны тирә-юньдәгә калайларны жыярга жибәрде. Үзе Рәшидә янына килеп:

— Алма бөлешен яратам мин яратуын. — диде. — Әйдә, калдыр икесең дә! Алмаңа бәрәбәр бер сандык бирәм мин сиңа. Әйдә, кара! — Агай кирпечләр әрдәнәсе ышыгына яшерелгән такта чемоданны күтәреп алды. — Эче тулы китап та дәфтәр. Нинди адәми зат язгандыр, белгән юк.

— Ничек таппаң китәсе ителдәр икән? Хужасын табарлык түгелме?

— Бу өйнең хужасы Магъшия карчыкны мин яхшы беләм. Сандыкны табуга, хатынны йөгерттем: бар, мин әйтәм, сөенчә ал! Әйләнәп кайтты. Магъшиянең рәте киткән икән шул. Бүднистә әжәлен үк көтөп ята икән. Аннары мондагы кәгазьләр дә аныкы түгел, фатир кәргән кызыкны булып чыкты. — Карт өстәргә ашыкты. — Миңа йортлар идәрәсе кушты бу эшче. Белән булмый бит: базларга, нәүрәпләргә бала-чаганың качып-посып калуы бар, эттер-мәчәдер кереп оялавы ихтимал. Тереләй күмеп куярсың жаң иясен, алла сакласын. Ялгызым әллә ничә сарайны карап чыктым, кулга эләрлек әйбер табылмады. Монда — тулы сандык! «Уһу-у, бабай хәзинә тапкан!» — дидәр. Бергәләшәп ачтык. Эче тулы китап та дәфтәр. Китапларның кайберсен егетләр алды. Хатларын укып караганнар иде — кайсы көлдә, кайсы кул гына селкеде...

Рәшидәнең кызыксынуы артканнан-арта бара иде.

— Хужасын табарга кирәк, абый! — диде. — Сакла син аларны!

Тик каравылчыны бу кинәш һич тә канәгатьләндермәде. Ул инде чемоданны ник табуына, аның хақында ник сөйләп азаплануына үкенә дә кебек иде.

— Ярар, бигайбә! — диде. — Миңа андый вазифалар йөкләнмәгән. Ут төртөрмен дә яндырырмын. Яман күзгә эләкмәс, миңа жылырак булыр...

— Госман, атыйк әле! Кызык бит.

— Шул гына житмәгән! — Капчык авырлыгына бер бәйләм калай да өстәлгәч, Госманның аяк атламына кадәр үзгәргән иде. — Әллә нинди иске хатларны укырга түгел, абыйдан килгәнәңә җавап язарга да вакытым юк әле.

Ире каршы килгәч, Рәшидәнең кызыксынуы котыра гына төште:

— Сиңа укырга кушкан кеше юк бит әле!

— Алай булгач, ник миннән соран торасың? Ал! Ничек күтәрер кайтасың соң? Кулыңда — ике кәрзин, мин дә артыгын ала алмыйм.

— Алмаларын миңа бирде ул, чемодан өчен. — дип аларның бәхәсен каравылчы карт туктатты. — Бушка бирергә сакламадым бит мин аны...

Рәшидә, өендәге эшләрне жайга салып, тәмам бушап калганда, төнге сәгатьләр суга иде инде. Өйдә аргы бүлмәдәге Госманның, тигез сулыш алып, изрәп йоклавы гына ишетелер төрә. Рәшидә исә аның янына керергә ашыкмады. Аत्याкычын салып, кухнядагы элгечкә элдә дә балалар бүлмәсенә керде. Балалар әле авылдан кайтмаган, бүлмә буш. Идән уртасында табылдық чемодан гына моңаеп утыра.

Хатын үзенең ялда булуына, таңнан торып мәктәпкә чапмаячагына сөенеп, чемодан янына, идәнгә утырды. Чемоданның капчыгын ачып жи-бәрде. Өскә китаплар куелган — вуз дәреслекләре икән. Дәфтәрләрдә дә — студент лекцияләре: партия тарихы, унтугызынчы йөз әдәбияты, философия... Кулына ниндидер папка килеп кергәндә, Рәшидәнең кызыксынуы шактый сүрелгән иде инде. Папка тышына язылган сүzlәр аны ки-сәктән айнытып жибергәндәй итте: «Гыйбрәтләр хатлар».

Чемодан иясе хатларны билгеле бер тәртипкә салган. Пөхтәләп, папканың төбенә беркетеп тә куйган. Машинада басылганнары да, кулдан сырланганнары да бар.

Рәшидә, хатлар папкасын алып, диванга менеп утырды. Торшер ка-бызып укырга тотынды. Язмалар алтмышынчы-житмешенче елларга карый иде.

* * *

«Гөлләрия, сәлам!

Онытып бетермәгән булсаң, бу — мин әле, сабакташың Кәшифә. Га-жәпләнмә, хәзер барын да аңлатам. Кайбер кичләрдә озаклап язып уты-рырга туры килә дә йокы кача. Бик кыен икән ул. Студент чакта, кулга китап алсаң, йокы басып интектерә иде. Хәзер йокысызлык жәфалый. Мин моңа бер чара таптым табуын. Ятам да уйларга тотынам. Артык күңелсез хәлләр искә төшмәсен өчен, уйларымны алдан ук тәртипкә са-лам. Галимнәрчә әйтсәк, фикеремне программалаштырам. Балачакта ки-чергәниәремне «барлап чыгарга» бер кичемне багышлыйм, икенчесендә туган-тумачамның «хәлән белешәм», очрашып-нитеп йөргән егетләрне «кабат күздән үткәрәм» — әй, азмыни?!

Узган төнне группабыз турында уйланып яттым. Күбесез Казанда икән бит. Һөнәребезгә бөтенләй туры килми торган эштәгеләре дә шактый. Бер кызыбыз, беләсемең, кайда эшли — мунчалар трестында баш инженер урынбасары! Менә сиңа әдәбиятчы, менә сиңа журналист!

Син генә, яшьлек теләгенә тугрылык саклап, кая кушсалар, шунда ки-теп бардың. Иң ерактагы авыл районына урнаштың.

Шуларны исәпли-исәпли, гажәеп нәтижә ясадым: син шушындый хәл-дә берүзең икәнсең бит! Безнең чыгарылыштан район газеталарында эшләүчеләр берәү дә калмаган. Авылга киткәннәрә дә мәктәпләрдә укытып ята.

Әлеге «ачышым»нан соң хәл-әхвәлгәңә беләсем килә башлады. Хат

язып салырга булдым. Жавап алуыма бик ышанып та беттим. Укыганда без әллә ни якын дуслар түгел идек бит. Әйеме?

Ярар. Үзең карарсың. Синиң хат килгән көн миңа бер бәйрәм булып иде — шуны бел.

Сәлам жибәреп калучы — Кәшифә».

«Әй, малай, Кәшифә, исән генәме?!

Хатыңны алгач, ничекләр итеп шатланганымны сиңа аңлата алмыйм. Кая ул!? Син бит, миңдәйләр авылдан бер чакрымга киткәнчә үк, кала кызына әйләнеп беткән идең. Миңем кичерешләренә асылың аңлар өчен, авылда туып, туфракта аунап үсү кирәк. Дуслыгыбыз әллә ни түгел иде, дигәнсең. Синәң белән ничек дуслаша ала идем соң мин?! Хәтерлә: мин Казанга фанер чемодан күтәрәп килеп кәргән кеше. Өстемдә зур ападан калган штапель күдмәк иде. Сездәйләр ягына борылып карарга да оят кебек. Ул чакта шулай уйланылган иде. Югыйсә кешенең киеме нәрсә? Әчкә халәтне яшерер өчен бер япма ғына. Хәзерге акылым булсамы? Бөтенесенә күзенә черки булып кадалыр идем. Бодайны арыштан аера алмаган нәрсәләр, затлы киёмгә төренеп, әллә кем булып, кукураешып катканнар. Имтихан житең, безнең ише авыл баласы язып барган лекцияне сорап канга төшәләр.

Син миңем ничек укып-урнашып китүгә дә белмисең бит. Белмәсәң, бел: миңа тулай торак та, стипендия дә эләкмәде башта. Үзем дә студентлар арасына көчкә-көчкә генә кереп кысылдым. Бер зәгыйфь кенә балл коткарып калды. Иң авыры фатир табу булды. Аспирант Әнвәр абый булышты.

Ул, утызынчы еллар шаукумына эләккән бер галим язмышын өйрәнеп, әллә ничә еллар бую Себер сөргенендә яткан бер кызылгвардияче белән дуслашкан икән. Исеме — Бәкер. Ике аягы юк. Тоткынлыкта, урман кискәндә, агач баскан. Шуңа абыйга Хрущев заманында реабилитация ясаганнар. Ашкынып Казанга кайткан. Зур пенсия, әйбәт квартира биргәннәр үзенә. Монда аның дүрт балалы хатыны яши икән. Тик теге авыр чакта, шуңа сабыйлары хакына, апа иреннән баш тарткан. «Мин аның халык дошманы икәннән белмәгән идем. Болай булгачынан, аның безгә кирәге юк», — дип озын аңлатма язган булган. Агайга бу язманы укытканнар. Ул, инде төмам аклангач та, үзенә нахакка утыртылуын дәлиллән, «чистарынып» туган шөһәрәгә кайткач та, хатынын кичерә алмаган. Дәрия кебек квартирада яла-ялгызы яши. Ачуынан хәтта балаларын да якын китерми иде.

Аспирант сорагач, квартирасының бер бүлмәсенә безне — миңем белән тагын бер кызын кертте ул. Акча алмый иде. Шуңа бәрәбәр без аның бөтен хәжәтен үтәргә тиеш булдык. Хаксызга рәнҗетелгән карт ирнең таләпләрен күз алдына китерә аласыңмы син? Соңарын кайтырга да ярамый, яныбызга егет-жидкен килүгә дә өнәми. Әле аш пешер аңа, әле ботка кайнат, әле, төгөрмәчле урындыгы каршына чүмәшеп, аның белән шахмат уйна, әле... юндыр. Бик хольксыз иде. Төннәрән бөтенләй йокламый. Азга ғына черем итсә дә: «Яшәсен даһи Сталин!» — дип кот алырлык тавыш белән кычкырып, безне дә уята иде.

Тагын бер сиңа аңлашылмас ягы бар иде аның. Муң иттереп пенсия һәм күп итеп затлы ризыklar бирәләр иде аңа. Акчага тиенгән көнне, тирә-күршедәге ир-атларга әйтсә, әржәсе белән аракы кайтарга. Атналар бую шуны эчеп һәм күңелә теләгәннәргә эчтереп, дом-исерек килеш гомер кичерә. Шуңа көннәренә берәрсеңдә безнең факультет аспиранты да килә, ул исә үзе янына миңе дә чакырта иде. Эчәргә дә кыстый...

Их, Кәшифә, син бит мин кичергәннәргә төшендә дә күрмәгән, кирәге дә юк, хоодай сакласын! Син тормышның сәт өсте кебек күзгә күренгән төшендәге татлы, саф яки саф булырга тиешле якларын ғына таныпсың. Күңләр, мең-миллионнар, өсте сыдырын алынган сәт кебек ифрат сыек һәм, жирнең үзе кебек, бик та тунаса калдымында яши...

Әй, әллә кайларга кереп киттем дә! Ну, малай, хат язуың шәп тә булган! Рәхмәт яусын! Мин монда районның «күренекле язучысы»на әйләндем. Авыл халкы «журналист», «газетчик» дигән төрмәй, «язучы» дигән кенә җибәрә. Газетабыз атнага ике чыга. Атна саен язмый калганым юк. Сибәм генә! Дәү-дәү агайларны элەп алып, селкеп салам. Редакторым башта бик яратты. «Кыю! Кыю!» — дигән мактап кына торды. Хәзер: «Сабыррак бул!» — ди.

Кил әле бер, күрәп китәрсен. Сыйларга-нитәргә рәтем юк-югың. Төзүчеләр торагында яшим. Жиде кыз бер бүлмәдә. Кая туры килсә, шуңда ашап-эчеп йөрим. Күп вакытым авылларда үтә. Язуым редакциядә язам. Анда да әллә ни җәеләп китәрлек түгел, дүртгәү утырабыз. Әй, мин зарланмыйм ла! Без әллә кем түгел.

Мондагы хәлләргә хатка язып кына бетерә торганмы? Килеп күр! Хәзергә шуңнан артыгын әйтмим. Бер-ике көннән тагын хат җибәрермен әле — шаккагырсың, белдеңме?!

Хуш. Гөлләрия».

«Кәшифә, нихәл, малай!

Бер-бер артлы хат яудырырга тотынуымнан көлмә инде. Сәбәбе сәбәп кенә дә түгел — кияүгә чыгам бит мин. Мәнә сиңа чакыру:

«Хөрмәтле Кәшифә туташ!

Сезне алтынчы ноябрь көнне кичке сәгать җидегә туй мәҗлесебезгә чакырабыз.

Рүзәл белән Гөлләрия».

Күрдеңме? Егылып китмәдеңме? Юктыр әле. Син әле кияү булырга тиешле кешенә кайсы Рүзәл икәннән чамаламыйсыңдыр. Бишенче күрстә гына безнең төркемгә килеп кушылган чибәр егетне син онытып та өлгергәнсеңдер инде. Шуң ул, үзе! Инде белдеңме?!

«Кил!» — дигән беренче хатымда да кат-кат язган идем, очрашуыбызга бик ышанам. Туй хәтле туйдан баш тартмасың бит инде, әйеме?! Аннары син минем хәлне дә аңла: монда, ерактан очып төшкән кош кебек, яңа-ялгызмын. Бер кешем дә юк. Әни бик карт инде. Туганнар да чамалы. Ни булганы да бу якка килергә атлыгып төрмәй. Авылныкылар бит: ишегаллары тулы терлек-туар, итәкләрендә — бала-чага.

Беркемем дә юк, дияргә яхшы түгел. Рүзәлнең туган-тумачасын күрсәң — үләш!

Кил! Яклаучым булырсың, ичмасам. Авыл жирендә кешенең торышы шуң туй мәҗлесеңә ничек үтүенә бәйләп рәвештә башланып китә. Кунаклар: «И-и, киленнең нәселендә кулга тотарлык бер кеше дә юк икән!» — дигән сукранышып утырсалар, бетте баш.

Группаның башка кешеләрен чакыра алмыйм. Монда кунак йорты юк. Син шуңа күрә дә һичшиксез, килергә тиешсең.

Көтәбез. Гөлләрия».

«Гөлләрия, сәлам!

Туйга әзерләнү шәп нәрсәдер. Вакыты да җиткән. Төркемебез кызларыңнан сиңең белән икәү генә калып бара идек, бугай. Инде син дә тәвәккәлләгәнсең. Котлыйм!

Туеңа чакыруың өчен рәхмәт. Барымын, син ничек теләсәң, шулай булдыр. Тик мин бу хатымда берничә мәсьәләгә ачыклык кертәргә уйлыйм, кирәк саныйм. Башка берәү алай маташмас та иде — миннән булмый. Сүзләрем Рүзәлгә кагылышлы. Алдан ук кичерүеңне сорاپ тотынам. Кем белә: бәлки, сиңең ачуың килер. Минне дә аңларга тырыш әле: башкача булдыра алмыйм. Көн дә очрашып торсак, мин ничек тә шомартыбрак сөйләү өмәлен табар идем. Хаттан башка чара юк икән инде, барын да турыдан-туры ярып салырга гына кала.

Житмәсә, вакыт та аз калган: бу хатыма җавап көтәрлек кенә. Әле берәр ай ара булса, сиңа бер генә сорау биреп котылып идем. Гөлләрия матурым. Рүзәлнең, сиңа кушылганчы, илләр кылганың беләсەң —

ме соң, сөйләп бирдеме ул сиңа барын да? — дияр идем. Аннары, белү-белмәвенә карап, тағын бер хат салыр идем. Хәзер иҗа безнең андый мөмкинлекләр юк. Хатым бер атнадан кулына керер. Икенче атна азагында — туегыз.

Син мин белгәннәриңе туеңа кадәр ишетергә тиешсең. Үкәнергә калмасын, аннан да яманы юк. Эчкә бер төемләү миңа тынгылык бирми. Рүзәл сиңа ачылып бетмәгән шикелде. Тәвәккәлдим.

Беләсеме, Рүзәл диплом яклап йөргәндә үк хатыңны иде бит инде. Миңа бу хакта һич көтмәгәндә белергә туры килде. Болай булды. Ул көнне бик олак уку залында утырдым мин. Дипломымның «Библиография» бүлеген кабат күздән кичереп, соңгы ноктасын куйдым. Күнелне жиңү хисе биләп алды.

Бу хәләтне син яхшы аңлайсың. Арыганлык та онытылды. Очынып баскычтан төшөп барам. Каршыма әлеге Рүзәл килә.

— Сәлам! — ди. — Мин сиңе эзли идем әле.

— Сәлам! Минне эзләрлек ни булды?

— Әйдә безнең белән ресторанга!

— И-и, ашыйсым килүне кайдан белдең, менә рәхмәт! Шул кадәр ачыктым, өйгә кайтып житәрлек тә чамам юк, — дим.

Атылып урамга чыктым. Плащымны теймәләргә дә онытканмын, очам гына. Рүзәл әллә кайда, артта калды. Кайсы ресторанга баруыбызны сорарга, дин артка борылсам, Рүзәлгә тағын бер кыз йяргән. Таныш түгел. Икеләнебрәк калуымны сизеп, ул ашыга-ашыга таныштырды. Исем-нәрәбезне өйгәштек. Ул кызың исемен хәтерләмим. Аны гына түгел, мин бу вакыйганы мәңгегә онытырга теләгән идем. Сиңа килеп бәйләнгәнгә генә иярдә да куйды менә.

Рүзәлнең «ресторан» дигәне Баумандагы бер кафе булып чыкты. — Әйдәгез! — диде дә алып кереп китте.

Чират. Кулларына поднос тоткан кешеләриңе күргәч, өйгә кайтып китмәмә үкенә башладым. Мәгъшия ана тәрбиясендә яшәгәнгә, мин мондый ашханаларга өйрәнмәгән. Шулай да гайрәтем чыгуына Рүзәлгә сиздерергә яхшысымадым.

— Кеше күп икән, — дин кенә әйтеп куйдым.

— Сөз, кызлар-ханымнар, барыгыз, утырыгыз! Табынны үзем тәзәрмен, — Рүзәл шулай диде. Аулак почмактагы өстәлгә ымлады. — Барыгыз, бар!

«Ярый әле шуңа башың житте», дин берәз тынычлана төштем. Әмма ялгышканмын, чөнки, өстәл янына утыруга, яна танышым елап жибәрде.

— «Ханым» дигәне — мин инде ул, — ди. Керфекләре аска иелде, дерелдәп бармаклары эскәтернең чүкларын кымтырыклай. — Мин бит аның хатыны.

Мона әллә ни исем китмәде. Рүзәлнең өйләнгәнлеген белми идем. Белмәсәм соң? Аның бит безнең группага килеп кушылуына да берничә ай гына. Ул безгә гайлә хәлен сөйләп бирергә йөкләмә алмаган. Минем дә аңа эч серләремне сөйләгәнәм юк ич?! Шуңа күрә тыныч кына:

— Ярар, аңа ник борчыласыз, кызларның үз вакытында ханымга өйләнүе хәерде, — дидем.

— Миңа хәерде генә иттереп кияүгә чыгулар эләкмәде инде. — Ул тыелгысыз аккан күз яшьләрен сөртеп өлгөрә алмый. — Зур тавыш кунтардым бит мин. Рүзәл өйләнергә теләмәгән иде. Әүвәл диплом алырга тырыша. Минем үз хәлем хәл: авырға уздым...

Әй уңайсыз булып китте. Без бит аның ише нәрәселәр турында уйлап карарга да өйрәнмәгән. Жаныма ут капты. Ачуым чыкты. «Ни нычагыма минем алда әллә нинди интим хәлләрен сөйләп тора соң әле бу хатын? Ире бар, сөйләсән шуңа! Минем кайгым шулмы? Дипломымны чиһтага күчереп язасым бар, саубудлашу күчәсендә кияргә дигән күлмәгемне тегеп бетерергә кирәк...»

— Ярар инде, мин андый нәрсәләрне белмим, — дидем.

— Мин алар авылының балалар бакчасында эшләдем. Рүзәл — мәктәптә. Бакчаның бер бүлмәсендә ике ел бие тыныч кына яшәдем. Бусында Рүзәл килеп йөдәтте... — Хатын, минем кирәксенү-кирәксемәвемә һич игътибар итмәстән, сөйли дә сөйли. Хәтта ашыга да, ире килгәлгәнчә, күңелендәген түгеп калырға ашыга сыман. Ул сөйли, минем бер коләктән керә, икенчесеннән чыга. — Балам туасын белгәч, Рүзәл йөрми башлаган иде, авыл Советына кереп, таләп иттем.

— Аһа, кара син аны! — Миңа да кызык булып китте, — Алай да буламы?

Нәкъ шул вакытта, поднос күтәрәп, Рүзәл килеп житте. Хатыныннан:

— Йә, ничек, килештегезме? — дип сорады. Безнең сөйләшүнең эшлекле эзгә төшә алмаганын аңлагач, ачуланырга ук тотынды: — Шулайдыр дип уйлаган идем әле аны. Ике тиенгә кирәкмәгәнне лыкылдап утыргансыздыр.

— Юк да! — Хатын мөдәрәтәп миңа карады. — Авылыбызның матурлыгын гына сөйләмәкче идем...

— Авыл яши белгәннәргә генә матур ул. Итәк-чабуыңны жыештыра белмәсәң, синең кебек, селәгәй агызып, елап-сыктап йөрергә каласың. Ә, Кәшифә, шулай түгелмени? — Ул бик килешсез иттереп көләргә тотынды. — Сиңа үтенеч бар безнең, Кәшифә. Менә минем бу ханым-әфәнде, берничә көнгә больницага кертеп, сафландырып чыгарырға иде. Авыл жирендә, үзең беләсәң...

— Белмим, мин бернәрсә дә белмим!

— Ачуланма инде! — Теге хатын тагын телгә килде. Ялварулы табыш белән аңлатырға тырышты. — Без, өйләнешкәндә үк бала кирәкмәс, әүвәл берәз хәл жыйрбыз, аякка басарбыз, дип килешкән идек. Рүзәл дипломын якласын.

— Ярдәм итәрбез, — дидем мин. — Китаплар күп монда, Уку залына йөрергә кирәк!

— Хикмәт анда түгел. — Рүзәл сүзне тагын үзенә кирәкләрәк якка борды. — Мин диплом алганда бөтенләй соң була. Моның эшен шушы атнада башкарырга кирәк! Син — шәһәрдә яшәгән кыз, квартир хужаның таныш врачлары бардыр?..

Мин, теләсәм-теләмәсәм, коточкыч хәлләрнең шаһиты булдым. Рүзәл, өстәлдәге савытларны жыештырып, кухня ягына киткәч, хатыны миңа тагын әллә нинди «килешү»ләре турында сөйләп азапланды:

— Авырымнан котылмасам, миңа рәхим-шәфкать тимәс. Аның иң кирәге — никах кәгазе, зиначы исемен күтәрәп йөрер хәлем юк. Анысы булды, хәзер инде аның үтенечен тыңламый ярамас. Ир бит...

Мин аларны өбезгә, Мәгъшия апа белән сөйләшергә алып кайттым. Мәгъшия апаны үзең дә беләсәң, кеше йомышын үтәргә жанын аямый. Безнең теләсә нинди йомышны башкара иде. Бәйрәмнәрдә дә гел бездә утыра торган идек бит. Хәтерлисезме? Акча салыша торган идек. Кайтарып бирәм. Ул, санап карый да, кулъяулыгына тейнәгән үз «байлыгын» да безикенә куша: «Менә хәзер житәр шәт», — дип куя торган иде.

Күрәсәң, Рүзәлнең әлегә ямьсез таләбен дә үтәргә алынгандыр. Өйдә ул хакта сүз булмады. Чамалап кына әйтүем. Мин диплом яклаган көнне Рүзәл кулыма бәләк бие шоколад китереп тоттырды.

— Сиңа түгел, сине тәрбияләп торучы мөхтәрәм Мәгъшия карчыкка! — ди.

Шул ук көнне миңа Рүзәлнең икенче ягы да ачылды. Хәтерендәме: диплом яклау шатлыгынан мин бөтен группаны ойгә алып кайттым. Мәгъшия апа бу мәжлескә атна бие әзерләнде — базар буеннан кайтып кермәде. Балам бәләше салды, гөбәдия пешерде. Табын гөр килде.

Егетләр тәмәке тарткаларга чыккаладылар. Мин аш-су ягы белән ике арада киләп сардым. Бер чыгуымда Мәхмүт белән Рүзәлнең житди сөйләшүләренә шаһит булдым. Мәхмүт дипломын мартта ук яклаган иде ич.

Рүзэл аңардан үз дипломын язарга ярдәм сорый. Тик без белгәнчә түгел, сүдгәрләрчә.

— Әйт син: бер айдан бетерә аласыңмы? — ди Рүзэл.

— Миңа ике атна да җитә, — ди Мәхмүт.

— Әйдә кул сугып килешәбез! Син ике атнадан — диплом, мин сиңа — костюм. Аерылышу кичәсендә егет солтаны булып утырырсың! Мәхмүт тегенең учына, «чалт» иттереп кулын салды.

— Кәшифә! Кил, аер безнең кулларны, шаһит бул! — дип кычкырды.

— Җүләрләймәгез инде! — дидем мин. — Мәхмүт, сиңең бу костюмның да бик матур, бушлай гына булыш!

Мәхмүт бурлаттай бүртеңдә, алай да сүзләреннән кире кайтмадылар. Килешүләре үз көчәндә калды. Булды дигәндә генә, Рүзэл өстәде:

— Ярар, Кәшифәгә бик ошагач, костюмның катнашмыйм, — диде. — Мин сиңа йөз сум акча бирәм, ни алу — сиңең эш. Кызык булсын: акча пакетын сабуллашу мәҗлесеңдә тапшырырмын.

Оныткан булсаң, исеңә төшерим: сабуллашу мәҗлесеңә Мәхмүт язып бергән дипломын дүртлегә яклаган Рүзэл бөтенләй килмәде. Көлкөгә сабыштырып сораган идем, Мәхмүтнең җене котырды:

— Әй, башыңа гына капласың сана! — диде — Аның темасы кызыклы иде, рәхәтләнеп өйрәндем мин аны. Бер айдан Себергә китәм, мондый китапханәләргә күрү кайчан элгә әле миңа?!

Рүзәлнең Мәхмүтне алдаганын искә төшереп тә тормаган булыр идем, сәбәбен үзгә дә беләсәң булыр. Мәхмүт беренче курстан ук сиңе яратты бит ул. Гөлләрия! Әле дә өйләnmәгән ул. Уткан җәй, һич уйламаганда, урамда очраштык. Мин бик ашыга идем, Мәхмүтнең җибәрәсе генә килми!

— Гөлләрияне күргән кебек булдым, — ди.

Ачулангандай кыландым:

— Ник Фәрһад белән Ширин булып уйнашасыз, бар да кайт янына?! — дидем. — Ике айлык ялың Татарстанның аркылысын-буен аша чыгарга җитә!

— Ни дин барыйм? Әлгә җитди сәбәп юк, — ди. — Тагын бер генә ел эчлисәм калды. Аннары кайтам да өйләнәм мин аңа — вәссәлам!

— Бу изге ниятеңне Гөлләрия беләмә соң?

— Анда миңем ни эшем? Белмәгән булса, белер!

— Башкага килүгә чыгып куйса? — дим.

Күзләре шар булды.

— Авызыңнан җил алсын! — ди. Мәхмүт сиңа бик нык ышанган, күрәсәң. — Ничек алай итсәң инде ул, кит! Кит! — ди.

— Тагын бер ел, дин, ник алай бик киртлән куйдың соң, Мәхмүт?

— Сеңелне укытып чыгарасым бар. Институтка кергән иде, киләсе елга бетерә инде. Аннары мин иреккә, Башта ук өйләнсәм, гайлә өлешен аңа җибәрер ята алмый идем бит инде мин. Ярамый, килешми...

Менә шундый эшләр, Гөлләрия. Мин күңелемдәгине язып бетердем. Хәзер теләсәң нишлә. Минне дә теләсәң нишләт. Сүзләремне урынысз сана-саң, кабат үтенәм: зинһар гафу ит.

Хатыңны көтәм. Җавап салмасаң, туеңа бармавым хәерләрәктер инде.

Шулаймы? Өзен әйт. Хатыңны тиз яз, яме?

Хуш. Кәшифә.

«Кәшифә туганкай! Акылың бармы сиңең, әллә бөтенләй ычкындыңмы инде? Ник син, Идел бие хатлар язып, бәхетле совет семьяларын җи-мерү юлына бастың? Без бит айдан артык инде бергә яшәп ятабыз. Туй дигәнәң — формализм. Анысы — авыл кешеләре алдында бер бурыч үтәү генә. Өстәп тә әйтә алам: үз көнәң үзе яңа гына күрә башлаган семьялар өчен һич кирәкмәгән зур чыгым да әле ул. Авыл җирендә бигрәк тә мәгънәсез үтә ул туйлар. Кимендә, бер сарык, биш-алты өржә арака алырга кирәк. Кунаклар икә култык асларына ике тиенлек өск яки сабын кыстырып килә.

Хатындагы ваклыкларга тукталып торасым кидми. Оныт! Барын да оныт. Гайбәт сагудан саклан! Акылыңны жыеп өлгермәсәң, мин, бу бит — күренекле журналистка Кәшифә Фәсхи, дип тормам, тамырыңны корыттырмын. Хикмәт анда түгел. Безнең семьяга тыкшырма! Белдеңме?!

Мин синең хәлие аңлыйм, әлбәттә. Карт кызлар гел шулай алар. Синең Гөлләрия кебек иш кирәк, әйеме? Сазаган кызларның дошманы буласың килсә, кияүгә чык, диләр. Син инде Гөлләриянең кияүгә чыгуына аяк чалмакчы буласың. Минем алдан да өйләнгән булуның Гөлләриягә ни зыяны бар? Егерме жидегә житкән нәрсә тагын ни көтә, кая бара ала? Аның монда бер шансы да юк. Гомумән дә карт кызларның мөмкинлегенә чикләнгән. Безнең шартларда аңа түгел, ир-атларга да мәйдан тар. Шәһәр жире булып, үзара аралашып яшәсәк, бәлки, синең белән якынашып китәр идек. Ә мин болай, валлаһи, сине бөтенләй онытканмын. Алдан Гөлләриягә сүз кушмаган булсам, синең өйләнер идем. Үпкәләмә! Бездән ачу алып маташма! Үз жаңны үзәң кара!

Рүзәл.

«Телеграмма».

Кич Болин районы газетасы хезмәткәре Гөлләрия Гайсинага. Туең котды булсын! Кулымнан килсә, дөньяның барлык ак чәчәкләрен аларыңа сибәр идем. Кәшифә».

«Кәшифә, нихәл, малакаччаем! Телеграммаң өчен мең рәхмәт. Шуңа рәхмәтемне генә дә вакытыңда яза алмый торуыма ачуланма. Үзәң чамала — вакыт житми. Бу кияүгә чыгу дигәннәре бик мәшәкатчәлек икән. Үләм дип торам. Нич өлгерер хәл юк. Рүзәлләргә күчендем. Йортлары зур, алты почмаклы, әллә ничә бүлмәле. Чисталыгын саклап, тиешенчә тукланып яшим дисәң, йокларга да ара калмый.

Синең туйдан соң бирелә торган өч көнлек ял турында ишеткән бармы? Юктыр инде. Ишетсәң дә, бөтен хикмәтен белмисездер. Мин ишеткән идем. Шуңа ышанып, туй булгач, өч көн эшкә бармадым. Теләсәм дә бара алмас идем — дөньяның асты-өскә килгән кебек булды. Олау-олау савыт-саба, тапканган эскәтерләр, таушалган урын-жир. Барын да юын, рәткә салып, төртип булдырдым.

Эшкә барсам, миңа — шелтә. Приказы стенага ук кадаклап куйганнар. Машинистка аңлатып бирде:

— Ялгыштың син, Гөлләрия Низамовна. — ди. — «Кәжәнең туры сөйләме»-н мәжлесегезгә чакырасың калган. Барысы да шуннан чыкты...

Туйны бит мин түгел, Рүзәл ясады. Кемне чакырырга икәннән дә ул билгеләде. Хәер, үземә тапшырылган булса да, мин аны түр башыма китереп утыртмас идем. Башсыз бер бәндә. Син аның кушаматын гына күр: «Кәжәнең туры сөйләме» дип йөриләр. Пединститутта укыганда адәм көлкесенә калган ул. Кушамат та шуннан ябышкан. Бер имтиханда тегеңә жөмлә тикшерергә кушканнар, мисал тоттырганнар. Мондый жөмлә икән: «Кәжә әйтә: Ми-ки-ки-ки, ми-ки-ки-ки, капчыктагы бүре башы бит унике». Сүтеп салган бу жөмләне, Имтихан алучы тыңлап тора икән. Соңыннан сораган: «Ә, «ми-ки-ки-ки» нәрсә була, жөмләнең нинди кисәге ул?» Безнең редактор ике дә уйлап тормаган:

— Анысы — кәжәнең туры сөйләме! — дигән, имеш.

Менә шуңа кеше мине туйдан шелтә белән каршылады. Теге өч көнлек ял, янәсә, гариза язып, алдан хәл ителергә тиеш булган.

Тагын ни генә языйм? Бу өйдә, бездән башка, Рүзәлнең әнисе дә яши. Өй, хужалык — аның өстендә. Йорт тулы терлек. Мин бит андый эшләргә әллә ни өйрәнмәгән. Әнкәйгә бик булыша алмыйм шуңа. Редакция хезмәтен үзәң беләсәң: баштан-аяк чуммасаң, берни дә язып булмый. Бөрьюлы бөтенесенә тотынмакчы идем дә, бутала башладым. Кайсы өчен күбрәк тырышырга: Рүзәлнең сыеры сөтне күбрәк бирсен өченме, әллә ерактагы авылдан килгән үтенечне канәгатьләндерер өченме — буталам...

Өй, әллә ниләр яздым инде. Шулай да тугебызга килмәвеңнең сәбәбен беләсем килә. Әллә авырдыңмы? Килсәң, мөгаен, үкенмәс идең. Күңелле

будды ул. Хәлләреңне яз! Ә-ә оныткалаганчы, искәртеп куйыйм әле: әйдә, икәү генә азышабыз, яме? Хатларыңны редакциягә жибер. Рүзәл, никтер, синең белән хат азышуыңны өнәми. Туйга килмәвеңнән шундый хикмәтле нәтижә чыгарды. Мин сине көтеп, кыбырсып йөри идем. Ул кисәктән карт кызлар турында яман фәлсәфә корып жиберде. Мин көләм. Көлуемнән синең килмәвең турында кайгырырга, хәвефле уйларга бирелергә дә онытканмын. Кичер. Мин кирәген дә, ярап бетмәстәен дә шулай турыдан ярып язам инде. Газетага әзерләгән мәкаләләрем дә шулайрак килеп чыга. Бүлек мөдирем әйтә: «Бу кадәр дә гөнаһсыз сабый булырсың икән!» — ди. Белми бичара: мин бит башкача булдыра алмыйм, барып чыкмый. Алай да мөдирем анысын ук белдермим. «Журналист күңелен ачып салырга тиеш ул, — дигән булам. — Икейөзлеләнергә аның хақы юк».

Гафу, тагын кирәкмәгән якка кереп киттем. Жигәр. Хуш, сау-сәламәт бул. Хатыңны көтәм.

Гөлләрия».

«Кәшифә, сәлам, малай!

Көтеп-көтеп тә хатың килмәгәч, тагын үзем язарга булдым. Кызык та инде син: нигә шулай үзәкләремне өзәсەң? Моңарчы сабакташларга ал-дә ни исем китми иде. Кияүгә чыгар алдыңнан гына, нишлим икән, дип аптырап калган чакта, хатың килеп, мин моңарчы белмәгән дөнья ачылды. Гомернең яңа бер баскычында серләшердәй, кайгы-шатлыгыңны ишәрмичә уртаклашырдай кешене кирәксенү тойгысы уялды. Андый кешем — син ул. Башлап хат язмаган булсаң, нишләр идем икән? Бәлки, монда берәү табылыр иде. Иң самими елларыбызны бергә уздырганга, син миңа мондагылардан якынырак.

Безнең редакция зур түгел бит. Штатта каралган урыннарың да кайберсе еллар буге буш тора, кеше таба алмыйлар. Кадрлар кытлыгыңнан аптырап, унынчы классны бетергән кызларны да утыртып караганнар. Берсе ярыйсы гына эшли, өйрәнергә тырыша, читтән торып укурга да керде. Анысы өметле. Пенсиялар да бар. Күрдеңме: сердәш булырдаң тиз генә табарлык түгел. Мәктәп баласы да, пенсия яшендәге ана да мине синең кебек андый алмас иде. Миңа бит һөнәрмеңнең нечкәлеген аңлаучы да кирәк. Хатларыма — җавап, борчулы сорауларыма чирләш табып бирердәй кешем — син! Син генә!

Инде шәт бу хатымны җавапсыз калдырмасың, әйеме?! Йә, шаярма инде, яз! Көтәм.

Гөлләрия».

«Кәшифә! Тагын язмадың, мине нәүмизләндереп калдыдың. Үзем дә кул селтәгән идем инде: теләмәгән кешедән ничек хат яздырасың? Дәшми ятуыңа башта үпкәләдем, эреләнү, авылдагы курсташыңа тиң күрмәү дип кабул иттем. Әллә нинди гаепләр өйдәм өстәл. «Аның бит әле, журналист буларак та, хатларны җавапсыз калдырырга хақы юк. Иң күбе — ай дигәндә хатка җавап бирергә тиеш ул. Бу — закон!» — дип фикер йөрттем. Гомер эчендә бер килеп китсәң дә ярап иде, мәгълүматларыңны багтыр идең. Шәһәрнең борыңгы карчыгы алачыгыңдагы бәп-бәлкәй бүлмәңдә утырып кына халык күңелен ничек аңламак кирәк?..

Аннары акрышлап ачуым кире кайтты. Синең хәлгә кереп уйланып карадым. «И-и, Гөлләрия жүләркәй, дидем үземә-үзем. — Кәшифә дустиңның җавап язмый калдырырга ярамый торган кешеләре синнән башка да буа бузарлыктыр аның. Редакцияләре, Киң Болын районы халкыңнан гына түгел, бөтен илдәге татарлардан ала хатларны. Капчыклап киләдер. Синең хат, мең мәшәкатлеле хезмәт кешеләреңнең үтенеченә караганда, назлы балаларның шаяруына, эш юктан эш, сүз юктан сүз ясап ятуга гына охшап кала. Кәшифә дустиңның хәленә кер дә, көне буге биниһая күп хат яза-яза арып хәлдән тайган сабакташыңа үпкәләп утырма!»

Шулай итеп, моңарчы күрсәткән илтифатсызлыгыңны кичердем. Ни кадәр генә аңлатырга тырышсам да, синең миңа бик кирәкле тайныч

икәнлегенче раслап азаплансам да, читтән караганда бу, чыннан да, уен кебектер. Юк, алай түгел. Синең хатлар миңа саф һава ул. Китапча яза, дип көлмә! Башыңа төшсә, әллә ниләр эшлесең. Уйбиш ел буге китап-дәфтәрдән башканы күрмичә, дөньяны матурлык дәрәсә ғына итеп танырга өйрәтелгәнбез. Монда менә чып-чын дөнья белән маңгайга-маңгай килеп бәрелдем мин. Ай-һай, малай! Аермасы шактый икән ич! Без бит хатта үзара сөйләшкәндә дә әдәби геройлар, китаплардан алынган хикмәтле гыйбарәләр ярдәмендә аңлаша идек. Сөйләшеп кара әнә минем кайнаша белән Анна Каренина телендә! Ишетмәгәнче ишеттерер!

Әле беркөнне редакцияга комсомолның район комитеты секретаре керде. Эш көне бетеп килә иде инде. Аның да өе безнең якта, шуңа күрә кайтырга бергә чыктык. Нәрсә сөйләшкәнәбезне дә хәтерләмим, әмма да дәкин кайтканнан соң кайнанаминың дуавын мәңге онытасым юк. Имеш, нинди хәл ул ир хатынының егетләр белән урам буйлап йөрүе?! Әй китте, әй китте... Рүзәл кайткач та туктамый, аңа бөтенләй әллә нинди гайбәтләр сатып бетерде.

Ник боларны язам инде? Кичерә күр, зинһар, аңла хәлләремне! Эчәмне бушатыр өчен язам. Ихластан ачылып китеп серләшердәй башка кешем юк. Ичмасам, аралар да ерак. Ял көнендә-фәләндә барышып-килешең йөрер идек. Хәер, безнең эштә ял бармыни ул?! Синеке минекеннән дә болайрак, ерак командировкалар белән дә бәйләдер. Укып барам. Яхшы язасың. Миңа хәзер ике-өч чакрымдагы авылга бару өчен дә ир рөхсәте кирәк. Ярар, көлмә! «Үз теләгән белән тышау кидең»,— дисендер. Әйеме? Нишлим, анысы да әнә шул сүз кушар кеше булмаудан килеп чыкты. Сөйләшеп-күрешергә түгел, хат алышырга да синнән башка кешем юк. Тагын, инде үкенә дә башлаган, дип уйлама. Әллә нинди катлаулылыклы килеп чыккаласа да, ирле-хатынлы яшәүнең үз уңайлыклы бар. Такташ әйтмешли, берүзенә ике «мин»ле буласың. Яңа килеп кушылган икенче яртың әүвәлгесеннән дә якынырак, үзрәк. Аның өчен күбрәк тә тырышасың әле, аңа әйбәтрәк булуын теләсең— кызык! Үз башыңа төшмичә, аңлап бетерерлек түгел. Кияүгә чыкканчы, син әле фәлән-фәләнев өчен жан атачаксың, дисәләр, һич ышанмас идем. Була икән шул ул, малай! Бу дөньяда без белмәгән, башыбызга да китермәгән әллә нинди серле бәйләнешләр тулып ята, минемчә. Ир белән хатын мөнәсәбәте дә шуларның берседер, мөгаен.

Һаман язам да язам, әйтергә теләгәнәмне ярып сала алмыйм. Анысын синнән җавап алгач, башка хатымда язармын инде. Кәшифә! Аңла хәлләремне, яз әле миңа! Рүзәл дә синең белән киңәшергә кушты. Син минем, аңа белдермичә генә язышып, дигәнәмнән шикләнеп калдың, бугай. Шикләмә! Әйбәт кеше ул! Чын! Аның яхшылыкларын белми генә калганбыз икән. Һәркөнне аның бер матур сыйфаты ачыла бара. Искиткеч! Безнең гаиләдә андый-мондый күңелсезлек килеп чыкса да, белеп тор, бары мин генә гаепле булачакмын. Рүзәл сине дә бик хөрмәт итә. Мин бит болай, кызыкка санап кына, ике арабызда сер буддырмакчы идем.

Үткенечем бар сиңа, башка төшкән бер чәтерекле хәлне чишә алмыйм. Рүзәл әйтә, моны Кәшифә генә eryl чыга ала, ди. Тик син әлегә кадәр актан-карадан җавап язмагач, бу хатымда барын да ачып сала алмыйм. Дөнья хәлән белеп булмый. Мин бит инде синең ерак юлда йөрүеңне дә чамалап карадым, һәр хатыма айлап-айлап вакыт биреп, җавап көттем, Әллә соң бөтенләй кулыңа кермиме алар?

Ярар, тукталыйм инде! Озын язуга карап кына башымдагы сорауларга җавап таба алмам. Дәшмәвеңнең сәбәбен аңламыйм. Шулай да, башка чарам юк, бик кыен бер мәсьәләдә ярдәмнең кирәк миңа. Хатыңны көтәм.

Гөлләрия.

«Гөлләрия ақыллы!»

Синең кебек «башлы-күзле» булган кешеләрне, гаилә ияләрен һәр-

кем олытый. Мин дә шушындый тотрыклы тормыш алып бара башла-
вында бик шат. Шикләмә: хатларыңның һәммәсе миңа килде. Кызык-
сынып укыдым. Рәхмәт. Бер генә телөгем бар: житдирәк булуйк әле,
ә?! Бала-чагалыктан чыгарга күптән вакыт житкән. Миңа бигрәк тә.
Дөһьям да катлаулырак, яшем дә синекениән күбрәк. Син жиңел генә,
«мин туфракта аунап үскән», дип, кичергән кыенлыкларыңны дәү ит-
тереп күрсәтәсең. Беләсеңдер: сугыштан соңгы елларда хәлләр шәптән
түгел иде. Миңа аларның да шаукумы эләгеп калды бит әле. Әти була-
чак кешем сугыштан бик бетерешеп кайткан булган. Әни, мине тап-
кач та, тол калган. Авылда яшәүләре бик авыр, дип антыраганнан гына,
Казанга күчеп киткән. Йорт-жирне бетергән. Шәһәрдә дә ул рәтле эшкә
керә алмаган. Чыбык очы — тал башы, дигәндөй, әлеге дә баягы шушы
Мәгъшия апaga килеп сыенган.

Мәгъшия апа да тол. Өстәвенә аның тәрбиясендә карт әнисе дә
бар иде әле. Өйләре үзең дә күрдең, алачык кебек бер нәрсә. Тик безгә
Мәгъшия апаның ике бүлмәле шул алачыгы дөһьяның иң якты, иң
жылы почмагынан да яхшырак тоелды. Монда яшәүче кешеләренң бер-
берсенә инсафлы мөнәсәбәте, өй хужасының киң күңеллелеге, бүлмәлә-
ренң чиста, жылы булуы безне сокландыра иде. Мин нәкъ шул елларда
кешенң яшәү рәхәте мадда түгеллегенә инанганмын. Барысы да кү-
ңелдә. Күңеле тар, саран кеше, күпме алтын-көмеш жыйса да, нинди
генә ташпулатларда яшәсә дә, чын байлыкны, чын рәхәтне татый ал-
мый китәчәк. Аңа барыбер нидер житмәячәк һәм ул үзен кыерсытылган,
хәерче, бәхетсез итеп тоячак.

Безнең Мәгъшия апа бер ипи алып кайтса, безнең бөтен тыкрыкта
зур бәйрәм була торган иде. Кичке чәйдә һәрберебез алдына өстенә
маргарин ягылган берәр (!) телем ипи куела. Әни, бичара, уңайсызла-
на: «Бу изгелекләренңе ничекләр итеп кайтарып бетерермен?» — ди.
Өй хужасының йөзе кояштай балкый:

— Алай бурыч биреш уйнамыйк! — ди. — Тәмләп ашагыз! Ризык
тәмен, табын ямен жибәрмик! Бүгөн — миндә, иртәгә — синдә. Дөһья бу.

Әнине эшкә дә урнаштырган иде ул. Ашамлыктар кибетенә жыеш-
тыручы итеп. Ризык якларыбыз тәмам рәтләнеп киткән иде. Тик мон-
дый тыныч, рәхәт көннәр озакка бармады, әни авырып егылды. Чирле
кешегә ашамлыктар кибетендә эшләргә ярамый да икән. Әни бөтенләй,
күзгә күренеп сыза иде. Сызарсың да. Уйлап кара: үзе янь-янь тол кал-
ган, аннан, жиңел генә уйлап, авылынан мәңгегә аерылган. Әле шул хә-
лендә дә мине кайгыртты. «Әтиң белән икәүләшеп хыяллана идек, кы-
зым: үзебезгә уку эләкмәде, бу баланы укытып, зур кеше итәбез, ди тор-
ган идек.» Киреләнен, аз гына йлаулана башласам, гел шул сүзләрен
кабатлый, аннары мин ирексездән китаплар укырга мәжбүр була идем.
Әти рәнжеп ятадыр кебек тоела, оят.

Каникуллардан түшкә-түшкә каз күтәрәп килгәндә, Мәгъшия апа
белән ничек көн итеп ятуым турында сезнең кайсыгыз уйлап карады
икән? Ул көннәр исемә тошса, хәзер дә каз тәне чыга. Бик кечкенә-
дән: «Миңа укырга кирәк!» — дигән бурыч басымын тоеп яшәү генә
коткара килгәндер. Югыйсә урта мәктәбен үк ташлап: «Үз тамагымны
үзем туйдырыйм!» — дип, башка юлдан китәргә мөмкин иде. Әнием
мин бишенче класста чакта ук дөһьядан кичте бит.

Син, Гәлләрия, уйнаган кебек яшәргә өйрәнгәнсең. Кияүгә дә, сүз
кушар кеше кирәк, дип чыккансың. Уйлап кара: син бит монда баш-
ка берәүнең дә язмышын үз жаваплылыгыңа аласың. Рүзәлгә «сүз ку-
шар кеше» генә түгел, тормышны бергәләп тарта торган хатын ки-
рәктер?

Юк, минем бу сүзләремне гаепләү төсендә кабул итмә, мин моны
дөһья хәлләренә икебезнең ике төрле каравын аңлатыр өчен язам.

Эшемнән зарланмыйм. Язганнарымны укуыңа рәхмәт. Тырышам
инде. Әле июнь аенда гына Себер якларына — Өркет өлкәсенә барып

кайттым. Унбиш көн яшәдем. Яңа дөнья ачкандай булдым. Мин Себерне бөтенләй белмәгәнмен икән. Иң гажәпләндергәне — урманнар! Хәер, алай дисәм, елгалары үпкәләр төслә. Үтә күренмәле саф сулы елгалар, бездәге язгы шырлавыклар кебек, ашыга-ашыга ага. Алар бит тау башларындагы мәңгелек бозлардан башлана. Ул андагы балыклар! Урманы биниһая дәү чытырманлык кебек. Гасыр бус шул килеш үскән дә үскән, картайган агачлар череп егылганнар. Карагайлар, эрбетләр... Кырыгар метрлы алар. Сирәк-мирәк очрый торган аланнарындагы чәчәкләргә күрсәң?!

Ике кичемне аучылар өендә үткәрдем. Һай, ул төннәргәң серделеге! Сиз аңлатырдай сүзләр кайдан табарга?! Мәгълүм бер сәгатәтә кошлар сайрага тотына. Алары тынып өлгерми — вак жәңлекләр шыбырдаша башлый. Ул да түгел — бөтен тирәлек манма чыкка чума. Дөм караңгы. Без учак тирәсендә утырабыз. Мәнә сиз кар-буранлы, салкын Себер! Мин быелгы язны ике мәртәбә кичердем. Себер язы шул июньгәрдә була икән бит!

Картлар белән үзем күргәннәр турында сөйләшкән идем, кул ғына селтилә:

— И-и, бала! Себермени бу?! — диләр. — Юк инде, бетте инде ул чын Себер. Бетерделәр. Үзәктән күп килделәр. Бөтенесе — аучы. Кирәксә дә, кирәкмәсә дә аталар. Чәшкене куркытып качырдылар, тиен дә бик аз калды...

Урман кисүчеләргәң эш белән танышырга барган идем. Безнең якташлар да күп анда. Тик табигать белән бигрәк шәфкатсез кыланалар шул. Урман, печән чапкан кебек, тоташтан кырып, бетереп барыла. Андый озын, киң печән пакусын да күргән юк иде. Тик иң аянычы — мең-миллион торырлык шул байлык, вакытында тиешле урынына илтеп житкөрмичә, кискән жирендә үк чери, яраксызга чыга икән.

Кешенең мондый урынсыз шәфкатсезлеген табигать үзенчә «бәяли». Мин монда яшәгән көнгәрдә дә коточкыч хәл булды: агач тарттырып йөрүче бер егет машинасы-ни белән сазлыкка батты. Җир йотты, диделәр. Борынгыларының, кайгы кайгыга охшамас, дигән сүzlәргә хак икән. Һәлак булган егетнең сөйгән кызы елй: «И-и, ник, үле гәүдәң генә булса да, каршыңда түгел сәң? — ди. — Үзем юар идем, гүргәңдә-рер идем, каберен өстендә чәчәкләр үстерер идем...»

Якташларыбызның эш үрнәге турында ғына язармын, дип барган идем, уйлана торгач, бу урман кисүнең Җир өчен хәвефле якларын да сыйдырмакчы булдым. Тик... басылып чыкканчы, язылганнарның шәүләсе генә калды ла!

Мине җавап язмавым өчен битәrlәгәнсең. Дөресен әйтим: үземә дә кыен. Миңа бит синең белән «сөйләшү» тагын да тансыграк. Язардай, синнән сорардай сүzlәрем күкрәгемә тулып, ташып чыгарга житешә. Шул хәлдә дә дөшми ятуымның сәбәбен Рүзәлдән сора. Шуннан артыгын мин әйтә алмыйм. Миңа, сезнең арага кереп, кача-поса хат алышу килешми. Яратмыйм мин андый хәрәм эшләрне. Ир белән хатын арасына кергәнчә, пычак белән пычак арасына керүең хәерлерәк. Мәнә шул, гөлкәем.

Хуш. Кәшифә».

«Кәшифә, карале, син эчкерле икәнсең бит, ә?! Әллә кайчан булган-беткән нәрсәләргәң яңартып, Гөлләриядән сорап ятасың икән: янәсә, Рүзәл рөхсәт итәме-юкмы? Нинди икеләнү булырга мөмкин? Әллә мине феодал дип белдәңме? Теге чактагы күргән-белгәннәргәңне оныт та — вәссәлам! Син бит туй алдынан барын да шәп-шәрә итеп язган идең. Карале, сер булып калсын инде ул яшьлек хаталары, ә?! Нигә мине оялтырга? Аннары, тирәннәрәк уйлап карасаң, теге кыз баланы «бәлә»дән коткару рычагы синең кулда иде бит. Хәзер генә барын да Рүзәлгә сылтау гадәл булмас ул. Ярый, ярый, мин бәхәсләшмим. Гаепләр, рәхәтләнәп гаеплә мине, тик соңыннан оныт! Яме? Әйдә, ваклан».

мыйк! Минем «карчык»ка да бер ярдәм күрсәт инде син, ә?! Хәзер Мәгъшия апаның танышлары гына түгел, республиканың бөтен түрләре синең кулда. Казандагы журналистларның әлемтәләрен беләм мин: министрларны утлы табага бастыралар. Шәп эшкә эләтсң!

Мине мондагы училищегә утырттылар. Авыл хужалыгы өчен белгечләр әзерлибез. Ха-ха-ха, көлеп үләрсең! Ул «белгеч» дигәнең тракторчы да шофер инде. Авыл мәктәпләрендә сизгез класстан ары китә алмаган балалар жыела. Мин — шуларга баш тәрбияче. Кайчак укытып та алгалыйм. Акчасы шәп төшә! Һәркемнең үз куанычы. Колхоз-совхозларны да үз кулыбызда тотарбыз. Бу якларга килеп чыгарга уйласаң, зуррак сумка алып кил, ит, май тутырып жибәрергә була.

Ярый. Килештек, яме?! Син — миңа, мин — сиңа. Дөньяда шунсыз яшәп булмый. Кул — кулны, ике кул битне юа, бедденме, сабакташ!

Хуш. Рүзәл.

«Гөлләрия-акыллым!

Иреңнән хат алдым. Ошамады аның сүзләре. Бик аптырашта калдым. Барыбыз да бер үк программалы мәктәпләрдә, бер үк вузда укыдык, ниңә шул кадәр төрлө-төрлө уйларга өйрәнгәнбез? Сине дә һич аңлап житкерә алмыйм кебек. Рүзәлине үтәдән-үтә күрәм, шуңа да сезнең бер бөтен булып яшәвегезнең очына чыга алмыйм. Икенең берсе генә булырга мөмкин: син я бик беркатлы, я артык дәрәжәдә икейөзлеләнәсең.

Бер башлагач, барысын да өйтим инде. Себергә командировкага барган жиремдә, һич уйламаганда, гажәп бер очрашуга тап булдым. Новосибирск аэропортында. Дөньяның киңлегенә, шул ук вакытта ифрат тар икәнлегенә ничек исең китмәсен! Уйлап кара инде: ул аэропорт, ачуым килмәгәе, кайбер болыннан да киңрәк. Юлдашларның берсен-берсе югалтуы бик ихтимал монда. Менә шул дәрәжәдә киңлектә, меңнәрчә кешеләрнең ыгы-зыгысы эчендә каршыма, беләсеңме, кем килеп басты? Мәхмүт! Группабизның күз өстендәге кашы, бөтен кызларны сөкләндиргән егет. Күрсәң, егылыплар китә иден: ул аның гәүдәсе! Ул йөз! Кыяфәте тәмам житлеккән ир-егетке кебек коеп куйган. Дулкын-дулкын коңгырт чәч, кие сакал-мыек, шулар эченнән өздереп караучы якты күзләр, тирә-юньне балкытып елмаючы иреннәр, тип-тигез тел-зеләп киткән тешләре... Я, ничек, күз алдыңа китерә аласыңмы? Ә-ә, юк, әле мин аның өсте-башы турында өйтмәгәнмен. Көз төсле куртканың изүеннән саф кар кебек ап-ак свитер күренеп тора: курткасы төсле чалбарның балак очын ап-ак оекбашларның озын кунычына бөрөп тыккан; иң өстенә мең кесәле озын баулы сумка асқан. Барысы да диярлек бертөрлө плащ кигән гомум масса арасында ул әллә каян күзгә ташлана. Куба егетләренә охшап калган. Шул кыяфәтендә каршыма килеп тә басты, бөтен аэропортны яңгыратып:

— Бәрәкәт! Ни күрәм?! Жәмәгать, Кәшифә ич бу! Безнең Кәшифә! — дип ярып та салды.

Башкаларының өзлексез гүелдәүгә әйләнгән тавышлары да, репродуктордан ишетелеп торучы белдерүләр дә, ишек-тәрәзәләрдән агылып керүче гөрелтеләр дә тынып калды, кебек. Әйтерсең лә, без киң болында икәүдән-икәү, әйтерсең лә, безнең очрашудан да мөһимрәк нәрсә бу дөньяда гомумән дә юк һәм булмайчак. Мин дә дөньямны онытканмын:

— Пәрәмәч! Мәхмүт бит бу! Менә сиңа кирәк булса! Үзәбезнең Татарстанда елга бер күрешә алмаганны, самолет көтөп иргән минутлар арасында очрашырга кирәк бит, ә! — дип шәрран ярам икән.

Минем икенче самолетка күчешем генә иде бит ул. Иркутскидан Казанга туры очучы самолет булмады да Новосибирскига киттем. Ике сәгәттән Казан самолетына утырырга тиеш идек. Һич уйламаганда күрешү шатлыгы һәм сөйләшеп туймас борын аерылышырга туры киләчәкне сиземләү икебезне дә ашыктыра, каушата. Бер-беребезне бүлдәрәбез, сораулар яудырабыз, аннары, сүзәбезнең очын югалтып, сәбәпсез-сизсез, тирә-юньне яңгыратып, көләргә тотынабыз.

Бераздан, сабырлана төшеп, як-ягыбызга карасак, якташлар жыелган. Сәер киёмле, пумала баш егет белән минем татарча гәп кору аларга кызык тоелган, күрәсең. Минем кияфәт тә гадиләрдән түгел: юлга гел джинсы чалбар, свитер, куртка киеп чыгам. Аякта кыска кунычлы итек. Чәчем солы көлтәседәй, аксыл-сары, күзләрем зәңгәр булганга, күпләр минем татарлыгыма шикләнеп карый. Монда бигрәк тә алтыраганнар: Куба кешесе кебек берәү ап-ак чырайлы, кечкенә генә кыз белән татарча сөйләшепме-сөйләшә!

— Нинди жыллар ташлады сине кар-буранлы бу якларга? — ди Мәхмүт.

— Ә-ә, алай икән, «кар-буранлы» дигән булып, дөньяның иң гүзәл тарафында үзегез генә ләззәтләнеп ятмакчы икәнсез, белдем инде мин! Үзем килмәсәм, Себер урманнарының, шаулы елгаларының ни икәнен күрми үләм икән! — дим.

— Әле мин кайтып сөйләсәм, ышанмас идегез, — Себерне мактавымнан Мәхмүтнең башы күккә тия язды. — Сиңа да ошадымы? Гөлләриямә дә ошайчак ул, әйеме?

Ачкан авызымны яба алмый калдым. Тиз генә барын да әйтеп салырга кирәк иде. Синең кияүгә чыгуыңны да, кияүңе Рүзәл икәнлеген дә, инде сине бервакытта да алып китеп булмайчагын да тезеп чыгарга да шуның белән барысына да нокта куярга... өлгөрмәдем. Сезнең күңелләрегез түрәндә әллә кайчаннан бирле, жылы көннәр житүен көтеп яткан боре кебек, һаман ачылып китә алмаган хисләрегезнең чарасызлыгын тою телсез итте мине. Күзләремне шарландырып, авызымны ачып тик торам икән. Авыр хәлдән тирә-юньгә жыелган кешеләр коткарды. Берсе жиңемнән тартты:

— Карале! — дип, татарча сорап куйды. — Самолет тоткарланмасы? Томан.

Икенчесе:

— Син, агайне, Татарстанныкымы, әллә Себер егетеме? — дип, Мәхмүтне кымтырыклы башлады.

Якташлар белән дә гөрләште. Аннары Мәхмүт мине житәкләп:

— Әйдәле, сиңа гына әйтәсе сүз бар. — дип мине читкә алып китте.

Жанымны сиңа бәйлә сораулар көйдерде: ни дияргә? Ялганлыймы?

Аһ, ник кенә беләм икән мин хәлләреңне?

Мәхмүт, бичара, минем кискәтән өнсез калуымны үзенчә аңлаган.

— Кайгырма, мондагы томанга карап тормый бу самолетлар. — ди. — Кассиры да, диспетчеры да үзебезнең кеше. Берсе хәтта минем райондаш, Чирмешәннеке. Кайсы рейска кирәксә, шуңа билет юллап бирәм.

— Билетым бар, Мәхмүт. — Сәгатемә күз салдым. — Күп калмый инде.

— И-их! Кайчан гына, гөр килеп, иркенләп бер сөйләшә алабыз соң без? — Инде ул күңелсезләнеп калды. — Ни хикмәт: иң кирәкле кешеләр белән туйганчы сөйләшәргә генә дә жай чыгарып булмый.

Мин сүзем шулай шомга гына башка юнәлешкә кереп китүенә өметләнмәгән идем. Синең исем телгә килеп керә күрмәсен, дип теләм. Тик, бер сулу алып куюга, Мәхмүт үзенең кенә кайтып төште.

— Бер айдан жәйге алым башлана, туп-туры Гөлләриям янына очам! Хайраннарга калсын әле! — ди.

Уйлап кара: мин шунда да белмәмешкә салышып кала алмый идем бит инде.

— Тукта әле, Мәхмүт! — дип, ипләп кенә сезнең хәлләргә аңлата башладым. — Биш ел буге хәбәрсез яшәдең дә, хәзер генә туры янына ук кайтып төшсәң, ничегрәк булыр соң ул?

— Башта гөрләттереп туй ясыйбыз, аннары сәфәр чыгабыз. Мин Кара дингез буена ике путевка сорап гариза яздым. Бездә проблема түгел, бирәләр аны.

— Гөлләрия сиңа чыкмаса? Ялга китеп барган булса, яки?..

— Нәрсә, «яки», нәрсә, «яки»?! Сөз кызларның шул булып инде — гомер эчендә бер кызык ясым, дип төвәккәлләсәң, әллә ниләр уйларга тотынасыз.

— Соң, Мәхмүт, биш ел эчендә бер хат кисәге дә салмаган егетне кем көтөп торсын?

— Гөлләрия, сиңең кебек, агачтай катыш калган түгел ул, — ди. — Синиң күзләренә берәр игътибар иттең микән? Ул бит — табигатьнен сабые. Тумышынан. Үзгәрә-нитә торган жан түгел ул. Минә генә ярата. Андый кыз барын да сүзсез аңлый, Хис белән. Хисләр барында, сүзләргә урын юк.

Тагын мин гаеплдер, мөгаен. «Синиң кебек, агачтай» дигәнә йөрәккә кадалдымы, белмим. Артыгына түзә алмадым инде.

— Минем кебек «агач»лар, бәлки, көткән дә булып иде әле, — дидем. — Гөлләрия кебек ашкынулы жаннар, сиңең кебек һавалы егетләргә үч итеп, әллә ниләр кылып ташлый. Мин Гөлләрияне кияүдә дип ишеттем.

Мәхмүтне жен алмаштыргандай булды. Ачылып китүемә үкенә дә башладым. Ни пычагыма, Себергә килеп, сезнең иң чотерекле мәсәләне чишеп йөрергә иде соң миңа?! Ник барысы өчен дә мин өзгәләнем? Ник бу язмыш берәүләргә барын да жайлап куя да, ник минә генә дөрлөгән утларга сала? Күп очракта кулынан ике тиенлек эш чыкмас-тайлар рәхәтгә йөзә. Ай, ул чакта Мәхмүтнең ниләр кыланын күрсәң! Нинди сүзләр кычкыруын ишетсәң! Дулады, дулады да:

— Үз күзләрәң белән күрдөңме, әйт! — дип, иңбашларымнан элөктереп алып, талкый башлады.

— Юк, юк, — дидем. Үтерә дип торам. — Күрмәдем. Барганым юк.

Синиң чакыру алганымны да әйтергә батырчылыгым житмәде. Мәхмүт хәбәрне хатын-кызың белер-белмәс такылдан йөрүенән таралган гайбәт итеп кенә аңлады. Менә шул. Көтмәгәндә-уйламаганда мин сезнең мөнәсәбәтләрне болгатып ташладым. Бик күңелсез булып калды. Әле тагын ахырлары ничек бетәр?

Боларны ник язам инде, дисеңме? Ул чыгырыннан чыккан тиле гашыйк тул-туры сезнең якка кайтып төшәргә дә күп сорамас. Аң бул! Алдыңны-артыңны карап йөр! Рүзәләң дә сиздерерсез, бәлки. Икегез дә жаваплы эшләрдә, асыл халкы алдында адәм көлкесенә калмагыз тагын. Журналистка Гөлләрия Гайсина өчен ике татар сугышкан, дип, мәсхәрә-гезне Мәскәүгә житкерерләр.

Йомышың бик сәер, ахры. Нәрсә аны тартып-сузып торасың. Яз да жибер. Куддан кирерлек икән, ярдәм итәрмен. Көшифә».

«Көшифә, серле китапкаем, исән-сау гынамы?

Шәп тә кеше инде син. Ник, дисеңме? Дөнья бәясә хатлар яза-сың — шуның өчен! Мин аларны, сабий чакта «Су анасы»н укыган кебек, әсәрләнеп укыйм. Гел янымда йөртәм. Эчәм пошкан саен, алам да, тагын укыйм, тагын, тагын. Себерне гизеп йөрүләңгә кызыгып, көн-лөшөн үлөләр яздым. Әй яратам да инде юл йөрергә. Сөзәм дигән сыерга ходай мөгез бирмәгән. Син, еракка командировка алып, дөртлөндергеч яки жанны тетрәтердәй язмалар чыгарган саен, мин дә, калай әтәч кебек, жипшенә башлыйм. Районыбызның тиресенә укра булып оялаган мәсәләләрне күтөрергә, еллар буге каешланып беткән бюрократ абыйларның кырга сыймас кыланышларын тәнкыйтьләргә алынам. Газетабыз неси теле чаклы гына. Мин, аны-моны чамаламыйча, Идел буге мәкалә язып атам. Рүзәлгә укыйм, ул да хулагандай итә. Кош тоткандай китәм редакциягә. Тапшырам. Бераздан «Көжәнең туры сойләме» үз кабинетына чакырта. Яныма кереп түгел, телефоннан. Адәм көлкесе, ярты метр арадагы ишеккә кагылмый, телефон санныры жыен утыра. Хәер, шулай да иһраф итмәсә, гомерен ничек уздырып бетерсен соң ул, үзенәң «бөек начальник» икәнлеген ничек күрсәтсен?! Бүлмәсенә килеп кәргәндә мин

аның ни әйтәсен ап-ачык белеп торам:

— Кара инде, ә?! Ник аз ғына чама белмисең соң син? Ул кешегә ничек тел тидертим мин? Бу мәкаләне кая сыйдырыйм?!

— Берничә санга бирергә була ич! — Мин башны жүлөргә салам. Әй китә агаем кызыл, әй китә тезеп! Мин кыскартырга да ризалашам, теге түрәне мыскыл иткән юлларымны сызарга да мөмкин икәннен әйтәм. Юк, азактан мәкаләне ничек тә бастырып булмаслыгы ачыклана. Әле каурыйлары да ачылып бетмәгән канатларым шул рәвешле төмам ботарланып бетә инде.

Аның каравы, үз бүлмәбездә рәхәтләнеп отәчләнәм: янәсе, мин күпме тырышканмын! Әнә нинди һәйбәт чагыштырулар тапканмын! Ә дәлилләрем нинди көчле! Ю-ук, мин бу мәкаләне болай ғына калдырмайым, мин — дипломлы журналист лабаса, көрәшәчәкмен, мин, мин... Казанга житәчәкмен! Беләм: килер бер вакыт, мондый «Кәҗәнәң туры сөйләмә» кебек туң күчән редакторларны себереп түгәрләр, журналистларның һәр теләген матбугатта чыгарырга мөмкинлек туар!

Арадан берәү мине туктатырга тели:

— Сабыр ит, Гөлләрия! — ди. — Берәз төзәткәлә дә кабаттан керт! Оныткан була ул, үткәрәп тә жиберә. Салшы ягына салам кыстырсаң да ярый. Әйт: менә бу мәкаләне сезнең кыйммәтле киңәшләрегезне тотып язган идем, ничегрәк чыкты икән, белмим инде, үзегез карап карагыз!

Аннаң соң тагын бер күтәрелеп алам:

— Ю-ук! Мин андыйлардан түгел. Сез йөрегез аның алдында койрык болган. Мин аны кызган табага бастырам әле!

Сүзгә түр почмакта утыручы карт журналистыбыз кушыла:

— Тимә, сеңел! — ди. — Чирле кеше бит ул. Шаярып кына кагылырсың, барып төртелер бавырына, агып чыгар үт суы. Алла сакласын, ничек котылырга белмәсәң!

Ул апа безнең гел шулай читләтеп сөйли, ни әйтергә теләгәннен тиз генә аңларлык түгел. Уйлый башлайсың, җавап таба алмыйсың, шул арада тынычланып та куясың.

Шулай да эшем кызыклы минем, Кәшифә. Яратам. Кешеләренә кайгы-хәсрәтенә, мәшәкатенә иң яқын торган кеше без. Алар өчен җаваплылык тоясың да ялгыш адымнарда саклануырга өйрәнәсең, әйеме? Сиңа йомышым төшүдә дә авыл кешеләренә гыйбрәтле язмышы сәбәпче.

Беләсәңме: без бит Рүзәл белән әле дә язылышмаган. Мин, жүләр, аның ни икәннен белмәгәнмен. Уемча, ир белән хатынның язылышу-язылышмавы, мең дә бер ясалмалыкның нәүбәттәгесә кебек, бер тиенгә кирәкмәс шөгыль иде. Беркөнне редакциягә килгән бер хатынның аңарын тикшереп йөрдәм. Ерактагы авыл. Биш балалы хатын илләдән үк пенсиягә чыгарга тели. Хезмәт кенәгәсендә бары да төртинтә, тик балаларының үзенеке икәнлеген раслаучы көгәзе юк. Башта мин дә берни аңламый тордым. «Бәй, аны ничек раслайсың инде?» — дип уйлыйм. Баксаң, аның бердәнбер дәлиле — көгәз икән. Никахлашу турындагы таныклык. Бу гайләдә аны алдан кирәксенмәгәннәр, туй сыман нәрсә ясаганнар, әни карчыклары никах укуыткан да — вәссәлам. Утыз ел үткән. Балаларының кайберләре авылдан китеп үк барган инде.

Социаль-тәэминат бүлегендә үзем өчен дә гыйбрәтле мәгълүматлар биреп чыгардылар. Юридик яктан бигрәк надан икәнбез инде. Юри шулай тәрбияләгәннәр диярсең, валлаһи. Әллә кай жәһәннәмдәге илләрен безнең эрага кадәрге тарихларын өйрәнәбез, көн итәрлек гыйлем ала алмыйча чыгабыз. Әлегә хатынга ярдәм итә-итә хатын-кызлар, һичшиксез, белергә тиешле әллә нинди законнарны өйрәнәм. Закон кагыйдәсе турында жентекләп уйданган идем — егылып китә яздым: үзем дә никахсыз яшәп ятам икән ләбаса. Балам туар. Кемиксе? — дин сорарлар. Йөрерменме намусыма көгәз битлек эзләп?!

Ул көнне эштан алда ук чыгып киттем. Әй ашыгам. Каенана өйдә юк иде. Рүзәл түрдәге диванга кырын яткан. Ашъяулык зурлыгы газе-

та укый — йөзен күрерлек түгел. Ачуланып ябыштым тегең:

— Карале, син мине, песиём-песиём иттереп, өгезгә чакырып алып кайттың да рәхәткә тиендең! — дим. — Синең күңел булсын дип тырыша-тырыша корсагым борыныма житте. Кая ул безнең никахлашу кәгазе? Законсыз, зиначылар кебек, яшәп ятабыз икән ич без!

Күзе маңгаена менде «йомраным»ның. Бите очлырак булганга, яратып, «йомраным» дип йөртәм мин аны. Сикереп торды. Газетасын ташлады. Мине, тартып алып, үз янына, диванга ябыштырып куйды.

— Бу нинди каударлану? — ди. — Кем котыртып өлгерде әле, тагын шул Кәшифәме? Әйт, тәтием, судка бирәм мин аны!

Бер сүзенәң дә дәрәс түгеллеген ишетеп тору миңа бик кызык тоелды. Көпел жибәрдем дә теге хатын язмышын сөйләп бирдем. Ул да көлгәндәй итене:

— Ә-әй, шул гына икән, — диде. — Бер дә юкка борчыласың. Сиңа пенсия юлларга иртә әле. Аннары безгә биш баланың кирәге дә юк, шулай бит? Әйдә, бу урынсыз тавышлануны булмаганга исәплик, яме?

— Исәпләвен исәпләрбез, — дидем. — Тик, әйдә, хәзер үк, авыл Советы эшен бетергәнчә, барып таныклык алып кайтыйк!

Шуннан соң ул кызарга тотынды. Имештер, мин аңа ышанмыйм, димәк, яратмыйм, ә яратуны, имеш, кәгазь ярдәмдә генә булдыра алмыйсың аны... Бик озак дулады бу. Эчтән генә рәхәтлек кичереп утырам. «Әһә, мәйтәм, чыннан да бу мине ярата икән. Чөнки, чыннан да, хисне кәгазьгә теркәүнең ни пычагыма кирәге бар инде?! Бигрәк сәер закон».

Әмма никах таныклығының кирәклегә миңмә кадалган иде инде. Шул кәгазь кисәгенең юклығы аркасында әллә нинди бөһтан-бәләләргә тартыган хатыннарың язмышын сөйләделәр миңа. «Йомраным»ның күзен ачтырмадым: «Әйдә, киттек! Язылышыйк!» дип, өзмәдем дә, куймадым да. Ул киреләнә дә киреләнә. Азактан: «Ярар, — дидем. — Баланы үз фамилиямә яздырымын, әтисез ул, — диярмен».

Ниһаять, Рүзәл дә ризалашты, тик, туге узган — туны тузган, дигәндәй, безнең хәзер монда язылышып йөрү халык алдында оятка калдырып кебек. Моңарчы язылышмыйча яшәвебезне берәү дә белми иде. Мин, житмәсә, район хатын-кызларына акыл сатып, «язылышмыйча яшәү — жинаять» дигән сыманрак мәкалә дә чыгардым. Шулардан соң район ЗАГСына ни йөз белән бармак кирәк?! «Әһә, кешегә акыл өйрәтә, үзе бер дә язылышуларын көтөп тормаган әле!» — диярләр кебек.

Иде шәт үтенечемне үзәң дә аңлагансың, Кәшифә. Безнең уебызча, Казан ЗАГСларында синең үз кешеләрең бар, әйеме? Әр-яңа баштан да таныша аласың. Бөтенесен алдан әзерләп, безгә хәбәр итәрсен, көненә генә барып килер идек. Бу планны Рүзәл корды. Мин, мөгәссез сыер кебек, алдын-артын уйламыйча, үз Советыбызга барырга да күп сорамаз идем, азактан ни буласын белгән юк ич, Кәшифәкәем. Рүзәл кат-кат төшендерде. Сиңа язарга да ул кушты. Ул сиңа бик ышана, сине бик көчләгә саный.

Хатыңны яки хәтта телеграмманы көтәбез. Гөлләрия».

«Кәшифә туганкай!

Хатыңның сиңа салган хатын беләм мин. Әйтсәм әйтим инде, Гөлләрия ифрат беркатлы, сабий баладай саф күңелле жан. Сумкасына күз төшергән идем, сиңа адресланган хат бар. Аның сыер саварга чыгып китүен көтөп тордым да күз йөрттем. Гажәпләнем: бу — ир белән хатын мөнәсәбәтенең ифрат кызыклы бер ягы. Шуларсыз бербереңне ничек аңлап бетерер идең?! Үзәң дә сизәсездер: Гөлләрия миңа кияүгә чыгуына үкенми, киресенчә, бик канәгать ул. Мин дә аңар бәхет кенә теләм.

Инде бу никах таныклығы мәсьәләсә болайрак. Әй, нәрәә уңайсызланам, беләсез ич: мин бит инде бер мәртәбә өйләнгән идем. Ашысы һич теләмәгәнчә, язылышулы, таныктыклы будды. Мәжбүр иттеләр. Бу-

сында, киресенчә, язылышмыйча гына яшәп киттек. Табигатем йомшак шул: хатын-кызлар теләгенә һич каршы тора алмыйм. Тегесе, үзең дә күрдең, томшыгының сарысы да китмәгән сабий иде. Аны ничек рәнжетим?! «Никахсыз бала тапкан», исемен ул ничек күтәрә алсын?! Аңа барыннан да бигрәк шул исем, ирле хатын, дигән сүз кирәк иде. Гөлләрия әнә, аны моны уйлап тормастан, сабырсызланды. Беренче хатыным турында сорамады, мин әйтмәдем. Син язганда, соңрак иде шул, аны Гөлләриягә күрсәтергә батырчылык итмәдем, юаш бит мин.

Менә хәзер кечтеки генә бер мәсьәлә килеп чыкты. Хатын әйтә «Әйдә, язылышыйк!» — ди. Мин каршы түгел. Заманның ясалмалыгынан котылырмын, димә икән ул. Бер карасаң, пәси теле чаклы кәгазь белән генә гайләне тотып торып буламы инде?! Юк, мин каршы түгел. Тик, беләсең, син — барысына да бердәнбер шаһит, мин бит бер тапкыр өйләнгән, язылышкан инде. Ә хәзергә законнар безгә ике хатынлы тормыш корырга рөхсәт итми. Паспортта андый урын юк. Булсын иде ул бер графа: беренче хатыны — фәлән, икенчесе — төгән, өченчесе... Ә?! Менә хөррият булыр иде ул. Ул чагында сине дә алтын хәрәфләр белән паспортта яздрып куяр идем. Валлаһи, билләһи!

Менә шул, Кәшифә туганкай. Беренче никахым шул килеш тора. Дөрес, теге «бала» үзе китеп барды, күңеле мине кабул итмәде...

Уйлап-уйлап торам да бер хәлем сәер тоела башлый: ни өчен соң әле синең адда гел-гел акланам?! Хатыным да белмәгән серләремне сина сөйлим. Син дә моның кадерен белергә, мине югары баяләргә һәм ярдәм итәргә тиешсән!

Гөлләрия хатына ничек җавап бирергә уйлыйсың? Ул бит берни дә белми һәм белергә тиеш тә түгел. Аңла, бик ныгытып аңла моны! Әгәр серемне Гөлләриягә чишсәң, мәңге кичермәм. Рүзәл — дошманнарын гафу итүче бичара жан түгел, бел шуны! Җир астыннан эзләп табармын, ник туганыңа үкендерермен. Усаллыкка китсә, миннән шәфкать көтмә! Бел: бу — куркыту гына түгел, дусларча кисәтү. Күрәсемне: беренче адымны ничек атлау хокукы сиңа бирелгән. Гөлләрияне язылышу фикереннән ваз кичерергә кирәк. Башка чараң юклығын сизеп торам, тик котылду әмәлен ничек табуыңны гына белмим. Анысы инде — синең эш, шулаймы, дустым?!

Рүзәл.

«Гөлләрия, Рүзәл! Сәлам сезгә! Изге теләкләремне кабул итегез!

Мин бу юлы, читләтеп-нитеп тормастан, сезгә карата булган борчулы фикерләремне ачыктан-ачык әйтеп язарга хәл кылдым. Әллә ни тирән-гә кереп тә тормыйм. Болай: сез, зинһар өчен, үзегезнең әллә нинди, баш житмәстәй буталчык мөнәсәбәтләрегезгә болгатмагыз мине. Ялалыз жан мин. Бердәнбер таянычым да, мактанычым да, бөтен байлыгым да — яраткан эшем. Ул — минем гомерлегем. Аңа ирешү өчен яшлы тырыштым. Хәзергә урынга тиенгәнче сизгә ел (укуыңда да, сездән яшерә-яшерә, эшләп йөрдәм бит мин) машинкада утырдым, хәрәф чүпләп, кеше фикерен кәгазьгә төшереп. Билем ката, куллар ойый, башым тубал күк була торган иде. Акча өчен генә түгел. Матбугатка тугрылыгымны житәкчеләр аңласын, миңа игътибар итсеннәр өчен шулай әрсезләндем.

Диплом алып килгәч, хатлар бүлегенә күчерделәр. Ышанып куйдылар, чөнки чыдамлыгымны, будыклылыгымны күрәп тордылар. Газета хақына үземнең теләсә нинди мәнфәгатемнән баш гартырга әзер икәнмен белделәр. Ниһаять, мин — хәбәрче. Күп йөрүм, өзлексез язам. Укучылар да мине аңлады. Бик күп хатлар алам. Тәнкыйть итәргә дә курыкмыйм, әллә нинди ямьсез чытырманлыкларга кереп китәм. Кайберәүләр шул-шулы, ыгы-зыгылы сенсация эзли, мин алай кызыклы тамаша ясар өчен генә, матбугатка тыкшынырга ярамаганлыкны күптән төшенгән инде. Ак кәгазьгә бер өтерне генә дә, аны ник куйганлыгыма өздәреп җавап таба алмастай булсам, төшермим.

Сез шушы тир түгүләремнең бер ягын гына, язганнарым белән рес-

публикада танылуумны гына күрәсез икән. Ялгышасыз. Сез минем хакта, бөтен ишек-капкаларны ачтырырдай көчкә ия, дип уйлыйсыз. Кызыктырырлык фикер, шулай да моның белән мактана алмыйм, чөнки дәрәс түгел. Киресенчә, кулымнан килсә, сезгә генә дә түгел, бөтен укучыларыма, үз мөмкинлегем бик чикләнгән булуын ачып бирер идем. Әйтер идем: әй, туганилар, сез укыган кадәресе — күңелемдәгегең ачмухасы гына, тулы дәрәслекне ачып салырлык гайрәтем юк. Турылыкның юлында мең дә бер киртә ята. Журналист мәңге ут белән су арасында ижат итә. Бер ягында — бары хаклыкны гына таләп итүче халык, икенче якта — катлаулы кагыйдәләр, аларның саклануын тикшереп торучы жикәчеләр. Кичерегез, кайчак миңа сезнең дөп-дәрәс дөгъваларыгызга да күз йомарга, көчлеләр кушуына буйсынырга, гаделлектән тайпылырга да туры килә. Моннан да зур газәп бармы, булырга мөмкинме?! — дияр идем. Гафу итегез, укучыларым, дияр идем, мин дә чигенәм. Акны — кара, дип үк язмасам да, кытыршылыкларны шактый шомартканым, кайберәүләрнең кабахәтлеген күрмәмешкә салышкалаганым бар...

Әле күптән түгел, төзелештә гарипләнгән бер кызың язмышын өйрәндем. Башына бетон плитә төшкән, пенсионер әнисе кулына калган. Үз пенсиясе юк дәрәжәсендә. Ник, дисезме? Чөнки моның гарипләнгән эштәгә бәхәтсезлек итеп теркәмәгәннәр. Жикәчеләрнең кызарасы да, жавап бирәсе дә, бирәк тә социалистик ярышта жиңеләселәре килмәгән. Бәхәтсезлекне көнөндә яшәргәннәр. Кызы өнә кайтарып салганнар, үгетләгәннәр: «Син врачка, өйдә егылдым, дип әйт. «Больничный» өчен борчылма, акчаны кызганмабыз!» — дигәннәр. Кыз, бичара, нишләсен, «бригада премиясез кала бит», дип уйлаган да күнгән.

— Мин генә түгел, бөтенесе шулай итә,— ди.— Үлем-житемне дә яшерәләр әле...

Тикшерергә тотындым. Эшкә килде, дип билгеләнүчеләр арасында өендә савыгып ятучылар, чыннан да, бар икән. Кайсының кулы киселгән, кайсының тезе каерылган. Мин газетадан булгач, төзүчеләр, хакыйкать ачылырына ышанып, дөп-дәрәсен сөйләде. Жикәчеләр югалып калды. Бер кочак дәлил — документ туплап профсоюзларның өлкә комитетына киттем. Редакторым да жикәкәндереп торды:

— Ичмасам, шөп бер мәсьәлә күтәрәбез! — дип, сөенеп калды.— Күләмен дә кысмабыз, иркәләп яз!

Профсоюзда эшчеләрне бәхәтсезлектән саклау чараларын тикшерүче махсус кеше бар. Зур ук хак алып утыра. Документларны күргәч: «Аһ!» — итте. Төзелешкә үзенең дә барып кайтачагын әйтте, шуңа кадәр хәбәрне газетада чыгармый торуны үтенде.

— Балки, мин дә сезнең белән йөрермен? — дим.

— Юк, юк, сез, күрәм, бик жентекләп өйрәнгәнсез, мәшәкәтләнмәгез,— ди.

Бөтен барлыгым тантана кичерде. Үземне нинди генә каһарманирга тиңләп бетермәдем. Бу бит ил күләмендәгә ачыш, дим. Мәскәү журналистлары да күтәрмәгән четерекле мәсьәлә. Ә аның һәр жирдә тамыр жибәргәнлегенә ап-ачык. Менә шуны, меңнәрчә кешеләр иминлеген саклар өчен, мин фашист итеп чыгачакмын! Русчага да төржемә иттерәм, Мәскәү газетасына да жибәрәм, боерган булса!..

Боермаган булып чыкты шул. Больницада казынуларым да, йөзләрчә кешеләр белән аңлашуларым да, төн йокламый сюжет эзләп, үтемле иттереп язударым да бер тиенсезгә кирәкмәс, гомер әрәм иткәч шөгыл булып калды. Профсоюз әһеленең соңгы сүзен көтөп йөргән көннәремнең берсендә редакторым чакырып алды:

— Я, ничек? — ди.— Төзелештә йөрөп ничә көн югалттың?

Телебезнең нечкәлекләрен аңлап бетерми ул, Мәскәүдә укыган. «Югалттың» сүзен ялгыш кулланды, дип, көлөп жибәрдем.

— Бернинди дә югалту юк, менә дигән мәкалә әзер, әле профсоюз...

— Бөтен язмаларыңны, лзар өчен жыйган материалларыңны да

миңа кертеп бир әле! — ди бу.

Әле анда да шикләнмәдем. Четерекле мәсьәлә булгач, шулай тикшереп карыйдыр, дип уйладым. Бөтен «байлыгымны» — мәкаләм белән бергә куен дәфтәрәмне дә, хәтта магнитлы тасмага язылган җавапларны да редакторга кертеп бирдем. Ул илтифатсыз гына кабул итеп алды да:

— Бу язмаларны син күрмәдең, мин белмәдем. Аңлашылдымы? — диде.

— Ничек?

— Оныт! Юк болар, булмаган да.

Ниһаять, аңыма килдем кебек. Теләм чишелеп китте, редакторыма очып кунардай булып сорау яудырам:

— Аңлатыбрак сөйләгез әле. Мин күпме казындым. Ничә кешене өметләндердем, алар хәзер ярдәм көтә. Сөз бит үзегез дә...

— Була, була ул андый хәлләр. Бу хакта язарга ярамый. Шалтыраттылар.

— Кемнәр? Мин аңа үзем барам, ышандырам. Бу гаделсезлекне фашизмга безнең җәмгыятькә, социалистик идәгә намуслы хезмәткә тап төшерә, тоткан юлыбызның турылыгын шик астына куя. Ленин башлап җибәргән социалистик ярышны адәм көлкесенә әйләндереп калдыра...

— Җитте! — Редакторым торып басты. — Мин дә үпкәли алам бит. Башың бик яшь әле. Мәнә минем кадәр булгач һәм минем урынга утыра алсаң, теләсә нәрсә язарсың. Хәзергә монда мин редактор, барысы өчен дә мин җавап бирәм.

— Гаделсезлек бу. Миңа карата гына булса, сөйләшеп тә тормас идем. Дистәләрчә инвалит. Йөзләрчә тиешсез премия алучы. Мин моны барыбер язам. Мәскәү газетасына.

— Озынга сузмыйк! Бар, утыр, эшлә! Бик күп хатлар җыелган анда...

Сөз мине туктап калган, дисезме? Юк. Кызганыч ки, ул вакытта андый ук акыл юк иде әле миндә. Үз сиксәнәмне генә сиксәнгә санап, яңадан йөрергә тотындым. Хәзер инде эштән соңгы сәгатьләрдә яки төш вакытына туры китереп. Иң әүвәл теге профсоюз «эшлеклесе»нә шалтыраттым. Бу юлы ул да бик коры сөйләште:

— Сөз хаталангансыз, — ди. — Андый фактлар табылмады.

Кабынып китеп, башта йөргән юлларга кабат чыгып киттем. Хәйраннарга калдым. Бөтен документлар юк ителгән, архивларга мине кертмиләр, кешеләрне алмаштырып куйганнар диарсең! Соңгы таянычым санап, иң беренче хәбәр җибәргән кыз янына бардым. Анысы да берни сөйләмәс булган. Инде сабуллашыйм, дигәндә генә, минем бик уңайсыз хәлдә калуымны аңлап, елап җибәрде:

— Нишлим соң? Мин бит жиде ай буге алардан югары хезмәт хакы алып яттым. Премиясеннән дә калдырмадылар. Бик оялттылар. Сөз дә йөрмәгез бүтән! — ди.

— Юк, юк, мин язам, Мәскәүгә язам! — дидем.

— Кирәкми, мин язып бирдем инде, — ди.

— Кемгә? Нәрсә яздың?

— Кем икәннән белмим. Бик матур бер абый килде. Әйтеп торды. Ул ни кушса, шуны яздым.

— Ниләр әйтеп торды соң ул?

— «Өйдә егылдым. Берәз арагы эчкән идем, ял көне иде»...

Гарибем үзенең нинди оятсызлыklar эшләргә мәжбүр ителүеннән гарьләнеп елый калды, мин урамга атылдым. Күңелемә һич аңлатып бирә алмаслык тирән жәрәхәт уелды. Эштән китәргә карар кылдым. Гариза яздым, аңа эштән китүемнең төгәл сәбәпләрен дә теркәдем. Кердем редакторга. Укыды. Йөзеннән кан качты, усалланды:

— Нинди мөгез чыгарырга йөрисең син? — дип кычкырып салды. — «Социаль гаделлек», имеш! Авыл хатыннары кебек, гаделлек эзләп йөри-

сең, ахмак! Акылыңа кил! Моннан китсең, сине кем, кая эшкә уриаштыра? Басылып кына эшлә! Шома темалар да бетмәгән. Яз да яз. Кәләмәң бар, шуңа шөкер ит! Сине урамга сөрөп чыгару миңа берни тормый, үзең турында уйла: ата-аналы, әллә ничә туганнары, «югарыда» танышлары барларга да мондый эшләр гел табылмый. Кемең ярдәм итәр? Ялгыз бит син...

Кызганыч, редакторым хаклы иде. Сөзгә хат язучуларым да ялгыз калган минутларда жанымны кая куярга белми аптыраудан башланды. Тик сез мине үзегезнең генә арада калырга тиешле катлаулы хәлләрдән арындырыгыз, зинһар! Рүзәл! Син хәтта мине күркытмакчы да буласың шикелле. Балалыктан чыкканыбызга да шактый үтте бит инде. Хәзер безгә алай килешми. Кирәкми. Минемчә, андый нәрсәләргә ир белән хатын икәү генә белергә, икесе генә чышәргә тиеш. Мин, редакциядә эшләвемнән файдаланып, законга сыймаган өмәлләр эзләмим. Гаҗәп-дәнем: сез ничек минем турыда шулай уйлы аласыз әле? Гөлләрия! Син бик яхшы беләсәң ич: үз шөхәсе, үз омытышлары сөттән ак, судан пакь булганда гына, журналист башкалардан гаделлек таләп итә ала. Ник сез, икәүләшеп, минем тайгак юлдан китүемне телесез? Бердәнбер байлыгым булган сафлыгымны да югалтсам, яшәвемнең ни кызыгы калыр?

Уф! Яза-яза, аңлата-аңлата арыдым. Соңгы вакытта сәламәтлегем начар. Бу хакта сөзгә генә әйтәм, башка берәүгә дә сиздергәнем юк. Врачларга күренергә дә кыймыйм, әллә ни табарлар кебек. Куркам.

Ярый. Хуш, сау булыгыз. Кәшифә».

«Кәшифә! Күбәләгем! Ачуланма, тагын борчыйм әле мин. Тагын язам. Сиңа ашыга-ашыга ирештерер хәбәрәм дә юк үзе, бу хат минем үзем өчен кирәк. Бушанасым, айнып-аруланып каласым килә. Башымда мең төрле уй, жанымны хәсрәт талый.

Болай, Кәшифә-алтыным! Мин моңарчы канатсыз килеш зәңгәр күкләрдә йөзгәнмен икән. Инде, «лып» итеп, таштай каты жиргә төшөп утырдым. Торып китә аламы-юкмы, белмим. Ярдәм ит! Бир бер киңәш! Хәзер тагын бер сулу алып куям да барысын үз тәртибе белән сөйлим.

Болай. Газетага Кичү авылындагы бер хәл турында фелъетон сымарак нәрсә язган идем. Ике балалы бер ир, хатынына хыянәт итеп, авылдагы яш кызны адаландырган. Кыйссаның ни белән төмәмләнүен чамалыйсың инде: кыз авырга узган, ир күзгә-башка күренми башлаган. Кызың ата-аналары суд юлына басканнар, кызыбызны көчләделәр! — дип, чаң сукканнар. Закон күзлегеннән караганда исә, монда һичнинди көчләү дә юк. Кыз үзе үк: «Миңа берни дә кирәкми, үзем теләгән кешедән бала табасым килә!» — дип, түш киереп йөри.

Мин әллә ни тирәнгә китмәгән дә идем инде. Башка яш кызларга, аларның ата-аналарына гыйбрәт өчен, нәфесен тыя белмәүче ирләрдән сак булырга ишарәләп безаз фәлсәфә куерттым. Кыз балаларга күз-көз булырга кирәклеген дә искәрттем. Әлбәттә, барысының да исем-фамилияләрен үзгәрттем. Тик авыл жирендә моның белән генә вакыйга ияләрен яшерү мөмкин түгел. Хәбәрне шунда ук һәммәсенәң үз исеме белән тараталар, «каһарманнар»ның үзләренә дә көне-сәгәте белән ишетелә.

Бу кадәресең генә чамаладым. Тәнкыйть ителүчеләргәң яныма килеп, кычыкырышып йөрүләрен хәтта көтебрәк тә тордым. Бар бит андый ахмаклар. Хәтерендәме, профессорыбыз: киребеткән бер адәм Шәрәф Мөдәррис поэмасындагы бер персонажны үзенә охшатып, шагыйрьне судка бирде, дип сөйләгән иде. Фелъетоным басылып чыккан көннәрдә мин ул вакыйганы гел хәтеремдә йөрттем.

Аһ, минем тормышта да шундый бер кызыклы тамаша гына булып узсачы! Юк шул, алай килеп чыкмады, Кәшифәкәем! Башкаларга гыйбрәт булсын өчен язылган нәрсәм үз башыма таш булып төште, бөтен гомер агышымны кирәгә борып ташлады.

Иртүк булды ул коточкыч хәл. Мин, гадәтемчә, алдан килеп, бүлмә

тыныч чакта, ашык-пошык мәкалә язып утыра идем. Ишек ачылды. Буген генә кайсы сабырсызы ашыкты икән, дип, күтәрелеп карадым. Орчык кадәр генә кыз басып тора. Теге кыз. Никахсыз бала табучы.

— Гелләрия Гайсина син бит инде ул? — ди.

Кечкенә, үткер карашлы күзләренең дошмани елтыравыннан ук сыгылып төштем. Тавышым үземә дә ишетелмәде:

— Әйе,—дидем.— Ни йомыш?

Ул сорауыма җавап биреп тормады. Түргә узды да теге, без бала чакта «шайтан туге» дип йөртә торган өермәдәй, бөтереп алып, юлдан яздыра торган өермә куптарды.

— Костромада булуымнан файдаланып, сабыемның намусын пычратырга кыюлыгың ничек җитте? — ди.— Мин нишләгән? Кемне рәнҗеттем? Баламны таптым да, үстөрәм дә. Анда берәүнең дә катышы юк. Мин, синең кебек, хатын аертып, кеше күз яшенә коенып яшәмим...

Шуннан калганнарын әйтеп тормыйм. Хәер, аларын хәтерләмим дә. Хикмәт андамыни? Иң гажәбе, башка имән күсәк белән органы — «синең кебек, хатын аертып» дигәнә бит! Өнсез калдым. Тагын да сәеррәге бар әле, беләсәңме: мин алдан ук үз халәтемнең билгесез, әмма яман бер ягын сиземләп яши идем. Мин әлегә яшь ананың, ябырылып килеп, явызланып әйтеп ташлаган сүзләренә шул мизгелдә үк ышандым. Гүя, бу хакта белгәнмен, тик сүз рәвешендә әйтеп бирелүен генә көткәнмен. Инде менә берәү кычкырып салды. Мин ышандым. Үземнең бик тайгак, пычрак басмада сыңар аяк белән генә басып торуымны чамалап алдым. Җанымны көйдереп: «Бик соң шул инде! — дигән уй дөрләде.— Соң, соң, соң!!!»

Шуннан калганы кызык та, кызганыч та түгел инде, бик гадәти хал ителде. Иптәшләр эшкә җыелды. Дәгъва белән килгән хатынны редакторга керттеләр. Машинистка кызлар мине чәй эчәргә кыстый башлады.

— Җинелрәк була ул,— диештеләр.— Андый тупас хатыннар бар әле бар...

Берсе, минем һаман аңга килә алмый торуыма аптырап, ачуланыр-га тотынды:

— Нәрсәгә шул хәтле исең китә? Бер уйласаң, әллә ни зур сүз әйтмәгән бит инде,— диде.— Рүзәлнең әүвәл дә хатыны булганын барыбыз да белә ич. Яшерә торган эшме?

Икенчесе хәлемне җинеләйтәсе килеп:

— Әй, кирәкмәгәнне сөйләп торма ла! — дип, аңа каршы төште.— Рүзәл абый ул хатынны яратмый иде бит. Берсендә шул хатын миңа да зарланып торды. «Шул кадәр җәберли, ди, тәмәке төпчеген ботыма басып сүндерә, ботымның, көеп, кутырламаган җире юк,» ди. Чабуын ачып та күрсәтте, «аһ» иттем. Чыннан да бөтен тәне — чи кутыр. «Ничек чыдыйсың, ник урамга чыгып кычкырмыйсың, жүзәр?!» дим. «Үзем беләм,— диде.— Рүзәлне елап-сыктап кына игә китерә торган түгел. Үз кирәгемне алгач, көнендә чыгып китәчәкмен, эземне дә тапмаслар.»

Аңа ни кирәген соңыннан бөтен авыл белде. Балага узган булган икән ул бичара жан. Баласын табып, аны әйбәтләп Рүзәлнең паспортна яздыртып куйды да, күзе кая караса, шул якка китеп тә барды.

Алдагыңмы, Кәшшфә, бөгерь кисәгем?! Минем белән язылышмыйча гына яшәп ятучы сабакташың Рүзәлнең нинди катлы-катлы каба-хәт бәндә икәнлеген белдәңме инде?!

Шушы язганнарым алдагы үтенеч хатымны тулысынча юкка чыгара. Син аны укымадың — шулай исәплик, яме?!

Дөнья минем өчен янадан бушлана. Чүт төймәләрен тоташтан ул якка шудырып ташладым. Яңа исәп өчен кайсы рәттөгә нинди төймәләрен тәгәрәтәп җибәрермен: берәмлектәнме, дистәдәнме, йөзләрдәнме — белмим. Белмим, берни дә белмим.

Фельетонда үзен мәсхәрәләнгән дип, бәргәләнәп йөрүче яшь ананың таләбен үргә алып, редактор миңа шелтә бирде. Киләчәктә әхлак темасына

бер ни дә язмаска боерды. Янәсе, чыннан да, минем кеше өйрәтерлек хакым юк, хатынынан аерылмаган ир белән яшәүче азгын зат булып чыктым ич. Менә нинди хәлдә калдырды мине Рүзал. Кешеләргә: «Бел-мәдем»,— дии, тел әйләндереп әйтә алмадым. Барыбер берәү дә ышан-маячак.

Рүзалдән киттем. Юыртып барган тулпарның сөрлеген егылуы кебек булды. Олавымдагы бөтен нәрсә төрле якка чәчелде. Зиһенемне бер генә максатка ирештерердәй юнәлешкә бора алмыйм. Мөшкел хәлгә төшүемне көтеп торганнар диярсең, таныш-белеш, дус-иш, куып тараткандай, юкка чыкты. Сәлам дә бирмиләр. Кайда яшәрмен, дии, котым алынган иде — жае табылды тагын. Ниң уйламаган жирдән ярдәм кулы суздылар. Кем икән? — дии уйлап баш ватма, белерлек түгел. Бер ялгызым тораташ-тай катып эш бүлмәсендә утыра идем, кулына пумала тоткан буяучы хатын килеп керде. Редакциядә ремонт бара. Кайсыдыр минем баләне буяучыларга да сөйләп өлгөргән. Арадан берсе, Зоя исемлесе, бөтен кеше китеп беткәч, хәлемне белергә кергән. Аңа гына Рүзалнең ялганын, үземнең мәңге төзәтеп бөтермәслек хата ясавымны сөйләдем. Сизеп тордым: ышанды.

Менә шул Зоя мине үз өенә алып кайтты. Әле дә шуңда яшим. Дөрес, «яшәү» төшенчәсен шартлы рәвештә генә язам. Аяк, кул селкенүен генә хыялларыбыздагыча, жиргә хужа булып, дөньяның үзәгенә басып яшәү белән тиңләп буламы? Эштәге хәлем дә бик шөбһәле. Яза алмыйм. Беттем. Үрмәкүч пәрәвезенә эләгеп калган чүп кисәге кебек мин.

Уйлыйм, уйлыйм — очына чыга алмыйм. Кешелектә, табигатьтә барысы да катгый кануунларга нигезләнгән, бер генә хәл дә тиктомаддан булмый, диләр. Бәс, шулай икән, минем бу кадәр бәхетсезлек нәрсә аркасында килеп чыкты соң? Шуң сорауга һичинди җавап таба алмыйм. Рүзал хатыны миңа рәңжемәскә тиеш иде, мин килгәндә, ул китеп барган иде бит инде. Фельетоным да кеше хурлау өчен язылмады. Киресенчә, яшь гаиләләрне күңелсезлекләрдән саклауны күздә тоттым.

Бер генә нәрсәдән шикләнәм: Мәхмүтнең каргышы төште, бугай, миңа. Моңарчы язмый тордым. Инде әйтим. Кайтты бит ул минем янга. Сирәк кешеләр бәхетенә элгә торган, төсле төш кебек, әкияти бер очрашу булды ул безнең. Узган язның жылы, яп-якты, һавасын сулап туймаслык, хуш исле көне иде. Мин үзәктән шактый ерактагы авыл фермасына киттем. Районның иң уңган кызы сыер сава анда. Миңа, шуны күреп, бөтен савымчаларга «Мөрәҗғәгать» оештырырга кушылды. Яңалык түгел. Андый ясалма мөрәҗғәгәтьләргә ай сәен басып чыгарабыз без. Ярышның бер төре ул. «Мөрәҗғәгать»тән соң, аңа кушылучыларны «табабыз», аларның чыгышы басыла башлый.

Бу юлы мин «Мөрәҗғәгать»нең текстын алдан ук язып куйдым. Сыер савучыга шуны күрсәтеп, анардан, өстәмә кирәксә, тагын берәз яздырам да имзасын салдырам — вәссәлам!

Ярый әле, эшнә шулай тиз тотар мөмкинлек ясаганмын. Кызлар белән сөйләшкәч кеңә язсам, көне буге шуң авылда ятарга туры киләчәк иде. Миңа исә ул көн башкага кирәк булып чыкты. Шуң сәгәтьләрдә мин бәхетле булуның ни икәнен белеп калдым.

Ферманың кызлар үл итә торган өендә теге «алдынгы»м белән сөйләшеп утыра идек, ишек төбенә мотоцикл килеп туктады. Йөгере-шәп чыктык. Карасам — Мәхмүт! Ул аның чибәрлеген күрсен! Бодра чәчләрен озын иттереп үстергән. Сакал-мыйек жибәргән. Таза, нык, кырыс, шаян, ташкыр. Кочагына атылуымны сизми дә калдым. Ник? Ничек кыюландым? Житмәсә, ят кешеләр алдында ич әле! Сии беләсең инде: без бит Мәхмүт белән бер-беребезне ярата идек, әйеме? Яше белән миңнән әллә ни олы булмаса да, иң беренче киңәшчем дә ул иде. Шуңа-дыр.

Минем шулай сабырсызлануыма аның исә дә китмәде. Кочын алды, кулларына күтәрдә дә зыр-зыр әйләндерергә тотынды. Болдырга тезе-

лешеп баскан савымчыларның чырык-чырык көлешүүнән генә айнып киттек. Мәхмүт мине, илләп кенә, жиргә бастырды:

— Эшең беттеме? — дип сорады.— Әйдә, киттек!

— Хәзер, хә-ә-эзер, соңгы ноктамны куярга гына рөхсәт ит! — дим.

Ул ферма өе каршындагы бик җайлы эскәмиягә утырды, мин теге «унган»ым белән өйгә кереп киттем. Кызлар сорагга тотынды:

— Кемегез ул? — диләр.

— «Абыем»дыр инде,— дип, берәү шаяртмакчы да булды.— Киче «жаныем»га әйләнә ул,— ди.

— Юк, кызлар, абыем түгел, беренче мәхәббәтем ул минем,— дидем.— Тик, җырда җырланганча, кавышулар насып булмады. Мин башка кешегә кияүгә чыктым.

«Ah» итеп калдылар. Мин Мәхмүт янына атылдым. Мотоцикл «тыр-тыр» гүләп тора. Мәхмүт мине, сабий баланы күтәргән кебек, кулларына алды, арттагы утыргычка кунакаттты. Очырып алып та китте. Ничек шулай сүзсез-нисез аңа буйсынганмын?! Хәзер шатланам: ярый әле, киреләнеп-нитеп тормаганмын.

Район үзегенә биш-алты чакрым ераклыктагы урман эченнән узганда, Мәхмүт мотоциклын янга борды. Шактый үттек. Язның мең-миллион төрле гөл-чәчәкләре белән бизәлгән аланга килеп чыктык. Мәхмүт:

— Берәз ял итик! — диде.— Сөйләшү өчен дә шуңнан аулаграк жирне таба алмабыз. Минем тәүлек буге ашаган юк, әйдә, табын көйлибез!

Кайдандыр сумка алды. Ризыклары шунда икән. Минем плащны жәйдек. Икебез табынның ике ягына чүмәштек. Минем моң басты. Шушы минутларда Мәхмүтнең тәвәккәлгә Рүзәлнең кулыннан мәңге килмәчәген тою үзгемне ярыш үтте.

— Мотоцикл каян алдың? — дип сорадым. Әйтерсең дә, иң мәһиме шул?!

Мәхмүт тә, гел шул сорауны көтеп торган диярсең, бик тәфсилләп аңлатырга тотынды.

— Мин туп-туры синең редакцияңа кайтып төштем,— ди.— Чөмдәним шунда калды. Синең язү өстәлең янында. Кайсы авылга китүеңне белдем. Урамдагы бер агайдан сорап, бу юлны таптым. Беренче авылга җиткәч, тагын сораган идем: «Ай-һай, ерак юлга чыккансың!»— диләр.

Тагын егерме чакрым атлатасым бар икән! «Уф, алла!»— дип, авыр сулап куйдым. Аңлаттым. Өч ел буге Себердә яшәвемне, хатынымның командировкага китеп барганлыгын әйттем. Менә шуның артынан барам, дидем.

Сүземне өйтеп тә бетермәдем, бер агай:

— Мотоцикл йортә беләсеңме? — дип сорый.— Ал! Кайтышлы калдырырсың!

Сөйләде дә сөйләде Мәхмүт. Мин аны бүлдерергә дә, аңа сорау бирергә дә кыймадым. Чынбарлыктан аерылып, әкияти киндәктә яшәп алдым. Гүя, барысы да әүвәлгечә, гүя, мин — башка берәүнең хатыны түгел. Шулай да җай гына сөйләгәндә, Мәхмүтнең, «хатын» дип әйткәләве мине сагайта башлады. Берничә тапкыр үткәреп җибәрдем. Аннары тәмам хафага төштем: ничек аңлатырга? Ни дияргә? Бу жан, бер ни дә белмичә, миңа ышанып, өйләнергә кайткан бит. Күңел төпкелендә, ирәп, үзәк өзгәч үкенү баш калкытты. Аны тыярлык, яшереп калдырырлык көч миндә юк иде. Мүхмүт тә сизенде. Мин, ул сорау биргәнчә, өлгерергә ашыктым:

— Мәхмүт,— дидем,— Мин бит кияүгә чыктым, Рүзәлгә...

Шул сүз аллы-гөлле аланның да, яп-якты көннең дә амен җибәрергә җитте. Дөньябызны куркыныч тынлык басты. Мин, ни кылганымны өйтеп саттым да, Мәхмүткә күз төшерергә кыймыйча, жир убылуын көткәндәй, аска кадалып, катып калдым.

Күпме утырганбыз шулай?! Миңа очсыз-кырыйсыз мәңгелекнең үзе кебек тоелды. Һәм кинәт мәңгелекнең жебе өзелде, бугай. Мәгърур имән, гөрселдәп, жиргә ауды дип торам — Мәхмүт чирәмгә сузылып ятты да, үксеп, еларга тотынды. Сүгенсен иде, мәсхәрәләсен иде мине! Юк, бер генә ачулы сүз дә чыгармады. Капланды да, өстөбезгә ябырылган шомлы тынылыкны каерып ташларга теләгәндәй. «roh-roh-roh» дип, үкси бирде, авырлык авырая гына барды. Шул хәләнә минем өстә калды да инде ул авырлык.

Сүзсез генә икебез дә торып бастык, иңнәребез сыгылып төшкән иде. Сүзсез генә мотоциклга утырдык. Мин башта, бәреләбез, икебез дә харап булабыз, дип көттем. Берәздән: «Үткәндә кылган ахмаклыгымнан котылу өчен шул мотоциклда һәлак булуың зур табыш лабаса!» — дигән тынычландыргыч уй да кабынды.

Әмма Мәхмүт, тизлекне арттырса да, бер карышка да ялгышлык жибәрмәде. Шашкын кызулыкта билгесезлеккә очу, очкан чакта, йөзгә өзлексез сынырып сызгыручы жыл безне билгесезлек уккынынан алып чыкты, бугай. Мотоцикл хужасының кашкасы төбәндә тукталдык.

— Әһә! Табышканнар болар! — дип каршылады ул. — Табышканнар да кавышканнар рәхмәт яугырлары, күзләре үк әйтеп тора! «Чаткы» урманымдамы?

Мин эндәшмәдем, Мәхмүт шаяртырга тырышты:

— Әйе, агай, каян белден? — ди. — Рәхмәт сиңа! — Аннары «кырт» борылып, миңа эндәште. — Әйдә, хатын, хәзер жәяү генә атлатабыз!

Миңа тагын рәхәт булып калды. Инде үз хәлемне ипләп кенә аңлатарга мөмкин кебек иде. Мәхмүт исә бернинди аңлатмалар да, ақланулар да көтми икән. Авылны чыгып, үр астына төшөп киттек. Тар гына инеш буена життек. Шуны аша чыгарга да тауга күтәрелергә генә калды. Аннан — район үзәге, минем эшем, тормышым шунда. Мәхмүт белән сөйләшер чама да калмаячак. Инеш буена килеп баскач,

аякларым туктап калды, алга барасым килми башлады. Әйтерсең лә, суның аргы ярында яшәүдән туктаталар.

Мин шулай икеләнеп-аптырап торган арада, Мәхмүт, мине кулларына күтәреп алды да, агымга кереп китте. Үзе усалланыш:

— Барыбер! — дип кычкырды. — Мин сине барыбер алып китәм! Бүген өеңә кайтмассың! Редакциядә, тоткарланган булып, утыра бир! Мин Рүзәл белән үзем сөйләшермен. Ул моңарчы да муеннан бурычлы. Бу кадәресең үк кичереп булмый. Ул бит белә, белә иде бит ул! Мина синсез дөньяның кирәге юклығын күрәп тора иде. Ник тигән ул сиңа?!

Мәхмүт инешне аркылы атлап чыгарга ашыкмый, агымсуга каршы инеш эчләп бара да бара. Инешнең аръягында куанырлык әллә ни юклығын чамалый кебек. Мине күтәргән килеш, шактый шулай су ерып барды ул. Аннары «шып» туктады. Өзеп сорады:

— Килештекме? Рүзәл белән араны өзгәч, син мине ташламассыңмы? — ди.

Чарасызлыктан көлгәндәй иттем. Хәер, юк, чарасызлыктан түгел, чыннан да, миңа гаҗәп рәхәт иде. Бер генә мизгелдә мин үземне Мәхмүт хатыны итеп тойдым. Бу — борыңгы әби-бабаларның, оҗмах, ди-ди, үлгәннән соң да тормыш кабатлануына ышанып яшәве кебек, ялтыравыклы бер алдавыч иде. Аннары кисәктән чынбарлыкка кайттым. Бу сихри бишектән тизрәк төшүнең хәерлерәк икәнән аңладым.

— Бастыр әле мине жиргә, Мәхмүт! — дип кычкырдым. — Син соңардың. Бик нык соңардың. Хикмәт Рүзәлдә генә түгел инде. Әчәм тулы кеше минем. Бала көтәм. Әтисе — Рүзәл.

Мәхмүт уйлап та тормады, кистереп каршы төште:

— Булсын! Уи, егерме булсын! Бөтен балаларың белән алам!

— Кеше көлдермә! Рүзәлнең баласына башка ата кирәкми! Әйттем бит: син соңга калгансың...

Ул чагында үз хәлем турында да, Рүзәл турында да берни дә белми идем. Мәхмүт кулынан ычкынып, коры ярга сикердем дә ашыгып үргә күтәрелә башладым. Әле шуның белән барысы да хәл кылыныр дип уйламаган идем. Өйгә кайтырбыз, бергәләп кич утырырбыз, Мәхмүт бездә кунар, дип өметләндем. Артыма борылып карарга кыймый шактый ара үттем. Мәхмүтнең ялварулы тавышын көттем: «Тукта инде, кая чабасың?!» Үз адымнарымнан башка һичнинди тавыш та ишетелмәвенә хайран калып, артка борылсам, тораташ булып каттым — юл буш иде. Башта, әле һаман ярдан күтәрелеп житмәгәндер, дип, тагын кузгалдым. Шулай да адымнар салмакланды. Кире борыласым килде. Карасам — юк. Нәрсә уйларга да белмәдем. Шулай да кире киттем. Тау башына життем. Мәхмүт, зур бер ташка утырган да уйга чумган.

— Мәхмүт! Әйдә! Киттек! — дип кычкырдым.

— Аз гына утырыйм әле, — диде ул. — Син бар, бар!

Шуннан соң мин аны күрмәдем. Туп-туры өйгә кайттым. Өйдәгеләргә аны-моны әйтми генә, Мәхмүт килеп керер дә табын тезәргә туры килер, дип көттем. Иң затлы ризыкларымны барлап куйдым.

Ул килмәде. Аның кайчан, кай тарафка киткәнән дә белмәдем. Нинди шәфкатьсезлек кылып ташлавымны хәзер, бала үз башыма төшкәч кенә, аңлап алдым. Бөтен гаеп үземдә. Мәхмүтнең Себергә киткәндә миңа аны-моны әйтеп тормавы бик табигый лабаса. Ул миңа ышанган, көтәчегемә, башкага карамайчагыма ышанган. Шуның өчен аңа үпкәләргә ярый идемени?! Бөтенесе өчен бер мин гаепле. Менә хәзер шул хаталарым өчен җәзаланып ятам. Дулкын ярга чыгарып ташлаган эт балыгы кебек. Зояның барак бүлмәсендә, Тәмәке тарта башладым. Бу берике көндә эшкә дә бармыйм әле. Анда селкенеп йөрүдән ни мәгъна? Барыбер яза алмыйм. Кичен рәхәт. Зоя арагы ала кайта. Эчәбез. Әйе. Мина Мәхмүттән бер хат килде. Җибәрәм. Укы! Гыйбрәтле. Тик минем өчен түгел инде. Мина берни дә кирәкми. Юк. Беткән.

Хуш. Гөлләрия.

«Гөлләриям!»

Бу хатым сиңа түгел. Сиңа язарга хаҡым юк. Тик күңелдәгән кә-
газгә төшермә калырға тәкәтем житми. Язсам ғына да жинелрәк булып
шикелле. Кәбатлап әйтәм: сиңа түгел, яшьлегемә, хыялыма, гыйшкыма
язам бу хатын. Торып-торып аптырыйм: ни булды миңа? Бер начар-
лык та кылмадым, бер генә ялгыш адым да атламадым. Фажиғам да,
шатлығым да — сине яратуым. Сине күргән минутта ук язмышыма мен
рәхмәт яудырдым, юлымда сине очраттырганы өчен, сиңең дә мине күргә-
нең өчен, дөньяға мен рәхмәт укыдым. Ваҡыт-ваҡыт котым оҫа: иле-
без киң, кешеләр бихисап, мин бит, әллә кемнәр арасында буталып
йөрөп, сине очратмыйча ғына да бу дөньядан киңә алған булып идем.
Ул чакта үземнең ни дәрәжәдә бәхетсез икәнлегемне дә белми кала
идем.

Мин сиңа кешеләрдән өстөрәк көч барын раслап күрсәтәм. Әгәр
андый көч булмаса, сине ничек очратыр идем? Бар ул сихри көч!
Башта кешеләргә бәхет өлшә, аннары шул бәхетне югалтуның ачысын
татыттыра. Бар ул андый көч, бар! Мәңгелеккә кавышуларның насып
түгеллегендә дә гади кешеләрнең катнашы юк. Минем сиңа, сиңең миңа
булған хисе гадиләрдән кем сүндәрә ала? Табиғатың үзе кебек, һәр
төрлө хәрәмиәрдән арындрылған тойғыларыбызны жирдәгеләрдән кем
тоныкландыра ала? Уттай көйдергеч, язгы ташкындай куәтле көч белән
бер-беребезгә ашкынып тартылуыбызны адәм затлардан кем туктата
ала иде? Рүзәл димәкче буласыңмы? Юк, юк, юк! Мен, миллион мәр-
тәбә — юк! Барысы да без белмәгән, безнең надан башкаларыбызга
кереп та карамаган билгесез көчтән килә. Мин шундый нәтижә ясадым.

Көләсең? Мистика дисең? Баштагы тыныч көннәремдә үзем дә
шулай дидем. Ачышымны әле генә ясадым. Күп уйландым. Казанға
кайтып урнашырга булдым. Сине югалту кайгысы Себернең бөтен матур-
лыгын сүндерде. Себер генәме? Сүз кушар кешем калмады. Кәшифә
белән дә сөйләшәсем килми. Аның белер-белмәс әйткән сүзләре дәрәскә
чыкты — шуңа күрә, бугай, аны күргән саен, җен ачуларым котыра.
Аңардан башка монда мине кем аңлый? Сине соңгы тапкыр күргән-
нән бирле...

Әй, аны белмисең ич әле. Сиңа соңгы кат карар өчен районыгызга
тагын бер бардым. Кара күзлек кидем, өс-башны үзгәрттем. Берәүнең
дә таңуын теләмәдем. Хәтта сиңең дә... Махсус бер «күзәтү пункты»
сайлап, көнө буе редакциягә ишеген каравылладым. Берәүләр керде,
икенчеләре кат-кат чыккалап йөрдө. Син күренмәдең. Әш көнөгәз бәтә
дигәндә, әллә кай тарафтан бер мотоцикл килеп чыкты. Рудьдә — трак-
торчы-фәлән иде, бугай. Комбинезоны бик майлы иде. Син, инде яхшы
ук «түгөрәкләнгән» булсаң да, жиргә очып кына кундың. Жу-у итте эчәм:
имгәнәп куйсаң соң шуңа?! «Күзәтү пунктымнан» чыгып, гәүдәңне күтә-
реп аласым килде. Күңелемә киртләп куелган: «Ярамый!» — дигән боеры-
гым баш калкытты. Колагымда сиңең: «...башка ата кирәкми!» — дигән
сүзең өр-яңадан яңгырады кебек. Кая ул атылып чыгу!? Алга сузылган
кулларым да, хәлсезләнеп, салынып төште.

Редакцияңан чыгуыңны да көтә башлаган идем, тик, юлга әзерлән-
гәндә, үз-үземә биргән антым искә төште: «Бер генә, бары бер генә
күз салам», — дигән идем шул. Артыма борылып карарга кыймыйча,
адымнармны кызулата барып, аэродромыгызга киттем. Борылмасам да
сизең тордым: тәрәздән син карап калдың бит, әйеме?!

Синнән җавап көтмим. Хат салуыңны сорасам, бу үтенечемә тагын
бер йомышым ялганыр иде. Карамаган булсаң да, миңа: «Әйе шул,
Мәхмүт, күзем талганчы тәрәздән китә алмадым. Бу кем икән? Йөреше,
бүс-сыны Мәхмүтемнекенә охшаш, дин уйладым», — дин язучыңны сорар
идем.

Бу ялгыш кына. «Мәхмүтем» дин язган, дин уйлама. Иңч тә ялгыш
түгел. Миңа шулай син генә әйтә аласың. Мин бары тик сиңекә генә.

Башка берәүнеке дә түгел. Мәңгегә. Мин бит мәхәббәтнең барлыгына, аның бер генә икәнлегенә барыбер ышанам. Көлкеме? Юктыр. Син дә нәкъ минем кебек уйлыйсың, әйеме?! Ичмасам, үзеңнән-үзең яшермә; бар ул безнең мәхәббәт, бер ул, бары бер генә!

Аэродромда кеше күп түгел иде. Самолет килергә вакыт шактый. Өзгәләнгән жанны, тик торган хәлдә, тыеп кына булмый. Әрле-бирле йөрөндөм. Аннары аэродромнан читкәрәк, яшел чирәмлеккә таба киттем. Тездән үлән. Миңа исемнәре дә таныш түгел чәчәкләрдән кортлар бал жый. Күпме барганмындыр. Тәмам хәлсезләнеп, ары атларга тәкатем калмагач, гөпелдәп жиргә аудым. Рәхәтрәк булып китте. Күкрәкне баскан таш та йомшый төштә — күздән ихтыярсыз яшьләрем ага икән. Шатлык яшәме бу? Әйе. Мин бит сине күрдөм. Кай якларыңдыр үзгәргәндер, бәлки, әмма мине мәңгегә синеке итеп бәйләгән сыйфатларыңның барысы да бөтен: житезлек, очкыннар чәчрәтсез, малайларныкы кебек, кып-кыска саргылт чәчләрең, нечкә бил (гажәп, йөклә булсаң да, билеңнең нечкәлегә сакланган!), беләкләрең кебек үк тыгыз, матур аякларың. Яшькелт күзләрең дә, кешегә сүз кушканда, гел елмаеп торучы иреннәрең дә шул ук. Син мотоцикл иясенә, елмаеп, рәхмәт әйттең. Шул чакта минем якка да карадың. Күзләреңне кабат күрү шатлыгына ирештөм мин. Бу сөнөчтән еламый мөмкинме?! Сине яратуым ташып чыкканда, аккан күз яшьләреңнең ләззәтен белсәң иде?

Анысы узгач, тагын бер дулый-дулуй, ыхылдап-ыхылдап, тирә юндәге гаепсез чәчәкләрне умыра-умыра, ямьсез итеп еладым. Моңысы — сине башка мәңге күрмәячәгем хәсрәтеннән. Соңгы елау. Аннары безаз тынычланып калдым, хәтта йокымсырап та киткәнмен.

— Гражданин! Әй, егет! — дигән сүзгә, сискәнәп, торып утырдым. Баш очыма бер ир килеп баскан.

— Синдә стакан-фәлән бармы? — ди.

— Юк, минем бер нәрсәм дә юк, — дим.

— Ничек инде ул «бер нәрсәм дә юк»?

— Юк, юк! — Ике кулымны жәеп жибәрдем. — Менә, күрәсенме? Бер нием дә юк. Юк та, кирәкми дә! Мин бик бай идем, дөньяда миннән бай кеше юк иде, барын да югалттым...

Егет сумкасындагы аракыны эчәргә стакан һәм бер иптәш эзләп йөри икән. Миңа аның кайгысы бик бәләкәй күренде.

— Авызыңнан чөмер!

Әлегә егетнең миңа ачуы килмәде, яхшы күңелле икән. Сәер сүзләремә гажәпләнеп, төпченәргә дә тотынмады. Нәкъ мин кушканча, берике йотым аракы капты. Аннары миңа:

— Күрәм, хәлең шәп түгел. Теләмәсәң, сәбәбен миңа әйтеп торма, әмма менә бу «дару»ны йот! — диде.

Мин, бичара, бу хәлемдә барына да риза идем. Голт-голт йоттым. Икебез дә озак кына эндәшешми утырдык. Соңгы вакытта ашавымның да рәте киткән иде. Буш ашказаным, хәлсез тәнәмә, ятим калган жаным аракы хужа булып алды. Гомеремдә беренче күргән шушы адәмгә башыма төшкән хәсрәтне сөйләп бирдем.

Шәп та егет булып чыкты ул! Геолог. Ата-анасын күрергә кайткан. Себергә китеп барышы. Кыскасы, ул миңа һәр яктан бик шәп юлдаш булды. Нич иренмиңә, бер сүземне дә бүлдермиңә, кичергәннәремне тыңлады.

— Да-а, малай, син — кешеләрнең сәер токымыннан! — диде азактан. — Хәзерге заманда андыйларга кыен. Бу яшътә, хис корбаны булып, башны аска иеп йөрү яхшы нәрсә түгел. Башкаларың мондый чакта нишләгәннән беләсәңме?

Белә идем. Әле ярый бу егеткә рәхмәт. Ул мине аз гына булса да аңлады. Аңлавы ни — минем кебек кешенең, миндәге кебек хисләрнең булуына ышанды. Моңарчы сиңа булган хисемне, мәхәббәткә карашымны иптәш егетләргә нич аңлата алмый идем. Утызга якынлашып барганда,

берәү дә минем сина. Гөлләрия, гашыйк булып, шул мәхәббәтне саф килеш саклавыма ышанмый иде. Сина тугрылыгымны күрәп торучылар көлә:

— Ну, малай! Яшьлегенә әрәм итеп бетерәсең бит син! — диләр.— Врачлар, уңжидәдән соң да хатыннар янына йөри башламаса, ир-атны чирләгә саный. Бар әле, күрәп врачка!

Мин исә үзем алардан көлә торган идем:

— Их, бәхетсез жаннар! — ди торган идем.— Табигать сезне гашыйк булу сәләтеннән мәхрүм иткән, сез шуны да белмисез, мәхлуклар!..

Аэродромда очраган геологның Казанда кооператив квартирасы бар икән. Шунда кайтып төштөк. Тагын эчтек.

Мин хәзер дә шул квартирада яшим. Егет үзе — Себердә.

— Ә гаиләң? — дип сораган идем.

— Кайткан саен берәрсең алып киләм.— диде. Ул, минем фикерләрен белгәч, үз кылганнарыннан ояла башлаган иде, бугай.— Өйне жыештыра, мин киткәнче, монда яши. Аннары әнкәсе янына илтеп куям. Икәнче кайтканда башкасы табыла.— Ул, барыбер, минем нәфрәтле гаҗәпләнүемне тояклык түгел иде.— Кирәксә, әйт, сина да берничәнә күрсәтәм.— диде.— Монда ирексезләү юк бит, һәркем үзе теләгәнне генә эшли.

Гөлләрия! Мин үземнең нинди бәхетле булганымны торган саен тирәннәрәк аңлыйм. Бу хакыйкать хәзергә югалтуымның биниһая зур икәннән өзлексез искәртеп тора. Вакыт-вакыт мин үземне яшәүдән туктаган кебек тоям. Мөддәрәп тулган чышмәнең үзегенә тимер-бетон казык кактылар диярсен!

Геолог егет китте. Аның ярдәмен мәңгә онытмам. Ул миңа квартира гына түгел, хәсрәт укыныныннан котылу чарасы да калдырды. Эштән ашыга-ашыга кайтам да аның күчтәнәч әржәсендәге аракы шешәсенә ябышам. Беләм: яхшы нәрсә түгел. Тик мине һәръяклап ураган гаделсезлекләр эчтәдә исерек килеш яшәү җиңелрәк...

Җитәр. Туктыйм. Хуш, Гөлләрия! Озын язуга ачуланма, кәгазьгә төшми калганнары моннан да күбрәк.

Мәхмүтәң.

«Телеграмма.

Гөлләрия! Киләсе якшәмбедә яныңа барам. Көт! Дүшәмбедәгә беренче рейска билет алып куй!

Кәшифәң.

«Гөлләрия!

Нәрсә булды соң әле безгә? Мин инде, тора-торып, сине дә аңламас хәлгә төштем. Хатлар гына барын да башкарса, кешеләр очрашу турында шул кадәр сагышланып җырламас иде. Сина телеграмма биргәндә мин бөлеш салып каршылавыңны түгел, бары тик үзеңне өйдә туры китерүне генә күздә тоткан идем. Газета хезмәткәрләренә, якшәмбегә дә, һичинди бәйрәмнәргә дә карап тормыйча, юлга чыгып китүен беләм. Шуңа күрә кисәтүем иде. Үземә дә сирәк элгә торган ял көнемне синең белән күрәп сөйләшүгә багышларга ниятләдем. Редакциягә керергә теләгем юк иде. Анда бит мине беләләр. Эшләребезгә кагылмыйча гына, икәүдән-икәү генә калып, барысы турында да ачыктан-ачык, туйганчы сөйләшсәм килде. Булмады. Сине очрата алмадым.

Син бит буяучы Зояның адресын да салмагансың, хатта аның фамилиясен дә әйтмәгәнсең. Мең билгесезлеккә бикләнен калдым. Редакциягәзгә керми булмады. Редакторыгыз үз урынында утыра, башка берәү дә юк иде.

— Гөлләрияне кайдан табыш була? — дип сорадым.

Ул кешегә «Кәҗәнәң туры сөйләмә» дип кушуыгыз бигрәк төс килгән инде. Бу кадәр дә ташкыр кушамат жир йөзгәдә бүтән юктыр. Килеш-килбәте дә кәҗәнәке бит аның! Сөйләшүе дә кәҗәнәң туры сөйләмә кебек. Минә күрәп алуға, әй тотынды төпченәргә, әй китте сорашып.

Безнең халык яшеренеп-пошырынып йөрергә өйрәнмәгән бит инде — үзеннән алда таныклығын суза. Мин дә шулай иттем. Редакторың шуныгына көтеп торган икән — коеп куйган вәзир кыяфәтенә керде. Эшегез турында, районыгыз турында, редакция хәлләре турында тулы отчет бирде. Мин алдан ук әйткән идем: «Эш буенча түгел, ял итәргә, сабакташ кызым янына килдем, — дидем. — Өйләрен белмәнгәнә генә сезне борчып йөрүем»...

Әллә төшенмәде, әллә миннән ниндидер мәгълүмат алырга тели иде, һич кирәкмәгән әңгәмә корып жиберде — нәкъ менә кәжәнең ишегалдында өзлексез мекердәнеп йөрүе кебек. Рүзәл белән синең гаиләңә кагылышлы сүзләр башлангач, мин аны туктатырга жөрәт иттем. Берәз тупасландым да әле. Синең турыда берничә сорау биреп карады ул. Башта сүзне боргалап котылырга уйладым. Барып чыкмады.

— Сөз минем сорауга җавап бирмәдегез, иптәш Кәшифә Фәсхи. — дип, сорауларын кабатларга тотынды: — Укыганда үз-үзен тотышы ничек иде? Егетләр белән йөрдемә?..

Мин «Кәжәнең туры сөйләмә»идәге бөтен житешсезлекләргә кичерә ала идем әле, күзенә кечкенәлеген дә, керфекләренәң аклыгын да (чучка керфеке кебек). Йөрешендәге тычкан адымын да — бер генә ирне дә бизәми торган барлык сыйфатларын кичерә ала идем, чөнки болары — аның чыгышынан килә, боларын ул табигатьтән эзәр килеш кабул иткән, сайланьрга юлы булмаган аның. Әмма ләкин сүзендәге мәгъна-сезлеген үткәрерлек сабырлыгым калмады.

Редакциядән тузынып чыгып киттем, калды теге, карга кебек карап. Мин аңардан Зоя турында сорарга теләмәдем, хәер, ул аны белмидер дә әле. «Монда түгел, жәһәннәм чокрындагы шәһәрләрдә дә кирәкле кешене тапмый калганым юк әле», — дип уйладым. Таптым, әлбәттә. Син яши торган баракны да таптым. Гасырыбызның иң килбәтсез корылмаларына һәйкәл кирәксә, сезнең баракныгына рәшәткәләп алырга икән! Әле анысы да синекә түгел, андагы шыксыз бер бүлмә Зояныкы. Кайбер өйләр, тыштан шыксыз булса да, эченә кергәч, жанны рәхәтләндерә. Сизнекендә андый нәрсә дә тоймадым. Ачуланма миңа. Анла, син анда яшәргә тиеш түгел! Мин бит беләм: иң гади бер хәбәр кисәге генә язарга тотынганда да, урынның якты, чиста, җайлы булуы шарт. Без редакциядә, үзара сөйләшеп, шундый хакыйкәтне ачтык: журналист язарга утырганда, зур тантанага җыенгандагы кебек, әзерлек күрә. Егетләребезнең кайберсе хәтта: «Мин, ак күлмәк киеп, галстугымны бәйләп куймасам, бер юл да яза алмыйм», — ди.

Тәвәккәлләп тотынгач, күчәлемне бушатып бетерим инде, фатирыңа бәйле тагын бер шигемне языйм. Өйнең азган-тузган булуы, уйлап карасан, кечкенә нәрсә. Аны мин үзем дә жыештырып китеп бара алыр идем. Аннары, кайбер чакта, хужалары белән ихластан сөйләшеп китсәң, өйнең шыксызлыгын күрми дә башлайсың. Хужа үзе, аның белән әңгәмә доңъя бәйсенә тиң булып чыга. Синең Зоя, кызганычка каршы, ташка үлчим. Бер күрүдән кеше турында шундый нәтиҗә ясарга хакым юк, димәкче буласыңмы? Бар шул. Минем бер күрүем дә бермәкле булды: Зояң лаякыл исерек иде. Өстәлендә — буш шешәләр, ипи катылары, суган белән тынчып беткән кәбестә. Шулар арасында минем телеграмма аунап ята. Чәче таралмаган, бите-куллы юылмаган, күзләре пиялаланган шул хатын, телен көчкә әйләндереп:

— Гуля китте, — диде.

Кая китүендә, каячан кайтасыңны да белми. Шулай да самолетка син алып калдырган билетны сузды. Хәтта кисәттә дә әле:

— Билет, сез теләгәнчә, дүшәмбегә түгел, туры килмәде. Бүгенге соңгы рейска, — диде.

Ул эчкече хатын янында күпме түзмәк кирәк? Син үзең дә аның эштән кайтышлы өйгә аракы алып-алып керүләрен язгалаган идең. Мин ул чакларда игътибар да итмәдем. Хәзер ул бүлмәдә күргәннә-

рем күз алдымнан китми. Кайда, ничек азып утырасың соң син? Анда бит шул суган белән аракы исе сеңеп беткән пычрак өстәлдән башка бер ни дә юк. Карават та бер генә. Идәндә йоклыйсыңмы?

Бик авырлык белән генә аңларга да була, вакыты шундый туры килгәндер. Коллективта да бер теләктәш жан табылмагач, беренче очраган сүз кушучыга тартылгансыңдыр. Инде беренче мизгелләр үткән, үткән булырга тиеш, Гөлләрия. Үтмәде әле, дип әйтә күрмә, андый төшен-келеккә бирелеп, озак йөрергә ярамый. Кулга ал үзеңне! Эчкече хатыннар сиңа иш була алмый, бел шуны! Әле аның аекларына да ышаныч бик аз, аяк чалырга гына торалар. Эчкечеләр табынына утыра күрмә тагын. Аракы безнең кебекләргә юлдаш була алмый. Сиңа бигрәк тә, бала көтсәң бит син, син — дөньяның иң бәхетле кешесе. Күңелсезлекләрдән арыну өчен дә киләчәктәге шул бәхеткә таяна аласың бит. Тик бәхет бервакытта да жиңел килми. Аңа ирешү өчен сиңа да сонгы вакытта чыккан күңелсезлекләргә үткәнердәй көч кирәк. Авызыңа аракы ала күрмә, ишетсен колагың! Тамчысын да капма, татып та карама! Кабарсың — рәхәт тоелыр. Газабы килер — кире төкерер әмәлән таба алмассың, соң булыр.

Минем Мәгъшия апаның «хикәяләр сандыгы»нда эчкечелеккә бәйле гыйбрәтле кыйсса бар. Урамда берәр исереккә тап булып керә дә, тынына буыла-буыла, шуны кабатларга тотына. Сиңа да азыйым әле.

Болай. Борын-борын заманда күңеле бары тик яхшылык белән генә тулы изге бер зат яшәгән имеш. Үзе гел юлда йөргән. Очраганның кулынан килгән яхшылыкны күрсәткән, адәми затлардан хәер-сәдака кабул итеп, аларның ачык йөзенинән, рәхмәтенинән көч-кодрәт алып яшәгән.

Көннәриң берендә, төнгә каршы, ул шәп-шәрә яланда калган. Капчыгында бер валчык төгам-ризык, жылынырлык киём-салымы да юк икән. Караңгы төшкән. Хәле киткән. Шул чак аның күзләренә ерак та түгел ут яктысы чалынган. Сөйрәлеп, барып житсә, ни күрсен: зур учак гирәли пәһлевандай ирләр тезелешеп утырган, ди. Табынынарында — өем-өем симез ит калжалары, кулларында — мөддерәмә касалар, телләрендә — серенә һич төшенмәслек яңгыравыклы сүзләр икән. Дөрвишнә күргәч башлыклары әйткән:

— Сизәм: хәлең шәптән түгел,— дигән.— Сиңа учак жылысы да, тамак түклығы да, тәнең капларлык чикмән дә кирәк...

— Зарар итмәс иде шул,— дигән мөсафир.

— Бары да булыр, тик әүвәл бер шартны үтә! Моннан уңда, жиде адымда гына бер чоқыр бар. Төбәндә аягы-кулы бәйләнгән бәндә ята. Хәңжәр бирерләр, шуның башын кисеп, минем кулга китереп тоттыр!

— Булмый,— дигән мөсафир.— Гомер эчендә бер генә жан иясен дә рәнжетмәдем. Тамак хақына гына адәм баласына кул күтәрер хәлем юк.

— Алайса-а,— дип сузып жибөргән учак иясә.— Моннан сулга китеп, ытыз адымда, бер тирмә бар, хужалары йокыга талган. Тирмәдәге бер чүлмәк асылташыны алып чыгып кулыма тоттыр! Югыйсә, башыңны чабарлар.

— Гомерем буге кеше малына кул тидермәдем. Башкалар байлыгын талауга барәбәр сакланган баш белән ничек яшәмәк кирәк?!

Учак тирәсендәгеләр, карап торышка, кечкенә генә, ябык кына шушы кешенең куркусызлыгынан төмам катырынганның. Арадан берсе:

— Җаның җәһәннәмгә киткәнче, менә бу касәдәге хәмерне эчеп жибәр! — дигән.

Мөсафир бик сусаган булган, аны-моны белештермичә, касәне кулына алган да эчеп тә бетергән. Башта арыганлыгы беткәндәй тоелган. Аңнары җаны сәер бер рәхәтлек дәрәҗәсигә чумган кебек булган, үзен көчле итеп сизгән, күзләрендә зәһәр ялтыравык уйнарга тотынган.

— Кайда ул бәндә? Үтерәм! Кайда теге тирмә, талыйм! — дип кыч-

кырып жибәргән вә һәм дә, Мәғһияһа апа әйтмешли, шул жинааһы-ләрне кылып та ташлаган, имеш.

Мин бу кыйссаны ишеткән саен, халык авыз ижаты әсәрләренең камиллегенә сокланам.

Мин сине эчкән итеп күз алдыма да китерә алмыйм. Биш ел бергә укыдык, юк иде бит андый гадәт, хәтта тирә-юнебездә дә андыйлар барын белмәдек. Ул яман гадәт әллә кайдан, сиздерми генә килеп чыкты, инде кешеләрнең кунакчылыгын билгеләүче үлчәү берәмлегенә әйләнеп бара. Сизнең районда да сизелде. Хәтта редакторың да редакция өстәленә (!) шешәсе белән коньяк чыгарып утыртты.

— Юлдан килгәнсез... Көзнең көйсез чагы...— дигән була.

Җаһәпләнүем дә, нәфрәтем дә йөзәмә чыкты, ахры, шунда ук аклана башлады:

— Юк, мин эчмим, сезнең хакка гына,— ди.— Бу шешәм дә, сездәй кадерле кунаклар өчен генә, сейфта тора. Миңа ярамый, кан басымы. Зоя, аның каравы, акланып-нитеп тормады:

— И-и,— ди. Ихластан өзгәленә.— Сезне сыйларлык нәрсәм калмады,— ди.— Әгәр кулымнан килсә, иң кыйммәтле портвейнны алып кайтыр идем дә кыстый-кыстый эчерер идем. Юк, эчмим, дип маташмагыз! Әле моңарчы, Зоя кыстаганда, эчми калган затны очратканым юк. Эчәр иде-гез, сез дә бик рәхәтләнеп эчәр идегез дә ю-ук кына! Юк! Эчеп бетердек, калмады...

«Эчкәнмен», дисә, бу кадәр үк котым алынмаган булыр иде. Зоя ялгыз эчмәгән. Шулай да мин аның белән бу хакта сөйләшеп-бәхәсләшеп тормадым. Балки, аек чакта адам төследер, мин күргәндә, бирәк жан биздергеч иде.

Атылып урамга чыктым. Казанга кире кайтып китәргә шактый ара бар иде әле. Күптән ниятләп куйган теләгемне үтәргә, Рүзәлне эзләп киттем.

Хәзер әйтсәм дә ярыйдыр. Мин бит, син князгә чыкканчы ук, Рүзәлнең хатыны барын белә идем. Туйга чакыру килгәч, сиңа да бу хакта хәбәр иттем. Кызганыч, ул хат сиңа барып ирешмәде. Туегыздан соң сиңа озаклап язмый торуым да шуңа байла.

Инде Рүзәл белән ачыктан-ачык бер «гәлләшергә» кирәк иде. Күрдем. Үзгәрмәсә дә үзгәрмәс икән кеше. Ташбака кабырчыгы кебек, ук атып та тишеп булмастай тышчага төренеп яши бирә икән ул. Кирәк санаса, елмаеп та куя, чама белән генә кырыслыгын да сиздерә, сүзләре гел дәрәс, хәрәкәтенә дә тел-теш тидерерлек түгел. Мин аның кызып китүен, сине каһәрләвен, мине дә тиргәп ташлавын көткән идем. Юк. Берни дә сиздермәде. Әйтерсең лә, мин аның янынан әле генә чыгып киткәнмен дә яңадан әйләнеп кергәнмен!

Училищесы турында сөйләргә тотынды. Яхшы ягын да, өнәп бетермәгән төшләрен дә телгә алды. Ахырдан:

— Язарга теләгең юкмы? — дип тә сорады. Янәсе миңа яхшылык эшли.— Теләсәң, материал жыеп бирәм — муеннан,— ди.

— Юк, юк. Мин ял итәргә генә килдем, Гәлләрия янына...

Шуннан сүз сиңа тоташты. Рүзәл аз гына да үзгәрмәде, керфеге дә селкенмәде, ичмасам. Башта:

— Да-а-а,— дип сузды. Көрсенгәндәй итте.— Аның белән ничек ял итәрсен икән? Мин һичиниди чара таба алмадым аңа...

Башымны аска иеп тыңлый бирдем. Ниләр сөйләр икән? Ул да бик ашыкмады. Алдан минем фикерне белергәрәк теләде, бугай. Актан-карадан сүз чыкмагач, тагын сөйләп жиберде:

— Нәрсә уйлап яши торгандыр ул? — ди.— Кем белгән бит аның шул кадәр жилбәзәкләгән?! Мин инде ничек тә яман телгә кертмәскә тырыштым, өйләнергә тәвәккәлләдем. Син яхшы андыйсың бит инде. Ә ул шул адымымны да бәяли белмәде. Башкалар белән чуалды. Анысына да түзем — үзем дә егет килеш өйләнмәгән идем, яшь тә иде бит...

Юк, барыбер килеп чыкмады шул. Булмаса, булмый икән инде ул. Эшенең дә рәте-чираты юк. Теләсә ни яза. Тикшереп-нитеп тә тормый икән. Соңыннан редакторын райком буенда йөртәләр. Ярый әле, анысы — минем дус. Монарчы шул гына коткара килде Гөлләрияне, әллә кайчан куып жибәрәләр иде. Инде менә миннән дә китеп барды. Эчкече бер маржа белән дуслашкан. Әйдә, яшәп карасын — юлына аркылы төшәр хәлем юк. — Ул бик килешсез хахылдарга тотынды. — Шулай бит, ә, Кәшифә?!

Кат-кат миңа мөрәжәгать итә башлагач, эндәшми кала алмадым. — Тукта әле, Рүзәл, — дидем. — Син бит аның ире, балагыз туар. Ник чит кеше турында сөйләгән кебек утырасың?

— Ир итмәде ул мине, — ди. — Минем дә аны ирексезләргә теләк юк. Чуала бит, бик чуала башкалар белән. Комсомол егетләр дә калмады, хәтта Мәхмүт тә кайткалап йөри икән. Әле миңа белмәгәннәре күпмедер?

Бөтен гаепне синең өскә генә оя башлагач, каршы торып карадым. — Тукта әле, Рүзәл! — дидем. — Мин туегыз алдыннан хат яздым, әүвәл мөнәсәбәтләрегезне ачыклап бетергез, яшерә торган хәлме? — дидем. — Бер хатының бар иде бит инде. Шуны Гөлләриядән яшереп калдыргансың. Син, ахмактарча, мине тиргәп хат салдың. Матур итеп яшәвегезгә файдасы тиярлек булса, мине тагын да ачулана аласың. Тик, минемчә, син берсеннән-берсе катлаудырак хаталар гына ясыйсың. Инде ятим бала арттырырга жыенмыйсыңдыр бит?

Рүзәл сүземне бүлде:

— Ул баланың кемиеке икәннен кем белгән? — диде. — Мәхмүт ник кайтып йөри? Балки алар туйга кадәр дә очрашканнардыр? Синең хатыңда да андый сүzlәр бар бит. Бик дәлилле «беркетмә» ул хатың!

«Беркетмә» сүзе тетрәндереп жибәрде. Хәтерлим: Мәхмүтнең Казанга кайтуы, аның сиңа нык ышанып яшәве турында язган идем. Рүзәл өчен бу да — әллә нинди мәкерле документ.

— Юк, Рүзәл, — дидем. — Минем андый нәрсә хәбәр иткәнәм юк. — Нидер бутыйсың, ярамый алай.

Ул әрләннәкәдәй очлы йөзен жырчыклар белән ямьсезләп, кечкенә авызын елмайтырга азаплап, солы очыдай вак, үткен тешләрен ыржайтып, күкрәк кесәсенә тыгылды:

— Синең дә хәтер сәеккан икән, туташ! — Ул бу мизгелдә үз-үзенән ифрат канәгать иде. — Журналист кешегә үзенең ни язганнырын оныта бару килешми. Мә, укы!

Үз хатымны кулыма китереп тоттырды. Туегыз алдыннан сиңа салган идем. Хәтәр хат иде ул. Аның Рүзәл кулына эләгүенә бик әрнигән идем. Ниһаять, ул кабаттан миңда. Ипләп кенә конверттан чыгардым. Укырга теләгән кебек, диваннан торып, ишек ягындагы тәрәзә янына үттем. Хатым озын, шулай да миңа аны, һәр өтеренә кадәр, бик яхшы хәтерлим. Чөнки андый хатлар гомер өчендә бер язылырга мөмкин. Ул — тормышың борылышында сине ялгыш юздан саклап калырга тиешле иде. Андый язмалар белән шаярырга ярамый. Рүзәл минем уйларымны аңламады. Мин укый башлагач:

— Чәй куярга кушыйм әле, — дип, каядыр чыгып китте.

Миңа да пәси адымнар белән генә чыгу юлына борылдым. Берәү дә очрамады. Иң тыштагы ишек төбенә житкәч тә туфлиләремне кияргә кыймадым, аларны кулга гына алып, оекчан элдертем. Туфли киеп азапланганда тотылуымнан шикләндем. Миңа тизрәк капкадан чыгу кирәк иде. Өлгердем. Урамда инде мине берәү дә куркыта алмый иде, хәтта оекбаштан йөгереп чыккан Рүзәлдән дә көләсем генә килде.

— Хатны калдыр, хатны! — дип кычкыра. Ниһаять, ташбака кабырчыгынан чыкты!

Ул аның күзендәге дошмани ялкыннарын күрсәң! Сүзләрен жүнләнәйтә алмый, ысылдап кына кычкыра.

— Юк инде, Рүзәл! Хатны мин Гөлләриягә язган идем, — дидем. — Болай да синең бик озак тоткарланды. Тузан да төшермичә саклавыңа рәхмәт!

Гөлләрия! Синең алда шактый гаеплемен. Беренче кисәтүем сиңа барып ирешмәгәннен белдем бит. Кабат язарга, телефонга ябышырга, әллә ничә телеграмма бирергә кирәк булгандыр. Мин, жүләр, Рүзәлнең кисәтүле мыскыл сүзләреннән коелып төштем, гарьләндем. Ничек ялгышканмын! Инде соң. Шулай да бу хатны сиңа кабат салам.

Районыгызга барып кайту кәефемне төмам начарландырды. Болай да хәлем юк иде. Күңел генә очар коштай әллә кайларга ашкына.

Ярый, житәр. Хуш. Җавап көтәм. Яз, зинһар! Кәшифә.»

«Кәшифә!

Хатыңны алдым. Бик тиз язгансың син. Алай ук ашыгырсың дип көтмәгән идем. Син язгалаганчы, үзем бер нәрсә жибәрергә теләгән идем, аклану сымаграк. Өлгереп булмады. Ярый, зур югалту түгел. Хатыңның тиз арада килүе мине тагын бер яманлык кылудан коткарып кына калды. Әгәр, аклану юлларын күрсәтеп, берәр нәрсә сызгаласам, ул тоташы белән ялганнан торачак иде. Хәзер инде ялганлыи алмыйм. (Күрдеңме: мин әле бөтенләй үк череп таркалмаганмын икән, ә?!)

Үз сүзләрең генә мине алай ук тәүбәмә китерми иде әле. Рүзәл кулына эләккән хатыңны яңадан миңа салып шәп иткәнсең. Менә анысы инде, мала-ай!.. Халык теледөгә «күрәчәк» дигән нәрсә шулдый ул. Берике битлек язучы мине коточкыч хәлдән коткарып каласы булган да бит, их-ма!

Хәзер кат-кат уйлыйм. Тукта әле, дим үземә үзем, холкың керделе дә чыктылы, Гөлләрия. Кәшифәнең бу хатын укысаң да, үз уеңнан кире кайтмас идең, бәлки? — дим. Хаттагы юлларны кабат укыйм да соравыма ап-ачык җавап табам. Рүзәлнең Мәхмүт язган диплом эше белән университет төмамлавы, миңа кадәр үк бер хатынны интектерүе... Юк, боларга хәтта мин булып мин дә җиңел карый алмас идем. Җитмәсә, Мәхмүт турында да хәбәрең бар, аның Себергә ник китүе дә ачыкланган. Аһ, малай, нишләгәнбез?! Нишләгәнмен мин?!

Күзне бәйләп ясагандай, алны-артны карамый атланган бу адымым тагын нинди үкенечләргә китерер? Зоя өендә бер атна эшкә чыкмыйча яттым. Әйтсәм, әйтим инде, син килгәндә дә өйдә идем бит. Исерек идем. Зоя мине күршеләргә кертәп яткызды да сине кире борып жибәрде. Сиңа хәзер, без бит эчүнең ни икәннен дә белми идек, фәлән-төгән, дип, студентлык дәверен искә төшереп язучы рәхәт. Минем кебек балалар сазлыгына батып кара әле. Зоя кебек дус табылуга мең шөкер итәрсен! Ярый ла, дөньяда андый кешеләр бар. Югыйсә, сезнең ише, гел дөрөслек кенә сөйләп, иң кирәк чакта, күрмәмешкә салышып, китеп баручы интеллигент халкы карамагына калсаң, бетте баш. Минем Зоя — менгә бер очрый торган искиткеч зат. Беләсезме, дөньядан гайрәтем читеп, аның караватында бер атна авырып яткан арада, редактор мине эштән чыгарган. Әмер биргән. Ишеттем дә «аһ» иттем. Сәбәбе дә бар — эшкә килмәү. Дөрөс, кулымда врач кәгазе юк. Мондагы врачлар күңел төшенкелеген, яхшы килмәүне авыруга саныймыни?! Хәер, сөйрәлеп, каршыларына барсам, бәлки, берәр чир тапкан да булырлар иде әле. Бармадым, уйламадым да. Бөтен дөньядан гайрәтем чикте. Зоя кайтканчы, елап яттым. Ул кайткач, арамы эчтек. Иртән тагын башны кузгата алмаслык хәлдә уяна идем.

Әй, Кәшифә, Кәшифә! Бала дигән нәрсә юлыңа бер чалынмасын икән. Бер бәйләнсә, аңардан тиз генә котылырмын димә. Редакциядән ничек чыгып китүемне дә хәтерләмим. Борыныма терәлгән корсагым белән яңадан Зоя бүлмәсенә кайттым. Чемоданыма иң яраткан китاپларымны тутырдым да Зояны көтә башладым. Авылга, үз туган ягыма китәм, имеш. Сыеныр кешем юк анда. Әни үлдә. Абый белән җиңгидән ни көтәсез?! Бөтен тормышлары җиңги сүзе белән бара, абый бик

юаш. Әни үлгәч: «Истәлеккә әниңең кызыл башлы бер сөлгесен миңа бирегез әле!» — дип сорагач, үзәгемә төштеләр. Абый: «Сеңелем, минем тыныч яшәвемне теләсәң, безгә андый хатлар жибәрмә!» — диде.

Бу юлы башка чарам юк иде инде. Шунда кайтып, колхоз китапханәсендәме, идарәнең берәр язу-сызу эшендәме, мәктәп тирәсендәме эш тапмакчы идем...

Зоя кайткач, фикерем тагын челпәрәмә килде.

— Сезнең ул «Кәжә» закон дигән нәрсәне минем кадәр дә белми икән, — ди. — Яз нарсудка гариза! Боерыгын бир! Иртәгә йөкләгеләңә белешмә ал! Калганын үзем очлап чыгам. Корсаклы хатынны эштән куа торган түрәләриңең жанын жәһәннәмгә жибәрергә кирәк!

Барын да сөйләп бетереп булмый. Шунысын гына әйтәм: нибары сизгә класс кына укыган, күзә пыялаланган, шапшак, исерек буяучы Зоя синнән-миннән күбрәк белә икән. Минем кебек бичара хәлдәге кешеләрне яклый торган мең төрле законны актарып чыгарды. Район прокуратурасын аякка бастырды. «Кәжәнең туры сөйләмә», приказ биргәнче, минем белән сөйләшсәң, профсоюз бюросында киңәшсәң, парт-оешмада барын да уртага салырга, тагын әллә нинди шартларны үтәргә тиеш булган. Берсен дә эшләмәгән, чөнки белмәгән. Тагын шунысы бар: хәтгә боларны жиренә житкереп башкарса да, мине эшсез калдыру турындагы әмерне язарга хакы юк икән аның. Чөнки мин — булачак ана! Белдеңме?

Инде жан тыныч. Бала табу өчен ялга өзерләнәм. Хатындагы акыл сатулардан түгел, әнә шул туачак баланың киләчәген уйлап эчмәскә тырышам. Барыбер дә әйтим әле: исереп яшәү жигелрәк, Кәшифә. Ихласлыкка киткәч, әйтим инде — мин синең шикелле, гел дөресен генә сөйләп, туры юлдан гына атлаучы, чип-чиста кешеләрне оңап житкерим. Бу дөньяда, шул кадәрле буталчык һәм пычрак дөньяда, берсеннән-берсе начаррак, тар күңелле кешеләр дөньясында адәм баласы үтә күренмәле була аламы соң? Каян килсен аңа сафлык? Синең акыл сатып язган хатларың да — минем йөрәккә кадалган хәңжәр генә. Һәр сүзең дөп-дөрес булганга, ул хатлар миңа һәләкәт карары чыгарган кебек. Җенем сойми. Кайбер хатларыңны өзгәләп-өзгәләп ташлыйм, аннары... янадан җыям да кисәкләрен ялгый-ялгый алжып бетәм.

Зояны ерактагы бер авылга колхоз клубын буярга-бизәргә жибәрделәр. Хатыңны алганда ялгыз идем. Коньяк алып кайттым. Ишекне эчтән бикләдем. Башта, синең сүзгә буйсынып, өйне җыештырып чыгарган идем. Һавасы саф, якты. Матур итеп табын тездем. Бер кешегә ни генә кирәк инде, дисеңме? Барыбер. Чәй кайнаттым. Хуш исләрен чыгарып чәй пешердем. Ашханәдән пешкән тавык алган идем. Шуны затлы иттереп турадым, янына, Зоя запасыннан алып, кып-кызыл помидорлар куйдым. Күңелнең ашкынганын белсәң! Болар барысы да сумкадагы коньяк шешәсен ачып жибәрүне мөмкин кадәр суза төшү өчен генә эшләнде. Иң рәхәтә — шешәне ачу һәм беренче йотымны эчү «тантанасы». Аннары куллар сине тыңламый башлый. Шешәнең бушап калуын да сизмисең.

Бу көнне шулай да сабыррак кыландым. Аз-азлап кына эчтем. Культурный кешеләрчә! Җырлап-жырлап та карадым, елап та жибәргәләдем. Аннары каршыма көзгә китереп утырттым. Йөземне бизәргә тотыдым. Чәчемне мең төрле кыяфәткә керттем. Көзмә! Әле, шкафтан иң яраткан күлмәкләремне алып, төрлечә киенеп-киенеп та карадым. Әллә нинди кыяфәтләргә кердем. Ахырдан биеп киттем. Арыганчы биедем. Аннары тагын еладым.

Шешәмә күз салган идем — әллә ни күп кимемәгән. Эчәсем дә килми. Хатындагы кайбер сүзләр күңелемдәге иң тирәнгә яшеренеп калган пакь хисләремне кузгатканнар, ахры. Моңарчы туачак балама мөнәсәбәтем дә икеле-микеле иде әле. Аның Рүзәликеке булуы, закон алдында рәсмиләштерелмәгән никах бөтен киләчәгемә тискәрә бер караш ту-

дырган иде. Хәзер алай түгел. Мин жан индергән сабийның һичнинди гаебе юк лабаса. Шул фикер күңелемне күтәрде. Бүтән эчмим. Сабьем ғына исән-сау тусын иде! — дип телдим.

Булдымы? Тынычландыңмы? Сезнең кебек, һәр адымын үлчәп атлаучылар борчулы сорауны төмам чишеп бетермичә тынычлана алмый бит. Әнә, беренче кисәтүде хатыңның Рүзәлгә эләгүен дә ел буге хәтеренән чыгара алмагансың. Үз кулыңа төшкәч, тынычлангансың. Эше узган булса да, хатта миңа да жибәргә кирәк санагансың. Хәзер аңардан миңа ни файда? Киресенчә, бик авыр. Син дә аны ғына чамалагансыңдыр бит, барыбер жибәргәнсең. Үз жаныңның тынычлыгы хақына бичара Гөлләрияне шаштырудан да тайчанмыйсың. Нинди шәфкатһезлек! Йа ходаем!..

Ярар. Житте. Әйтер сүзләр бетте. Бүтән язмыйм. Бу атиада декрет ялын алам да — әлһур! Китәм. Районын да, кешеләрен дә күрәсем килми. Абыйларга китәм. Жиңгинең усаллыгыңнан куркып, жиде чит арасында кыйналып яшәр хәлем юк. Үз үтермәс, ят арлыкамас, диләр.

Булды, Кәшифә. Башкача хатлар алышып тормабыз инде. Барысы да бик шөп ачыкланып бетте. Бигайбә. Гөлләрия.»

«Телеграмма.

Гөлләрия! Китми тор! Хатымны көт. Мөһим хәбәр бар.

Кәшифә.»

«Гөлләрия!

Хатыңны укып бетермәс борын жавап та язарга тотыңдым. Китәм, дигәнсең. Абыйларыңның адресын белмим. Шуңа күрә ашыгам. Ачуыңны да, мине яратмавыңны да ачыктан-ачык язгансың. Ни генә диим соң? Хат алышканда ғына үзгәрә алмыйм инде. Ни булганым — шул, барысы да минекә. Адам башына төшә торган хәсрәт-сынауларны мин, сиңа караганда, яшәрәк чакта кичердем, сүзләремнең, үз-үземне тотышымның кеше ачуын китерерлек дәрәжәдә акыллы тоелуы шуннан киләдер. Хәерле булсын. Без сиңең белән әүвәлдән дә жан-дуслар түгел идек. Әмма бүгенге көнгә шактый якынаеп куйдык. Аралар ераклыгы ғына мөнәсәбәтләребез белән шаярта, бугай. Хәзер мин — сиңе, син — мине, үзәң әйтмешли, үтәли күрәбез. Мондый шартларда, теләсәң нишлә, сиңа хат язмый кала алмыйм. Өлгерсен генә, барып житә генә күрсен иде!

Гөлләрия! Язганнарымны, бу үз тынычлыгы өчен тырыша, дип кабул итәсең икән — үз эшен. «Акыллы баш» кушаматын да таккансың. Әйдә, сиңеңчә булсын. Тик гажәп: үзем дә артык акыллы, сабыр, бик уйлап кына, алга бер караганчы, мең тапкыр артка борылып караучыларны сөймим. Әй, ярар ла! Кемнең ниндигеген белү өчен аның гамәлләренә игътибарлырак булырга кирәк, минемчә. Әй, меңа тагын акыл сатам инде. Ашыгып хат язуюм сиңең өчен шатлануымнан башланды. Үзең әйтмешли, «эчең тулы кеше» көенчә, япа-ялгызың, бии-бии күңел күтәргәнсең. Бию рәхәт, бию файдалы. Кара эчле кешеләр, мөгаен, үзалларына ғына бии алмыйлардыр. Син әйбәт, син саф күңелле. Эчең тулы кеше генә дә түгел, эчең тулы шатлык сиңең! Шуңа күрә матур булырга теләгәнсең, өеңне жыештыргансың да, тәмле ризыклар тезелгән табын янында, рәхәтләнеп биегәнсең.

Элек тә шундый идең. Матур, шагыйранә шат күңелле, кешеләргә ышанучан, беркатлы идең. Һәр гаделсезлек сиңе аптырашта калдыра килде, арагы белән дуслашуңа да тирә-юңдәге тигезсезлек, хаксызлык, гаделсезлекләр гаепле, тик моны кычкырып әйтеп кенә булмый.

Алдан телеграмма сугып хат язарга ашыгуымның тагын бер сәбәбе бар. Беләсеңме, Мәхмүт һаман ялгыз бит. Син аның Казанга кайтып урнашканлыгын беләсәң икән инде. Аның күңеле төшкән кешесә дә юк. Көчкә таныдым, кыяфәте генә түгел, үз-үзен тотышы бик үзәргән. Йомылып калган. Элекке очкын чәчеп торган караш та сүнгән, кеше белән ачылып сөйләшүе дә беткән. Аптыраш. Кая аның хөр күңеле? Әллә

нинди ул. Карашлары тонык, мәетнеке кебек. Усал булырга тырыша, ысылдап кына сөйләшә. Тик торганда, һич сәбәпсезгә: «ых-хы-хы!» дип, көлеп азаплана. Йөзә дә күгелжемләнеп калган. Алдан ук: «Тфү-тфү!» — дип кенә әйтәм, минем әни авырып егылгач, врач: «Кызым, иң авыр кайгы көтә сине. Әниңнең йөзә күгелжемләнде, жир тарта аны.» — дигән иде.

Мәхмүт — яраткан кешең. Күңелең тагын авыр аласың инде. Мин бу сүзләргә Мәхмүтнең таза-сау булганын күреп торганга гына аязам. Уйлавымча, Мәхмүт сине югалту, башка яр таба алмау кайгысынан шулай кыйналадыр. Әүвәл бик нык ышанып йөрөп, шул нияте соңынан барып чыкмаса, кеше тәмам сыгылып төшүчән. Тетрәндергеч бер югалту аркасында, калган бөтен дөньяга кул селтәп, башны жүлөргә салу, бернәрсәгә дә ышанмый башлау — яман хәл. Мәхмүттә шул сизелә. Аны син генә коткарып кала аласың. Эчә тулы ут, хәсрәт бугай аның.

Бер редакциядә эшләгәндә, мин аны адым саен очратам — йөрәгемә кан сава. Тоньклаган күзләре нидер әйтергә тели сыман, теле кыймылдамый. Белмим, Гөлләрәя. Сиңа да аңлата алмыйм, ахры. Эчәм поша. Берегезне дә очратмыйча-белмиңә яшәсәм, болай бәргәләнмәс тә идем. Күрәләтә тынычланып утыра алмыйм. Икегез ике яктан жанымны талкыйсыз. Гаиләм, туган-тумачам булса, тормышым мәшәкатьләрәк юлдан китсә, сезнең изымыш өчен борчылып тормас идем. Бик еш япа-ялгыз калам. Фатир хужам авырый, әле дә больницада ята. Өйдә үзем генә хәзер. Күземне йомдыммы — каршыма Мәхмүт белән син килеп басасың. Соңгы хатыңнан соң синең өчен хафалануым басыла төште. Мәхмүт хәле бәгыремне талый. Синең белән рәхәтләнеп аралашырга ара ераклыгы комачаулаган иде. Мәхмүт — янымда гына, тик аның белән минем ара чакрымнар белән үлчәнми шул.

Мине, үтә чыккан «дөрес» кеше дип, ул кадәр үк нәфрәтләнмә әле син! Мин, журналистикада еш кабатлана торган сүзләр белән әйтсәң, миллионнарның берсе. Гайрәтеңне чигергән сыйфатым үземә дә ошамый. Мин дә, синең кебек, барын да жиңел генә хәл итә алсам икән: теләк тудымы — кияүгә чыгам, киреләндемме — аерылам. Көйләшәм шул көр күңеллегенчә. Үлеп көйләшәм. Минем кулдан килми. Өлкәнрәккән, шул дүрт-биш ел ара мине тәмам кысага куып кертте. Теләм ачылганда: «Ярамый!» — сүзе белән ачылган, диләр минем турында. Күрәсеп, беренче ишеткән сүзем шул булган. Хәзер генә табигатемне үзгәртеп булмый. Акыл сизә, бик тирәннән аңлый, кимсенә дә — чара кылу гына кулдан килми. Әле беркөнне, эш буенча, бер хәтәр учреждениегә чакырттылар. Мин аларга ниндидер жыелыш үткәрешүдә ярдәм итәргә тиеш икәнмен. Телефоннан гына чакырттылар. Бардым. Ишек төпләрендә — ике милиционер. «Кемгә килдең?» — диләр. Әйттем. Тотындылар тегенә шалтыратырга. Тикшереп кенә кертәләр. Янәсе мин, юри генә әлегә зур кешенең фамилиясен атап, эчкәре кереп китәргә маташмыйммы? Янь-янь милиционерлар. Бик гарьәндем. Әй чәпчисем килде: «Энекошлар! Миңа ул әфәндегез бер тиенгә дә кирәкми. Ул үзе минем ярдәмгә мохтаж. Хәзер чыгам да китәм, эзләрсез аннары, шәһәр бетереп!» Булдыра алмадым шул. Беләм инде — ярамый. Әле эчкә үткәч тә, ике бозауга кибәк аера белмәгән бөндөләрдән әллә нинди акыл сатулар ишетеп, күп кыйналдым. Үзләре дә аңламаган нәрсәләргә миңа өйрәтеп маташалар... Сөйрәлеп кайтып егылдым. Жомга иде. Шул ятуымнан, башымны күтәрә алмыйча, ике көн кузгалмадым.

Начар кешеләр, шыкыраеп каткан кабахәтләр еш очрый, әмма тормышка алар хужа түгел. Кешелек тормышы яхшы күңелле, тырыш, уңган, шәфкать ияләре жилкәсендә. Башкача булса, Җир сокландыргыч жисем булуынан әллә кайчан тукталыр дәм-караңгы чүп өемә хәленә килер иде. Бәс, күңчелекне яхшы күңелле гадиләр төшкил итә икән, мине генә алар арасынан сызып ташларга ашыкма инде, матурым!

Хәер, үземә берни дә сорамайым, кирәкми. Мәхмүт өчен хафалануым.

Яз әле шуңа бер хат кисәгә, ә!? Артык эчкәре китеп, үзәгенә тидерерлек итеп түгел, гади генә яз! Якты йөзлө егетебезне элекке зәһәр төшереп утыртырга шул житәр иде кебек. Аннары, син хәзер бик озын ялга жыенасың. Казанга килеп китәр идең! Ничә ел үттә, аяк та басканың юк. Ишегем һәрвакыт ачык. Язмышларыбыз бер сукмакка кереп киткән икән, аның агышына каршы төшү нигә кирәк?! Без — мәстәкыйль кешеләр. Дусларның ячаларын табу кыен. Бер-беребезне югалтышмасак иде!

Менә шул. Хуш, сау бул!

Кәшифә.

«Кәшифә! Акыллы башым, котла мине! Котла мин бәхетле жанны! Кызым туды. Мап-матур, бәп-бәләкәй. Элегрәк язган, тупас, мәгънисез сүзләр тезелгән хатларымны юк дигәсәң. Беләсәңме, мин сине нишләттем?! Юк, белмисең, башыңа да китерә алмыйсың. «Акыллы баш» кушаматы сиңа әрәм, жан кисәгем. Ярар инде, миннән булсын изгелек, артык күп ватылма — зиһененә зыян килер. Әйтсәм, әйтим инде — мин бит кызыма, газиземә, сиңең исемне куштым. Белеп тор: минем хәзер ике (!) Кәшифәм бар!

Абыйларым да әйбәт. Өй иркен, үземә аерым бүлмә ясадылар. Үзләре көнө-төнә эштә, мин балам белән мәш киләм. Кәшифә, кил әле безгә! Мин, беләсәң инде, хәзер тиз генә юлга чыга алмам. Бик күрәсем килә, кызымны сиңа күрсәтәсем килә. Теләсәң, булдырасың бит син. Әле теге юлы, чакырмаганда да, килеп чыккан идең. Күңелсезлек артынан гына йөрергә димәгән, әйдә, бер бәйрәм итик әле! «Бәйрәм» дигәч, эчү мәжлесе турында уйлый күрмә тагын, оныттым мин ул жүләрлегемне, иснәгәнем дә юк. Нәни Кәшифәне имезәм, аналарга хәрәм ризыкны авызга алырга да ярамый.

Кил, Кәшифә, яме?! Әнә, бәбәкәчем «шыңгырдый» башлады, туктыйм. Ул бик тыныч, ахыр чиктә генә аваз сала. Ашатсаң, тагын, тын да чыгармый сыман, тып-тын ята. Хуш.

Язганымны, конвертлаганчы, кабат укыган идем, сорауларыңа җавап бирмәгәнемне сизеп алдым. Үткәндәгине берәз искә төшерми булмый икән. Мин, телеграмманы ерткалап ташладым да, күтәрелеп, абыйларга кайтып киттем. Ачуым кайнады. «Тагын аның хатын көтеп ятарга кирәк икән, ә?! — дим. — Кем булган ул кадәр?!» Авыл хәлләрен, барлы-юкты акча белән кеше өстендә ятуның ни икәнен белмәү шушы инде ул!» — дим. Өй теттем үзеңне.

Кулыма әлегә «йокы чүлмәге»н тоттырып больницадан чыгарганнар иде — бөтен дөнья изгеләр йортына әйләнгән кебек тоела башлады. Айлар буе сиңа җавап язмавыма бик оялдым. Соңгы хатыңны миңа Зоя салып җибәргән иде. Анда син Мәхмүт турында язгансың. Янәсе, аңа минем жылы сүзем кирәк. Юк, Кәшифә, «акыллы баш»ым! Ир-ат затыннан булган адәм балалары, син уйлаганча, гади генә аңлап бетерә торган түгелләр алар. Син, шулай булырга тиеш, дигән кагыйдәләр буенча исәпләп, үзеңчә, нәтижә ясайсың. Мин бит — аларның ниндигеген, язмышымны ут астына куеп, танып белгән кеше. Ялгышасың, «акыллы баш»ым, Мәхмүт сүземә дә, ярдәмемә дә мохтаж түгел. Аның үз сиксәне — сиксән. Төпчәнә китсәң, минем жиде юл чатында, бала качып, тол калуыма, иң әүвәл, ул гаепле. Ни өчен ул, миннән тел яшереп, Себергә киткән? Син аны, сөңлесенә булмышыр өчен, дип, тиз генә кичермәкче буласың. Хәтта кызганасың, ярдәм итәргә телисең. Ә ни өчен без аны шулай төрлө яклап аңларга тырышырга тиеш тә, ни өчен ул мине, бер ахмакка санап, бар дип тә белми? Уйлап кара! Мин бер таш сынмы әллә? Аңламас идемме мин аларның гаилә хәлен? Аның миңа ышанмавы ла бу, һәм шул нәрсе мине бик нык кимсетте. Мин хәтта Рүзәлнең кабахәтлекләренә дә ул кадәр үк рәнҗемәгән идем.

Әй! Икесенең берсен дә телгә аласым килми. Сиңең хатка була

гына фикеремне белдерергә туры килде. Әнә шул «жылы йомгагым» булганда, йөз Мәхмүттей, мең Рүзәләң читтә торсын, потлары бер тиен.

Ярар. Тәмам арыттым инде сине. Алар турында язып күпме гоме-ребезне исраф иттек. Үзеңне көтәм. Бик сагындым. Кил. Нәни адашың-ны, егерме беренче гасырга хужа булачак алмашыңны күрөп китәрсен. Хуш, сау бул.

Гөлләрия.»

«Кәшифә! Йә инде, үпкәләп ятма, синең кебек акыллы кешегә андый ваклык килешми. Ник язмыйсың? Бу бит безнең ата-баба гадәтенә дә сыймый. Начармы-яхшымы, җавап җибәрергә тиеш син. Минем ачу китергеч теге хатны искә төшер. Аның ахмакларча язылуын читкә куеп, ни өчен җибәрелүе турында уйла: синең хатны җавапсыз калдырмас өчен генә бит. һәм, кырт кисеп, без инде башкача азышып-хәбәрләшеп тормабыз, дип аңлатырга тырышкан идем мин. Бу — шәфкатьсезлектән саналырга тиеш булса да — аңлашу ысулы. Синең кебек, эндәшми-нитми яту исә — кешеләргә түгел. Ярамый алай.

Көләсеңме? Инде бу да акыл сата башлады, дисеңме? Әйдә, гел сиңа гына өйрәтергә димәгән. Шулай ул: акыллы саналганның кечкенә генә хатасы да зур булып күренүчән. Гомер-гомергә иң инсафлы, тәр-типле саналган Кәшифәбез тузга язмаганча кылана башласын әле! Яра-мый! Әйдә, килешик! Ташла киреләнүеңне! Үзең дә язган идең бит: безнең яштың яңа дуслар булдырып йөрү кыен. Язмыш бер төртә ара-сына керткән икән, йөкне юлның азагына кадәр бергә тартып чыгыйк инде!

Хат көтәм. Гөлләрия.»

«Кәшифә! Абау, жаным, бу кадәр дә булсаң, булырсың икән! Инде минем бу бичара күңелне тагын күпме талкымакчысың? Үкенәм бит инде. Кичерүеңне сорадым. Тагын ни кирәк? Син үз холкың ныклығын минем кебек җиңел уйлаучан кешедә сынап ялгышпасың. Бу хатынны бөтен әшәкелекләреннән тәүбә итәрлек хәлгә китерим әле, дип уйлый-сыңдыр инде. Җаным! Минне тәүбәгә китерү һич тә батырлык түгел. Шул кадәр акыллы башың белән син инде моны күптән аңларга тиеш идең. Мин бүген — болай, иртәгә — тегеләй ич. Холкыңны ныгытасың килсә, минеке кебек биртелеп беткән язмышлы бичара хатынны сай-лама, дускаем!

Уф! Буталып беттем. Тагын үпкәләтәмдер инде. Шәһәр халкының холкын белмим ич мин. Авыл кешесе турыдан бөрүчән. Аны аңлап була, аның белән эш итүе дә җиңел. Үзләре дә мәсәләне тирәнгә җибәрәп торуны өнәми.

Бәләкәчем үсә. Тыныч. Район үзәгенә врачка барып кайттык. Барысы да гадәттәгечә, диделәр. Күрәсен, табигать кешенең кайгы-шат-лыгын шулай тигезлидер инде. Кызым будмаса, мин хәзер нишләп идем? Кешегә, бер генә булса да, таяныч кирәк. Бәләкәчем — нык таяныч, оза-елларга житә торган. Аны кеше итеп, мөстәкыйль жирлеккә бастырып куймыйча, миңа читкә тайшылырга ярамый. Шатлыклы җаваплылык. Шул бурычны төгәл үтәп чыгу өчен миңа синең кебек дус та кирәк. Аңла хәлемне! Хатларыңнан аерма! Яз, зинһар өчен! Көтәм.

Гөлләрия.»

«Кәшифә! Ачуданма зинһар! Синнән җавап алуыма өмет өзсәм дә, хатлар язгалап торыйм әле! Рәхсәт ит зинһар, яме?! Син хәлемне аң-ламыйсың шул, белмисең. Кызым зур ук инде. Аның зур-зур, тәмам мөстәкыйль булып үсеп житкән көннәре дә сиздерми килер кебек. Аңа ул чакта кирәгем дә калмас. Сигезьедлык мәктәп тәмамлаган көннәремне искә төшерәм дә сыгылып куям. Ул чакта әти-әниңе, туган-тумачаны бар дип тә белми идең лабаса. Я алда! Кәшифәмнең мине кирәксен-ми башлавын ничек кичерермен? Бер аңа гына табынып яшәсәм, синең кебек сүз кушар кешемне дә югалтсам, кинәттән харап будачакмын ич мин.

Әллә, мин әйтәм, кызым аны-моны белештергәли башлаганчы, бәхетемне тагын бер кат сынап караргамы соң? «Әти!» — дип эндәшердәй кеше аңа да зыян итмәс иде. Шулаймы, Кәшифә?

Бу уй башыма тикмәгә генә килмәде. Беркөнне мине мондагы мәгариф бүлегенә чакырттылар. Аңа кадәр авылның мәктәп директоры, өйгә килеп, сөйләшеп утырган иде. Укытучылары житми икән.

— Берәр фәниән укытып тормассызмы? — ди. Аптырап киттем.

— Мин — укытучы түгел, — дим. — Мин — журналист, дипломым да...

— Әй, сеңелкәш! — дип сүземне бүлдө. — Сөйләп торма! Кем генә укытмаган безнең авыл балаларын! Балки, шулай яхшырактыр да әле. Былтыр агроном дипломды егет татар телен укытты. Аны, биология укытыр, дип алган идек. Уку башланыр алдыннан гына, биш ел элек бирелгән үтенечне санга сугып, биология укытучысы жиберделәр. Нишлик? Кая куйыйк ул агрономны? Нинди буш сәгать бар — шуңа кертеп жибердек. Укытты. Балалар күңеленә юл тапты. Безнең эштә иң кирәге — шул. Калганына китаптар ярдәм итә.

Миңа абыйлар жылкәсендә яту кыенрак тоела башлаган иде. Кирәк-сенеп, чакырып торучылар барын белгәч, рәхәт булып китте. Кәшифәмне район больницасына күрсәтергә барган көнне жаным өр-яңадан талпынырга тотынды. Жил-жил атлап, урамның аргы башына киттем. Директор киңәш иткәнчә, «фәлән-фәләнеч» кабинетына кердем. Күрсәң чибәрлеген! Телсез калдым: тач Мәхмүт! Ник кәргәнемне дә аңлата алмый тордым. Ул үзе ярдәм итте, сораулар яудыра башлады: кем мин? Ник килгән?

Хәтта баламны да, аның әтисен дә игътибарсыз калдырмады. Мин дә, беткән баш — беткән, дип, ачылып китеп, бөтенесен бәйнә-бәйнә сөйләп бирдем. Бик игътибарлы кеше. «Әһе, әһе», — дип, тыңлап кына тора, сүзне бүлми. Ахырда:

— Алай икән, — диде. — Хәлегезне бик аңлыйм. Язмышларыбызда уртаклык бар икән. Мин дә — аерылган кеше. Хатын гулять итте...

Миннән, әйтеп торып, гариза яздырды. Мөдир анына да керде, аннан приказ язарга рөхсәт алды. Мөдире — өлкән кеше. Бу урынбасарына баштанаяк ышанган, аңа һич тә каршы төшөп тормый икән. Шулай итеп, мин авылга тел-әдәбият укытучысы итеп билгеләндем. Кирәк чакта Кәшифәмне авыл яслесенә илтеп куям: шул ук «урынбасар» булышты.

Бер-ике көн генә эшләгән идем, «урынбасар» безнең мәктәпкә килде. Дәрестән соң мине озата кайтты. Жинги табын тезде. Әллә кая китеп югалган яшьлегем кире әйләнеп кайткан кебек булды. Рәхәт иде. Шулай да, әллә кайда — караңгыда, сине күреп торган кебек хис иттем. Ачулана-сыңмы, хуплыйсыңмы — белмим. Бик тә беләсем килә. Фикерең, киңәшең кирәк. Беләсеңме — «урынбасар» миңа өйләнмәкче була лабаса. Шушы авылда колхозның буш йортлары бар. Тәвәккәлләсәк, шуңа күчеп, гаилә корып, яши башлаячакбыз. Син язмассың инде. Өмет тә итмим. Ачуыңны китердем шул. Сиңа язганда, үземнең башка берәр төпле фикер килмәсә, дип кенә сызгалап маташам. Жавабыңа Өмет итмим.

Мин, балалы хатынга өйләнер кеше юктыр, дип йөри идем, бу «урынбасар» баланы һич тә артык күрми. Дәрәс, баламны өзелеп ярата, дип тә әйтә алмыйм, ул аның барлығын тоймый кебек. Миңа, хәзерге көнем өчен, шунысы да бик житкән. Тора-бара баланы үз итүе дә бик ихтимал. Өйдә аяк арасында буталып йөргән пәси баласы да күңелгә якын була. Бала кадәр баланы, минем йоп-йомры кызчыгымны яратмау мөмкин түгел.

Тәвәккәлләрмен, ахры, Кәшифә. Жавап хатың килмәсә дә, дөньяда булуың өчен, рәхмәт сиңа. Кемгә язар идем әле?! Хат коттим.

Сине мәңге яратучы Гөлләрияң.

«Кәшифә! Кияүгә чыккач, сиңа язып-нитеп маташмам, дигән идем инде. Булмады. Әллә синнән «шәхес култы» ясаганмын инде?! Һәр

адымынны сиңа житкереп тормасам, күңелсез була башлай.

Туган авылымда ирем белән, балам белән, дөнья жимерттереп, рәхәтләнеп яшәп ятам ич мин хәзер. Булса да булыр икән бу дөньяда яхшы кеше! Ирем район үзәген бөтенләйгә ташлады. Икебез дә мәктәптә эшлибез. Ул пединститутта чыттан торып укый икән. Кичләрен контроль эшләрен эшлибез. Бетә инде. Аниары диплом язасы кала. Аны ул миңа тапшырды. Дәрәс итә — миңа ул эш яхшы таныш ич. Ул үзе, сер итеп кенә әйтәм, бик сай йөзә. Сәһәктән көрәк булган, диләр ич әле, менә шундыйрак кеше ул. Белем ягы такы-тоқы. Әмма яшәр жай булдырырга дисәң, сырт белән төшми инде. Монда ул — кичке мәктәп мәдире. Үзе мәдир, үзе әллә ничә сәгать укыта да. Миңа да кичке сәгатьләрдән өлеш чыгарды. Акчаны көрәп алабыз. Кәшифәкәем, булса да булыр икән дөньяның без белмәгән рәхәт яклары! Уйлап кына кара: шушы сөекле «мәдирем» кичке тугызынчы, унынчы, унберенче класслардагы житмешләп укучының житәкчесе санала. Без шул өч классның укытучылары булып исәпләнәбез. Әллә ничәшәр сәгать дәрәс алып барабыз, журналлар йөртәбез, чирек йомгаклары ясейибыз, хисап бирәбез. Баксаң, бөтен тирә-юнь авыллардан жыйсаң да, кичке мәктәпкә йөрүчеләрнең саны унга тулмый. Булганы да укырга йөрми. Чирек азагында берничәсе килеп китә. Сиздәме? Сәхрә! Иксез-чыксез сәхрә монда, жаным!

Тукта, миңе әллә нинди жинаяттә гаепләргә ашыкма. Шушы хәлне ронода да бик яхшы беләләр. Аларын Казан кыса. «Фәлән кадәр укучы-гыз булсын!» — диләр икән бит. Гомуни урта белем шул рәвешле тормышка ашырыла.

Мин дә башта авыр кичергән идем, хәзер уйламаска тырышам инде. Турысын сөйләүчеләрнең үзләрен гаепләгә чыгаралар. Күрәсен, бу дөньяда туры юлдан гына бару мөмкин түгел. Миңе кызыбызның үсүе, гаилә бөтенлегә канәгатьләндерә. Ясленең әллә ни кирәгә дә чыкмады. Яңа «әти»без көңдәзләрен гел өйдә. Бала тыныч. Гаҗәп хәтта. Көннәр буге ята да ята. Караватка ничек салсаң, мин кайтканда, шул килеш торган була. «Әти кеше» термоска салып калдырган сыек ботканы, шешәгә бушатып, имезлекне Кәшифәбезнең иреннәренә генә тидерә...

Халыкның, дөнья куласа, бер басмаса, бер баса, дигәне шуллар инде. Миңа да кеше төсле яшәр көннәр житте, ахры. Кичләребез аеруча күңелле үтә. Ашны «әтисе» өлгертә. «Аш алды» да тотабыз. Ачуланма, мин имезмим бит инде. Балага зыяны юк. Аның каравы, мин үткәндәге кара көннәремне онытам. Рәхәт! Өй иркен, якты. Жидәзлар юк бездә. «Әти»без бөтен жидәзларын беренче гаиләсендә калдырган. Анда — өч бала. Аларның мөддәрәмә күзләре карап торганда, ничек итеп, мал төяп чыгып китсен инде ул?! Мин дә, кирәкми, дидем. Аның акчасын да, тоташы белән диярлек, ул якка биреп барабыз. Безгә миңеке дә житә. Нәрсә соң ул — акча?! Күңеле яхшы кешегә сусаган идем — жаным да жөл түгел. Дөнья гына миннән шул кешене күпсәнмәсен! Син дә шул теләктә тор! Яме, кырыс дусакам!?

Сау бул! Тамчы да, өзлексез тамса, ташны тишә, диләр. Балки, миңем хатлардагы берәр сүз күңелеңне кузгатып жибәрер. Бер язмасаң, бер язарсың.

Бахәтле Гөлләрияң.

«Гөлләрия, балакаем!

Сиңа чуктин-чук, күптин-күп сәламнәр язый, иң изге теләкләр теләп калучы Мәғъния карчык дип белерсең. Мин сезнең һәммәгезне хәтерлим. Күз алдымда, энә белән кое казып, дигәндәй, тырыша-тырыша укып, кеше буддыгыз. Сиңең хакта Кәшифә гел сөйли иде.

Бүгенгесе көндә хат язарга жорьят итүмә гаҗәпләнмә. Кәшифә өйдә юк бит. Хатларың ачылмаган килеш өстәлдә ята. Күзем төшкән саен, йөрәгем әрни. Берәүдәр, бик ашыгыч иттереп, инәлеп-ялварып сора-саң да, җавап хат салырга иренер иде. Син, рәхмәт төшкере, җавап-

сыз-нисез, язасың да язасың. Башта ай саен килде. Аннары — сирәгрәк. Инде дә туктарсың, дип көттем. Әле бүген тагын хат бар. Түзмәдем. Күрше хатынын чакырып алып кердем дә, хәлне аңлатырга, хат яздырырга булдым.

Гөллэрия, балакаем! Кәшифәбез сырхаулап тора бит әле. Әүвәл-әүвәлдән дә сәләмәтлеккә туймады инде ул. Башта сиздермәскә тырышып йөрде. Төмам хәле беткәч, врачларга күренгән иде, тегеләре, бик зурдан кубып, тикшерергә тотындылар. Бер мәртәбә, чир тапмыйча, чыгарып та торганнар иде, эшендә утырган беренче көнне үк, машинага салып, янәдән озатканнар. Шифаханәдән кайтып кына кердем: төп сырхавын белә алмыйлар, ахры, әйтмиләр.

Гөнаһысын өстемә алып хәлем юк, турысын әйтим: соңгы сырхаулавы минем аркада булды. Янына кергәч, сүз иярә сүз китеп, Мәхмүт исемле егетнең үлгәнлеген әйтеп ташладым. Агарынып катты бичаракаем. Бергә укыган идеягез шул. Әле кайчан гына Казанга кайтып эшли башлады. Кәшифәнең шифаханәсенә дә баргалаган. Өйгә килеп та утыргалады. Кәшифә өстәлендә яткан хатларыңны күрөп, әйләндергәләп та караган иде.

— Тимә, улым! Синең белән миңа язылмаган. Кәшифә, кирәк тапса, шифаханәдән чыккач, үзе укып күрсәтер,— дидем.

Соңгы килүе шул булды егетнең. Берәр атна үткәчмә, яман хәбәр ишеттем. Алар эшендә кичке дежурга калу гадәте бар. Чиратлашып. Мәхмүт балакайның шушындый көне икән. Бу язып утырган да утырган. Йөрәгә чыдамаган — язу өстәленә капланып жан биргән бахыркай.

Кәшифәгә белдермәгәннәр. Мин ишеткәннәрәмне сөйләгән идем, сырхавы куәтләнде. Сиңа да кирәкмәгәнне язамдыр, бәлки. Хатларыңда нинди гозерләр барын белмим ич. Бу Мәхмүт вәфатыннан соң, Кәшифәнең хәле авырайгач, читлектәге кош кебек бәргәләндем. Сиңа белгертим әле дип уйладым. Адәм баласы эчен бушатырга тиеш.

Ярар, хәерлегә булсын барысы да. Сүз күп иде, мохтәсар кылдык. Борынгылар гадәтенчә, сүз азагында бер жыру жибәрәм:

Суга салсаң, су күтәрми бер мыскал тимерләрне,
Кире кайтарып булмый шул үткән яшь гомерләрне.

Гөллэрия сеңел! Өстәп бер-ике гөнә сүз язам. Мәгъшия әбинең күршесе мин. Хат жибәрәп азапланма инде. Мәгъшия әбинең үз хәле хал. Авырый, кан басымы югары. Больница юлыннан кайтып торганы юк. Хатларың аңа борчу гына сала. Өстемдә — кеше әманәте, һич үти алмыйм, гөнаһысын кая куярмын, дип борчыла. Хушыгыз.»

«Гөллэрия! Бәхетле жаным, акыллым, чибәрәм. Хатларың өчен рәхмәт яусын. Больницадан котылып чыгуыма мондый сөөнеч көтәр дип өметләнмәгән идем. Мәгъшия апа, бичаракаем, яман хәбәр була күрмәсен, сәләмәтлегемә зыян-зәхмәт салмасын, дип, хатларыңны күрсәтмичә саклаган. Әле бит сораштыргалап та тордым. «Юк»тан башка сүз әйтмәде. Кайткач та ипләп кенә күрсәттә әле:

— Балакаем, жүнсез хәбәр булса, укып торма, өзгәләп кенә ташла! — диде. Күпме гомер узган! Шул юлдан кире барып, үткәннәргә карап-барлап кайткандай булдым. Үзем өчен иң шатландырганы — бәләкәй Кәшифә. Көтмәгән идем. Елый-елый рәхмәт укыдым. Ник шул кадәр шатланганымны үзем дә аңламыйм. Бигрәк та соңгы айларда, авырып йөрүләрем әллә нинди күңелсез уйларга чумдырган иде. Яшәү мәгънәсен югалткан кебек булдым. Кечкенә Кәшифә шул коточкыч төшен-келектән йолып калды сыман. Бөтен кайгы-хәсрәтләрем, ятимлегем, ялгызлыгым онытылды. Кешенең иң зур байлыгы ни дип уйлыйсың? Күңел күтәрәнкелеге. Күңелдә төшенкә кешене теләсә кем жиңә, кимсетә ала. Кызың миңа шул байлыгымны кулыма тотырды. Адашыма яшь тулган бит инде, әйеме? Котлыйм!

Инде хәбәрләрәң арасындагы икенче зур яңалыкка карата да фи-

керемне әйтим. Никтер син яңа иреңнең исемен язмагансың. Ярар, язарсың әле. Хикмәт анда түгел. Уйладым-уйладым да, син бик дәрәс эшләгәнсең, дигән фикергә килдем. Кәшифә әтиде булырга тиеш. Ул кечкенә чакта тәваккәлләвен бигрәк тә урынлы. Бала әти кешенең юклығын сизми дә кала. Житмәсә, бик әйбәт, дигәнсең. Шуңа беренче тәэсиреңнең дәрәслеккә чыгуын теләм.

Сиңа Мәгъшия апа да хат язган икән. Мәхмүт хәбәрән дә житкергән. Шулай, күңелсез хәбәр тиз тарала. Редакциядәгеләр башта миннән яшереп торганнар. Соңыннан бик жентекләп сораштым. Баш миенә кан йөгәргән. Канның ник йөгәргү сәбәбен чамалыйсыңдыр. Кичтән хезмәт хақы, ярты айның гонорарын алганнар. Мәхмүт акчаны тотта белми иде. Бик тиз бетерә, артын-алдын уйламастан бурычка бата иде. Бу юлы, бүлмә саен кереп, кешеләргә әжәтән түләп йөргән. Хәтта безгә дә килгән. Хатларың арасына миннән әллә кайчан алган егерме биш таңкәне кыстырган.

Аннары кабат редакциягә кайткан. Соң булган инде. Эштән китеп баручы корректор ғына күрәп калган аны. Олы яшәтгә хатын, пенсионер.

— Мәхмүт, бу хәлдә коридорда йөрәргә тырышма әле син, редактор монда — дин кисәтәп үткән. — Теге жыдышта да эчү турында бик каты сөйләделәр.

Мәхмүт, гадәтәнчә, киреләнеп җавап кайтарган:

— Төкерәм редакторыгызга! Әллә үзе эчмиме? — дигән. — Ул качып эчә, ә без яшеренмибез — аерма шуңа ғына.

— Энем, киреләнмә, барыбер саклан! Ишегеңне эчтән бикләп утыр! Газета басылып беткәч, чыгарсың.

Шуңа кинәснә тоткан Мәхмүт. Икенче көнне иртән, бөтен кеше эшкә килгәч кенә, аның жансыз гәүдәсен күрәп алганнар.

Коточкыч хәл бу, Гөләрия. Акылы булганнарга — гыйбрәт, безгә — хәсрәт.

Инде аз ғына үз хәлләрем турында языйм. Мин бер больницадан икенчесенә, анысынан өченчесенә күчә-күчә, елга якын гомеремне ифрафиттем. Күңел тынычландырырлык дөвә да бирмәделәр. Медицинабызда һичинди төртинсез юклығын, врачлар урынында очраклы кешеләр утырганлығын үз күзләрем белән күрәп, бик борчылып чыктым. Табигый сәләте белән үк врачка охшаганы әллә нигә бер генә очрап куя. Андыйларын агачтай түрәләр изә икән. Диагностика бигрәк тә артта. Кисеп-ярып карамыйча, пычагымы да белмиләр. Хәлем китә. Эш көне азгына аяк-кулларымын кузгатырлык та чамам калмый. Инде тикшерелмәгән бер күзәнәгем дә юк кебек. Тәгаен генә бер авыру исемен атамадылар. Белә алмаулары бер хәл, алар бит әле, ачыклап булмый, дин төрмәй, учлап дару бирә башлый. Ашау-эчүне үзгәрттерә. Берәр айдан соң: «Әй, дә, дәрәс булмаган, башка төрлө дару бирик әле!» — дин, бөтен ышанычны какшата. Авыру кешегә иң кирәге — ышаныч. Кыскасы, врач халкына йомышның төшмәсен икән.

Хәзер хәлем ярышсы кебек. Әйтергә дә куркам. Чир дигән нәрәсә бик шомландыра, әллә нинди ырымнарга ышандыра башлый икән. Көлмә инде, башыңа төшмәсен! Сиңа ярамый, әле Кәшифәне үстереп житкәрсәң бар. Исән-сау була күрегез. Сәламәтлек әле миңа да бик кирәк иде. Кулъязма хәлдә ята торган әсәрләрем бар. Китап итәп җыярга исәп. Больницада да берәз язып яттым. Үзәбезнең кичергәннәри дә теркәп калдырырга ярамагач, без нинди әдәбиятчылар булабыз инде? Без дә — тарихның билгеле бер агымы лабаса. Белмим, ялкауланып ята-ята соңга калмадыкмы икән? Беркөнне врач килде. Язу өстәлемдә студент чакта төшкән фотосурәтемне күрдә дә: «Кызыгызмы?» — дин сорады. Югыйсә, ул кадәр үк вакыт та узмаган бит әле. Минем егерме яшьлек балам була алмый бит инде. Димәк, нык бетерешкәнмен. Врач-

ның шул сораы миңа барын да аңлатты. Диагнозларының да, дөваларының да кирәге калмады.

Аны-моны уйламый яшәгәндә генә барысы да мәңгелек, иксез-чиксез булып тоела икән ул. Елга якын больница юлында йөрөп, яшь гомеребезнең киселү очракларын күргәләгәч, фикер үзгәрә, дустым. Соңгы юлга алып чыга торган төенчегеңне һәрчак әзер тотуың хәерле. Барысына да әзер торырга, иң яманын да курыкмыйча-нитмиңә каршыларга кирәк. Шул фикергә килгәч, үз хәлемә күз салган идем, төгәлләнмәгән, әле башланмаган да эшләрем муеннан икәннен күрөп хайран калдым. Аларның очына чыгарга гомерем житмәс кебек. Иң кызыктырганы — синең белән язышкан хатларыбыз. Мин барын да машинкада язам. Әллә кайчаннан канга сеңгән. Бер өтеремне дә, үземдә икенче нөсхәсен калдырмыйча, башкаларга тапшырмыйм. Яшьли машинистка булып эшләүдән калган гадәт. Сиңа жибәргән хатларымыңның һәммәсе үземдә дә саклана. Мин больницада чакта, Мәгъшия апа да сиңа нидер хәбәр иткән. Үзеннән сөйләтеп карарга тырыштым, хатны язган күршәбездән дә сораштым — юк, бәр мәгънәле сүз дә әйтә алмадылар. Карале, Гөлләриям! Ертып атмаган булсаң, миңа кире жибәр әле шуны! Икебез өчен генә түгел, безнең бөтен буын өчен кирәк бит ул. Хатларыбыздан гына торган кызыклы бер әсәрнең сюжеты бөреләнеп килә. Төн урталарында уянып, бер хатны икенчесенә ялгап, саташыр хәлгә килеп ятам. Буыныбызга хас кичерешләр ачылып-ачылып китә кебек.

Беләм инде, эшең бик күп, мәктәп бөтен барлыгыңны йотадыр. Өеңә кайтып керүгә — Кәшифәбез! Ничек өлгерәсең? Яз, көтәм.

Кәшифә.»

«Нихәл, малай, Кәшифә!

Терелеп чыгуың яхшы булган. Хатыңа бик шатландым. Син мине кара кайгыга салган идең ич. Әллә ниләр уйлап бетердем. Ярый әле, үзең больницада чакта ук, Мәгъшия апа хәбәр итте. Аның хатын жибәрәм, әйдә, рәхәтен күр! Тик мин анда китап язарлык азык тапмадым. Сөзнең китапларга потлап-потлап сөт савучылар кирәк бит. Уйлап кара: кем инде сыеклыкны потлап-потлап улчи? Ник алай язасыз, ә? Казаннар шулай яза, дип, безнең кебек авыл кешеләре дә шуңа күчте. Миңа, читтән карап торганда, матбугаттагы ясалмалык әеруча хәтәр күренә. Мәктәптөгә эшебезгә дә зыян сала әле ул. Балалар, газета-журналларны күтәрәп, каршыга килеп баса: апа, ник болай азылган? Сөз бит алай кушмыйсыз, диләр. Җавап табып кара! Алар бит китап, газета-журнал битенә ни язылса, шуңа ихлас ышана. Җанда ышаныч булуы яхшы анысы. Тик соңыннан, шуның ялган булуын белсәләр, ни диярләр?

Кәшифә! Карале, безнең алда бик зур бер эш тора лабаса: «жаныем» быел диплом алырга тиеш. Пединститутта. Хәзер анда да теләгәннәр диплом эше яза икән. Эшебез әзер инде. «Әзер» дигәнем шул — үз диплом эшемнең караламасы сакланган иде, мин шуны, ике кич утырып, берәз үзгәрткәләдем дә, шыпылдатып күчәрдем дә бирдем. Берәү дә белмәячәк, мин — университеттан, ул — пединституттан. «Бу бик шәп булды бит әле!» — ди жанашым. Аларда эт — баш, сыер — аяк икән. Былтыргы эшне быел яңадан китереп биргән кешеләр дә бар, рәхәтләнеп якыйлар, ди.

Без дә йөргәнбез, алга-артка карамыйча, хәрәф ятлап. Күпме азапландык! Имтиханнарга ничек әзерләнгәннәр искә төшсә, әле дә күз алларым караңгыланып китә. Бу читтән торып укучылар имтихан алучыларына я каз түшкәсә, я капчыгы белән бәрәңге озатып яталар, имтихан тамгасын тегенең дача өендә генә зачеткага куйдыртып чыгалар икән. Минекә кафедра мәдире бакчасына бер машина тирес илткән, атыккын! Яши белә кешеләр!

Сиңа дигән ялынычыбыз да уку мәшәкатенә бәйле. Беләсеңме, хәзер пединститутта безнең белән укыган берничә кеше эшләп йори. Ачыклап куй әле зинһар, дәүләт комиссиясендә күз күргәннәрдән кем-

нәр булур икән? Ничек тә «бәгырь кисәгем»не дипломлы итәсе иде!

Хәзер инде олыгаеп барабыз, клубка йөрөп булмый. Килешми дә. Аннары, мин ул синең адашны кайда калдырыйм? Ул үсә үсүен, тик бер-көнне район үзәгеннән ниңдидер врачлар килгән иде. Профилактика йөзеннән мәктәпкәчә яшътәге балаларны тикшереп йөрделәр. Кәшифәмне бик озак карадылар, карадылар да әллә ниңди сораулар биреп бетерделәр: «Фәләнгә реакциясе ничек? Төгәнчә уйныймы? Елыймы, еламыймы?» Соңиннан берсе күңелемә тәмам шом салды:

— Инде аңа сөйләшә башларга да вакыт, — ди.

Ярый әле икенчесе аның сүзен юкка чыгарды:

— Әй, юк белән мавыктың! — диде. — Бу яшътә сөйләшмәүчеләре дә күп.

Шул көннән бирле тынычлыгым югалды: өстенә карыйм да бала-каемның, уелыплар китәм. Көлми дә кебек ул, башка бәйләнгәч балалар кебек еламый да. Хәтта ашарга да сорамый шикелле. Башта мин аның тыныч холькы булуына шатлана идем, хәзер ни дияргә дә белмим инде. «Әтисе»нә бу шикләремне сиздермим әле, әллә ни әйтер кебек. Ул да үзенчә шикләнә кебек, ара-тирә:

— Кара, синең бу кызың уникаль зат бит: картлар кебек, уйчан, — ди.

Көлмәгәнгә, еламаганга шулай әйтәдер инде. Мин аның сүзен уенга борам. Шикләремне беренче сиңа гына чишәм әле. Эчемне бушатыр өчен. Бу шом ялгыз башыма артык авырга килә, акылдан язарсың, жүләр.

Ярар, Кәшифә. Соң инде. Туктыйм. Безнекеләр йоклый. Мин менә планирны язып бетердем дә синең белән «серләшеп» алдым. Мине онытма! Пединститут хәлләрен белешкәч, хат сал! «Әтибездә» барып килергә әзерлә. Диплом эшен тапшырасы бар. Ул синең яныңа керер, ярыймы? Хуш.

Гөлләрия.»

«Әй, Гөлләриям, Гөлләриям!

Синең бу соңгы хатыңны алганчы мин үзебез өчен, үзем белгән кадрлар яшътәшләрем өчен шатланып яши идем. Әллә ни рәхәт балачак, тормыш муллыгы эләкмәсә дә, рухыбыз саф, хаклыкка ышанычыбыз көчле, дип, горуруланып йөри идем. Әүвәл укырга тырыштык, һөнәрле булдык. Барыбыз да, жигелеп дигәндәй, эшләргә тотындык. Миңа теге кирәк, бу кирәк, дип, зуррак өлешне эләктерергә омтылмыйбыз. Кулдан килгәнчә кешеләргә, жәмгыятьнең гомуми мәңфәгәте хакына хезмәт итәбез. Шатлыкларыбыз да, хәсрәтләребез дә шул гомуми мәңфәгәткә бәйле. Дөресрәге, мин моңарчы шулай фикер йөртә идем.

Бу хатың башыма тимер казык белән суккан кебек итте. Аңларга тырышам: мин генә ялгышып-адашып йөргәнменме, әллә хәзер генә син тайгак юлга кереп барасыңмы? Белмим, белмим. Аңлатып бир, барын да төшендереп яз миңа. Ник син хәрәм мал жыеп, авыл халкын, аның газиз балаларын мәхрә итеп ятучы ул жулик белән яшисең? Баштан ук әллә ниңди куркынчы шикаятлар язарга кирәкми, үзе белән ипләп кенә сөйләш. Кесә калынайту өчен генә шундый жинаятьләргә ничек күңелегез тарта? Юк укучыларны бар итеп күрсөтү, укытмаган программа өчен акча алу...

Ялгышсам, кичерә күр, мин ахмакка төшендер: хатыңдагы сүзләрни бары тик әнә шулай гына аңлый алам. Сүз сөрешендә хәтта шушы яшәү рәвеше белән мактануың да сизелә әле. Житмәсә, шул авыл жинаятьчегә диплом тоттырмакчы буласың! Минне дә шул оятызлыкка чакырасың. Житдирәк бул әле! Уйлап кара. Хәер, бу бозыклыкларны күрү өчен уйлану да кирәкми, барысы да күз алдыңда ярылып ята ич. Ни өчен ул надан жинаятьче дипломлы булурга омтыла? Аңа ник ярдәм итәсең? Киләчәктә тагын да зуррак постта торып, тагын да колачлырак кабахәтлекләр эшләсен өченме? Сәер дә инде син, Гөлләрия! Ник

ул яңа иреңнең исем-фамилиясен язмадың? Мин бит матбугатка фельетоннар язып килеп кәргән идем. Аннары бүтән жанрларга күчтем. Тик сезнең тарафлардагы берсеннән-берсе шаккатыргычрак хәлләр, иманын сатып яшәүче бәндәләр кабаттан фельетон язарга кызыктыра башлады.

Сизеп торам: «Әй, кала баласы! — дисендер. Мине дөньяны аңламауда гаеплисездер. — Чуртның юлыннан юырт, дип яши халык, синең кебекләрдән, бот чабып, көдәләр генә», дисендер. Кызганыч ки, ялгышасың. Мин дә кайберәүләрнең, әнә шул сезнең мәктәптәгә кайбер ялганчылар кебек, аз эшләп, дөньяга төкереп яшәүләрен күрә торам. Кая бара бу тормыш, дип хәйран калам. Әйтсәм әйтим, хәзер андыйларны тәнкыйть итеп язарга да ярамый башлады. Синнән теге оятсыз ирең фамилиясен сораган булам — юк, яза алмаячакмын, язсам да, бастырып чыгармаячаклар. Беләсезме, матбугатта укытучыларга тел-теш тидерергә кушмыйлар. Янәсе, тәрбия эшенә зыян киләчәк. Әле моңарчы колхоз председателләрен, райком вәкилләрен (алардан зур житәкчеләрне әйткән дә юк) тәнкыйтьләргә ярамый иде. Инде мәктәпләрнең тузга язмагаң хәлләрен дә күрмәскә тиеш булдың. Кара инде, әнә бит нинди жирбитләр үрмәләп кереп бара шул изге дөньяга!

Уф, Гөлләрия, ник кенә яздың ул хәлләрегезне?! Мин башкалар арасындагы оятсыз-ялганчыларны күргәләп хафалансам да, үз буыныбыз өчен тыныч идем. Безнекеләр андый юлны хурлык саный иде. Ә син? Син дә безнеке бит. Ни булып чыга соң инде бу? Үзен ни уйлыйсың? Ник хатында шул гайре табигый хәлне хөкем итүең сизелми?

Мине акыл сатучыга санап, барысына да көлеп, кул селтәп кенә карама әле. Дустың ярдәмендә ул карак иргә диплом алдырмакчы буласың, хурлык.

Жибәр ул адәм актыгын! Килсен яныма! Институтка барып, аның моңарчы алган билгеләрен кабаттан тикшерү оештырачакмын.

Кәшифә.

«Бу дөньяда сирәк очрый торган сабыем Кәшифә!

Тидереп-жүләрләнеп язган хатыңны алдым. Ярый, хуш. Алда язганнарымны син укымаганга саныйк. Сизәм: бездәй авыл мәхлукларын аңларлык дәрәжәдә түгелсең. Бездәйләр хәлен белергә, аңларга тиеш түгел. Мәнә шулай дисәк, дөресрәк булыр.

Искечә яшәп ятам. Үз тормышымда, син хафаланганча ук, әллә ни яман нәрсәләр тоймыйм. Мине бик беркатлыга санап, ялгыша күрмә. Танышлыктар, бер-берсен сыйлаулар белән башкарылып килә торган, синеңчә әйтсәк, жинаятлар — гадәти хәл бит ул. Тик икебез ике нәтижә ясылбыз: син моны жинаятка саныйсың, минемчә, бу — рәхәт яшәү ысулы. «Гадәллек кирәк!» — ди-ди куш аяклап чапкан кешеләрнең нәрсәгә ирешкәнен беләсезме соң?

Бер генә гыйбрәт сөйләп күрсәтим инде алайса. Яңа иремне жинаятче дип саныйсың икән. Башта үзем дә шулайрак уйлаган идем. Сиңа аның исем-фамилиясен язмавым да — шул уйлануларым нәтижәсе. Иремнең эшчәнлегә турында бик озак баш ваттым мин. Тормышны гөрләттереп алып барса да, жаным тыныч түгел иде, Кәшифәкәем. Башкармаган эш өчен акча алулар (болай үзе — рәхәт нәрсә ул!) безнең ишеләрнең кайсының төшенә кәргән? Мин шулай икеләнеп йөргән арада, бөтенләй башка бер укытучы бу баш житмәслек эшләр турында районга язып жибәргән. Килеп төште тикшерү комиссиясе. Башында — РОНО мөдире үзе! Директор кабинетында бик озак утырдылар. Хат жибәргән укытучы ул минутларда баһадирларча йөрдә. Эш көне азагында педсовет сымаграк утырыш ытлан иттеләр. Мин: «Бу иремнән дә колак кактым,» — дип, тын алырга да куркып утырам.

Әүвәл директор сөйләде. Һәр сүзе шикәйт язган укытучыга утлы ук булып атыла. Директорның сүзен хуллап тагын бер-ике ир-ат сөйләде. Барысы да педагогиканың сихри көче, аны тәнкыйть итүчеләрнең ил дошманы икәнлегенә басым ясый. Буш класс өчен акча алуны да бик

шөп аяллаттылар. Янәсә, исемлектә егрме-утыз кеше булып та аларның дәрескә йөрмәвә — министрлыкка да мәгълүм. Шәһәрләрдәгә кичкә мәктәпләрдә дә шул ук хәл икән. Әмма безнең бай туган илебез, эшче һәм колхозчы яшьләргә белемдә итү өчен чыгышны кызганмый. Исемлектәгеләрнең берсе генә ел азагында өлгәргәнлек аттестаты алып чыкса да, бу — безнең зур җиңүебез. Шуңа хакыйкәтне аңламаган укучы ия — чорыбызның иң бәхетсез, ахмак жаны.

Күрдөңме, ничек китереп чыгардылар? Без һәр күренешкә, аның социаль кыйммәтен аңлап, тирәннән бая бирергә тиешбез — монысы РОНО мәдиребезнең йомгаклау сүзеннән. Инде шәт аңлагансың. Шикаят язучыны эшеннән чыгардылар. Ул ана хәзер егерме чакрымдагы авылга йори. Пенсиягә чыгарга бер ел калган — нишләсен?

Мин, өйгә кайткач, бу хәлләрнең серенә төшенмәкче булып, төпчеләргә тотынган идем, жанашым әйтте куйды: РОНО мәдире дигәнәбез аның сөекле жинәсе икән. Төшендөңме инде? «Гаделлек! Гаделлек!» — дип, бугаз ertyп йөр син! Бүгенге заманның яшәү кагыйдәләрен аңлау өчен башка төрләр белем кирәк. Университетта аны безгә бирмәгәннәр. Уйлабрак карасаң, Кәшифә жаным, үзең дә эшкә, дус-иш аркасында урнашып, Казанда яшәү бәхетенә ирештең. Дипломнарыбыз бер төрләр үк иде дә бит... Күбегезнең жәһәннәм чокырындагы район газеталарына тараттылар. Син, уку елы бетмәс борын, республика газетасына оялдың. Имеш, алдан анда машинистка булгансың да, хәзер сине редакция чакыртып ала. Кайда язылган соң андый кагыйдә? Балки, мин дә шулай тырышкан булып идем. Юк шуңа, андый рәсми тәртип юк. Кешеләр бар. Сүзә үтүчән бер кешенең сиңа дустанә мөнәсәбәте бар. Шулаймы?

Пединститут дипломы алырга, дәүләт имтиханнары тапшырырга безгә ярдәм итәргә теләмисең икән — кирәкми. Синнән ярдәм көткән мин жүләр. Анда укытып йөрүче курсташлар мине дә онытмагандыр әле.

Син тагың авырткан жиремә бәрелгәнсең: адашың, нәни Кәшифә турында әйтүем. Балам тумышынан авыру булып чыкты. Нәсел чире, имеш. Теләсәң нишлә: минем әни мине кырык өчтә ташкан. Әти дә таза, нык иде. Рүзәл ягында да алай чирләр кеше юк кебек. Кайдан алын андый диагноз куйганнырдыр. Соңыннан сестра гына әйтте: балки, берәрсе эчкәчә булгандыр? — диде...

Озын сүзгәң кыскасы — Кәшифәнең язмышы үткән су арасында. Яшь әтисе аның авыруын белми әле. Белсә, икеләнеп тормас, ул — максималист, тотар да инвалид балалар йортына тапшырыр. Нишләмәк кирәк?

Ярар, Кәшифә, жаным, бетерим. Син инде безгә ярдәм итмәссен. Хәерле булсын. Яңа табарбыз. Безнең турыда, зурдан кубып, яман фикерләр куертып ятма — һәркем яшәү өчен үзгәчә әмәлли.

Хуш. Гөлләрияң.

«Гөлләрия! Хатны соңга калып язучың өчен кичерә күр! Вакытыңда җавап җибәрергә тиеш идем. Тагың больница юлында йөрергә туры килде. Мәгъшия ана авырый. Яңында, больницада дежур торырга кирәк булды. Өйгә сирәк кайтылды. Хатың яткан да яткан.

Син хаклы, дус-ишсез, кода-кодагысыз яшәү авырайганнан-авырай бара. Ни хәл итим, әле бу арада гына алдаңда танышлыктар ясап азапландым. Мәгъшия ана хакына. Кагыйдәләр буенча гына көтәп утырасаң, бетте баш. Бик оста хирургны ризалаштырдык. Операциядән соң шунда эшләүче медсестраларның көен табарга өйрәттеләр. Мин дә дежур тордым, тик апаның хәле авырай башласа, мин иң генә эшли ала идем соң? Шәфкать туташы вакытында ярдәм итсәң өчен, алдан килешү кирәк. «Килешү»нең бәлсә — бер кичкә егерме биш сум. Шуңа хакыйкәтне белмәүчеләр, коридор яңгыратып: «Сестра! Сестра!» — дип кычыралар — файдасы юк. Килеп та карамыйлар, килсә дә тиргән кенә китә:

«Ник кычкырасың? Врач ни билгеләсә, шулар эшләнгән. Башкасын мин белмим. Иртән врач килер, карар», — дип, кешенең жанын телгәли.

Минем хәзер бу юлда танышлар байтак. Алып кил Кәшифәне! «Кәшифәбезне!» диим әле! Әйдә, аның язмышына битараф булмыйк! Теге кешен дипломны синнән башка да алып, инде, язып, кулына тоттыргансың. Андыйлар ярты юлда калмый. Сина аптырыйм: бала сәламәтлеген шул кешенең фикеренә бәйләп куймакчы буласың. Кәшифә бит ул — синең киләчәгең. Киләчәкне балалар йортына бикләп куеп кына аның хөкеменнән котыла алмасың. Килер бер көн, шул бала үсеп житәр, каршыңа чыгып, «сез нинди кабахәт булгансыз!» — дип йөзәңә бәрер.

Калган бөтен мәшәкәтләрәңне читкә куеп тор да балаңны күтәрер монда кил! Казан врачлары гына очлап чыга алмаса, башка яктан иң яхшы педиатрларны эзләребез. Алар берсен-берсе яхшы белә, туры юлга чыгарылар. Килештекме?

Хуш. Кәшифә.

«И-и, Кәшифәм, сабыем!

Әллә ни мул тормышта да яшәмәгәнсең үзең, шулай да дөньяны бигрәк аз беләсең инде. Яңа тәпи йөрер киткән, «әни!» дип, тел әйләндереп, бер сүз әйтә алмаган кызыма ирмене каршы куеп маташасың. Соң, Кәшифә, алар — жанымның ике яртысы. Ничек берсенең генә мәңгәгә үргә алып, икенчесенә кул селтим соң? Балага, син уйлаганча, битараф түгел мин. Сукурга чукракның ак төснә аңлата алмаганы кебек, сиңа ир белән баланың хатын күчеләндә, аның тормышында нинди урыннар алганын төшендереп булмас шикелле. Күп аңлашылмаучылыкларыбыз хатыннарга табигатың үзе йөкләгән вазифаларны синең татып та карамагандыгыңнан килә. Хатын кеше ир хакына ни генә эшләмәс?! Башымны кисмәгә бирәм, күпчелек, ир хакына, ике дә уйламыйча, жинаятькә бара. Минем хал бигрәк тә мөшкел. Балалы килеш икенче кат кияүгә чыктым. Мин хәзер тоташ корбан булырга әзер.

Уйлавымча, хатыннар ирләрнең капризына, балаларның ярдәмгә мотажлыгына җавап биреп, кешелек дөньясын жайга салып тору өчен, махсус яратылганнардыр. Миңа, мәсәлән, әлегә ирменең дипломын юллап йөрү — мең рәхәт. Житмәсә, ул үзе дә шуны бәйләп, гел рәхмәт яудырып кына сойли. Әле беркөнне елый-елый:

— Гөлләрия, иркәм, — ди. — Син булмасаң, диплом дигән нәрсәне очлап чыга алмый идем. Әйтсәм әйтим, бу диплом эшенең «Библиографиясе»ндә күрсәтелгән китапларны кулга да алганым, хәтта күргәнем дә юк, — ди.

Эштән соң, гадәтенчә, берәз «төшереп» кайткан иде. Шуңа да ачылып мактады инде. Башка чакта наданлыгын нык яшереп маташа ул. Башкалар укымышлыга санасын өчен, кирәкмәгәндә дә, классик язучыларның исемең кыстыра: «Белинский сүзләрен онытмагыз, иптәшләр!» — дип жибәрә. Нинди сүз икәннән әйтпә тормый, чөнки белми. Бушлай тамаша! Инде менә теләсәң ничек аңла: гомер-гомергә буш куыкларны женем сойми иде, хәзер миңа шул кешедән дә якин адәм юк.

Кәшифәкәемнең сәламәтлеген бер минутка да истән чыгармыйм, тик әлегә диплом эшен тәмам очлап куймыйча, аның белән шөгылләнеп булмый. Аның авыруы әрнәп-сыкрап тора торган түгел. Врачлар әле дә теле ачылмаудан, артык дәрәжәдә сабыр хольгынын гына шикләнәләр. Кайберсе, мондый хәл дүрт-биш унчә түтүн, дип тынычландыра. Читтән караганда, берәү дә аны авыруга санамый. Шуңа да алай чаң сугарга кирәкмәс. Рәхмәт инде, үз хәсрәтендәй күчеләңә якин алганың. Тик кайгыртучанлыгың аяк урыңына сыйрак кебегрәк килеп чыкты. Без синнән пединститутның дәүләт имтиханнары комиссиясенә кармак салуыңны көткән идек. Бу шулай ук кызыбыз сәламәтлеге өчен кайгыртуны тизләтү юлы лабаса.

Хатыннарың күпчелеге нәкъ минем кебек ут йотып яши. Бар инде, синең кебекләре дә бар. Дөнья чамасы чамага килсен өчен, шулай төрле-

төрлөдөр без. Менә мәдиребез. Алтмыш биш яшьтә, һаман эшли. Инде ачыктан-ачык:

— Ник рәхәтләнеп, үзең өчен генә яшәмисең? — дибез.

— Миңа мәктәптә рәхәт шул! — ди.— Сөзгөң кебек яшьләрне өйрәтү, балалар арасында тәртип урнаштырулар, РОНОдан тегесен-монысын сорап кайтулар.

— Тәмле ашлар пешер, оныкларыңны кара! — дибез.

— Мин гомер буге андый эшләрдән тәм таба алмадым.— ди.— Атнага бер аш пешерсәм дә, шуңа киткән вакытым кызганыч тоела.

Шулай ул, Кәшифә. Рәхәтне кем нәрсәдә тоя. Дөньяга, күрәсәң, барысы да кирәк. Шуңа күрә, әйдә, бер-беребезне гаепләшмек! Яме?!

Хуш. Сау бул. Гөлләрия.»

«Гөлләрия! Мин сиңа башка бер сүз дә язып тормака булган идем инде. Ике ай элек салган хатыңа караганда, без чыннан да бер-беребезне аңламас хәлгә килеп житкәнбез. Гаиләң мисалына таянып, фикерләремне пыран-заран китереп ташлаган идең. Авыз ачарлык та калмаган. Бер уйлаганда, дәрәс тә: кияүгә чыгып карамаган, оча сөякләрен чытырдатып-чытырдатып, кан коеп, бала тапмаган башым белән ике тапкыр ир хатыны булуны татыган кешегә, авыру бала анасына нинди киңеш бирә алым? Шулайрак уйладым да, барына да кул селтәп, үз эшемә чумдым. Буш мизгеләм дә юк. Үзем Мәгъшия апаның болыңчасына чабам, күзем тирә-яктан язылачак әсәрләрнең каһарманын, чалымнарын эләктергәли, колагым отышлы гыйбарәләр жый. Азгына буш вакыт тисә, күен дәфтәрәмә яңа табышларымны теркәп куям. Кичен язып утырам. Йокларга яткач та язмаларымның хасияте-фаләне турында уйлана башлыйм. Иртән эшкә йөгәрәм. Тәүлеккәң туғыз-ун сәгәтә редакциядә үтә. Командировкалары атналарны, айларны тоташы белән йота. Менә шул агымга бирелгән идем. Син яр читендә торып калган идең инде.

Шул ук редакция эшендә нәни Кәшифә турында кабат сүз башларга этәргән хәл килеп чыкты. Яшь кенә бер хатын безгә: «Баламны үтерделәр»,— дигән коточкыч хәбәр жибергән. Тикшерүне миңа тапшырыдылар. Хатны укыганда, чыннан да, баланың үлүендә бары тик врачларгына гаепле кебек иде. Киттем шулар янына, аңлатуларын үтендем. Хәер, ник бу хакта сөйләп азапланам. Мәкаләм әзер. Сиңа бер нөسخәсен салам. Газетада чыкса да, берничә кулдан үтә-үтә нык үзгәрер әле ул. Сиңа исә, ничек язылган булса, шул килеш ирештерәсем килә. Укы! Әйтергә теләгәнәм шул: Кәшифәне дөвалауны икенче чыратка калдырырга хакың юк. Ирең белән баланы бер үк ясылыкка куеп та дәрәс эшләмисең. Ярдәмнең кичектергесезе Кәшифәгә күрсәтелергә тиеш. Никме? Чөнки ул әле балигъ түгел. Ул олылар ярдәменә баштанаяк мохтаж. Ул — беренчел. Ул туганда, бу ирең яныгызда да юк иде. Бала беренчел, аңла шуны! Ниндидер карьеристның алдап диплом алуын, һич югында, бер елга кичектерүдән кешелек дөньясы зыян күрмәс, киресенчә, азрак аруланып торыр иде. Сабыйның сәламәтлегә, вакытында ярдәм күрсәтелмәсә, гомерлек үкенеч калдырырга мөмкин. Бел шуны!

Мин синнән, хатны алу белән, эшеннән үз хисабыңа ял сорап, Казанга килүңне таләп итәм! Самолетның турында телеграмма суң, каршы алырмын. Көтәм.

Кәшифә.

Мәкаләмне укы! Хуш.»

«Әй канатым, Кәшифә сеңел, исәнме-саумы, сау-сәламәт кенә яшәп ятасыңмы?!

Ачуланмасаң, сүзләремне авырга алмасаң, мин дә сиңа хат язарга булдым әле. Апырап-йөдәп калма, кем соң бу? — дип. Мин — Гөлләриянең жиңгәсе. Әйтсәм, әйтим инде, тәвәккәлләп, бөтен хатларыңны укып чыктым. Затсызлыктыр инде ул. Тукта, канәт, яманга алма әле, тыңлап бетер. Болай килеп чыкты ул. Узган дүшәмбедә, алда ничә ат-

нага бер элэгә торган ял бирделәр. Фермада эшлим мин, бозаулар үстерәм. Кешеләре житешми, бер ничек тә атна саен ял туры китерә алмыйлар. Мәнсезе, закон безнең якта, дигән булып, китә дә бара. Миннән анысы булмый. Мин — бу якка читтән очып кунган кош. Мондагылар кебек пырдымсызлана алмыйм, итәк-чабуларымны жыеп кына йөрим.

Әле менә мәдир үзе: «Әйдә, туган, сиңа да азрак ял тиештер бит инде.— дип, өйгә кайтарып жибәрде.— Иртәгә чыкма, ял ит!»— диде. Гадәтменә белә: шулай яхшылап әйтмәсә, малларны ташлап китәмме соң? Жан ияләре бит, сабый бала кебек, күзләрен мөлдерәтәп, карап торучылары таш булып каткан күңеленә эртер. Абыегыз әйтмешли, шул бозауларны искә төшерсәм, дөньяларымны онытам. Сүзем бит сезнең хатлар турында иде.

Менә бу соңгы ял көнемдә, сызганып-кыстырынып, ызба жыештырырга тотындым. Түр яктагы бер бүлмәне Гөлләриягә биргән идек. Анда әле дә аның әйберләре тора. Бөтенезеб «Гөлләрия бүлмәсе» дип кенә телгә ала. Үзенең жыйнаклык-пөхтәлек дигән ягы юк. Болай гына әйтәм, гаеп итеп түгел, аның холкы шундый. Укыган кешегә килешеп тә тора әле ул пырдымсызлык, дип, һич авырсынмыйча, уен катыштырып, гел үзем жыештырам да чыгарам мин аны.

Бу юлы әллә ашыктым шунда, әллә ачуланыбрак тотындым — тәрәзә төбөндә утырган бер өем китаплары килде төште идәнгә. Тагын кыздым: «Әй, хәерсез! Бу чүп өмен, ни пычагыма монда жыеп яткыра, тондырыйм әле утка!»— дип, барып ябыштым. Карасам, бер кочак хат! Кеше серен белергә теләү дәрте кабынды. «Кемнән булыр бу хатлар?»— димен.— Чукуыңан кыз әллә ире бар өстеннән тагын акышмыкыш ясап ятканмы?» Берсен укырга тотынган идем — дөньяларым онытылган, жәелеп китеп, бөтенесен «барлап» чыкканмын. Барысы да — синнән. Бик миһербанлы кешегә охшаганың, сөңлем. Бик дус булганга охшыйсыз, мондый хатны дус булмаган кеше яза алмас иде. Әле көнләшеп тә куйдым. Кияүгә чыктым, дип, бөтен дусларымнан аерылганмын икән. Кемгә генә шулай жанымны ачып салып хат яза алам менә хәзер? Юк бит, юк.

Хатларың, сөңлем, башта бик уйландырды. Ял көнем үтеп китеп, яңадан бозауларым арасына барып кергәч тә гел шуларны уйлап йөрдәм. Оялып-оялып та куйгаладым, кеше хатын укырга ярамаганын гына беләм бит инде. Укылды шул менә, нишлим инде?!

Бер-ике көн үткәч, башыма суккан кебек, жанымны тагын яңа үй кимерергә тотынды: кара инде, мин әйтәм, бу ике кыз баланың юллары ни кадәрле төрлө-төрлө сукмаклардан киткән?— дим. Син, әнә нинди жәфалар белән тарткалаша-тарткалаша, үз дигәнәң ирешкән. Беләм бит, матур иттереп, килештереп язасың, язганнарыңны без монда, терлекчеләр йортында, кычкырып та укыган бар. Теге хат эчәң тыгып жибәргән хикәятенә дә жыелышып укыган идек.

Шул ук син алган гыйлемне безнеке дә алган бит. Жңңелрәк тормышта укыган бит әле. Нәрсә килеп чыкты? Адәм хурларына төште бит, канатым. Анысына кем гаепле диярсен? Андыйлар: «Язмыш инде»,— дигән булып, жаваптан жңңел генә котыла. Ә мин әйтәмен: авызыңны ачып, кем очраса, шуңа жәмиләңне жәеп утырсаң, язмыш күрсәтә ул күрмәгәңнең.

Мин бит Гөлләриябезнең соңгы елларда ниләр кыланганын үз күзләрем белән күрү, шаклар катып яшәдем. Абыйсына әйткәли килдем — сүземне үргә алмады. Бездән китеп, мәктәп йортында теге мәлгүнь белән торганда бөтенләй эштән чыкты.

Фермадан кайтышлы боларга кердем бер көнне. Соң иде инде. Ут алмаганнар. Ник болай бу, нәрсә булды икән?— димен. Үзе — якшәмбе көн, боларның ялы. Тәмле ашлар пешереп, чистарынып, гөрләттереп яшәп калыр сәгатъләре бит! Ишек шар ачык. Бусагадан ук:

— Гөлләрия! Син өйдәме, канат?— дип кычкырдым.

Адам авазы ишетеп, әллә кай караңгылыктан, тупылдап, Кәшифә балакаем килеп чыкты. Юешләнеп, исләнеп беткән. Кул-аяклар сап-салкын. Борынынан аккан. Нидер әйтмәкче — тел юк бичараның.

Электр төймәләрен табып, ут кабызган идем, «ah» иттем. Өстәлләрендә буш шешә аунап ята, ипи катылары, үзләре, икесе ике яры авып, исереклек йокысына талган. Исерекне күрмәгән кеше түгел лә мин, тик бу кадәр ямьсез гайлә юк авылыбызда. Адам баласы гомер итә торган ызба шундый буламы? Сабый бала мукәләп йөри бит әле янларында! Үзәк өзәлмичә, нишләсен?!

Түзеп тора алмадым, кыздым, ачуландым, Гөлләрияне, ике иңенән жилтерәтөп, тиргәп ташладым. Бала да көйсезләнергә тотынды. Теге мәлгүне генә бирешмәде. Мыштым гына кузгалды да мине тирги башлады. Хурланып үләрсең: боларның дөнья сасытып ятуына мин гаепле булып чыктым. Сүзе йөрәгемә кадалды: «Надан бит сез!» — ди. Миңа шул сүзие әйтә. Башка сүзләре онытыла барды, шул бер сүз йөрәгемә кадалды, юшкын булып, багыремә утырды. Надан шул мин. Нишлим? Бик укыйсы килгән иде дә бит... Жидене бетергәч, авыл хужалыгы техникумына барып караган идем, булмады, русча иншадан икеле алдым.

Икеле алуым көнендә бик авыр булган иде, тора-бара басылды ул кысыр хәсрәтем. Кешенең бәйсе күпме укуы белән йөрми лә ул! Диплом-сызларның да кулынан гөл түгүчәсе күп, дипломлыларның да эш май-тара алмаучылары буа буарлык. Акыл да, уңганлык та диплом белән бирелми. Барысы да күз алдыбызда бит: итәк астына яшерә торган нәрсә түгел. Менә иремне генә кара: дипломы юк, үзе — дөнья бәһәсе, аңардан башка колхоз ярты сәгать тә яши алмый. Инде шуңа каршы әлегә, Гөлләриябезнең башын ашаган бәндәне китереп куй. Бардыр, дипломы да алгандыр, әмма ләкин мин аны төре баганасы урынына бастырып куярга да ризалык бирмәс идем. Жир ярыгы майлап яшиләр.

Ул аңардагы эчкерлелек, явызлык! Харап кына итте алма кебек сеңелебезне. Кем белгән бит аны — үзебез дә ялгыштык шул. Башын ашады. Беренче мәлләрдә сиздермәскә тырышты бичаракаем. Тегесенә шул гына кирәк булган инде. Гөлләрия эчәргә сабышты. Әй, эчеп тә куйдылар инде! Гөлләрия бөтенләй эчмичә тора алмас хәлгә житте. Нич ялгансыз әйтәм. Безгә берничә кат кунакка килделәр. Сугым-фәлән булганда, тәмле мич ашлары пешергәндә, абыйсына әйтеп, үзем чакырты идем. Өстәлгә шешә дә куймыйча булмый, гадәтә шундыйга әйләнде бит. Куямын да карап торам: теге, каһәр суккыры, әүвәл Гөлләрияне кыстый-кыстый эчәрә, соңыннан, хатыны исереп, мәджерәп төшкәч, хурларга тотына: «Карагыз менә моны!» — ди. — Мин булмасам, ничек яши, мәктәптә ничек эшләп йөри инде бу? Аны мин генә кеше итеп тотам, — ди. — Педагогиканың янына якын китерерлек кеше түгел, — ди.

Әйтмәсәң дә, шулай бит. Көндөз ничек укытын кайта торгандыр ул, бусагадан атлауга аракыга ябыша. Кичен әле тагын укытасы кеше бит үзе! Әйтеп карадым: яхшылап та, оялтырга тырышып та. Файдасы тимәде. Шулай да бер араны, әлегә теге тәүфиксыз затны Казанга, диплом алырга әзерләгән чакта, кырт кисеп туктатканнар иде. Барыбер дә жүннелеккә булмады: хәерче баемасын, исерек айнымасын, диләр. Хактыр шәт. Гөлләрия көне-төне тегенә кирәк язучыларны язды. Китаптар да укыды, китаптан күчереп тә язды. Төрле чагын күрдем. Тач тегенә ялланган кол хәлендә иде. Беркөнне урамда очрап, зарланып торды: — Туйдым инде, — ди. — Ник шул кадәр кабалана торгандыр, «диплом» ди-ди саташа, бугай, инде минем «яхшым», — ди.

Тормыш хәлләре турында да, ачылып китеп, әйткәләде. Теге бөтен акчасын беренче хатынына сала икән. Гөлләриянеке — ашау белән эчүгә. «Бер күлмәк тә ала алмыйм, — диде. — Балага тун кидерергә кызыккан идем, зур тавыш чыгарды...»

Тунга дип эзерлэгән акчасын югалткан бичарам. Дөньяларын бетереп эзлэгән. Аптырагач, тегенең кесәләренә дә кагылган. Түш кесәсенән почта кәгазе килеп чыккан. Нәкъ шул акча — 80 сум икән. Аны да беренче хатынга жибергән. Гөлләрия таышлана башлагач, теге явыз: «Әллә тагын әтчәме?» — дип мыскыл иткән.

Әнә шул эчтә аркасында Гөлләрия, эшә хак булса да, телен аркылы тешли шул инде. Ник дисәң, эчкән чакта ни кылуын да, нәрсә сөйләгәннән дә соңыннан хәтерләми башлады. Мәлгуньгә шул ғына кирәк. Әлегә квитанцияне күрсәткәч тә: «Исерек идең, үзәң кушып салдырттың бит, — ди икән. — Ятим балаларына булсын, син бит минем кызың тәрбияләшсәң, дидең...»

Әй, канатым! Бу бәхетсезлекне язып кына бетерерлек түгел. Ахырын ғына әйтим, белеп тор! Гөлләриядән тиз генә хат ала алмассың әле син. Аның хәле соңгы чигенә барып терәлде бит. Теге мәлгунь Казанга китте. Китте дә кайтмады. Диплом алган да беренче хатыны янына киткән. Байтак вакыттан соң Гөлләрия алдануын белде. Оясын козгын туздырып киткән сайрар кош кебек бәргәләнде бичарам. Әллә ходаем яратып та өлгәргән инде шул хәсисне?! Әллә гарьләнде микән бик каты? Өзеп әйтеп булмый сәбәбен. Инде дә белештермичә эчә башлады тагын. Мәктәпкә барудан тукталды. Башта директоры яклабрак караган. Кая инде?! Авыл жирендә андый хәлне каплап куеп буламы? Ата-аналар да зарланган, ахры. Теге мәлгуньнең агасы районда түрә икән — бергәләп башын ашадылар, төмам калкытмаслык иттеләр.

Безгә дә оят, зур хурлык булды. Әйберләрен тәйнәп үзәбезгә алып кайттык. Кызы әле дә бездә. Гөлләриянең үзен Чиләбегә озаттык әле. Имеш анда эчүдән арындыра торган чара белүче доктор бар, ди. Авылдаш хатыныбыз яши анда, шуңа хат язып, кулына тоттырдык. Колхоздан баручы зоотехник дустаныбызга ияртеп жибердек. Ул икенче көнне үк әйләнеп кайтты. Йомышы бүтән иде. Теге врачка чират зур икән. «Больницага кайчан элэгәсе билгеле түгел», — ди.

Кәшифә, канатым! Хатларың сәңгәгә гел яхшылык кына теләп язылган. Бала турындагысы күңелемне бигрәк тә алгысытып жиберде. Аны врачка күрсәтеп карасаң, әй яхшы булыр иде дә бит! Ул сабый, олыларың уйламый яшәве аркасында, тере мәет кебек калды. Мин аны ач та, ялангач та итмим анысы. Тик әнә һаман теле ачылмавы, күңеле күтәрелә алмавына чара юк. Хатындагы чакыруны укыгач, бер кылкынып та куйган идем: кызыккайны күтәрәм дә китәм! Кая инде: итгем тулы бала, абзар тулы терлек, колхоз бозаулары илләү. Санап караган идем, егылып китә яздым: минем кулга йөз сиксән күз карап тора. Арадан бер баланы ғына күтәреп чыгып китсәм, башкалары чырыллап ач утырчак. Күңел — күктә, күк — биектә.

Бүтән чара таба алмагач, сиңа хат язарга алындым. Әллә, мин әйтәм, Кәшифә канатым, шул бәхетсез сабыйны үзәң сыеңдырасыңмы? Ә? Мин жүләрне ачуланырга ашыкма: күңелең кабул итмәсә, оныт! Минне, туганының баласыннан котылырга чамалый, дип, тиргәмә. Валлаһи, дип әйтәм, үз балам шушы хәлдә дөбөрләнеп утырса да, мин берни дә эшли алмас идем. Чабуым жиргә ябышкан. Ерак китә алмыймын, тарта да туктата. Синең, канатым, акыл ғына түгел, адымнар да башка. Йөргәнсәң бит әле әнә киң Себерне бер итеп!

Юл чыгымын, түләргә кирәкле бөтен акчаны үзем бирәм. Олы кызымның туена дип, абыенга да сиздерми жыйган акчам бар, тирес арасында казынып тапкан хәләл акча. Күземне дә йоммыйча, һич жәлләмичә бирәм. Йөрү генә будмый миннән. Үземнең чирләр дә бер олау: авызым тулы тишек теш, эчәмдә ике бүсер. Әле аягымда йөри алам, дим дә кул селтим. Ярты көнгә дә чыгып китә алмыйм.

Ярар, канатым. Шуннан калганын сиңа тапшырам. Үзәң теләсәң нишлә! Сабыйның күз карашы нурлы, авызыннан селәгәй акмый, сыны төз, чир-зәхмәтә әллә ни тирәнгә китмәгән булырга тиеш дип беләм.

Башка бер сүзем дә юк. Әле дә озакка сузылды. Эштә арып, терлекче йортына ял итәргә кәргән араларда, атна бие яздым. Гаеп итмә, без бит — барыбыз да — адәм балалары. Бер-беренә ярдәм итәргә ярамагач, күңелдәге теләкне дә белдерергә тартынгач, нинди адәмнәр булабыз соң? Әйеме? Әйе шул. Кирәк санасаң, хәбәр салырсың.

Гөлләриянең җиңгәсе». ...Рәшидә китап-дәфтәрләрие кат-кат актарды. Хәтта, чемоданның иңнән күтәрәп, аның астын капшап карады. Әйтерсәң дә, моннан дистәләрчә еллар элек бер-берсенә хат язышкан кызларның язмышы аңа бөтен төгәлләге белән ачылып җитәргә тиеш. Юк. Ул күпме тырышса да, иске чемоданнан артык бер хәреф тә чыкмады. Рәшидә башында туган сораулар гына куера барды. Ни булып беткән: Гөлләрия дигәне урман гадәтеннән арына алганмы? Кәшифә аның баласына ярдәм кулы сузганмы? Нишләгән ул нәни кыз? «Нәни» димәктән...

Рәшидә иңрәп китте. Хәзер ул бала үсеп җиткәндер бит инде?! Әлбәттә. Ичшиксез. Күпме вакыт узган! Чамаларга була бит! Йокларга яткач та Рәшидә бик озак уйланды. Хат ияләренең язмышын, үзенчә түгәрәкләп, бүгенге көннәргә китереп ялгарга тырышты. Тик күңеле ризалашырга теләмәде. Сорауларга төгәл җавап табу омтылышы көчәя генә төште. Уйланып ята торгач, аңарда, чемодан хужасын эзләп карарга була бит, дигән яңа фикер туды. Кәшифә Фәсхинең әле дә Казанда яшәве бик ихтимал.

Кызганыч ки, Рәшидәләр татарча газета-журналлар алдырмый. Шулай да радио яки телевизордагы татарча тапшыруларны яратып тыңлыйлар. Хәтерә ялгышмаса, аларда ара-тирә әлеге журналистканың исем-фамилиясе дә ишетелгәли, бугай. Казан редакцияләренә берләшкән эшләсә, Кәшифәне эзләп табу бик җиңел булчак...

Телефон трубкасын алган ир-ат, Рәшидәнең соравын тыңлаганчы, озак кына берәү белән сөйләште. Аннары: «Ә-ә, Кәшифә Фәсхи-име? — дип сузды. — Ул бүген генә ялга чыкты. Бер айдан шалтыратыгыз, тик бу телефоннан түгел, аның саны башка. Әгәр йомышыгыз редакциягә караса, миңа әйтергә дә мөмкин...»

Рәшидә аңа табылдық чемодан хәлән сөйләп бирде:

— Үтенечем юк. Кәшифә анага шул әйберләрен тапшырмакчы идем, — диде.

— Эһе, эһе, — дип кенә торган егет, «табылдық» сүзен ишеткәч, дөрләп кабынды. — У-у! Мин сезгә хәзер Кәшифәнең өй адресын бирәм. Ул әле — Казанда, барыгыз, сөенче алыгыз! — диде...

Әллә ни озын-озакка сузмастан Рәшидә, иске чемоданны күтәрәп, хатлар иясен эзли китте.

Ишек кыңгыравының былбылныкына охшаш тавышы тынып та өлгөрмәгән иде, Рәшидә каршына озын буйлы, алтын алмадай тулып пешкән кыз чыгып басты. Исәнләште. Рәшидә аңа:

— Миңа Кәшифә Фәсхи кирәк иде, — диде.

Кыз, башын түр якка борып:

— Әни! — дип кычкырды.

Эчкәре бүлмәдән, сабыр атлап, журналистка чыкты. Рәшидә, хатлардан чамалап, аның кыяфәтен күз алдына китерә иде инде. Тик «ка-ла кызы» Кәшифә бөтенләй башка икән: уртачадан да кыскарак буй, ябык, сагыш тулы күзләрендә — моң, сорау, таләп, тагын әллә ниләр. Сарылыктан аклыкка күчә башлаган чәч толымнарын башына урап куйган, миен томалаган фикерләрен артык еракларга таратмаска тырышкан диярсен! Күе чәчнең борын турысындагы бер тотамы кар кебек агарган. Бу табигый бизәк, киек каз юлының кара төнне яктыртканы кебек, аның йөзенә гажәеп бер нур сибә сыман.

Рәшидә, беренче мизгелдә күргәннәрен укыган хатларга һичничек тоташтырып җиткерә алмыйча, югалып калды. Сәламләштеләрме соң әле? Әллә кечесенә сәлам биреп, өлкәнрәге белән исәнләшәргә дә оныт-

тымы соң? Менә сиңа укытучы, менә сиңа әдәп сакчысы!

— Исәнмесез! Гафу итә күрегең!

Рәшидәнең үз тавышы үзенә ят тоелды. Нишләргә белми аптырап калуына чара эзләп, иске чемоданны алга сузды, «тык» иттереп идәнгә куйды. Әле, тел әйләндереп, бер суз әйтергә дә өлгөрмәгән Кәшифә, озын халатының саллы чабуын талгын гына жылфәрдәтеп, Рәшидә ягына тартылды. Ике арадагы чемоданны танып алып, ике куллап, аңа абышты, идәнгә тезләнде дә башын чемодан өстенә салды.

Моңарчы, Рәшидәгә әллә ни игътибар бирмичә, читтә генә торучы яшь кыз, очып килеп, журналистка янына чүмәште, иңнәреннән кысып: — Әллә шулмы, әни? — дип сорайды.

— Шул, акыллым, шул!

Гүя алар янында Рәшидә юк иде. Икәүләшеп чемоданны ачтылар. Кәшифә иң өстә хатлар кытлап папкасын кулына алды. Ачты. Төпләмәне, күз йөгертөп кенә, барлап чыкты. Шуннан соң гына Рәшидәгә күтәрелеп карады:

— Кем сез? — диде. — Нинди изге жан сез?..

Алар Кәшифә Фәсхинең эш бүлмәсендә шактый утырдылар. Рәшидә башта күңелен кытыклап торган сорауларны кузгата алмады. Күбрәк Кәшифә сөйләде. Аның сүзе чемоданны югалтуга һәм эзләүгә бәйле иде.

— Минем гомер авырулар белән көрәшеп уза, — дип, гади генә башлап жибәрде ул. — Кеше организмындагы чирләр генә түгел. Жәмгыятьтәге яман хәлләрне дә шуңа ялгап сөйләвем инде... — Кәшифә күбрәк эшенә бәйле чәтерекле вакыйгаларны искә төшереп утырды. — Әле генә Татарстандагы ятим балалар йортларын йөрөп чыктым. Хәйраннарга калдым... Хәтта язарга кул бармый. Беләсезме: бер ягымлы карашка тилмереп ятучы шул балаларның туксан тугыз проценты, әти-әниле килеш, балалар йортына ташпырылган...

Бераздан яшь кыз, ишектән башын тыгып, елмайды:

— Әни, чәй кайнатыйммы? — дип сорайды.

— Рәхмәт, акыллым, бигрәк әйбәт булып иде ул! — диде Кәшифә.

Рәшидә сүз сөрешенәң бүленүеннән файдаланып калырга жөрҗәт итте:

— Мин дә сорыйм әле! — диде. — Папкагыз тышындагы сүзләргә караганда, сез, әлегә хатлардан файдаланып, ниндидер әсәр язмакчы булгансыз бит. Ул ниятегез барып чыгармы соң?

— Мин үзем дә сүземне шуңа китереп ялмамакчы идем. — Кәшифәнең йөзенә алсулык йөгәрде. — Мавыгыбрак киттем. Авыру дигән нәрәе безне бик озаклап талкыды ул: әле мине, әле Мәгъшия апамны. Эштән озакка аерылып-аерылып тордым. Мәгъшия апа бик бетереште, әле дә больницада. Бу юлы туры үземә алып кайтам инде. Ялгыз гына яшәргә калмады. Ни күрәсен бергә кичерербез. — Кәшифә тынып торды. Хатларга бәйле төп сүзне әйтергәме-юкмы, дип, икеләнәбрәк калды кебек. Бераздан моңлы карашын кабат Рәшидәгә төшереп алды да тәваккәлләде. — Сезнең сорарга да җавап көтәргә дә хақыгыз бар, әлбәттә: чемоданны китереп бирмәсәгез, мин бит — ике кулсыз идем. Мәгъшия апа аңа йортка күчүенә өнәми килде. Соңыннан, аның ай-ваена карамыйча, күчәргәннәр дә куйганнар. Үзем дә, аңа квартира бирделәр, дип кенә, Мәгъшия ападан аерылу ягында түгел идем. Бик озак ияләндем. Әйберләремнең күбесе анда торып калды. Чемоданымны, кирәге чыккач кына алырмын, дип, аңарда тотам идем. Хатлар да Мәгъшия апа янында йәшәгән елларга бәйле бит. Әллә шуңа күрә дә алып китәргә ашыкмадым инде... Мәгъшия апаның соңгы вакытта больницага эләгүен ишеткәч тә, әле ул чемодан турында сорарга онытканмын. Бөтен кайгыртканым аның сәламәтлөгә булды.

Соңгы баруымда Мәгъшия апа миңа чемоданның иске өй келәтендә калганлыгын, аны кемдер табып алганлыгын әйтте. Йөгерең бардым — анда инде биек-биек агачлар утыртып өлгөргәннәр. Хәйраннарга калдым.

— Ул хатларның соңгы елларда язылганы бармы соң?— Рәшидә турыдан береп сорарга жөрөт итте.— Болары шактый алдан булган хатлар турында бит инде. Уйбиш еллап кына да түгелдер шәт? Азагын бик беләсем килгән иде — өзелде дә калды. Доресен генә әйтсәм, сезне эзләп тә йөрмәс идем әле, әнә шул Гөлләрия кызыксындырды...

— Ә-ә, чыннан да.— Кәшифә тагын өздөрөп Рәшидәгә карап куйды.— Чыннан да. Сезнең шулай кызыксынуыгызны белү файдалы, бик яхшы. Хатларда, жиң сызганып, эшкә тотынырлык таяныч бар, димәк. Яхшы. Рәхмәт. Тик, беләсезме, моңарчы ул хатлардан тулысыныча файдаланып та булмас иде әле. Кайсын гына укысаң да, чынбарлыгыбызның яман яклары ачыла. Элек без андыйларны күрмәскә тиеш идек. Матурны, яхшыны гына калку итеп күрсәтергә, дигән кырыс кагыйдә яшәде. Безнең хатларда исә тормыштагы бик ямьсез шытымнар, аларның шактый тирәнгә киткән тамырлары арылып ята. Күпме корбан? Күпме кан-яшь?

Хәзер әнә Гөлләриянең кызы, нәни Кәшифә, миндә яши. Көчкә савыктырдылар. Аңа гомере буге мең төрле саклану чарасыннан файдаланырга туры киләчәк. Сигез класстан соң тегүчелеккә өйрәнде. Хәзергә барысы да — шөкер. Исәрекле яралгысының бөтен мәкрен медицина да белеп бетерми әле. «Тагын кайчан, кай яктан китереп чыгарыр?»— дип кан калтырап яшим.

— Ни өчен сез?— Рәшидә сорау биргәнен сизми дә калды.— Үз ата-анасы бар бит аның?

— Рүзәл кыздан рәсми төстә баш тартты. Никах законлаштырылмаган. Иң кирәк чакта Гөлләрия дә нык кына ялгышын куйды. Ярый әле жиңи кеше хәбәр итте. Күрсәтмәгән врач калмады ул чакта. Сабыйны йөртмәгән больница да дөньяда юк кебек. Бик күп шәһәрләрдә булдык. Шөкер, файдасы тиде. Күрдегез бит, житкән кыз булып килә нәни Кәшифәбез. Башта Мәгъшия ана бик булышты. Хәзер икәү генә яшибез инде.

— Үз әнисе ничек түзә? Акылга килмәгән икән, ә?

Кәшифә Рәшидәне, Гөлләриягә тел тидерүдән сакларга тырышкан кебек, кабаланып, бүлде:

— Гөлләрия яхшы, яхшы,— диде. Ул әле бу сүзнен кемгә, ни өчен әйтелгән үзе дә белми иде шикелле.— Гөлләрия бик озақ, кат-кат дәваланды. Баласының чире бетмәс, дип, бик куркып, үз авыруыннан — алкоголизмнан котыла алмый интекте. Кызының теле ачылгач, кәефе күтәрелеп, соңгы кат, дип, тагын бер «ычкынып» алды. Аннары тагын Чиләбегә китте. Кызыбызның төмам терелүе озақка сузылды. Чир, дисәң, чир түгел. Мәңге йокымсыраган кеше кебек йөрүче сабый бала хәлеи башка кешегә аялдуаты да мөмкин түгелдер.— Кәшифә авыр сулап куйды.— Яшьтәшләре дөнья яңгыратып көлгәндә, тирә-юньне сискәндереп елаганда, йомылып тик утырсын әле.

— Ничекләр итеп түздөгез? Мин аңыйм, укытучы ич мин, педагог.— Рәшидә ихластан Кәшифәнең кайгысына бирелеп китте.— Ишеткәнем дә, күргәнем дә бар.

Кәшифәгә бу турыда сөйләү жиңел түгел иде: тавышы әле эчкә китә, әле көрәп ала:

— Без күп вакыт югалтканбыз шул,— диде ул уфтанып.— Алданрак чарасына керешсәк, жиңелрәк булыр иде дә бит...

— Әй, дөнья! Менә эч, алдыңы-артыңны карамый, ә? Менә йөр очраган бер кабахәтнең сүзенә ышанып!— Рәшидә ah-vañ килергә тотынды.— Хәзерге кызларның кияүгә чыгуында да бер сөенеч юк: сиңең алда майлы кабартма кебек йөзен ялтыратып утырыр, ә ата-анасы? Бәлки ул — киселеп чыккан эчкече баласы? Борынгылар, туй турында сөйләшкәнче, кызың да, егетнең дә жиде бабасын тикшергән!

— Хис дигән нәрсә дә бар бит әле!— Кәшифә Фәехинен бу сүзләре бик нык яңгырый иде инде.— Мәхәббәтне ния куярга соң?

— Әй, жаным, мәхәббәт белән генә, кем әйтмешли, туй теген булмый. Хискә бирелсән, барып чыгарсын!

— Нишләргә соң?— Журналистка, тутырып, Рәшидәгә карады. Күзләрендәге моң-сагыш, дәрәя булып, ташып чыгар төслә.— Менә безнең кыз да гашыйк булды кебек әле. Егетә дә «аһ» итеп йөри. Алар бит аны-моны белми. Нәни Кәшифә читтән торып укырга, институтка кермәкче. Миңа калса, һич кирәкми. Сәламәтлек кадерлерәк. Аңа бит бик көчәнергә ярамый, авырып китсә, Гөлләриясә тагын чыгырдан чыгар...

— Әле хәзер кайда соң ул? Монда ук яшиме? Эшлиме?

Кәшифә моңсу елмаеп куйды.

— Юк. Гөлләриям үзенең кичеккән бәхетен бик ерактан тапты. Бала тәмам дәваланып беткәч, соңгысы дип, тагын Чиләбегә киткән иде. Шунда кавышканнар.

— И-и, тагын кияүгә чыккан икән, жүнесез!

— Алай димәгез! Ул бик дөрес эшләде. Домна мичен төзәткәндә, ике аягын бетон плитә белән издереп, инвалид булган, гайрәтле бер кешене очратты ул. Чиләбедә. Теге кеше дә: «Мин хәзер кемгә кирәк?!»— дип, эчкечелеккә бирелгән. Гөлләрия шул харап булган каһарманын аякка бастырды. Үзе көлә, эчеп йөрмәсәм, мондый гомерлек ярны ничек табар идем әле?— ди. Нәни Кәшифәнең миндә торып калуы да шуннан килеп чыкты. Уллары бар. Минем фамилияне исем итеп куштылар. Кем инде хәзер балага Фәхетдин куша?— Журналистканың тавышы тагын юашиланды. Гүя, ул үзалдына гына сөйләнә, сүзен башкалар ишетсә, бүгенге ирешкәннәрен күпсенер, көпләшер, яманга юар да ул әлегә бәхетеннән колак кагар кебек.— Инде барысы да сау-сәламәтләр: кызыбыз да, Гөлләрия дә, аның яңа дуслы да. Инвалид егет, Гөлләриягә өйләнгәч, институт тәмамлады. Домна мичләрен проектлау бүлегендә инженер. Гөлләриям үз һөнәребезгә кайтып төштә, бер заводта газета чыгара.

— Ә Рүзәл?

— Аның да эшләре гөрли.— Кәшифә чыраен сыткандай итте.— Хәзер ул — СПТУ директоры. Бер яшь кенә укытучыга өйләнгән. Кызына бик кыйммәтле дәва кирәккәч, акча сорап, телефоннан шалтыраткан идем — көлдә генә. Мыскыллап та куйды инде мине. Үзе һаман шул сүзгә кабатлый: «Минеке түгелдер ул бала»,— ди.

Кызыкый кертеп куйган чәйләре суынган иде инде. Кәшифә:

— Әллә кайнарлатыйкмы?— дип сорады.

— Кирәкмәс. Барыбер сезнең сүзләрдән дә кайнаррак була алмас. Тыңлый-тыңлый йөрәгемә ут капты,— диде Рәшидә.

— Күңелегез яхшы икән.— Кәшифә тагын моңсу гына елмаеп куйды.— Кеше язмышын үзегезнекедәй якин кабул итәсез.— Ул, карашларын язучы өстәлендәге папкаларга күчәрдә.— Безнең соңгы еллардагы хатларны да укыйсыгыз килсә...— Ул урыныннан торды. Өеп куелган папкалар арасыннан берсен алып, Рәшидәгә сузды.— Монда Гөлләриянең Магнитогорскидан салган хатлары. Ихластан яза ул, укыу рәхәт. Сезнең алар белән танышырга хақыгыз бар. Чемодан өчен бу гына да аз әле. Өметем өзелгән иде. Ул хатларда — безнең буынның язмышы бит...

Рәшидә папканы кулына алды, ачып карады. Хатлар, нәкъ чемодандагылары кебек, пөхтәләп, төпләп куелган. Кәшифәнең машинкада басылган хатлары Гөлләриянең ат ботыдай эре хәрәфләр белән язган жаваплары, тәртипле рәвештә, аралашып бара. Рәшидә иң азактагы сәхифәнең соңгы юлларына күз йөгертә алды:

«Кадрле Кәшифәләребез! — Йөгерең караш шушы юлларны тотып алды. Рәшидә калганын ахыргача укып чыкмый булдыра алмады.— Хатыгызны алган көн безнең өчен зур бәйрәм икәнлекне оныта күрмәгез! Күз алдыгызга гына китергез: өчәүләшеп диванга өеләбез. Әтисе укый. Фәхетдин белән мин, качаклашкан килеш, тыңыйбыз. Синең хат гыйбрәтле кыйсса кебек укыла. Хәер, ник әйтеп торам, моны үзегез дә бик яхшы беләсез инде, әйеме? Кыскасы, хатыгызны өзелеп-өзелеп көтеп калабыз.

Хушыгыз, күз нурларым. Дөресрәге, күзләребезнең нурлары. Без бит өчәү: Әтисе, Гөлләриягез һәм Фәхетдин. Яме?»

Равил Бохарай

Төнге ярда «Әллүки»

Алмас Пачкорияга

Учагыбыз балкый жәйге төндә,
пар эчендә балык шулпасы,
киң әрекмән яфрагы өстендә
жем-жем итә чуртан тәнкәсе.
Гадәтеңчә, һаман эндәшмисең,
эндәшмәүдә бар күк хакыйкаты...
Алмас, «татаркаем», саф татарча
фәкәт бер сүз әйтче, ниһаять!

Жәйге саф жил кинәт исеп үтсә,
яфракларны судай чөлтерәтсә,
ишеттерерме ул Әллүкине,
курай моңын, жан елаган көйне?

...Жил генә бу — зар түгел һич жанда;
Ә нинди гамь йөрәгемне кыса?!
Син яртылаш грузин — ярый ласа
балаң алдында бер аклансаң да;
ә мин кайсы телдә әйтим: «Шәфәкь
тар тасмадай суда боргалана»?

Туган телнең «үги улы» булып,
русча яшим, язам, уйланам ла...
Туган телне белү — «һөнәр» түгел;
кичермәс ул онытсаң...

Әнә, кара:
чит көймәне эчкә куалый жил,
өзелгән чылбыры суны яра...

Равил БОХАРАЙ (Бохараев) — рус телендә ижат итүче татар шагыйре. Укучыларга ул үзенчә Казанда һәм Мәскәүдә донъя күргән китаплары, шулай ук татар шагыйрьләренән күп санлы тәржемәләре белән яхшы таныш. Г. Тукайдан тәржемәләре һәм боек шагыйрьгә багышланган поэмалары өчен ул Татарстан комсомолының М. Жәлил исемендәге премиясенә дә лаек булды. Хәзер ул татар шагыйрьләрен венгр (мадьяр) теленә тәржемә итә, антология итеп чыгарырга әзерли — моның өчен ул Будапештта булып, венгр телен яхшылап өйрәндә, хәтта бу телдә шигърият да язып бастырды. Әмма иң куанычлысы: бүгенге үзгәрешләр чорында, туган телгә мәхәббәт арту, тарихи мирас — жирлеккә кайту чагылышы буларак, Р. Бохарайның туган телендә дә шигърият яза башлавы. Без тәкъдим итә торган ике шигърь — әнә шуның мисалы. Укучылар аларны урау юллардан соң ана теленә янадан кайткан шагыйрьнең беренче тәҗрибәләре итеп, аңлап кабул итәр дип уйлыйбыз.

Чирәмнәрдә ишкәк — хәрәкәтсез,
Әсәрәндем... балык исеннәнме?!
Мин «Әллүки» көен көйлим, сүзсез...
Күз яшыларем ага... төтеннәнме?!

Ерак юлның тузаны

Конгур Мандокига

Будапешт урамында,
мажарлар арасында
бер жырладык төнозын
«Олы юлның тузаны»н...

Олы юлның тузаны.
Кыен булса — түз, жаным...
Мажарлар — тугандаш халык:
шушы көйдән еладык.

Йомшак булмый да ир кеше,
тама кайчак күз яше;
ә йөрәге еласа,
хакы бардыр лабаса.

Будапешт урамнары
көзгә табан сап-сары,
Будапешт дәрт уята,
үзе томанда ята...—

Томанга баткан үзе,
шәрекчә көләч йөзе,
европача тарихы:
хач астында чал рухы.

«..Ерак юлның тузаны
инемә салды тунын...»—
бу бит тарихның үзе,—
борынгы мажар сүзе!

Ә минем
олы юлым, «тузаным»,
сүнмәс назым,—
Казаным!

Разим Вәлиуллин

Бары алга, алга!
Сулар холкы ошый миңа.

Ташкын сулар белән
без кардәш күк;
ашкынабыз икебез дә
Жирдә —
таудан түбән ага
гөрләвекләр,
ә мин исә
укталамын
ташкын булып...
үргә!

Учларыма кысып башны,
төннәр чыгам.
Чигә тамырларым ритмын
учта тоям...

Йөрәк тулы языласы юллар!
Ә баш тыя:

— Кашың белән вата алмассын,
алда кыя.
Ватар өчен тауны,
батыр башта итәгендә аның
корыч койган!

...Башым учларымда килеш,
төннәр чыгам.

Мин бит тоям халәтеңне...

Сөйләшмик артык сүзләр.
Бәгырьләрне өзгән теләк
көзгә алмадай өлгергән,
шикләрне алсын жыллар.

Алмашыйк садә елларның
хыялдай матур үрнәген
шашкын, дәртле мизгелгә...

Өнсез ярны кагып, дулкын
ташлангандай диңгезгә, —
дерелдәгән сихри халәт
дөрләтсән янган утта.
Изге эш өчен — тереклек
туса да тик
дөньяга бер минутка.

Син тоясың халәтемне...

Мәхәббәт, мәрхәмәт нуры
чагыла йөзләрендә.
Сал кулыңны иңнәрәмә, —
бер карыйм күзләренә?!

Алтын таулар бирәм димим,
өстен булыйк вәгъдәдән.
Икеләнү... сүз куешу, —
алар мәңгә дөгъвада.

Таяныр ноктам дип ышан,
ике язмышны кушсаң.

Алда гомер — озын юллар,
ылгызга дөнья кысан.

Елмаешыйк, сөөнешик
гади генә, үз итеп.
Бәхетләрне уртақ итик
яратышып, сөөшеп.

Сал кулыңны иңнәрәмә, —
гел карыйм күзләренә?!
...Әйдә, күтәрәп менимме
барасы үрләренә?!

Илгизэр Гыйбадуллин

Каен

Үсеп утыра бакчада
Каен — ялгызы гына.
Аңа сокланып текәлгән
Бәрәңге базы гына.

Аннан ары яшел суган,
Шалкан, кишер түтәле.
Алар әле бик кечкенә,—
Сөйләшә белми әле.

Бәрәңгесен чүпләп алгач,
Авызын ачкан да баз,—
Әллә үпкәләгән — ул да
Чыгармый нич бер аваз...

Сөйләшергә өйрәнгәнче
Шалкан, кишер һәм суган,
Мин сөйләшәм каен белән:
— Исәнме, саумы, туган?!

Кура жиләге

Чишмәдән су алып кайттым,
Мөлдәрәмә чиләгем.
Әни әйтә: — Булдыргансын,
Рәхмәт, кура жиләгем.

Әниемнең иң яраткан
Жиләге — кура жиләк.
Кичә кура жиләкләрән

Жыеп алдык бер чиләк...
Шул чиләк белән чишмәдән
Су ташыйм күпме кирәк.

Чишмәдән су алып кайтам,
Мөлдәрәмә чиләгем.—
Әниемнең сүзен тыңлыйм:
Мин бит — кура жиләге!..

Бабай сөйли

Бабай әйтә: — Шомырт исе
Файдалы, улым Мөнип.
Чәчәкләрән өзә күрмә,
Койма башына менеп.

Һәрбер чәчәгенең аның
Килә шомырт буласы...
Шомырт булып, синең алда
Килә ташып торасы.

Ак күгәрчен

Январьның иң соңгы көне,
Урамда кар өстендә
Йөри бер көтү күгәрчен,
Берсе — ак кар төсендә.

Күгәрченнәр карга басып,
Киләләр дә тын гына,

Жыелалар берәм-берәм
Ак күгәрчен янына.

Әй шатлана ак күгәрчен,
Сөйлиме ул үзенчә,
Күрәсезме, жир өстенә
Миннән дип ак төс күчә.

Тәүфикъ Әйди

ЯКТЫ НУРЛАР ЭЗЛӘГЕЗ

Ни булды?

Без — борын-борыннан китаби халык. Ата-бабаларыбыз дөньяны танып-белүләрен, тәҗрибәләрен, уй-теләкләрен ташка һәм күнгә, каен тузына һәм кагазга язып, мирас итеп калдырган. Рухи байлыгыбыз ишәюенә һәр буын лаеклы өлеш керткәргә омтылган, бу аш милли бәйсезлегебез югалган авыр елларда да тукталып тормаган. Билгесез даһиларыбыз иҗат иткән мәкаль һәм табышмаклар, әкият һәм риваятьләр, мазәк һәм маҗаралы романнар, җырлар һәм дастаннар, энҗе-жауһәрләргә тиң әдәбиятыбыз, гыйльми әсәрләребез гасырлар бусе җыйналып килә-килә бай хәзинәгә әверелгән. Аны барлыкка китерүдә халкыбыз яшәгән һәр төбәкнең иң сәләтле уллары һәм кызлары катнашкан. Бары соңгы гасыр башында гына да Казан артынан Г. Тукай, М. Галәү, Г. Бәширов, С. Хәким, Агыйдел куенынан Дәрдемәнд, Г. Ибраһимов, М. Гафури, Н. Исәнбәт, Иделнең уң ягынан Ш. Камал, Җ. Рәмиев, М. Фәйзи, Х. Туфан, М. Жәлил, Ф. Хөснi кебек иҗат көчләре бәрәп чыгып, сүз сәнгатебезнең тагын да яңаруына, тулы канлы үсешенә дәрман биргән. Матбугат мәйданыбызга төрле тарафдарлардан аларга ялганып килгән тагын бер-ике буынны да беләбез. Ләкин соңгы дөвәрдә Татарстаннан чыткә күп кенә әдәби чишмәләребезнең кибүе күз алдында. Хәзер инде анда хәтта булган байлыгыбызны кулланучылар да елдан-ел кими бара. Әйтик, 1969 елда «Казан утлары» журналы тиражының 66,6 проценты Татарстаннан чыткә китсә, 1988 елда бу сан 53,1 проценткача төште. Туган телебездәге китаплар исә чыткә халкыбызга җан башына биш тиенлек кенә сатылды. Ягъни, милләттәшләребез китап алырга билгеләнгән акчаның нибары бер процентын гына ана телендәге басмаларны булдыруга тотты. Ә бит Татарстаннан чыткә хәзер халкыбызның якынча дүрттән өч өлешенә яши. Аның туган китабына, туган матбугатына мәхәббәте суыну бүтән тискәре нәтиҗәләргә дә китерүе ихтимал. Моңа юл кую инде һич тә ярамый. Шуңа күрә хәвефле хәлләренә жентекләп ойланыңыз, кайда ничек хаталануыбызны ачу, кимчелекләребезне тизрәк төзәтүебез сорала. Жәмгыятебезне революцион үзгәртеп кору хәрәкәте бездән нәкъ менә шуны таләп итә.

Поезд Ульяновск шәһәренә аяккылаша. Купедагы юлдашларым инде күптән үз-ара танышып беткән — гәп бер генә минутка да тынып тормый. Мин исә эшемне ничек яхшырак оештыру турында уйлыйм: мөмкин кадәр күбрәк авылларда буласы, мәктәпләргә кагыласы, өлкәннәр белән иркенләп сөйләшсә иде! Вақыты бик уңайлыдан түгел — бөтен халык абырчылып бәрәңге, чөгәндәр ала торган кайнар чак. Ләкин бу командировканы бүтән кичектергә дә мөмкин түгел иде: былтыргы дәрәжәгә житте инде, дип, татар басмаларына язылуы елдагыча чикли башлаулары бик ихтимал.

Моннан нәкъ егерме ике ел элек тә мин Ульяновск өлкәсенә шушы максаттан сәфәр чыккан идем. Шәһәрнең татар мәктәбе директоры Хасан абый Ханыковны эзләп табуым, аның белән кайсы районга бару хакында кичен озак кына киңәшеп утыруыбыз хәтердә.

— Казанга орынып торсак та, язучыларыбыз, сәнгать эшлеклеләребез Ульяновскидагы бердәнбер милли мәктәбебезгә сирәк килә, — дип зарланган иде ул. — Югыйсә аларның әсәрләрен укучыларны шәһәрдә бары без генә тәрбиялибез, балаларда

гына түгел, өлкәләрдә дә туган әдәбиятыбыз-сәнгатебезгә, туган телебезгә мөһабәт уятырга тырышабыз. Ярдам кирәк безгә. Русча сөйләшә дә белми торган баланы татар мәктәбенә бирмәскә тырышучы ата-аналар күбәя башлады. Шәһәр мәгариф бүлегендә дә: «Сез генә калдыгыз, русча укутуга күчәр вакыт житмәдеме икән инде?»— дигән искәртүне һаман ешрак ишетәм. Булышмыйсыз, соңыннан үкенәчәк-сез әле...

Ишетеп беләм: Ульяновск татар мәктәбе хәзер юк инде. Аны саклар өчен көрәшкән Хәсән абый күптән пенсиядә. Ульяновскида гына түгел, Уфа, Ижевск, Түбән шәһәрләрендәге соңгы милли мәктәпләребез дә житмешенче елларда төмән абылып бетте. Әмма беркатлы ата-аналарның: «Балабыз русча укыса, тизрәк кеше булчак», дигән өметләре генә акланып житмәде — газиләре рус мәктәбеннән автоматик рәвештә профессорга әйләнен чыгу кайда ул, хәтта институт бусагасына килеп ирешкәннәре дә сирәк!

Милли мәктәп-мәдрәсәләребез безгә бер дә начар хезмәт итмәгән югыйсә. Хәзер Ульяновск өлкәсенә кергән туфрактан гына да бөтен халкыбыз горурлыгына әйләнгән күпме гали затлар үсеп чыкты. Г. Тукай, «шигырьләрен бик яратып укыйм», дип югары бәяләгән Габделҗаббар Кандалий, танылган шагыйрь Сәгыйть Сүнчәләй, «Син кайтмадың», «Өй артында шомыртым», «Онытма» һәм башка жырларының шигырьләренең авторы Сәхаб Урайский, ижаты Бөек Ватан сугышында өзәлгән шагыйрь Демьян Фәтхи, театр сәнгатебезнең йөзек кашларынан берсе, СССР халык артисты, язучы Габдулла Шамуков, туган телебезнең беренче фән докторы Ләтйф Жәләй. Татарстанның халык артистлары, сөөкә гармунчыбыз Фәйзулла Туишев, мәшһүр жырчыбыз Асия Измайлова, мәданиятебезнең төрле тармакларында әле дә жип сызганып эшләп килгән язучы һәм галимбез, Тукай премиясе лауреаты, профессор Ибраһим Нуруллин, шәрк телләре белгече, фән докторы Бакый Халидов, сурәтче Жәгһфәр Булат, музыка белгече, фән кандидаты Роза Исхакова-Вамба, композитор Илдус Якупов. Хәтта кардәш үзбәк әдәбияты да игелек күрә — анда Габдулла Уразаев — тәржемәче, журналист, жәмәгәт эшлеклесе, Хәсән Булат — күренекле шагыйрь булып таныла.

Соңгы егерме елда исә, балаларны тоташ русча гына укуга башлагач, әдәбият-сәнгатебез, иҗтимагый фикеребез мәйданында югарыда саналган кадрлар шахәсләребезгә алмаша якташлары килми. Кайберәүләр шушы хәлне әле кайчан гына «чәчәк ату» дип танытырга маташты лабаса!

Ульяновск өлкәсе — Идел-Урал буенда татарлар күпләп яши торган төбәкләреннән берсе. 1979 елда аларның гомуми саны 135 мең, ягъни өлкә халкының 10,6 процентын тәшкил итте. Милләтләрләрбезебез монда Цильна районында 12,5 процент, Барышта — 15,1, Павловта һәм Мәләкәстә — 16,9, Чардаклыда — 19,7, Николайда — 23,3, Яңа Малыклыда — 35,6, Иске Колаткы районында — 92,3 процент. Өлкә халкының 7,3 проценты чувашлар, 5,0 проценты мордвалар, 2,3 проценты бүтән азчылык милләтләр. Аларның хәтсезә (әйтик, мордвалар) руслашуга да карамастан, өлкә халкының руслар өлеше елдан-ел кими бара, 1959 елдагы 77,8 проценттан 1979 елда 74,8 процентка калды. Бу — азчылык милләтләренең күпчелек өлеше авылда яшәүгә, анда исә табигый үрчемчеләр югарырак булуына бәйләнгән.

Читтән күчеп килүчеләр дә милли составның үзгәрүенә жипти йогынты асып. Мисалга, Ульяновск, Димитровград (әлекке Мәләкәс) шәһәрләрендә, яңа промышленность комплекслары төзелү, аларда ит, май һәм тагын кайбер ризыкларның сату-мулрак чыгарылуы, Ульяновскидан Татарстанның чиктәш районнарына таба яхшы юллар салыну сәбәпле, республикабыздан шактый кеше монда күчте. Шуңа күрә Ульяновск өлкәсендә татарлар саны тагын да артты һәм алар хәзер монда 160 мең чамасы исәпләнә.

Өлгәре баруымда мин әнә шул татарлар аеруча күп тупланган Иске Колаткы һәм Яңа Малыклы районнарының авылларын йөрөп чыккан идем. Хәлдән килгәнчә ана телебездәге китаплар, газета-журналлар, аларны укуның әһәмияте хакында сөйләп, туган әдәбиятыбызны кайтарту, вакытлы басмаларыбызга язылу төртибән аңлатып, озын юл уздым. Билгелә инде, хәзергә белем дә, тәҗрибә дә юк, әмма һавәсләгем, дәртем бер дә бүгенгедән ким түгел иде. Китапханә техникумын тәмамлаган яшь әдәбият сөюченәң әңгәмәләре, мөгаен, бик үк мавыктыргыч, тирән эчтәлекле булмагандыр. Ләкин шуңа да карамастан, туган тел, туган культурага игътибарны жәлеп итәр өчен Казан кадәр Казаннан махсус кеше килүен Иске Колаткының татарча чыга торган «Күмәк көч» газетасы редакциясендә үтә сөенеп каршыны алдылар, район хәлләре белән таныштырып, авылларга чыкканда миңа иптәшкә бер хезмәткәрләрен дә кушып жиберделәр. Ул чакта да алтын көз иде. Форсатына карап, йә клубларда, йә фермаларда һәм мәктәпләрдә әңгәмә корырга туры килде. Тиздән эшнеч нәтиҗәсә дә күренде — Ульяновск өлкәсендә «Казан утлары» журналын алдыручылар 1965 елгы 218 дән 1967 елда 804 кә жипте.

Әлбәтте, мондый сикерештә редакциянең журналны таратуга зур әһәмиәт бирүе төп ролыне уйнады. Шуның аркасында «Казан утлары» тиражы 1965—1969 елларда, дүрт мәртәбә үсеп, 84 меңгә житте. Бу елны ул Ульяновск өлкәсендә 1160, Иске Колаткы районында исә 344 данә таралды. Аны алдыручылар илебездә тулаем арта барып, 1981 елда журналны 117 мең данә тарату мөмкинлегенә туды. Ләкин «Казан утлары»ның колачы энә шулай киңәю торгынлык заманы түрәләренчә кайберсенә ошамада — аның тиражын 13 меңгә кистеләр, байтак азылчуыга акчаларын кире кайтардылар. «Илдәгә көгәз кытлыгын искә алмаган һәм журналны пропагандалау белән шөгыльләнган өчен», шул чактагы баш редактор Зәки Нури белән Татарстан Язучылар союзы идарәсе рәисе Гариф Ахунюва, югарыдан кушу буенча, шелтә белдерелде, киләсе елда исә журнал бәясе ике тапкыр күтәрелде. Татарстаннан читтә аңа азылу кискен чикләп куелды. Шуның аркасында «Казан утлары»н алдыручылар ике мәртәбә диарлек кимедә, журнал 1986 елда Ульяновск өлкәсендә 664, жөмләдән, Иске Колаткы районында 115 данә генә таралды. Татар китабын сату исә бу якларда гомумән юлга салынмаган иде.

Көгәз кытлыгы — уйлап чыгарылган нәрсә түгел. Илдә әле дә теләгән кадр китап, газета-журналлар бастыру мөмкинлегенә юк. Ләкин аның булган кадәресе гадел бүлендеме соң? Мисалга, шул ук 1981 елда үзбәкнең «Шәрык йолдызы» 150 мең чамасы, казахның «Жолдыз» 220 мең данә басылды, әмма аларның баш редакторларына һичкем шелтә белдермәде. Югысә үзбәк, казах телләрендә әдәбият-сәнгать газеталары, берничәшәр әдәби журнал чыгарыла, туган телдә китап бастыру буенча да алар бездән дүрт-биш мәртәбә өстен иде.

Ә инде карашны ераккарак төбәсәк, 1960 елда 176 мең (чама белән хәзерге Ульяновск өлкәсе татарлары кадр!) халкы булган Исландиянең 80 газета, 150 журнал бастыруын белербез. Ул газеталарның «Дүшәнбе», «Халык ихтыяры» дигәннәре туғызар мең, «Яралгы» — унбер мең, «Вақыт» — унөч мең, егерме битле «Иртә» егерме жиде меңләп таралды. Сигез әдәби журналның сиксән битле «Тел-әдәбият мәсәләләре» дигәнән генә дә биш мең кеше алдырып торды. Исландия жиде йөз исемдә китап басылды. Исландиянең житмеш мең кеше яшәгән башкаласында егерме типография, илле китап кибетә эшлди. Ачыктан-ачык әйтергә кирәк: мондый казанмыш Ульяновск өлкәсендәгә милләттәшләрбезгә генә түгел, халкыбызга тулаем да тәтәмәдә. Шуңа да карамастан, без «чәчөк атабыз» дип күкрәк кактык. Әмма хәзер хәлебезне аек акыл белән тикшерер һәм бәяләр вақыт житте.

Милли матбугатта — туган телнең, туган культурабызның үсешен, рухи тормышыбыздагы казанышлар һәм югалтуларыбызны төгәл чагылдыра торган көзгә. Ул көзгә исә бердәнбер әдәби журналыбызның Ульяновск өлкәсендәгә милләттәшләрбез арасында мең кешегә уртача биш данә, ягъни, Татарстандагыдан 3,7 тапкыр кимрәк таралуын күрсәтә. Бу тармакта Татарстан казанмышы да, жан башына исәпләгәндә, Исландиямекеннән күп мәртәбәләр калышуын истә тотсак, читтәгеләр хәле зар еларлык. Әгәр игенчеләрбез жирнең һәр гектарына биш-алты гына бөртек чәсә, бөтен жәмәгәтчелек чаң кагар иде. Үсешнең бүгенгә дәрәжәсендә халкыбыз күңелендә милли мәдәният бушлыгы барлыкка килде. Бу бит горәф-гадәтнең, тарихи аңның, буыннар багланышының һәм, гомумән, кешелеклекеңнең какшавы, зур афәт, коточкыч фәжигә якынлашуы турында сөйлә. Ләкин энә шул афәткә юлыгучыларның һәммәсә ишетерлек итеп оран салмыйбыз. Бармак киселсә генә дә, аны тизрәк савыктыру чарасын күрәбез. Ә күңел жәрәхәтен, рух таркалуын дөваларга ашыкмыйбыз, бу хакта ара-тирә киюсыз гына сүз башлаучыны да тынычлыкны бозучы, фетнә кузгатучы итебрәк санарга күнәктәк. Ниһә?

Ульяновск өлкәсе авылларында йөргәндә шушы сорауга да җавап табу яхшы булыр иде, дип уйладым. Ләкин әүвәл халыкның гадәти тормышы белән танышырга, аның көч-күәте, сәләте нәрсәгә сарыф ителүен күрергә кирәк ич әле.

«Чыгасызмы, юкмы?»

Беренче сәфәрәмдә ачыклавымча, егерме ел чамасы элек өлкәдә житмешлән татар авылы бар иде. Ихтимал, хәзер инде аларның кайберсе тузып-таралып та беткәндер. Ләкин күпчелегә исән булырга тиеш. Татарстанның сәнгать эшлеклеләре килгән сәен шуларның бергә укмашканрак төбәкләренә юл тотта, бигрәк тә Колаткы районына аяк басмый калмый. Нәтижәдә, артистларыбыз, язучыларыбыз, галимнәрбез һаман бер кишәрлеккә ашмый, азчылык булып бүтән районнарда сибелеп урнашкан татар авылдары милли культурабыз вәкилләренә игътибарыннан дистә еллар буе читтә

кала. Менә шушы гаделсезлекне күпмедер дәрәжәдә төзәтүне Казанда чакта ук ниятләп куйган идек. Партиянең Ульяновск өлкә комитеты лекторлар төркеме житәкчесе Солтан Гыйматов Чардаклы һәм Мәләкәс районнарына барырга тәкъдим итте:

— Аралары якын булганлыктан, сез монда күбрәк авылны колачлый, күбрәк кеше белән очраша алачаксыз.

Өлкә үзгәренә орынып торган Чардаклы районына юнәлдем. Ул өч яктан эңгәр диңгез белән камалган — тоңягында һәм көнбатышында — Идел, көньягында Зур Чирмешән дарыялары унар, урыны белән утызар чакрымга жәелеп ята. Куйбышев буасы күтәргән сулар бу. Шәһәрне чыгуга, күз күреме жирдә кара туфраклы, таба шикелле тигез кырлар, яланнар. Офыктан-офыкка! Ара-тирә аларны яшел урман тасмалары кисеп үтә. Шуларны күрүгә, Урта Азия оазисларына килеп эләккәндәй хис итәсең үзеңне. Юкса тирә-якта бәрәңге, чөгендер кырлары, инде уңышы жыйнап алынган иген басулары. Бер-берсенә асфальт юллар аша тоташкан Урән, Кече һәм Олы Урәнбаш, Габдулла, Әсән, Папау, Кызылсу, Татар Колмаеры авыллары. Аларны узуга, көнчыгышта Мәләкәс районы башлана. Татарстан чигендә Г. Кандайлының йөрәген өзгән мәшһүр Парау, берәз көньяктарак — Муса, Филип, Мукшыкул, Атнагол һәм Сабакай. Аларга күршәдә Иске Майна, Яңа Малыклы районнарындагы татар авыллары тезелеп китә: Зирекле, Куак, Өчкаен, Габдрахман, Иске Кызылсу, Төгәлбуалар, Кандааллар, Исәнтимерләр...

Чардаклы районы, майданы ягыннан иң зурлар исәбенә кермәсә дә, авыл хужалыгы чималы, азык-төлек житештерү буюнча өлкәдә икенче урынны били. Рентабельлек (35%), бөртеклеләрдән уртача уңыш (гектардан 25,5 ц.), һәр савым сыерынан уртача савылган сөт (3429 кг.) буюнча исә беренче урында. Соңгы күрсәткечләрнең 1987 елда илебездә уртача 18,3 центнер һәм 2799 килограмм икәнлеген истә тотсак чардакыларның уңышы күз алдында.

— Барлык хужалыкларыбыз да рентабельле, — диде партия район комитеты беренче секретаре Дамир Шәрипов. — Яхшы юллар салдык, хужалык корылмаларын яңарттык, социаль мәсьәләләргә уңышлы хәл иттек. Белгечләребез көчле, житәкчелеккә бүтән билгеләрлек жиде йөзләп әзерлекле кешеләр бар. Мин аларның үзләрен генә түгел, туганнарына кадәр шәхсән беләм.

Дамир Исмагыйлевич — Татар Колмаерында туып-үскән игенчеләр токомыныннан. Институт төмамлаганнан соң сизгез ел колхоз агрономы булып эшләгән, аннары — МТСтә, район советы башкара комитетында. Соңгы егерме дүрт елда исә — райком секретаре. Әйтүләренчә, өлкәдә мондый стажлы секретарьлар берничә генә. Авылларда аны белмәгән кеше юк. Хәтта башка милләт кешеләре дә аңа үтенеч белән яки киңәш сорап еш килә икән. Ульянов исемендәге колхоз председателе М. Н. Фомина:

— Дамир Исмагыйлевич район хужалыгын, кешеләрен эңсәсеннән жебенә кадәр белә, — дип сөйләде. — Кайберәүләр шикелле, авылларга чыкса, колхоз идарәсеннән генә борылып китми. Резин итеген үзеннән калдырмай, терлек абзарына да, машина паркына да керә. Күзә очлы, күңеле гадел, кешегә мөгамәләсә иплә. Таләп тә итә, булырга да белә.

— Оештыру эшендә белем дә, тәҗрибә дә, чама хисә һәм акыл да кирәк. Кайсы эруча әһәмиятле икәнлеген өзеп кенә әйтүе дә кыен, — ди иптәш Шәрипов. — Үзгәртел кору халыкны уятты, кешеләр хәзер инициативалырак. Авыл хужалыгына игътибар арту да сизелә — мөмкинлекләребез киңәйдә. Танышыгыз, татар матбугатында яктыртырлык кешеләребез, өз түгел. Ешрак килгезе Казаннан, халык сезне тансыклап көтә!

Дамир Исмагыйлевич ике телдә дә төзек, матур сөйләшә. Туган телен беркайчан да, беркем алдында да яшермәвен, татар колхозларында рәсми жыйлышларда да татарча чыгыш ысавын ярата икән халык. Югыяс, сәһәнтәндә көрәк булган кайбер «интернационалист» түрәләр шикелле, «олы туган» телендә генә аралашырга да сылтавы житәрлек: өлкә советы депутаты, партия өлкә комитеты әгъзасы, XXV партсезд һәм XIX партконференция делегаты. Ленин, Хезмәт Кызыл Байрагы, Почет билгесе орденнары, байтак медальләр белән бүләкләнгән ул!

Чардаклы районы колхозларына хас бер сыйфат — житәкчеләре яшьләр, югарты белемдә агроном яки зоотехниклар. Инженерләр, мал врачлары да житәрлек. Яшь булсалар да, эшене әйбәт оештыралар. Гаиләләре бөтен, балалар үстерәләр. Мисалга, «Октябрьнең уникалыгы» колхозы рәисе Азат Туймәтов — әле дүртенче, партком секретаре Наил Абдуллин өченче елын гына эшли. Дүрт мең гектар сөрү жире (барысы 5100 га), 1100 баш мөгезле эре терлек асрый торган комплекслары бар. Савым сыерларынан уртача 3650 литр сөт савалар, бөртеклеләр гектардан уртача 32,4 центнер уңыш бирә. Барлык эшне 220 колхозчы башкара. Соңгы елларда гына да Папау авылынан Ульяновск авиакомплексна житмешләп яшүсмер киткән. Житәкчеләр хәзер яшьләрне авылда калдыру чараларын күрә.

— Хезмэт хаки югары бездә,— ди Нил Абдуллин,— механизаторлар былтыр аена уртача 280 сум, савымчылар 320 сум алды. Үзәк урамын асфальтладык, клуб, кибет, балалар бакчасы, мәктәп биналары кордык, трактор, комбайннарны да жылы бинада төзәтәбез. Фермада тирес түгү, азык өләшү, сугару механикалаштырылган. Терлек азыгыбыз да жита. Тиздән өйләргә газ кертә башлыйбыз. Октябрь революциясенең житмеш еллыгы хөрмәтенә ярышта уңышларыбыз өчен КПСС ҮК мактау грамотасы белән бүләкләндек.

Колхоз рәисе Азат Туймәтов фикеренчә, читкә китүчеләрнең хәтсезе жинел кәсепкә кызыга икән.

— Авылда да житеш, таза тормышка ирешеп була,— диде ул.— Әмма моның өчен хәләл көчкәне кызганмаса, жәен исә сәгаткә карамайча эшләргә туры килә. Андый чакта мин үзем дә, Нил дә, югары белемле мал докторы Хәбир Кәлимуллин да кулга сәнәк яки көрәк алудан чирканмыйбыз. Бозау караучы Роза Зыятова, Әлфия Шакирова да энә шундый тырышлар. Инде онык үстөрүләренә карамастан, эшләрен жиренә житкереп үтиләр. Авиакомплекска сварщик, шофер булып урнашкан егетләребез нишли? Төзелештә тәртип, таләпчәнлек житмәүдән файдаланып, кушылган йомышны бер-ике сәгаткә үтиләр дә, эш сәгатә беткәнне көтөп, авылга кайтып, кызынын яталар. Ватылмайча гына, уч тутырып акча алалар, имеш! Уңайлы шәһәр фатирсында иши, кичен төп йорттан сөтен, каймагын, итен төяп китә. Энә шулай «рәхәт күрү», бүтәннәргә дә коткы салалар.

Авиакомплекс төзелешендәгә башбаштаклык озак дәвам итмәс. Үзгәртеп кору дөверенә хас хужалык исәбе хәрәм акча агымына чик куяр. Ә менә йлкаулыкка, ертлачлыкка өйрәнү игелек күрсәтерме? Киләчәктә «Октябрьнең унике еллыгы» колхозы да дәүләткә ике норма күләмдә гәрәбәдәй ашлыгын тапшырып, аннан кыйммәт баяга, яртысы диярлек туфрактан гыйбарәт фураж сатып алмас, үзен-үзе тәмин итеп ишәр. Ул чакта терлек симертү керемлерәк тармакка әйләнәр. Чөнки Папау халкы эшли дә, уйлый да белә. Шәһәрдәгечә барлык уңайлыклары булган өй-ләр корырга да ерак калмаган инде. Көнкүрештә һәм хезмәттә авыл белән шәһәр аермасын бетергәндә генә иген игү, терлек асрау дәрәжәле шөгыльгә әйләнәчәген, илдә азык-төлек муллыгына ирешеләчәген ишә житәкчеләр яхшы аңлый.

Хезмәтне механикалаштыру, кешеләргә уңайлы яшәү шартлары тудыру буенча Үрән (Янганай) совхозы мөгазәлә эре терлек симертү комплексы да үрнәк була ала. Монда ел саен 3500-4000 бозау симертелә. Көндәлек уртача артым — 600 грамм чамасы, комплекс былтыр 1.2 миллион сум табыш китергән. КПСС ҮК, Профсоюзлар Үзәк Советы һәм РСФСР Министрлар Советы мактау грамоталары белән бүләкләнгән.

Абзарлар нык, әмма совхоз хәзер аларны тагын да яңарту, камилләштерү белән мәшгуль.

— Су кышын әледән-әле ката, еш кына, идәнне күтәрәп, торбаларны жылытып, көрәк белән чокчынырга туры килә иде.— ди Әзнә Сабиржанова.— Кыргыч ышанычлырак икән.

— Тиздән абзар чистартуны кыргычка көйлиләр, эшебез тагын да жинеләйчәк,— дип кушылды аңа Дания Жәләлетдинева.— Гомер уза, ишә бара, оныклар үстөрәбез ич инде, авыр эшне киметсәбез килә. Өйдә дә хезмәт көтә әле безне, терлек-ген дә асрыйбыз, бакчасын да үстөрәбез.

Комплекс башлыгы Виктор Мәжитов аларның икесен дә мактап кына тора:

— Авылдан шактый ерак корылгандыктан, монда сыкрап кына эшли башладылар. Әзнә белән Дания беренчеләрдән килде. Үзләре теләп. Терлекләре таза, артым шәп. Үзләре дә шат күңелле, похталар. Югысә, шартлары бер үк. Башкалар зарлана, ә боларның тавышы да ишетелми, татулар, эшләре дә майлаган кебек бара. Хезмәтләренә бәрәбәр хөрмәт тә казаналар— рәхмәт әйтеп, бүләкләп кенә торабыз. Келәм-нәргә кадар бирдек инде, авыл советына депутатлыкка да сайландылар. Дания Жәләлетдинова өлкә советындагы вәкилебез дә булды.

Һәр терлеккәгә 150 шәр бозау беркетелгән. Шуларны караучы Даниянең айлык уртача хезмәт хаки ике йөз сумнан арта. Ире тракторчы, жәен ындыр эшенә житәкчелек итә, кышын машина-трактор паркын карап тора. Кызлары совхозда экономист, уллары электр механигы булырга укий.

Әзнә Сабиржанова гаиләсе дә кендеген авылга бәйләгән. Кызы авыл советында бухгалтер, улы колхозда шофер.

Папау фермасындагы кызыл почмакны, Үрәндәгә терлекчеләр ашханәсен, мал караучыларның ял бүлмәләрен күрү, сокланмый мөмкин түгел. Алар Казан редакцияләре кабинетларына, ашханәләренә алыштыргысыз. Купшы гөлләр, затлы мебель, төсле телевизор, телефон, рәссамнар бизәгән диварлар. Юнымым дисәң— кайнар суы, тамак ялтыйм дисәң— төмле ризыгы әер. Ризык шәһәр кафесындагы-

дан тәмдерек, баясе берничә мәртәбә түбәирәк. Ферма тирәсендәгә баткакка, кызыл почмактагы чебен туена, андагы бармак калынлыгы ярыкларын ыржайткан, калжайган каен такталары түшәлгән идәнгә, ачык-тишек тәрәзә һәм ишеккә күнәккән кеше Па-пау белән Үрәнгә килеп баксын — күзаләре рәхәтләнәр. Абзар тирәләре бетонланган, асфальтланган, кызыл почмакның буялган идәннәре ялтырап, тәрәзаләре көлөп тора. Монда сизгез сәгатълә эш көне, атна саен ял бирү, кешеләрне эшкә автобуста йөртү жайга салынган. Теләүчеләр ел саен ял һәм дәвалану путевкасы ала.

Билгеле, хал итәсе мәсәләләр дә күп әле. Яңа проектлар буенча хужалык корылмалары, торак йортлар салу, эштә һәм конкурештә уңайлыklar кертү өчен төзү материалларына мохтажлык зур. Колхоз-совхоз эше, җәмәгать милкә «минекә» шикелле кадерле, үз булсын өчен, замандашларыбыз аңы житди үзгәргә тиеш, шуннан башка житештерү дәрәжәсе беркайчан да тиешле югарылыкка күтәрелмәячәк, җәмгыятебез кытлыктан арына алмаячак. Әлегә җаваплылыктан качу, кешегә салыну, артык көч түкмичә генә кесә калынайтырга маташу гадәтә үзән һаман сиздереп тора.

Чагыштырмача баяләсәк, халкыбыз матди байлык житештерүгә жиң сызганып керешкән, билгеле. Монда мин аяк баскан унбер авылның теләсә кайсынан мисаллар китерергә мөмкин. Хәтта күпчелек вакытын, сәләтен һәм дарманын да шуңа бирми-ме икән әле ул? Мәләкәс районы Атнагол авылы терлекчеләре белән очрашуымы гына искә алыяк. Тормыш белән әдәбият бәйләнеше, яшь буыны тәрбияләүдә туган мәдәниятебез урыны турында һәм янә бүтән шундый мөһим мәсәләләр хакында чыгыш ясарга иде ниятем. Әмма мин гәпне башлауга, халык җыелган бүлмәгә бер «эшмәкәр» атылып кереп, савымчыларга:

— Эшкә чыгасызмы сез, юкмы? Сафсатадан сөт артмый, караңгы төшә энә! — дип абырылды.

Билгеле инде, ит-сөт житештерүгә аяк чалу гонаһ, башка якларда яхшы ул кызыксынып тыңлана торган «сафсата»ны ашыгыч рәвештә түгәрәкләргә туры килде.

Авыл йөзе

Һәр якның горуланып телгә алырлык берәр казанышы була. Мәләкәс районының Муса авылы орденлы колхозчылары белән мактала ала. Игенчелектәгә уңышлары өчен Гакыйль Хәсәнов, Исхак Сафиуллов, Шәриф Зыятов, Вазыйх Зыятов Ленин ордены белән бүләкләнгән, соңгысы Социалистик Хезмәт Герое исеменә дә лаек булган. Исхак Сафиулловның Октябрь Революциясе ордены, Шәриф Зыятовның сугышчан орденнары да бар. Орденлы Гайнетдин Шәкүров исә, заманның шомлы жылләре кагылу аркасында, лаеклы рәвештә алган олы бүләктән генә мәхрүм ителми, еракларга сөрелеп, миһнәт шулпаларын бик мул һәм давамлы татырга да мәҗбүр була.

— Мусадә хезмәт бүләкләренә лаек алдынгылар тагын да бар әле, — ди колхоз председателе Камил Бихужин. — Хәзер дә сынатмаска тырышабыз. Бөртеклеләр уңышы быел гектардан 29 ар центнер чыкты. Бөтен жиребез дүрт мең гектардан артык, шуның уннан тугыз өлеше сөрелә, 1100 баш мөгезле эре терлек, 6500 баш сарык асрыйбыз, 250 кеше тарта шушы йокне.

Татар теле укытучысы Әнвәр Сәләхов:

— Мусадә 350 еллар элек нигез салынган, — диде. — Әле мин белгән утызынчы елларда авылыбызда өч мәчет эшли, халык тыгыз урнашкан, гаиләләр ишле — урамнар гөрләп тора иде. Хәзер нибарысы 189 хужалык калды, аларда яшәүче 606 кешенең 160ы — пенсионер, 66сы — укучылар. Авыл күз алдында туза, картая бара. Элек клубта концерт, спектакльләр еш куела, төрле кичәләр уздырыла иде. Яшьләр кимегәч, бу эш сүлпәндә, тулы спектакль уйнарга көчәбез житешми башлады. Казанның да ярдәме сизлми. Алтмышка житәм инде, тел экспедициясеннән бүтән культтура әһәлләре килүен хәтерләим.

Әнвәр абзый авылда үзе дә ялгызы калган — балалары кайсы кая таралышкан. Ул — ипле, сабыр-салмак кеше. Мәләкәс педучилищесын тәмамлаганнан соң, гомере бие туган оясында татар теле-әдәбиятын укыткан. Рухи хәзинәбезгә мәхәббәт тәрбияләү буенча өлкә күләмендә танылган кеше. Инде пенсия яшенә дә килеп житкән, а алмашы әлегә күрүмне.

Колхоз рәисе Камил — Яңа Малыклы районының Өчкаен авылыннан, Игенче, терлекче эшен китап буенча гына түгел, яшьли буразна ертып, мал асрап үскәнлектән дә белә. Соңгы вакытта хужалыкны ныгытыр өчен, төзү-коруны киңәйтү, хезмәтне җиңеләйтү, колхозчыларны матди кызыксындыру чараларын күрә башлаган.

Миңа Камилнең язучы чыгышын оештырып йөрүе дә бик ошады. Клубка да,

ферма һәм мәктәпкә дә үзе алып барырга тырышты. Югыйсә бу эшләрнең кайсын партком секретаренә, кайсын бүтән берәр кешегә бик иркен йөкли алып иде. Хатыны Гөлфия ханым, миңа ишеттермәскә тырышып:

— Һәммәсәнә үзәң йөгәрмә, аяксыз калырсың!— дип пышылдагач, ирексездән елмаеп жибәрдем. Тату гайләне күрү үзе бер шатлык ич ул.

Мин Мусага килгәндә, яхшы ук куәтле яңгыр явып узган, кыр эшләре тукталып-рак калган иде. Камил Бихужин бәлки шуңа күрә язучыга күбрәк игътибар бирә алгандыр. Колхозга аяк баскан бер вәкилнең председателә ишеген шакуы, еш кына аңарда куна да калуы сер түгел — хатыны да сакламаса, бик тиз алжытып бетерүләре бар лабаса! Камил тынгысыз жан икән, мин укучы абый белән әңгәмә корып торган арада өенә кайтып, ауган коймасына яңа багана утыртырга да өлгегән иде. Моңысы да — кара эштән чирканмау, кайбер түрәләргә, кешегә салынмау билгесе.

Пенза, Чиләбе, тагын башка якларда да йөргәнем бар. Халкыбыз кунакчыл, эчкерсез, сүзчән, ерактан килүче сәнгать әһеленә хөрмәт күрсәтә белә. Шулай да юлда төрле хужалар очрый. Чиләбе өлкәсенең Богарактамак авылында профком рәисе В. Рамазанов совхозның ни уты-суы, ни ишегендә йозагы булмаган котсыз бер ташландык бүлмәсендә төн кундырган иде. Бер кичкә кер мичкә, диләр. Халкыңа хезмәт күрсәтергә чыккач, житәкчеләр төксе кабул итсә дә, түзәсәң, Ульяновск өлкәсенең унбер авылына кагылдым, берсендә дә сынатмадылар. Искә Уранбашта Назыйф Камалов (ул да профком рәисе) гайләсе әле дә хәтердә. Караңгы төшкәндә кисәтү-фәләнсез килеп керелде. Кире кагу кайда ул, күтәрәп кенә алмадылар. «Абыегызга комачауламагыз!» — дип, аңымда бөтерелгән әдәплә, әмма кызыксынучан балаларын алты якка чакырып чыгардылар. Назыйфның әнисе, хатыны икәүләшеп табын әзерләде, сыйдан баш тарткач, төмам хафага калдылар. Караңгыда клубка барганда хужаның алдан юл сабуы, аяк астындагы һәр күлдәвек, түмгәк хақында искәртеп куюы, инде ярты төн узуга карастан, мунча өлгертүләре дә иста. Көнозын бәрәңге, көгендер алып, мал карап, бала багып арыган кешеләргә кайдан килә бу кадар аңымдылык, кече күңеллелек!?

Халкыбызның кунакчыллыгы татар авылында колхоз председателә вазифасын үтәуче Михаил Фоминга да йоккан, ахры. Юкса, рульгә утырып, алтмыш-житмеш чакрымдагы Муса авылына үзе илтәп куяр идемени? Юл бие Татарстан, милли културабыз казанышлары хақында сорашып барды.

— Сөз миңа «Татарча-русча сүзлек», тарихыгызны, гореф-гадәтләрегезне сурәтләгән китаплар, роман-повестьларыгызны жибәрегез әле. Татарча аңлым, әмма кайтарып җавап бирә алмыйм. Бергә яшәгәч, телегезне, күңел доңгыгызны да яхшырак белергә кирәк, — ди ул.

Туған ягыңны, ата-бабаңны һәм замандашларыңны, аларның үткәндәге һәм бүгенге казанышларын, киләчәккә ниятләрен яхшы белергә кирәк. Адам баласы күп нәрсә белән кызыксынып яшәмәсә, аның зинһене, күңелә яңадан-яңа мәгълүматлар, тәсирләр белән баеп тормаса, кешелек үсештән туктар, тормыш мәгънәсен югалтыр иде. Алга китүнең иң әһәмиятле этәргече — үткәннән сабак, гыйбрәт алу, ата-баба тәҗрибәсенә, акылына таяну. Музейлар һәм мәктәпләр шушы максатка хезмәт итә дә.

Татар Колмаеры нәкъ мена музей белән иста кала. Яхшы ук бай, кызыклы ул. Татарстан авылларында мондый тарихи-этнографик экспонатларын күргәнем юк әле минем. Кайбер мәктәпләрдә тарих кабинеты, партком бүлмәләрендә хезмәт жимешләрен күрсәтү почмагы ясап, берәз тегене-моны жыйнап, плакат, диаграмма, графиклар сызып, кайбер мәгълүматларын теркәп, килгән-киткән кешегә күрсәтәләр. Бик фәкыйрь, мескен була алар. Ә Колмаерда — фәнникләк, тулуыкка дөгъва, сурәтлелеккә омтылу. Макетлар, кош-корт, хайван карачкылары, жир төзелешен вертикаль киселештә күрсәтү, климат белән таныштыру. Урман-күлләр, инеш-елгалар, кырлар расемләнгән. Әлдә ничә залда — урак, тырма, киле, гөбе, туку станы, көзге, сәгат, бишек, савыт-саба, киём-салым, эш кораллары, көнүрәш әйберләре. Йорт жиһазлары бик ишле жыйналган монда. Рун язучы борыңгы ташны, Болгар дәүләте заманы кабердеген, авылга беренче нигез салучыларны сурәтләгән стендлар. Шуларны карап йөри-йөри тамашачы Татар Колмаерына 1672 елда нигез салынуын, 1859 елда анда 156 йорт, бер чиркәү һәм бер мәчет булгандыгын, 1495 жан ишәгән-леген, 1884 елда авылның 42 һөнәр үзләштергәнлеген беләчәк. 1900 елда авылда өч мәдрәсә эшли, 1925 елда Маләкәс жидееллык мәктәбе Колмаерга күчәргәч, булчак артист һәм шагыйрь Габдулла Шамуков өч өл шушында укый, пионервожатый вазифасын башкара. 1939 елда шушы белем учагы татар урта мәктәбенә әйләнә. Колмаерда жидееллык чуваш мәктәбе дә эшли. 1966 елда алар бергә кушыла һәм саф рус мәктәбенә әйләнә, татар теле фән буларак та программалардан төшәләр.

1929 елда авылда ике татар, бер чуваш колхозы оеша, 28 кулак гайләсе Себергә сөрелә. Бөек Ватан сугышына Колмаердан 300 ир-егет китә, 196 сы шул гарасатта һалак

була. Берәүләр хезмәттә, икенчеләр дошманнар белән көрәштә шөһрәт казана. Социалистик Хезмәт Геройлары Заһит Габдуллин, Иван Константинов, шагыйрь Демьян Фәтхи, тел галиме З. Аюханов, биолог галим Ә. Сәгыйтов, СССР спорт мастеры Әмир Вилданов, олимпия уеннары чемпионы В. Константинов — музейда авылның торурлыгы булган әнә шундый байтак кешеләр эшчәнлегә белән танышырга, сурәтләрне күрергә мөмкин. Колмаерның беренче тракторчысы Исмәгыйль Шәриповның авыл партоешмасын житәкләве, партиянең Чардаклы райкомы беренче секретаре нәкъ менә шуның улы икәнлегә дә ачыкланчак. Юк. Татар Колмаеры музейе хакында ашыкпошык кына сөйләп бетерү мөмкин түгел. Йөзләргә, хәтта меңләргә экспонат жыйналган анда. Алар матур, пөхтә итеп пияла астына куелган, фотостенд, плакат рәвешенә китерелгән. Тирән укымышлылык, күп вакыт таләп итә торган шушы җаваплы эшнә дүрт кенә класс тәмамлаган комбайнчы Алексей Соколовның буш вакытында ялгыз үтәп чыгуына ышану да читен. Әлбәттә, матди яктан колхоз булышкан. Әмма Ульяновск өлкә дәүләт музейе, архивына барып йөрү, бүтән шәһәрләрдәге галимнәр белән алышулар, сурәтчеләр табу, фанера, пияла, буяу һәм башка нәрсәләргә кулга төшерү, халыктан әйбер жыйнау өчен тырышлык кына түгел, вакыт та, осталык та кирәк ич. Сугыш һәм хезмәт ветераны казанышын карарга бүген Колмаерга тирә-юньнән дә күп кеше килә, авылның үткәннән шулай дәлиллә, сурәтләр итеп күз алдына бастыруы өчен А. Соколовка рәхмәт укый.

Татар Колмаерында яшәүчеләрнең чиреге — чувашлар. Алар борын-борыннан татарлар белән тату гомер итә. А. Соколов безнеңчә теттереп сөйләшә, културабыз ядкарыларын жыйнап, аларны киләсе буынарга тапшыру өчен көч түгә. Мактауга лаек эш бу. Әмма музейны карап йөргәндә күңелдә бер канәгатьсезлек тә уяна: бу эшкә татарларыбыз нигә булышмый икән? Укымышлыларыбыз нишли? Алар то-тынса, бәлки, музейда татар әйберләре чувашныкынан ким жыйналмас иде. Стендларда «1859 елда алты кеше генә укый-яза белгән», дип күрсәтелмәс (өч мәчетле-мәктәплә татар авылында!), Чувашстанда туган Фәтхи Борнша белән Колмаер егете Демьян Фәтхи бер шахес итеп танытылмас иде. Бәлки, сөрелгән, төрмәгә ябылган байтак колмаерлының «халык дошманы», «кулак» түгеллегә, нахак гаепләнгәнлегә дә ачыкланыр иде. Музейсыз татар авылларына аяк баскач исә бигрәк тә борчылып. «Монда Соколов житми икән!» — дип пошынырга мәжбүр буласың. Онытмыйк: музей — кешелекле кешеләр дәрәжәсендә яшар өчен бик кирәкле мәдәният учагы. Авылның да, шәһәрнең дә йөзе.

Татар Колмаеры музейе белән танышканда башка янә бер уй килә: бәлки аны бүтән халык вәкиле барлыкка китерү белән авыл мәктәбендә инде егерме биш ел бие туган тел-әдәбият укытылмау арасында да берәр бәйләнеш бардыр? Шагыйрь һәм галимнәр биргән Колмаерда бу хакта уйлылармы икән?

И туган тел!

Ульяновск өлкәсендә укучылар белән очрашуларым нәкъ менә Татар Колмаерында башланды. Кырда. Кызу эш өсте — өлкән класс балалары чөгелдер ала иде. Алар тиз генә бер түгәрәккә жыйналды. «Ялкын» журналын, «Яшь ленинчы», «Татарстан яшьләре» газеталарын сумкамнан чыгарып:

— Сезнең боларны күргәнегез бармы? — дип сорадым.

Йөзләп бала бердәм рәвештә:

— Юк! — дип җавап бирде.

— Сез мин сөйләгәнне аңлайсызмы соң?

— Аңлайбыз.

Шөкер, нич югы сөйләм телен онытмаган икән әле болар. Әмма, ялан иркендә утыргангамы, кайберләре кыбырсуын, пыш-пыш килүен дәвам итте.

Көләрлек тә, еларлык та иде хәл. Чөнки игътибар белән колак салган үз гаизләрәбезнең дә кайбер сүзләремне тоенмәүләрен тоеп тордым мин. Тугыз-ун ел бие мәктәп бусагасын таптасалар да, бу сөйкемле, эшчән балалар татар әдәби телен беркайчан да ишетмәгән, халкының тарихы, мәдәни казанышлары белән беркайчан да юнлөп танышмаган иде.

Безнең шушы бичара хәлгә ничек төшүебезне өлкән буын яхшы белә: Сталинның казарма социализмы шартларында милләتلәрнең үзбилгеләнү хокукы, милли тигезлек аяк астына салып тапталды, телләрнең һәм милләтләрнең кушылуы фараз ителеп кенә калмады, актив рәвештә тормышка ашырыла башлады. «Халыкларның зирәк атасы» күрсәтмәсе нигезендә, татарга мең ел хезмәт иткән гарәп әлифбасы башта латин, аннары рус алфавитына алыштырылды. Бу хәрәкәткә карышучылар «милләтчә» дип тамгаланды һәм тизрәк суыгы алтмыш-житмеш градуска житкән

Колыма «ожмахына» озатылды яки якындагы төрмәләрдә черетелде. Хәтта Сталин башбаштаклыгына, аның тарафдарлары жинаятенә каршы көрәш ачкан Н. С. Хрущев та Белоруссиягә баргач: «Барыбыз да русча никадәр тизрәк сөйләшә башласак, коммунизмны шулкадәр тизрәк төзәрбез»,— дип игълан итте. Томанлы рәвештә аңлатылып килгән «телләр, милләтләр кушылуы»ның чынлыкта миссионерлар революциягә кадәр үк прәнник һәм камчы ярдәмендә тормышка ашырып килгән гап-гади руслаштыру икәнлегенә әнә шулай икеләнүсез һәм рәсми рәвештә ачып салынды. Алтмышынчы елларда инде әлифба алыштырасы юк иде, мәктәпләрдә тел алыштыруга керешелде. Коммунизмга тизрәк барып житәргә ашкынган, мәктәпләргә туган телдән тизрәк арындырганда күкрәгенә, орден булмаса, медаль тагасыларына, югарырак үрләтүләренә өметләнгән һәм бу өметендә ялгышмаган тыңлаучан жирле житәкчеләр эшкә дөртләнеп тотынды. Революциягә кадәр ничә гасыр буге «басурман», «инородец» дип асылган-киселгән, Сталин культы дәверендә «ят сыйныф», «халык дошманы», «милләтче» дип жәбәрләнгән, сибелгән-туналган халыкның гениар хәзинәсә фәкыйрьләнүе, рухи хәзинәләргә, милли аңны саклый торган катламы бик нык юкаруы һәм зәгыйфьләнүе шартларында моңа житди комачаулаучы табылмады. «Изге ниәттән» туганның туганны үтерүе, баланың ата-анасы «чагуы» хушланган һәм максатланган сталинчылык заманында житәкчелектә «шөрәпләр», алар тирәсендә яла-гайланулар, куштанилар, әләкчеләр, айлыгын биш-ун тәңкәгә күтәргән, утынга барырга колхоз атын биреп торган өчен түрәнең теләсә кайсы йомышын үтәргә әзер сатлыктар, мескеннәр үрчедә. Менә шундый жирлектә алтмышынчы елларда, «ата-аналар теләге бугенчә» дигән тылсымлы, төбөндә демагогия, ялган иткан бер нигез тамыр жәйде. Гаиләдә, урамда — бөтен тирәлегендә һәм тәрбиясендә туган теленнән башка телне кулланмыйча үскән бала, «ата-аналар теләге бугенчә», беренче класстан ук русча укыта торган мәктәпкә бирелде. Билгеле инде, ят тел белән киңәт очрашу, шул телдә беренче көннән үк фән нигезләрен үзләштерү мәжбүрияте аны мингәрейтми, стресс ясатмый, уй-фикерләү сәләтен тоткарламый кала алмый иде. Ун ел буге кыйнала торгач, ул рус телен беренче карашка лыйсы гына үзләштерде. Әмма, галимнәр раслаганча һәм тормыш үзе күрсәткәнчә, башлангыч классларда алган рухи имгәнү, фикерләүдәге травма бала күчелендә тирән эз калдырды, аның табигый сәләте ачылып китүенә соңрак та комачаулады. Иң сәләтле, көчле берничә процент укучыны исәпләмәгәндә, русча укый торган татар балалары, үз туган телен, әдәбиятын белүне инде әйткән дә юк, рус теле һәм әдәбиятын да, башка фәннәргә дә рус яшашла-реннән кайтышрак үзләштерде. Чөнки фикерләү мәгълүм бер тел нигезендә генә үсәргә мөмкин. Татар баласы русча фикер йөртәр өчен башта гомумән әзерлексез булды. Рус мәктәбенә укырга кәргәч та, ул татарча фикер йөртүен дәвам итте, шул фикерен русчага төржемә итеп азалланды. Сүз запасы әле житмәгәнлектән, бу аның ми эшчән-легенә зыян китерде. Соңрак инде ул катлаулырак нәрсәләр хақында туган телендә фикер йөртүдә дә кыенлык кичерде, чөнки мәктәптә татарча нигезе, яшенә бәрәбәр рәвештә, ныгытылмады, үстерелмәде, ә гаиләдә өйрәнгән запасы гына житенкерәми башлады. Бала ике мохит арасында бәргәләнде.

Коммунизмга тизрәк барып житәргә ашкынганда, «кайбер» ялгышлар ките инде ул. Урман кискәндә йомычка очмый калмый! Әмма йомычка гына очты микән? Урманы да харап булмадымы? Язучы, тел-әдәбият галиме, артист кебекләр чыгуын таләп итмек инде.— алар үссен өчен туган нигезнең саклануы хажәт,— нигә соң беренче класстан ук бары русча гына укыган колмаерлар арасында мәшһүр физиклар, хими-карлар, рәссамнар, композиторлар күренми? Андыйларны бөтен Ульяновск өлкәсен-нән дә эзләп таба алмыйбыз әле. Агрономнар, инженерлар, врачларыбыз бар, дияр-ләр. Ләкин алар татар мәктәбен бетерүчеләр арасында да ишле лабаса.

Шушы хакта сүз кузгалгач, Татар Колмаерында зоотехник Таһир Шакиров:

— Дорес әйтәсез, мәктәпнең бурычы рус телен өйрәтү генә түгел,— диде.— Аны төп максат итеп куярга ярамый иде. Укытуны русчага күчәргәндә, бездән фикер со-рамадылар. Мәктәпнең төп вазифасы — баланың зиһенен ачу. Зиһенә үссә, төрле фәннәргә, шул исәптән, чит телләргә дә ансат үзләштерә. Кеше туган телендә генә иркен уйлый. Туган телебездә аң, сәләт тизрәк ачыла. Әйтергә дә оят, үз телебезнең, шул телдә барлыкка китерелгән хәзинәләргәң үзегез үк кадерен белмибезд. Төзәтергә вакыт бу хаталарны.

Папау авылында мастерской мөдире Ваһиб Насретдинов:

— Балаларыбыз Тукайны, Жәлилле белми үсә,— дип зарланды.— Һәр халыкның гөрүрләнә торган газиз улары, кызалары бар. Яшьләр шулардан үрнәк алып үсәргә тиеш. Башта үзенекең хөрмәт итсеннәр иде! Гореф-гадәтне, милли байрәмнәргә сак-ларга кирәк. Сабантуйларны да матуррак, күңеллерәк уздырырга мөмкин. Теле-без, сәнгатебезнең дәрәжәсен күтәрү өчен өлкә телевидениесә, радиосы эшкә жи-гелми.

— Минемчә, ана теленә махәббәт тәрбияләүдә ата-ананың бурычы зур,— диде

укытучы Нажия Басыйрова. — Алар аңлырак, әби-бабаларыбыз мирасына тугрырак булса, без бу кадр кызганыч халга төшмәс идек.

— Милли культурабыз эшлекләрен ешрак күрәсебез килә, туган телебезгә, сәнгатебезгә кызыксынуны алар гына дөрләтеп жибәрә ала. Без монда татарча китап табудан да мәхрүм. Нигә инде машина белән китереп сатмаса? Туган тел төрле тиралектә яшәсен! — диде Муса авылы география укытучысы Равил Билалов.

Ульяновск өлкә халык мәгарифе идарәсендә милли мәктәпләр инспекторы Миһербану Хөснуллина:

— Сәяхәтегезнең Татар Колмаерыннан башлануы үкенечле. — диде. — Тулаем хәлләребез алай бик үк начар түгел безнең, уаган еллар белән чагыштырганда, борылыш сизелә. Өлкәнең кырык дүрт мәктәбендә татар теле-әдәбият укытыла иде, быел шуларга тагын дүртәү өстәлдә. Колмаерда да өйрәнә башлаячаклар. Авылларда татар теле күрмәгән өч кенә катнаш мәктәп калды хәзер. Ә менә күп милләтле утыз алты мәктәптә, шулай ук рус мәктәпләрендә укучы татарларга ана теле-әдәбиятын керту кыенрак. Быелгы уку елында аларда илле сизгә факультатив һәм түгәрәк оештырдык. Шуңа исәптән, Ульяновск шәһәренең унбиш мәктәбендә сизгә факультатив дәрестә һәм егерме алты түгәрәктә 510 укучы татар теле-әдәбиятын өйрәнә башлады.

Бу саннар күңелдә шактый якты өметләр кабыза. Әле бит күп кенә төбәкләрдәге рус һәм катнаш мәктәпләрдә укучы татар балаларына туган телләрен укыту турында хәтта уйлап та карамыйлар. Шуңа күрә миндә, Миһербану Хөснуллина, мөгаен, үз эшен соеп башкарадыр, җаваплылык тоядыр, дигән фикер калды.

Алда искәрткәнәмчә, Ульяновск шәһәрендә чуваш, мордвалар да күп яши. Аларның милли мәктәпләре дә иптәш Хөснуллина карамагында. Афәтле заманда чуваш, мукшы һәм эрзя мәктәпләре дә ябылып беткән. Бер-бер артлы шуларны кире ачтыра башлагач, Н. С. Хрушев сүзләренә ышанып, коммунизмга барыбыздан да әлегрәк барып житәргә каударланган кайбер мукшы, эрзя «акыл ияләре» мәгариф инспекторы Хөснуллина өстөннән: «Үл безгә ана телен көчлөп тага», — дип шикаят яза башлаган.

— Курыкмыйм, алар да ата-бабалары телен өйрәнсен әле! — ди Миһербану ханым.

Аның тырышлыгы белән татар, чуваш, мордва халык авыз иҗатларын өйрәнү өчен махсус план төзелгән һәм өлкә мәктәпләренә таратылган. Татар фольклоры алтымыш сизгә сәгать укытуга исәпләнгән. Хөснуллина иптәш чуваш, мордва, татар телләрен укытучыларның аерым-аерым семинарларын да уздыра башлаган. Татар укытучылары, мәсәлән, Иске Колаткы урта мәктәбе базасында ике көн киңәшкәннәр. Бу киңәшмәдә Татарстаннан филология фәннәре кандидаты Рәшит Ягъфаров һәм Казанның 35 мәктәбе укытучысы Диләрә Сибгатуллина катнашкан.

Иске Колаткыдан Фәридә Морсалимова, Кәшәдән Роза Әсләхова, Үрәннән Әмиржан Гыйлманов, Мусадан Әнвәр Сәләховны — өлкәдә туган телебезне инде егерме биш елдан артык укытып килүче, эшкә дөртләрен, сәләтләрен кызганмаучы кешеләрен яратып искә алды инспектор. Заманында Оренбург татар укытучылар институтын тәмамлаган Фәридә ханым мәктәптә Муса Жәлил музей оештыруга күп көч салган, татар теле һәм әдәбияты кабинетын яхшы жиһазлаган. Аның тәҗрибәсен яшь белгечләр дә бик кызыксынып өйрәнә икән. Роза ханымның ни дәрәжәдә нәтиҗәлә эшләве укучыларының һөнәр сайлавында да чагыла — аларның берничәсе ул уыган Казан пединститутының татар теле бүлегендә белем ала башлаган. Әмиржан абыйның иң зур хыялы — һич югы, бер укучысын татар культурасына хезмәткә кертеп жибәрү. Бу хакта ул минем алда ук балаларга да әйтте. Татар теле өлкә мәктәпләреннән сөрелгән чакта моңа ирешү мөмкин булмагандыр. Әмиржан абыйга аны шуңа авыр заманда программада саклап калуы өчен дә рәхмәт. Киләчәктә читтөгә мәктәпләргә игътибарлырак булсак, ерактагы Кәшә, Үрән, Муса кебек авылларга да сәфәр чыккаласак, укучыларның да, укытучыларның да дәрте уяныр, культурабыз да отар иде. Ерак авыллармы инде ул Кәшә, Үрәннәр? Поездда алты-җиде сәгатьлек юл!

— Без Казанның житди ярдаменә мохтаж, — диде Миһербану ханым. — Бүгеннән егерме җиде татар теле укытучысы кирәк. Заманында Мәләкәс, Камышлы педучилищелары безгә кадрлар әзерли иде. Ябылдылар. Балки Сергели педучилищесында махсус татар төркеме туплап укытырбыз. Тик безне ул гына да коткармаячак. Югары белемле кадрлар кирәк. Хәзер КДУ, АДПИга уналты кешебез керде, аларның әйләнеп кайтуын дүрт күз белән көтеп торабыз. Дипломлы укытучылар Татарстаннан да килсен иде. Икенче киңлигыбыз — дәреслекләр, методик әдәбият, күргәзмә әсбаплар. Заказ бирәбез. Татарстан халык мәгарифе министрлыгына гозерләнеп хатлар язabyз — жиһәрмиләр. Дәреслекләрен Казан дүрт елга бер генә чыгары. Яңа пәйда булган факультативлар, түгәрәкләр, туган телне яңадан укыта башлаган мәктәпләр хәзер дүрт ел бие көтеп ятсыннармыны? Һич югы шушындый күчешләр заманында ел да басу кирәк аларны. Сүзлекләргә, туган телебезнең үзйөрәткечләренә, татар балалар әдәбиятына мохтажбыз.

М. Хөснүллина Чардаклы районының Үрән авылында туган, шундагы жидееллык мәктәпне һәм Мәләкәс педучилищесын татар телендә тәмамлаган, аннары Мәләкәс пединститутының рус теле бүлегендә белем алган. Туган мәктәбенә кайтып унбер ел балалар тәрбияләгән, укуту бүлгегә мәдире вазифасын башкарган. Соңгы егерме биш елда озлөксез рәвештә Өлкә мәгариф идарәсендә хезмәт итә. РСФСРның атказанган укутучысы, халык мәгарифе отличнигы, актив жәмәгәт эшлеклесе. «Казан утлары» журналына күзәтү ясау, татар матбугатын таратуда катнашу, лекцияләр сөйләү һәм башка эшләргә дә дәрманы житә аныч.

Ульяновск якларында туган телебез нигезен ныгыту, милләттәшләрбезнең мәдәни ихтияжын канәгәтләндерү юлына баскан энә шундый кешеләр бар икән. Тик житәрлекме соң алар? Чын, житди борылыш көтеләмә киләчөктә?

— Уянабыз бугай,—

диде миңа укутучы Айрат Ибраһимов.— Тукайның йөз еллыгын Татарстан зурлап бәйрәм иткәндә, Ульяновск кымшанмаган да иде. Югыйсә, Болгар, Казан ханлыктары эченә кергән борынгы ата-бабаларыбыз жирендә яшибез. Саныбыз да күп. Ләкин ул чакта үзгәртеп кору, демократия сулышы әле монда сизелми иде, шуңлыктан без дә оешырга өлгөрмәдәк. Әмма безадан һушка килдек, бөөк шагыйрәбезнең йөз дә ике еллыгын культура сараена ишле жыйналып, тантаналы төстә билгеләп уздык. Мин доклад сөйләдем, үзешчәннәр концерт куйды. Хәзер Чкалов исемендәге культура сараенда — «Чулпан», «Руслан» культура йортында «Идел таңнары» һәмәскәр сәнгәт коллективлары эшли, өлкә культура фонды каршында без татар мәдәниятен сөючеләрнең «Туган тел» жәмгыятенә берләштек.

Айрат Ибраһимов — Урал егете. Ерак Көнчыгышта хезмәт иткән, отставкага чыккач, хатыны Әминәнең туган ягына — Ульяновск каласына килеп төпләнгән офицер. Хәзер профессиональ-техник училищеларның берсендә шоферлар укуыта. Кызыксырманган нәрсәсә юк. Юрист Әминә ханым белән алар бай шәхис китапханә туплаганнар, татарча матбугатын алдырып, әдәбиятыбыз, музыка, театр, сыңлы сәнгәтебез белән вакытында танышып, тарих, этнография белән мавыгып, шәһәрдәге милләттәшләрбезне оештырып, бай рухи тормышка чумып яшиләр. Айрат абыйның аерым язучылар ижатына, исемирәбезгә, туган телебезгә багышланган язмалары Казанда да, Ульяновскида да матбугатта басылгалап тора. Ике телдә дә шомә яза. Татарчасы төзөк, бай, халыкчан. Үз халкын, милли культурабызны дәрәжәләрөк, котлырак, тагын да үскәнрәк итеп күрәсә килә, шуңа хәзерге хәлөбездән житөшсәзлекне табып тора.

— Миһербану Хөснүллина яки методист Фарук Галимовны тыңлап артык тынычлана күрмә,— диде ул миңа.— Ул саннар саташтырырга да мөмкин. Әйтк, мин дә бер мәктәптә факультатив укутырга алындым. Ләкин ни дәрәсегем, ни методик кулланмам юк. Укучылар да дәрәслекне мин табар дип көтә ич инде. Беренче дәрәсөмне үзем теләгәнчә уздыра алмадым. Миндәй яңа пешеп чыккан татар теле укутучылары хәтсөздер әле. Дөрөс, йөкнең кузгалуы сизелә. Әмма киртәләр дә муеннан. Туган телне ойрану ихтияжы хакында радио аша ун минутлык чыгыш ясарга теләгән идем. Фикрләремне көгәзгә төшереп килсәм, редакторлары: «Мин каршы түгел, ләкин сезне эфирга татарча чыгарырга вәкәләтем юк»,— диде. Председательләрә иптөш Гражданцовка кадәр барып життем. Гәпне кыска тотты ул кеше: «Ульяновскида татарча тапшыруларның булганы юк, бумдас та!» Яки менә икенче мәсәләне алыгк. Алма-Ата, Якутиядә жирле милләтләргә артык өстенлекләр бирелгән, дип бөтен үзөк матбугат шаулады, ә безнең өлкәдә киресе — татарлар өлкә халкының унбер процентын төшкил итсә дә, өлкә советында аның вәкилләрә — 5,3 процент кына. Эш башында утыручы житөкчеләр исә бармак белән генә санарлык. Ләкин моңа берәү дә пошынмый. Шуңа күрә Ульяновскида татарча өлкә газетасы чыгарыгк, милли китапка игътибарны арттырыгк, профессиональ татар театры ачыгк, дип берәр жиргә керсәк, «Кайдан чыккан милләтчеләр бу?»— дип шаккаталар. Чөнки алар заманында бу нәрсәләрнең һәммәсә булгандыгын, аларны сталинизм гына юкка чыгаруын, безнең шуларга әле ихтияжыбыз да, хакыбыз да барлыгын белми-ләр, аңларга теләмиләр.

А. Ибраһимов сөйләгәннәрне кире какмаган хәлдә, мин юлыккан жаваплы иптәшләрнең үтенечемә, төкөдимемә уңай жавап биүдөрән дә әйтөргә тиешмен. «Белем» жәмгыяте секретаре Р. Гыйльметдинова, Язучылар оешмасы секретаре А. М. Наумов татар укучылары белән адаби очрашулар уздырырга теләемне хушлап, шундук булышырга керештеләр. Партия өлкә комитеты лекторлар төркеме житөкчесе С. Гыйматов күз алдымда районнарға шалтыратып, эшемне шулай ук жиңеләйтте.

Өлкә советы башкарма комитетының милләтара мөнәсәбәтләр комиссиясе рәисе Дамир Шәрипов белән очрашу да байтак мәсьәләләрне ачыкларга мөмкинлек бирде.

— Комиссиянең беренче утырышларында Чардаклы районында партия-совет житақчелегенә төрлө милләт вәкилләренәң ничек тартылуын, өлкә потребсоюзының милли ихтияжларны канәгатьләндерүгә керткән өлешен тикшердек. — диде ул. — Потребсоюзга татар, чуваш, мордва телендәгә китапларны, жыр тәлинкаләрен кирәгенчә сатуга чыгаруны йөкләдек. Якын арада радио-телевидение эшчәнлеген, дингә ышанучылар хокукын саклау, азчылык милләтләр культурасын үстерү мәсьәләләрен караячакбыз. Бу мәсьәләләргә озак еллар игътибар бирелмәде. Әйтик, Казаннан татар театрларын, концерт бригадаларын гастрольгә чакыру, Ульяновскидан Казан телевидениесе әзерләгән әдәби-музыкаль тапшыруларны күрсәтү нигә әле зур проблемага әйләнергә тиеш?

Алгарак узып әйтим: бу сәяхәттән кайтуыма күп тә үтмәде, Ульяновскидан хат килеп төште. А. Ибраһимов шәһәр культура сарайларының берсендә, зурысында, халкыбызның Нардуган бәйрәме уздырылуын хәбәр иткән иде. Анда милли ашлар авыз итү дә, татар китаплары сату да, археологик ядкарьлар белән танышу да, жыр-биодар да булган, мең ярым милләттәшәбез рәхәтләнәп ял иткән. Хәбәрнең тагын да күңелләргә — Ульяновск телевидениесе елына утыз жиде сәгәт күләмендә татарча тапшырулар күрсәтергә карар чыгарган. «Туған тел» жәмгыятьенә махсус бина биру дә хәл ителгән. Уянабыз түгелме? Ил белән бергә, кардәш халыклар белән кулга-кул тотышып!

Инде ишкәртүемчә, мин бу сәфәрәмдә балалар белән дә һәр авылда очраштым, укучыларны да тыңладым. Атнагол мәктәбендә Г. Тукайның «Пар ат»ын, Мукшыкүлдә әниләргә багышланган озын шигырьне балалар матур итеп яттан сөйләде. Татар теле һәм әдәбияты аерым бер фән рәвешендә генә укытылган авыллар өчен бер дә начар түгел. Әмма балалар халкыбызның бай культура мирасын күңеленә тиешенчә сөйсенер өчен, РСФСРның милли мәктәпләре чөлтәрәндә билгеләнгән сәгәтләр генә житми, бу программа безгә кысан. Жәмәгәтчәлек бу хакта да, балаларны гомумән туған телебездә укыту турында да ныклап уйларга тиеш. Югары белемне татарча алу мәсьәләсе көн тәртибенә куелганда, туған телне мәктәптә кырыклау акланмас. Яңа шартларда рус телен шул тел дәресендә дә иркен үзләштерергә мөмкин икәнлеген Татарстан тәҗрибәсе ачык күрсәтә. Татар мәктәпләрен тәмамлаучылар узган ел Казан университетына һәм пединститутына кәргәндә рус теле урынына татар теленнән имтихан тотуларын белеп тору да файдалы.

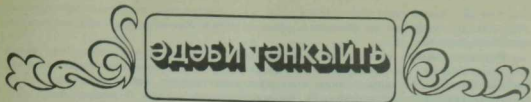
Өлкәннәр белән очрашулар аеруча жанлы узды. Ашыгыч йөрүемә карамастан, сүз арасында татар китапларына ике мең сумлык заказ җиелды. Папау авылында колхоз председателе Азат Туймәтов үзенә, бәһасенә карамый, язучыларыбызның барлык яхшы әсәрләрен җыеп жибәртүемне үтенде.

— Ничә сораганым бар, безнең Чардаклы кибетенә килми алар. — диде ул. — Инде шул тармакта эшләнсез икән, туған телне яшатү, туған культурабызны үстерү өчен үжәтрәк көрәшегез, безгә дә юл күрсәтеп торыгыз. Тукай ничек әйткән әле, «аттан артык эшлибез», дигәнме? Шулай да ул. Икмәк, ит, сөт, май житешсән, дип көнә-төнә чабабыз. Ә милли кино сәнгатебез юк, әдәби гәзитебез юк, хәтта татар театрын да бер күрергә зар ич без. Язучыларның да күбесе пошмас жан, ахры, читкә чыгып йөрүләрен сизмибез. Игенче яхшы уңыш алыр өчен, җирне ашлый. Ә безнең күңелләргә кем ашлар? Ансыз гына сезнең әсәрләрне кабул итәрлек, яңа иҗат көчләрен үстерердәй уңдырышлы жирлек була алырбызмы соң без?

Дорес фикерләр. Әмма татар китабын кайтартыр өчен язучы килеп чыгуын көтәргә кирәк иде микән? Тик мин Азат белән бәхәскә кереп тормадым. Хакыйкәт икебезнең уртада, какшамас бердәмлегебездәдер. Туған телебезнең, мәдәниятебезнең язмышы мендәр, миллионнар кулында, аларның уртак максатка ирешер өчен күмәкләшә алу, көчләрен берләштерә алу сәләтендә.

Ульяновск җире белән саубуллашам. Поездым Татарстанга, милли мәркәзебез Казанга чаба. Колагымда Сембер туфрагынан калыккан шагыйрь Сәгыйть Сүнчәләй сүзләре яңгырый:

*Бетте, дуслар, бетте! Ахтык кат минем кулны мәгез!
Жырчыгыз китте! Бәхил булсын аңардан һәмләгез!
Мин кая барсам да, изге уйларыңнан ташламам,
Сез дә туған халкыбызга якты нурлар әзләгез!*

ЯШЬЛЕГЕМДӘ ЯШЬНӘРМЕН

Инде хәбәр ителгәнчә, «Казан утлары» редакциясе каршында яшъ тәнқыйтьчеләр түгәрәге эшләп килә. Биредә яшъ каләм ияләре тормышның һәм әдәбиятның үткен мәсьәләләре хакында бәхәсләр оештыралар, кызыклы шәхесләр белән очрашалар, үзләренең һәм әдәбиятның башка жанрларында эшләүче яшъ каләмдәшләренең иҗатларын тикшерәләр.

Түгәрәкнең чираттагы бер утырышым яшъ шагыйрь Ркаил Зәйдүллинның Татарстан китап нәшриятында 1988 елда басылып чыккан «Күрәзә» исемле шигырьләр җыентыгын тикшерүгә багышланган иде. Журнал укучыларга әлеге сөйләшүдә катнашкан берничә яшъ тәнқыйтьченең чыгышын тәҗдид итәбез.

Нәҗип Исмәгыйлев:

— Р. Зәйдүллинның бу китабын укып чыккач, күңелдә каршылыклы фикерләр, тойгылар кала. Бер яктан, нинди үзенчәлекле, үз йөзә бар шагыйрь, рәссамнарча нинди ачык, реаль шигъри сурәтләр, картиналар тудыра, дип уйлыйсың. Икенче яктан, никадәр шигърь барып чыкмаган, сүз рудасына күмелеп калган, дип уфтанып куясың.

Миңа охшаган, күңелдә ни дә булса калдырган, җанны рәхәтләндергән шигърьләр түбәндәгеләр булды: «Альма матер», «Ул төн», «Хәрчәүнә», «Урам шамаиле» (әйбәт шигърь, төгәл тотып алынган картина, әмма шигърьнең исеме уңышлы түгел, җисеменә туры килми), «Тарта мәллә туган жирләр», «Битлек», «Әби», «Капка төбөндә», «Бүлмәмә ул керде тын гына», «Төн караңгысы иңгән аулак бүдмә» (монда форма үзенчәлекле, ул эчтәлеккә бик ятышлы, туры килә), «Минем кайбер әйберләр белән хушлашуым».

Ләкин күпчелек шигърьләр эшләнеп бетмәгән картинага, аннан-моннан гына, беренче тәэсирләрне тиз генә беркетеп калдырырга тырышып ясалган этюдларга, яисә кирәкмәгән вак-төяк әйберләр белән шыгрым тулган натюрмортка охшаганнар. Байтак кына шигърьләрдә җемелдәп киткән идеяләр, сурәтләр үстөрелмичә, ачылмыйча, төгәлләнмичә калалар.

Әйтсә фикерең укучыга тиз, каршылыксыз барып җитсен, укучы күңелендә тиешле аңгырау алсын өчен, шигърьдә эзлекледек, корычтай нык логика булырга тиеш. Нәкъ менә шул логика дигән нәрә җитмәү матур гына шигърьләрне юкка чыгара да куя. Бер генә мисал — «Хәлвә» шигъре.

Шагыйрь чиратта тора. Хәлвә саталар. Шуңа карап, шагыйрь балачагын исенә төшерә. «Җилне бөгәрләп кесәгә салдым», — ди. Димәк, шагыйрьнең акчасы юк, халык әйтемендөгечә: «кесәдә җилләр уйный». Ләкин шуңа да карамастан ул әйтә: «Беләм төгәен: сатып алачакмын». Ә бит логика буенча, уйлап карасаң, сатып ала алмый, нәкъ менә шул моментында сатып ала алмый. Монда, чынбарлыктагы хәл-вәне сатып ала алмаган кебек, хәтердә генә калган балачакны, әлбәттә, кире кайтарып булмый. Нинди әйбәт параллельлек! Хәлвә белән балачак төшенчәсә арасында ассоциатив бәйләнеш барлыкка килә, янәшә күренешләр арылып ята. Ләкин бу параллельлеккә, охшашлыкка «беләм төгәен: сатып алачакмын» дигән сүз нык кына комачаулый. Төзек, матур шигърь килеп чыкмый, кирәкмәгән, артык сүләргә төртеләсәң дә каласың.

Шагыйрьнең кайбер шигърьләрендә сүзгә талымсызлык та күренеп киткәли, йә булмаса ул матур гына сүзгә тиешсез урында кулланып, каш ясым дип, күз чыгарып куйгалый. Мисалы, «Яңгыр гына» шигъре. Бу шигърь заманның рухсызлыгын, кирәкмәгән, мәгънәсезгә ашыгуларны күрсәтә, юк кына сәбәпләр аркасында кешене оныту, игътибарсызлык турында сөйли. Темасы актуаль һәм ул әйбәт кенә

ачылган да. Ләкин шигырьдә сурәтләнган мәт саклап төн утыручы карчыкларны «Тамара» дип атау һич тә ябышмый. урынлы түгел. Хәтта, автор «ироник рәвештә шүлай атым» дисә дә.

Ркаилнең кайбер шигырьләре беренче карашка шактый ук тупас, усал кебек тоелырга мөмкин, шигырьләренең күбесендә ритм, көй булмау да моны көчәйтергә жибәрә. Әйтерсең ботаклы-сатаклы кытыршы каен тактасы, кайсы якка ышкыласаң да ышкы тимере килеп төртелә. Бу беренче карашка шулай. Ә менә ныклап игътибар итеп уйтап карасаң бу — шагыйрьнең шактый ук көчле бер чарасы икән: шигырь шома гына үтеп китми, сискәндәрә, уйландыра һәм... авторның болай әйтергә хаклы икәннәе ышандыра.

Ркаилнең шигыри «мин»не төрле ситуацияләргә куеп, ул «мин»не шактый натуралистик итеп, бу заманның реаль шартларында күрсәтүен, һич курыкмыйча аны кеше сөймәс образ итеп сурәтләвен авторның уңышлы алымнарыннан саныйм. Әхлаксызлык, катып калганлык, эшкелек турында озақ сөйләп тормыйча шуларның үзен документаль фильмдагыча сурәтләп бирүе, шигыри «мин»нең шул ситуацияләрдә ироник гәүдәләнешә — Ркаил шигырьләренең көчле ягы. Гомумән, ирония алымы кулланылып язылган шигырьләр игътибарны иң нык җәлеп иткән, уйландыра торган шигырьләр. Ркаилгә бу юнәлешне алга таба да давам итәргә, үстерергә кирәктер, минемчә. Бу аның үзенчәлекле, ул булдыра, китереп чыгара ала торган көчле ягы.

Вәнсит Гарипов:

— Яшь шагыйрьнең бу китабы Тукайга багышланган шигырь белән ачылып китә.

Һәр кешенең үз Тукае!

Мин дә

Үз Тукаем белән очрашам,—

дип яза анда Р. Зәйдуллин. Ләкин бу сүз, минемчә, рус шагыйрьләренә ияреп кенә әйтелгән. Алар шулай Пушкинны үзара бәлләп беткәннәр, имеш, һәркемнең үз Пушкины бар.

Бездә эш башкачарак тора. Тукай әлеге безне аермый, ә берләштерә.

«Кем өчендер малай. Миңа абый!»— ди ул Тукай турында. Бу юлларны да сызып ташларга кирәк, чөнки дореслеккә туры килми. Вакытында Тукайга малай итеп кенә караган кешеләр, чыннан да, булган, ләкин хәзер инде андый кешеләр калмаган. Хәзер Тукай барыбыз өчен дә бабай булырлык, шундый кешеләр генә калып бара дөньяда.

Жыентыкның «Хатирәләр» дигән бүлегенә күз салыйк. Бүлеккә:

Мен елдан да мине, ком бөртеген,

Хатирәләр килеп имгәтер,—

дип эпиграф куелган. Димәк, менә еллар үткәч тә онытылмый торган хатирәләр турында сүз бара дип уйлый укучы. Ләкин, укый башлагач, без шигырьләрен күбесендә сүзенә вак нәрсәләр турында баруын күрәбез. Мин моны «Хәлвә», «Сабыр», «Хәрчәүнә» исемле шигырьләренә күздә тотып әйтәм.

Дорес, зур проблемалар күтәрәп чыккан шигырьләр дә бар. Мондыйларга мин «Хатирәләр», «Олтан», «Көние күмеп киткән көнчел болыт» дигән шигырьләрен кертәп идем. «Ләкин» шигырендә, мәсәлән:

Чит-ят җирдә олтан булу читен,

Туған җирдә мен кат читенрәк,—

дигелә. Автор монда бик зур проблема күтәргән.

Фәрит Яхин:

— «Күрәзә» — Ркаил Зәйдуллинның икенче китабы. Беренче шигырьләр мәжмугасы төсле үк, монысы да шактый гына мактау сүзләре ишетер. Чөнки Р. Зәйдуллин — үзенчәлекле иҗат кешесе, күңелендәгесен, уй-хисләрен турыдан-туры әйтеп бирергә омтылучы, тормыш ваклыклары өчендә чуалып калмаска омтылучы шагыйрь.

Китапның исеменнән күрәнгәнчә, үткән һәм бүгенге хакында уйланулар аша шагыйрь, үзенең күңел сиземләвенә таянып, киләчәк көннәр хакында шигыри күзаллау тудырырга тиеш иде. Әмма бу «күрәзәлек» барып чыкмаган. Р. Зәйдуллин шәхси үпкә һәм кимсенүләрен алгы планга чыгарып, үзен һәркемнән өстен куйган

да, һәр очраган «ташка» яисә «түмгәккә» аяк белән тибеп кенә үткән. Шуңа күрә лирик герой да дорфа һәм тупас хисләр эчендә адашып калган. Хәтта самими мәхәббәт хисе урынына да дорфалык һәм тупаслык алгы планга чыккан. Мәсәлән: «Капка төбендә» шигыре. Ә бит шигърият үзе дорфалыкка, тупаслыкка каршы куелганда гына кешеләрнең, яшәешнең әйдәүче көче була ала.

Р. Зәйдуллин лирик героен тар рамкалар эченнән чыгарып, тормышыбызның типик үзенчәлекләрен күрсәтү һәм ирекне булып торучы искергән көрәшлەرگә, бюрократлыкка, вөждансызлыкка каршы юналтса иде, ул вакытта аның дорфалыгы бунтарьлык булып әверелер һәм шигырьләрен көрәшчән итәр иде. Ә бу жыентык әлеге аннан ерак Әйе, дүртенче һәм бишенче бүлекләре матур гына. Мондагы шигырьләре дә эчтәлекләр. Әмма авторның фикер рамкалары тарлығы монда да чагылмый калмаган. Тормышны белү, аңлау житеңкерәми. Татар иле, татар халкы турында язылган шигырьләре Р. Фәйзуллин, М. Әгъләмов, Зөлфәт күтәргән идеяләре тагын бер кат кабатлау, берәз үзенчәрәк сурәтләү, ачыклау гына булып чыккан.

Ә Ркаил, минемчә, мондый гына шагыйрь булырга тиеш түгел. Ул — татарның Е. Евтушенкосы булырга тиеш! Һәрхәлдә, анда бу оеткы бар, тик фикер килегенә һәм шигърият югарылыгына гына күтәрелергә кирәк!

Атлас Гафиятов:

— Монда күпләр: «Ркаилнең фәлән шигыренә фәлән әйбер житеши, бу жире килеп бетми» дип сөйлиләр. Шулайдыр. Тик шагыйрь ижатын бербөтен итеп күзалларга кирәктер, минемчә. Ркаилнең шагыйрьлөгә бәхәссез: шигырь техникасын әйбәт белә, хисләре ташып тора, әйтәсе килгәннән үзенчә әйтергә омытла. Шулай да минем үземне бер әйбер сагайта: әнә шул түгелергә торган хисләрен ул чайпалдырып түгеп жибәрә жибәрүен, тик кайбер шигырьләре корырак чыга, дулкынландырмый. Югыйсә, ул шигырьдә рифма да төзек, фикер дә арылып ята. Әмма бер әйбер житми: автор әйтәсе килгәннән үз күңелә аша үткәргән — ничек бар, шулай азып куйган. Могтәбәр шагыйрьбез Сибгат Хәким болай дигән иде: «Бер горурлык хисе яна миндә, эчтән бәрәп яна битләрдә...» Менә шул эчтән бәрәп яну житми. Бу хәл бер Ркаил ижатына гына да карамый, күп кенә шагыйрьләребезгә хас күренеш ул.

Әгәр үзенең чынлап борчымаган әйбер турында язасың икән, ул башкаларны да кузгатмаячак, тезмәгә салынган юллар саны гына булып калачак. Яшьлегендә яшәп ижат итмәгән, үткән белән бүгенгегебез аша килчәккә күзалламаган — нинди шагыйрь була инде ул?!

Журналның әдәби тәнкыйть бүлегә мөдире, түгәрәк житәкчесе

Мансур Вәлиев:

— Фикер алышу шактый кызыклы булды. Яшь каләмдәшебез Ркаил Зәйдуллин ижатындагы, аерым алганда аның икенче китабындагы байтак кына уңышлы яклар күрсәтелде. Шулай ук яшь тәнкыйтьчеләрнең таләпчән карашы шактый житешсезлекләр дә тапты. Чыннан да, безнең яшь шагыйрьләребезгә халкыбыз бүген кичерә торган тирән һәм житди хис-кичерешләргә тулырак, сәнгатьчә тәсирләрәк итеп чагылдыру өчен нык кына тырышырга кирәк әле. Хәзерге Яңарыш чорында яшь шагыйрьләрдән Тукайча кыюлык һәм ижатта олы мәгънәсендә намуслылык көтәргә безнең хакыбыз бар. Хәер, бу таләп безнең барыбызга да кагыла. Чөнки без ижатта яңа бириклек яудау өчен зур мөмкинлекләр ачылган чорда яшибез. Ул мөмкинлекләр һәр жанрда халык сөенеп укырдай ижат жимешләре булып чыгга ашсын иде.

(СУД ТИКШЕРҮЕ МАТЕРИАЛЛАРЫ БУЕНЧА)

Көтмәгәндә-уйламаганда дигәндәй, 1988 елның октябрь азакларында булса кирәк, судка чакыру кәгазе бирделәр. Апырап калдым. Шаһит рәвешендә булса бер хәл,— гаепләнүче сыйфатында... Алты дистәгә якын гомер итеп, суд-фәлән белән эш иткәнем юк иде.

Хатын, шик-шөбһәсән яшермичә, озак итеп бер карап алды:

— Әллә, мин әйтәм, берәр гөнаһның бармы? Хатын-кыз мазар белән... Булса, иң элек мин белергә тиеш...

Ләкин бөтен булган-булмаган гаепләремне баштан-аякка кадәр кат-кат селкеп-тикшереп карасам да, хөкем итәрлек һичнинди жинаяй таба алмадым. Баргач, барысы да мәгълүм булыр әле дип кул селтәргә генә калды.

РСФСР күләмендәге персонал пенсионер
Ф. Ш. Мөсәгыйтовның Ленин районы халык
судына язылган дөгъвасыннан

«... Р. Мостафинның язганнары чынбарлыкка туры килми һәм минем өстемә яла язуп яңгырый. Чынлыкта исә Татар опера студиясенең барлык тыңлаучылары исән-сау көе Казанга эйләнеп кайттылар... Берсе дә кулга алынмады. Дөрес, Х. Төхфәтуллин республиканың сәнгать идарәсе тарафыннан житәкчелектән алына һәм аның урынына яңа житәкче Вәлиев-Сулъва куела.

Р. Мостафин һәм бу оятсыз ялань дөньяга чыгарган «Вечерняя Казань» газетасы совет законы каршында җаваплылыкка тартылырга тиеш.

Мине, артистларны кулга алдыруда гаепләп, Р. Мостафин болай дип дэвам итэ: «Ә культурабыз өлкәсендәге шактый күренекле вәкилләрнең юк булуына сәбәпче булган Мөсәгыйть җәмәгәтьчелек ачынды мәет булып кына калды». «Тере мәет» дип атап, ул мине хурлыклы мыскыллый.

...Бер хакыйкатһне исегезгә төшерәсем килэ: ни кадәр генэ демократия, хәбәрдарлык турында авыз суы корытмыйк, совет законнарын бозарга, кеше горурыгына кагылырга беркемгә дә рөхсәт ителми».

Бу дөгъватнамәне укыгач, барысы да исемә төште.

1988 елның жый айларында Муса Жәлилнең тормыш иптәше Әминә ханым Жәлилова Идел буендагы Матюшино дачасында ял иткән иде. Көн саен ук булмаса да, эш кына аның янына баргалап йөрдем. Көннәрнең берендә ул миңа Сталин чорында кичергән авырлыклары, башыннан үткән газаплары турында сөйләде. Ничек итеп аны «халык дошманы, илен саткан хыянәтче хатыны» дип йөртүләр... Ул кагу-сугулар, ул төннәр буге сорау алырга чакыртып бастырып тотулар... Ул ачлык-ялангачлык, мохтаждыктан интегүләр... Елый-елый, жан әрнүләре белән сөйләде. Соңыннан аның белән булган әңгәмәбезнең бер өлешен «Вечерняя Казань» газетасында бастырып чыгардым. Шунда сүз үңәеннән тәнкыйтьче Фатыйх Мөсәгыйть тә телгә алынган иде.

Рафаэль Мостафин, Әминә Жәлил.

«Күз яшьләренең ачысы, йөрәк әрнүләренең ялкыны...»

«Вечерняя Казань». 1988 ел, 25 август.

(ӨЗЕК)

«Р. М. Тагын бер сорау. 1937 елның Жәлил язмышына кагылышы булмадымы?

Ә. Ж. Хәтерем алгышмаса, Мусаны шул вакытларда «тиешле оешма»га чакыртып алдылар. Кайтканда кәефе шактый кырылган, төсе нык үзгәргән иде. Нечкә күңелле, шагыйрь жанлы кеше буларак, ул иптәшләренең кулга алынуын бик авыр кичерде. Шул гына. Әй, оныта язганмын, татар матбугатында аның турында жанын бик нык әрнеткән мәкалә чыкты, ләкин кемнеке булуын һәм башка нечкәлекләрен хәтерләмим.

Р. М. Мин моңа ачыклык кертә алам. 1937 елның 10 августында «Кызыл Татарстан» газетасында тәнкыйтьче Фатыйх Мөсәгыйтьнең «Татар опера студиясе турында» исемле мәкаләсе басылды. Мәкаләдә студия «череп таркалуда», хәтта ниндидер «контрреволюцион ниятләрдә» гаепләнә. Бу мәкаләдән соң студиянең танылган тыңлаучыларыннан һәм житәкчеләреннән күбесе кулга алынды. Мәкаләдә Муса Жәлилнең «Алтынчәч» һәм «Валыкчы кыз» либреттолары турында болай диелгән иде:

«Болар, бүгеге көн продуктлары булудан бигрәк, совет эшчеләр сыйныфы та-
рафыннан жимерелгән исеке тормышның үлем алдында, актыккы сулышларын ал-
ганда хыялланы нәтижеләрендә туган «жимешләренә» ошыйлар». Ничек «тәвәккәл»
айтелгән, шулай бит?

Ә. Ж. Ләкин бит Муса «Балыкчы кыз» либреттосын, гомумән, төмамламады...

Р. М. Бөтен бала да шунда шул! Тәнкыйтьче белмәгән-укымаган әсәрләр туры-
нда фикер йөртә. Мәкалә басылган чакта «Балыкчы кыз» либреттосы каралама рә-
вешендә, «Алтынчәч» исә төмамланып җитмәгән вариантта була.

Ә. Ж. Ничек инде укымый-нитми бая бирергә мөмкин! Нич аңламыйм...

Р. М. Мин дә башта аңламаган идем. Әмма, бик теләсәң, әллә нинди явызлык-
ны да аклап була икән. Әлбәттә, үз-үзең алдында. Беләсезме ничек итеп Ф. Мөсә-
гыйть үз-үзен аклый?

Ә. Ж. Ул әле исәнмени?

Р. М. Бу сорауга җавап бирүе җиңел түгел. Менә сез, Муса турында сөйлә-
гәндә: «Ул әле бүген дә йөрәгемдә яши»,— дидегез. Мендәгән башка укучылар да
шулай дип әйтә алырлар иде. Ә культурабызның шактый күренекле вәкилләренен
һалак булуына сәбәпче Ф. Мөсәгыйть жәмәгатьчелек аңында мәет булып кына калды.
Бүгенгесен белмим, һәрхәлдә, моннан берничә ел элек ул әле исән иде. Хәтта иста-
лекләр дә язган иде. Шунда ул теге чордагы кыек эшен, беләсезме, ничек аңлата?
Мине, имеш, обкомга чакыртып алдылар һәм студия турында кискен тәнкыйть белән
чыгарга куштылар. Һәм яздым, ә нәтижеләре өчен мин җавап бирим. Мин үзем
беркемне дә кулга алмадым, имеш.

Ә. Ж. Нәрсә инде бала булып кыланырга! Аның газеталарда чыккан шикаят-
ләреннән соң күпме кешене төрмәгә утыртканның әллә ул белмәгәнме?

Р. М. Бөтен бала да шунда. Күпләр (исән калганның, әлбәттә) ул чордагы
пычрак эшләрне белмәү белән аклыйлар. Белмәгәннеч башы авыртмый, янәсе. Алар
өстән кушканны гына үтәп торганын, имеш. Жансыз-хиссез «винтикләр» гына бул-
ганын. Әмма кушып торучыларның гына түгел, үтәүчеләрнең җаваплылыгы ту-
рында да сүз алып барырга вакыттыр. Законны боюлар алар кулы белән эшләнде
ич! Әлбәттә, мин аларның һәммәсен дә хөкемгә тартырга кирәк дип әйтсәң теләмим!
Безгә үткәннән килчәк өчен сабак алырга кирәк. Һәркем үз эшләре өчен үзе җавап
бирергә тиеш. Һәм тарих, һәм үзенең намусы каршында».

Бу әңгәмәне бастырып чыгарган чакта, мин, чыннан да, Ф. Мөсәгыйтьнең исәнме-
юкмы икәннән белми идем. Доресен әйткәндә, беләсем дә килми иде. Исеме егерме ел-
лап матбугат битләрендә күренмәгәч, үзен яхшы сүз белән телгә алучы булмагач,
мәет дими, башкача ни дисең? Әмма ул исән булып чыкты. Алай гына да түгел,
үзенең «мәет» түгеллеген суд аша дөгъвалап расларга теләде.

Сүз уңаеннан шуны да әйтп китим. Моңача минем Ф. Мөсәгыйтьне, саргаеп бет-
кән газета-журнал битләрендәге язмаларыннан тыш, беркайда һәм беркайчан күр-
гәнем-очратканым юк иде. Димәк, бернинди шәхсән үпкәм яки башка төрле дөгъвам
да булмады. Суд бинасында беренче тапкыр күргәч, хәтта үзен җәлләп тө куйдым.
Сиксән биш яшьлек, шактый таушалган карт... Начар күрә, начар ишетә, көчкә йөри...
Без, татарлар, картлыкны ихтирам итсәң күнеккәнбезд. Аның ише мөгъбәр, күк-
рәгенә орден планкалары таккан, кесәсенә персонал пенсионер һәм сугыш ветера-
ны кенәгәләрен тыккан ак чөчкә картларны — аеруча...

Ләкин нишлесең — үзе кузгаткач, судлашмый хәлең юк. Шулай итеп, әдәбият
тарихыбызда беренче мәртәбә булса кирәк, тәнкыйтьче белән тәнкыйтьче судлашты.
Утызынчы еллар тәнкыйтьчесе сиксәннеч еллар тәнкыйтьчесенә дөгъва белдерде...
(Чынында исә — киресенчә килеп чыкты).

Суд барышына керешкәнче, Муса Жәлилнең бу мәсәләгә карашын ачыклап
китик.

Муса Жәлилнең ул елларда «Кызыл
Татарстан» газетасы редакциясенә язган
хатыннан:

«Ф. Мөсәгыйть үзенең мәкаләсендә минем тарафтан язылып ята торган кайбер
әсәрләр турында: «М. Жәлил иптәш «Алтынчәч», «Балыкчы кыз»ны яза, ләкин... алар
бүгеге көн сорауларына җавап бирерлек булмыйлар»,— ди.

...«Балыкчы кыз» әле минем тарафтан язылып беткәне юк, шуңлыктан беркай
тапшырылганы да, бер җирдә укылганы да, тикшерелгәне дә юк. Бары үткән ел сту-
дия каршындагы бер киңәшмәдә аның планы гына тикшерелде һәм төбөндә темасы,
сюжеты дәрәҗә табылды. Ләкин бу әсәргә язучу өчен минем бер оешма белән дә до-

говор төзөгөнөм һәм акча алганым юк. Аны язу минем ижат планыма керсә дә, төрлө сәбәпләр белән әле язып бетергәнөм юк. Шулай булгач, Ф. Мөсәгыйть бу эсәр белән бөтөлгәй таныш түгел. Тик аның исемен генә ишетеп белә.

Билгеле, Ф. Мөсәгыйть эсәрнең исеменә карап кына хөкөм йортә. «Балыкчы кыз» дигән исем аның күңелендә шик тудырган да, ул эсәр азылмас борын алдан җавапсыз чыгыш ясап, авторга политик ярлык ябыштырырга тырыша.

Инде «Алтынчәч» турында. Бу эсәр ханнарга каршы үзенең ирекле йорты өчен көрәшкән халык батыры турындагы борынгы халык әкиятенә нигезләнгән. Кайчаннан бирле безнең өчен халык ижаты, халык әдәбиятының бай, матур темалары ят һәм дошман булдылар? Бу бит ачыктан-ачык авербахчы-таппчыларның күптән читкә кагылган «сулагай» карашлары!..

Монда да, билгеле, Мөсәгыйтькә исем ошамаган. Ул, халык әкиятенә исемненән үк өркеп, тизрәк РАПП «тәнкийтьчеләр»енчә ярлык тагарга ашыккан. Болай булгач, Ф. Мөсәгыйть совет язучысы Алексей Толстойның «Петр I» дигән романының исеменә ничек түзә икән! Патшаның исеме ләбаса!

Югарыда күрелгәнчә, Ф. Мөсәгыйть мәкаләсенең бу өлешен тикшермичә, коры гайбәткә, ишеткән сүзләргә һәм исемнәргә таянып язган. Мондый җавапсыз «тәнкийтьләр» язучыга һичтөрлө файда бирмиләр.

Күрәбез ки, Муса Җәлил үз фикерен шактый кыю, ачык, хәтта усал итеп әйтөп калдырган (Бу хат «Кызыл Татарстан» газетасының 1937 ел, 21 август санында басылган).

Тәнкийтьче Фәрвас Миннуллинның судтагы чыгышынан

«Ул чордагы гадәт буенча, иң элек берәр кеше, аеруча атаклы, абруйлы кеше турында газетада мәкалә басыла. Аннан соң аны эштән (язучыны — Союздан) куалар. Ә берздан инде, шул материалларга нигезләнеп, НКВД органны «эш» башлыйлар. Тикшерүчеләр үзләре күп вакытта татарча белми дә, укымый да, кайвакыт чеп-чи надан була. Шуңа күрә аларга Ф. Мөсәгыйть ише ялагайларның мәкаләләре, басма материаллары һавә кебек кирәк була. Кулга алуларда бер НКВД органнын гына гаепләү дөрес булмас иде — аларга материал бирүче, нигез эзерләүчеләрне дә онытырга ярамый».

Бәлки, Муса Җәлилгә газетада басылган әлеге җавабы ярдәм иткәндер. Ә бәлки, эш анда да түгелдер. Ул елларда күпләр шуның ише аклану хатлары язып карыйлар. Әмма аларны йә басмыйлар, яки басылып та файдасы тими.

Әминә ханымның әйтүе буенча, Ф. Мөсәгыйть мәкаләсә басылып күпмедер вакыт үткәннән соң, аның яңына опера студиясе директорының урынбасары Мастюков хатыны килә. Күзләре кызарып, шешенеп беткән, куллары калтырый... Ирен кулга алганнар икән (Мастюков шуңнан кире әйләнеп кайтмый, һалак була). Хатын Мусаны кысәртгә дип килгән икән. Ире аңа Мусаның да кулга алынырга тиешле кешеләр исемлегендә булуын әйтеп калдырган...

Лакин Муса Җәлил ул вакытта өйдә булмый. Опера студиясендә кулга алынулар вакытында ул Казанда командировкада була. Ә Казан НКВДсы өчен ул Мәскәү кешесе булып санала, мондагыларның аңа тешә үтми. Шулай икә арада йөрүе Мусаны баладан коткарып калган булса кирәк...

Мәкаләдә бер Муса Җәлил турында гына сүз бармый. Аңардан тыш, тагын өч кешегә җитди политик гаеплүүләр ташлана.

Беренчесе — атаклы драматург Фәтхи Бурнаш. Аның эсәрләре турында Ф. Мөсәгыйть: «Солтангалиевчеләр былбылы булып шөһрәт тапкан Фәтхи Бурнашның эшләп-эшләп те бракка чыккан «ижат» жимешләре»,— дип кенә җибәрә. «Лачыннар» эсәрен «Кызыл армиягә яла ягучы эсәр» дип бәяли. Башка эсәрләре, шул исәптән, «Яшь йөрәкләр» турында «болар да бүгенге сорау күзлегеннән яраксыз булып чыктылар»,— ди. Ф. Бурнашның язган эсәрләре өчен күпме гононар алганын исәпләп чыгара. Мәселән, «Яшь йөрәкләр» өчен ул 1375 сум, ягъни хәзерге акча белән 137 сум алган булган икән. «Күпме мең сумнар әрәмгә китә»,— дип уфтана шул уңайдан тәнкийтьчебез. Хәмит Төхфәтуллин (студия директоры — Р. М.) канаты астында хөкүмәт акасына Ф. Бурнаш шулай итеп туенып ята...»

«Солтангалиевчеләр былбылы»... «Кызыл армиягә яла ягу»... Мондый сүзләр ул елларда үлем карары белән бер була. Ф. Бурнаш, берничә ел кагылып-сугылып йөргәннән соң, 1940 елны чылап та кулга алына, 1942 елда һалак була.

«Судья. Дәгъва кылучы, сез тәнкыйть иткән Ф. Бурнаш әсәрләрен һәм телгә алынган башка әсәрләрне үзегез укыган идегезме?

Ф. Мөсәгыйть. Юк, укымадым.

Судья. Ничек соң алайса аларга бая бирдегез?

Ф. Мөсәгыйть. Мин ВКП(б) обкомы тарафыннан бирелгән документларга, 1937 елның 9 май карарына таянып эш иттем.

Судья. Ләкин бит мәкаләгә сез кул куйгансыз? Димәк, бу баялар сезнеке дә булып чыга.

Ф. Мөсәгыйть. Анысы минем хатам. Миңа ул чакта кул куймыйча, материалны редакция мәкаләсе итеп кенә чыгарырга кирәк булган.

Судья. Жавапка тартылучы, сез нәрсә өсти аласыз?

Р. Мостафин. Мин Татарстан ВКП(б) обкомының 9 май карары белән (1937 ел) таныш. Ләкин анда ни Фәтхи Бурнаш, ни Муса Җәлил турында югарыда Мөсәгыйть китергән баялар юк (документларны укып, чагыштырып күрсәтә).

Судья. Болай булгач, дәгъва кылучы, сез мондый гаепләү сүзләрен кайдан алдыгыз?

Ф. Мөсәгыйть. Соң... Мин генә алай дип язмадым ич... Ф. Бурнашның хан-сарайлар, Таһир-Зөһрәләр жырчысы булуын ул чакта һәркем белә иде.

Судья. Димәк, имеш-мимешләргә, төрле гайбәтләргә таянып язган булып чыгасыз. Беркетмәгә шулай итеп теркәгез дә...»

Икенчесе — халыкның сөекле композиторы Салих Сәйдәшев.

Ф. Мөсәгыйть мәкаләсеннән

«Салих Сәйдәшев иптәш соңгы елларда үзенең көндәлек тормышында бозык юлга басып, эчкечелеккә бирелә башлады. Шунның аркасында рәтлән укымый да һәм бер нәрсә дә язмый да. Шунның өстенә язачак «Зәңгәр шәл» музыкасы хисабына инде 9000 сум (яңа акча белән 900 — Р. М.) алып, тотып бетереп, моның буенча үзенең бер нәрсә эшләмәвен дә өстәсәк, картина тагын да ачыграк булар».

Бу ялганнарны фаш итү бүгенгесә көнне кирәк микән? Утызынчы еллар композиторның иңат эшчәнлегендә — иң уңдырышлы еллар. Бик авыр материал шартларда яшәвенә карамастан (әлегә 900 сумын композитор әллә ничә елга бер алгандыр), ул матур-матур жырлар, маршлар, башка музыкаль әсәрләр иңат итә. Әйтик, шул ук «Зәңгәр шәл»гә азылган музыкасы ничә еллар бие халкыбызга рухи азык, изге юаныч, олы дәрт биреп тора.

Галия Кайбицкая истәлегеннән

«1937 елның көзгә айлары булса кирәк... Бөрвәкыт Мәскәу консерваториясе янын-да Салих Сәйдәшевкә очраттым. Без аның белән бик күптәнге дуслар булганга, елмаеп-көлеп каршына килеп бастым. Ләкин ул миннән нишләптер өркебрәк китте. Күрәм — төсләре үзгәргән, ябыгып ук калган... Аннан, як-якка каранып, колагыма пышылдап әйтте:

— Син, Галия сеңлем, миннән ераграк йөрергә тырыш инде. Мине дә кулга алынучылар исемлегенә кергәннәр. Бер үк саклана күр».

Ләкин С. Сәйдәшевкә кагылмыйлар. Болки аңа да, М. Җәлил кебек, Мәскәу белән Казан арасында йөрү ярдәм иткәндер...

Өченчесе — студия директоры Хәмит Төхфәтуллин. Аның өстенә таякның авыр башы тошә. Ул «халык дошманнары»на теләктәшлек күрсәтүдә (ягъни шул ук Ф. Бурнаш, М. Җәлилгә карата), финанс кагыйдәләрен бозуда, мораль яктан таркалуда һәм башка бик күп гөнаһларда гаепләнә.

Хәмит ага бүген дә исән әле. Унисгез ел гомерен төрмәләрдә, лагерьларда, сөрген-нәрдә үткәргәнә карамастан, аек акылын, хәтерен югалтмаган. Дорес, исәнлегә шактый какшаган. «Унисгез ел эчендә унисгез төрле авыру белән авырдым», — ди ул үзе турында, безгә көлемсәрәп. Рәтлән йөри алмый, күбрәк урында ята. Шуңа күрә суд утырышына да килә алмады, шаһитнамәсен азып бирде.

Аның сүзләренә каратканда, Ф. Мөсәгыйть мәкаләсе бик күп кешеләрнең башына житкән. Бөрәүләрне студиядән куып чыгаралар (Рәшит Ваһапов, Нияз Даутов һ. б.). Икенчеләрне судка бирәләр (мәсәлән, аның үзен һәм урынбасары Мәстюковны). Өченчеләргә карата матбугат битләрендә кампания башлана (Ф. Бурнаш). Ләкин аның үзен комиссия күрсәткән финанс бозулары өчен түгел, мәкаләдә күрсәтелгән «политик хаталар» өчен хөкем италәр. Соңыннан бу гаепләүләрнең барысы да нигезсез дип табыла һәм 1956 елны аның кулына тулы реабилитация турында кагазь тоттырыла.

«Ф. Мөсәгыйть мәкаләсенә ничек карыйммы? Яла! Чеп-чи ялганга корылган, пычрак шикаять. Аерым кешеләрне генә түгел, бөтен татар студиясен таркатырга теләп язылган донос. Мәкаләсә өчен аның үзен хөкөм итәргә кирәк. Нүжәли суд шуны да аңламас икән?»

Суд беркетмәсеннән

«Судья. Жавапка тартылучы, сөз «Вечерняя Казань» газетасында басылган мәкаләгездә: «Бу мәкаләдән соң студиянең танылган тыңлаучыларынан һәм житәкчеләреннән күбесе кулга алынды»,— дип язгансыз. «Күбесе» (русчасы — «многие») дигәндә кемне истә тоттыгыз?

Р. Мостафин. Суд барышында Ф. Мөсәгыйть мәкаләсеннән соң шактый кешеләрнең жөберләнүе, кулга алынуы ачыкланды. Тагын бер санап чыгыйммы?

Судья. Кирәкми. Аларның исемнәре Ф. Мөсәгыйть мәкаләсендә телгә алынмый. Шулай булгач, аларны кулга алуда авторы турыдан-туры гаепләп булмый. Монда, нигездә, бары дүрт кеше турында сүз бара: М. Жәлил, Ф. Буриаш, С. Сөйдөшев, Х. Төхфәтуллин...

Р. Мостафин. Шуларның икесе, ягъни яртысы кулга алына.

Судья. Ике кеше турында «күбесе» дип әйтү дәрәжәгә туры килеп бетми. Сөз моны танытсызмы?

Р. Мостафин. Танийм. «Мәкаләдә телгә алынган дүрт кешенең икесе кулга алынды»,— дип язган булсам, төгәлрәк булып иде. Ләкин Ф. Мөсәгыйтьнең үз мәкаләсендәгә төгәлсезлекләрне искә алсак...

Судья. Без бу очракта аның мәкаләсен тикшермибез. Сүз сезнең мәкаләгез турында бара. Нәрсәгә таянып сөз «мәет», дәрәжәгә, «жәмәгәтчелек аңындагы мәет». (Русчасы — «труп в общественном сознании») дип яздыгыз?»

Р. Мостафинның суд залында укыган чыгышынан

«Фатыйх Мөсәгыйть кайчандыр бик актив һәм усал тәнкыйтьчеләр рәтенә керә иде. Утызынчы, кырыгынчы, илленче елларда аның мәкалә-рецензияләре матбугат битләрендә шактый еш күренгәләп торды. Димәк, тәнкыйть өлкәсендә аның үз өлеше, үз эзе бар. Ләкин бүген, яңарыш чорында, берничә дистә еллар үткәннән соң, бу өлешнең шактый хәвефле, эзсиз пычрак булуы аермачык күренә. Әлбәттә, аның эшчәнлегенә дә индидер уңай яклары булгандыр. Шулай да, тулаем алганда, Ф. Мөсәгыйть эшчәнлегә файдага караганда зарарны күбрәк китерде. Моңы исбат итәр өчен, тәнкыйтьчеләргә бөтен иҗат юлын күздән кичерергә кирәк булып.

Ф. Мөсәгыйть әдәбият майданына егерменче еллар азагында — утызынчы еллар башында аяк баса. Бу чорда безнең әдәбият белемдә ике тенденция көрәшә иде. Беренчесе — классик әдәбияттан, Тукайлар, Дәрдемәндләр, Галимжан Ибраһимовлардан килә торган реализтик агым. Икенчесе — раппчылыктан килә торган вульгар-социологик карашлар. Ф. Мөсәгыйть баштан ук үзен икенче, әдәбиятыбызга бик күп зыян китергән тенденция тарафдары буларак танытты. Беренче адымнарның ук ул «үтергеч» мәкаләләре язып, политик ярлыклар тагып, татар совет әдәбиятының иң талантлы, иң өметле яшь көчләренә каршы көрәш башлады. (Өлкәирәк язучыларга ул чакта аның төше үтми иде әле).

Мәсәлән, 1929 елда яшь, әмма бик өметле прозаик Мирсәй Әмириң «Пар күгәрчен» исемле беренче китабы чыкты. «Ул ел эчендә татар матур әдәбияты» дигән җыентыкка урнаштырылган мәкаләсендә Ф. Мөсәгыйть бу китап турында: «Шома, матур гына тел белән язылган бу хикәяләрдә тормыш бөтенләй икенче төрле, уң оппортунистлар әйткәнчә гөдәләндерүне күрәбез»,— дип язды (137 бит). Ул чакта уң оппортунистларга каршы юнәлдерелгән беренче суд процесслары башлануын искә алсак, бу политик ярлыкның ни дәрәжәдә куркынычлы булуын күз алдына китереп була. «Уң оппортунизм»да гаепләнгән бик күпләр төрмәгә, сөргенгә эләктә, кайберләре бөтенләй юкка чыкты. (1937 елны М. Әмириң кулга алганда, бу гаепләүне дә искә алганнардыр).

Яшь язучының бөхетенә каршы, аны яклаучылар табыла. Әйтик, «Атака» журналының 3 санында (1930 ел) басылган мәкаләсендә икенче бер тәнкыйтьче, Ф. Мөсәгыйть уйдырмасын фаш итеп, М. Әмир әсәрләрендә бериндә «оппортунизм» булмавын нигезле исбат итеп чыгарды (29-30 битләр).

Тагын бер мисал. Егерменче еллар ахырында татар поэзиясенә талантлы яшь шагыйрь Нур Баян аяк басты. Аның 1928 елда чыккан «Уракчы кызлар» һәм

«Жимерелгән окоплар» жыентыклары, 1929 елны басылган «Клеверлы кырлар» поэмасы кич катлам укучылар һәм әдәби жәмәгәтьчелек игътибарын җәлеп итте. Ф. Мөсәгыйть исә үзенең әлегә жыентыгындагы мәкаләсендә яшә шагыйрьне мыскыллы рәвештә «үлемгә йөз тоткан», «сүзә баручы иҗаты» дип атады. Бу бит егерме биш яшьлек талантлы шагыйрьне «мәет» дип әйтү белән бер! (Ә Мөсәгыйтьнен үзенә мондый билгеләмә сиксән биш яшендә дә ошамалды).

Яшә шагыйрьне яклап Ибраһим Гази чыгыш ясады. «Бер буталду турында» исемле мәкаләсендә («Атака» журналы, 1931 ел, № 2, 26—29 бит) ул Ф. Мөсәгыйть дәлил-ләрен кире кага, Н. Баянны кызыклы һәм талантлы совет шагыйре дип атый. Чыннан да, Н. Баян мондый бәяне үзенең бөтен иҗаты һәм тормышы белән раслады.

Ф. Мөсәгыйть карашларына күзәтү ясаганнан соң, И. Гази шундый нәтиҗәгә килә: «Гомумән, Фатыйх Мөсәгыйть кайберәүләргә карата дорес кенә әйтеп китүенә карамастан, байтак кына мәсәләләренә бутый, йодкый, сабан ашлыгын казлар көтүе таптаган кебек таптый, изә» (27 б.).

Чыннан да, Ф. Мөсәгыйть әдәбият басуын шактый таптады һәм таплады. Ул чорның яшә шагыйрьләре Фатих Кәрим һәм Шәйхи Маннурларны чыгышлары пролетар булмаган өчен «фаш итә», аларның иҗатында «дошман йогынтысы» эзли, әдәбияттан сызып ташларга чакыра. Әлбәттә, ул әллә ни тирәнгә керми, күбрәк өстән-өстән генә йөзә. Әйтик, Ф. Кәримнең «Кысыр чачклар» жыентыгының исемнен файдаланып, ул аны «кысыр фикерләр шагыйре» дип бәяли. Мондый караш белән бүген бәхәсләшеп тору кирәк микән?

Күренекле шагыйрь Ләбиб Гыйльми үзенең Ф. Мөсәгыйтькә багышланган бер эпиграммасында:

Алты елга алтмыш жыелыш булды,

Гел Маннурдан сүзгә башладың.

Кыйный-кыйный әллә хәлдән тайдың,

Ник. Мөсәгыйть, язмый башладың?

— дип яза («Казан утлары», 1981 ел, 9 сан, 63 б.).

Гази ага Кашшаф бервакыт бик ачынып сөйләгән иде. Егерменче елларда алар Ф. Мөсәгыйть белән бик якын дус булалар, бер бүлмәдә торып, бер табактан ашыйлар. Шунда Гази ага, мәрхүмкәй, ачылып китеп жан дустанына үзенең социаль чыгышы, шуның аркасында күргән жәберләү-куулар турында да сөйли. Берничә көннән «Кызыл яшьләр» газетасында (1929 ел) Ф. Мөсәгыйтьнең «Жавапсызлыкка каршы» исемле мәкаләсе басыла. Дусты сөйләгән фактларга таянып, тәнкыйтьчә Г. Кашшафны «социаль чыгышын яшерүдә» гаепли, «ялагай», «подхалим» дип атый, кыскасы, ниндидер сөр ләззәт табып «фаш итә». Бу мәкаләдән соң Г. Кашшафны пединституттан һәм әдәбият түгәрәгеннән куалар, күпмедер вакыт матбугат битләренә дә якын китермиләр.

Ф. Мөсәгыйтьнең ул еллардагы чыгышлары белән танышкан, таң каласың. Берсе — «кулак малас», икенчесе «сәүдәгәр токымыннан», өченчесе «мулла кызы». Мондый «тәнкыйтьтән» соң кайберәүләр әдәбияттан бөтенләй ераклаша, читкә китеп котылу ягын карый. Бик сирәкләр генә агымга каршы бара ала.

Ф. Мөсәгыйть үзен ТАПП (Татар пролетар язучылар берләшмәсе) тарафдары дип саный, таппчыларның иң вульгар, иң тупас күрсәтмәләрен үтәргә тырыша. Шулай да ТАПП оешмасы үзенең егерменче еллар ахырында үткәрелгән бер утырышында Ф. Мөсәгыйтьнең «үтергеч» чыгышларынан баш тарта, аны «карьерә максатыннан чыгып, үз-үзен күрсәтү өчен генә тырыша», — дип бәяли.

Әлбәттә, чорның нинди булуын истән чыгарырга ярамый. Ул вакытта күпләр «фаш итү» белән мавыгып, усал-үтергеч ярлыклар тагып чыгыш ясадылар. Ләкин шул чорның иң кискен, вульгар-социологик мәкаләләре арасында да Ф. Мөсәгыйть чыгышлары үзләренек үтә тупаслыгы белән аерылып тора. Әйтик, уйдурма рәвештә тудырылган «Жидегән» оешмасы турында ул: «Жидегәнчелек — Гаиз Исхаковларның, пролетар әдәбиятын сасытыр өчен, түкмичә, үзләре эмиграциягә качканда совет өенә бер почмагына яшереп калдырган тәрәт чүлмөгә», — дип яза. («Чаян», 1930 ел, август-сентябрь саны). Жидегәнчеләрне исә «шул чүлмәк өчендә үсеп житешкән хәшәрәтләр» дип атый.

Кемнәр соң бу «хәшәрәтләр»? Хәзер Башкортстанның халык шагыйре булган Сәйфи Кудаш, Татарстанның халык язучысы Нәкый Исанбәт, әдәбиятыбызның горурлыгы булып дан алган Гадел Кутуй һ. б. Алар моңа ничек түзеп торганнар икән? Шулар ук рухтагы мәкаләне Ф. Мөсәгыйть «Кызыл яшьләр» газетасында да бастыра (1930 ел, 2 сентябрь саны.)

М. Әмир үзенең истәлекләрендә язганча, «заманында Мөсәгыйть таягының ачысын татымаган язучы аз калгандыр» («Казан утлары», 1981 ел, 9 сан, 61 б.) Ф. Мөсәгыйтьнең үзен дә утызмыш еллар башында бик хаклы рәвештә «ТАПП

күсәге» дип йорталар, а аның ижат методын «күсәк методы» дип атылар (Кара: Гали Халит, «Совет әдәбияты», 1954 ел, 8 сан).

Эш аерым кешеләрне рәнҗетүдә генә түгел.

Эш Мөсәгыйтьнең, шул ук М. Әмир билгеләвенчә, «вудьгар социологизм юлына баскан тәнкыйтьчеләрнең берсе һәм иң характерлысы» булуында. Тәнкыйтьчеләрең әдәбиятка карашы, төп концепциясе асылда зәгыйфь була, шуңа күрә ул әдәбият белемәң дә үзе белән буталчык фикерләр, ялгыш карашлар алып килә. Әйтик, «Большевиктик образлар өчен» исемле мәкаләсендә («Атака» журналы, 1930 ел, 3 сан) ул җитди тон белән шигърияттән барлык иске тормыш, байлык, дин, шәригать белән бәйләнгән сүз тәзмәләрен һәм образларны себереп түгәргә чакыра. Анычча, совет шагыйренәң «алтын», көмеш», «муенса», «комган», «намазлык» һәм шуның ише башка сүзләрен кулланырга хақы юк. Муса Җәлилнең «Диу күзләрдәй кызыл уттан ялкан чәпек торган уяклар» юлын китереп, ул шагыйрьне «искергән», «буржуаз тормыш белән бәйлә булган» образлар кулланыда гаепли.

Солтангалиевчеләр, жидегәнчеләр, «уң» һәм «сул» оппортунистлар, соңынан — жәдитчеләр һәм башка шуның ише «тайпылуучылар» белән кискен көрәш алып барып, ул әдәбиятыбызга күпме зарар китерде! Буыннары катып җитмәгән ничәмәничә яшь талантлы юлдан яздырды! Ә ничәсенәң язымышы фәжигәле тәмамлануга сәбәпче булды! Сталинча-ждановча догмаларны әдәбият белемәң кертүдә аның өлеше аз булмады (гәрчә бу «жиңү»не бер Ф. Мөсәгыйтькә генә аударып калдыру да дөрес булмас иде).

Шундый вудьгар карашлардан чыгып, бары тик «социаль чыгышлары»на таянып, Ф. Мөсәгыйть әдәбиятыбыздан Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдинев, З. Һади, М. Аксәгет-заде, Ф. Кәrimi, Х. Фәезханов һ. б. әдипләренәң ижатларын сызып ташларга чакыра һәм шактый гына «уңышлар»га да ирешә. Үзенәң «Зарарлы бер китап турында» исемле мәкаләсендә («Азат хатын» журналы, 1932 ел, 1-2 саннар) ул Абруй Сәйфинәң «Татар хатын-кызлары азатлык юлында» дигән бик төпле, акыллы һәм фактик материалга бай китабын кискен тәнкыйть итә. Бу рецензиядән соң азатлык көрәшендә катнашкан бик күп хатын-кызларыбызның исемнәре тарих битләреннән сызыла, аларның эшчәнлегенә тискәре бәя бирелә.

Жәдитчелек хәрәкәтенә багышланган берничә мәкаләсендә («Советская Татария», 1950 ел, 15 ноябрь; «Совет Татарстаны», 1951 ел, 23 сентябрь саннары һ. б.) ул жәдитчелекне башыннан ахырыначә реакцион агым дип бәяли, жәдитчеләрне исең реакцион милләтче буржуазия вәкилләре дип атый. Мондый вудьгар карашлардан әдәбият белемәң без әле яңа гына арынып килә.

Югарыда телгә алынган истәлекләрендә М. Әмир:

«Әйе, яшь язучылар түгәрәкче чорында Мөсәгыйть, усал булса да, куркыныч түгел иде әле. Ә мәнә ирекле түгәрәкчеләргә ТАПШның яшь язучылар секциясенә әверелгәч, куркынычкә әверелде. Анда инде тәнкыйть әдәби тәрбия чарасы булу белән генә чикләнми, бик тиз «политика»га әйләп, административ нәтиҗәләргә барып җитә иде. ТАПШ житәкчелегендә Шәйхи Маннур, Әсгать Айдар кебек шагыйрьләргә карата эшләнгән гәһәһларда, Такташ ижатына бәя бирүдәгә гәдәлсезлекләрдә Мөсәгыйть керткән өлеш кечкенә булмагандыр» (63—64 б.).

Ф. Мөсәгыйтьнең шушы «куркыныч» якларына аерым тукталырга кирәк булып. Әйе, ул үзе беркемне да кулга алмады, төрмәгә утыртмады, стенага терәп атмады. Ләкин утызынчы еллар уртасындагы бер-берең ышанмау, бер-береннән шикләнәп, гел гаеп эзләү атмосферасын тудыруда аның өлеше кечкенә түгел. Һ. Такташның вакытсыз үлемәңдә, К. Тинчурин, М. Әмир, Ф. Кәrimiнәре кулга алуда, Гальгаф (Гали Галиев) фәжигәсендә (ул лагерьда һәлак була) Ф. Мөсәгыйтьнең дә өлеше бар.

«Казар утлары» журналының 1968 ел, 12 санында өлкән әдип, халыкның тирән ихтирамын яулап алырга өлгәргән шагыйрь Хәсән Туфанның юмористик һәм сатирик шигърьләрең циклы басыла (Искәндәр Рушан псевдонимы белән). Әдип бюрократлардан, үз телен, борынгы културасын оныткан милләтсез бәндәләрдән, интернационализм өчен көрәш флагы астында татар халкын бетерү юлына баскан кайбер житәкчеләрдән ачы көлә, хәзәр дә актуаль булып яңгыраган фикерләренә кыю итеп әйтә. Ф. Мөсәгыйть исең беренчеләрдән булып шагыйрь өстенә абырыла. («Социалистик Татарстан» газетасы, 1969 ел, 25 январь. «Хәлли Мәймунович фәлсәфәләре турында»). Тәнкыйтьчә фикеренчә, Х. Туфан «жыен юк-бар белән шөгыйльлә», «ревизионизм белән бәрәңгәне бутый». Усал-мыскыллы тонда язылган мәкаләсендә Ф. Мөсәгыйть, иске гәдәтләре буюнча, шомлы кисәтүләр ысый: «Юкка мыштым гына кынаялап маташсыз, Искәндәр! Икенчә төрле итеп әйткәндә, яңарак кына сөргеннән кайтып төшкән шагыйрьгә кемнең кем булуын иске төшерергә ниәтли. Сатира-юморның үзәнчәлекләре якларын таныган булып, тәнкыйтьчә прокурор тоны белән шагыйрьне үз урынына утыртырга чамалый.

«Ләкин елмаю белән елмаюның аермасын да онытырга ярамый. Бөек Октябрь социалистик революциясенең 52 нче елында берәү Совет строю шартларында шәхес ирген шөбһә астына алмакчы була икән, Совет демократиясен инкаръ итү юлына баса икән, ниндидер «милли кысыкклаулар»га ымлый икән, — бу инде гади елмаю гына түгел һәм моңа карата битарафлык күрсәтү бүгенге чынбарлыкны кыйшык чагылдыруга юл куя булыр иде».

Бу чорда инде заманалар берәз үзгәрәп, кулга алулар булмаса да, мәкалә олы әдипне бик авыр хәлгә куя. Моңысын мин Х. Туфанның замандашы һәм фикердәше буларак раслый алам.

Мисалларны тагын да китереп булыр иде. Ләкин булганы да житәрлек — мондый әдәбият «эшлеклесе» халык күңелендә мәет булмыйча кем булсын? Әлбәттә, бик тырышып эзләнсәң, Ф. Мөсәгыйть ижатының уңай якларын да табарга булыр иде. Әйтик, аның Татар академия театрының кайбер спектакльләренә язылган рецензияләре, Х. Уразиков, Ф. Ильская турындагы брошюралары һ. б., нигездә, дәрәс позициядән торып язылган. Башка мәкаләләрендә дә гадел фикерләр очрый. Ләкин, югарыда айтканымчә, тулаем алганда аның ижаты әдәбиятыбызга файдадан бигрәк зарарны күбрәк китерде.

Суд тикшерүе беркетмәсеннән

Судья. Дәгъва кылучы, җавапка тартылучы китергән фактларның, цитаталарның дәрәслеген таныйсызмы?

Ф. Мөсәгыйть (кайбер фактларны инкаръ итәргә маташа. Әйтик, Һ. Такташ турында бер генә мәкалә яздым, Х. Туфан турында бөтенләй язмадым, дип исбат итәргә тырыша. Ләкин Р. Мостафин фотокопияләр, конкрет чыганаclar һәм өзекләр күрсәткәч, барысын да танырга мәжбүр була).

— Шулай да суд әгъзаларының игътибарын бер нәрсәгә юнәлтәсем килә. Әллә мин генә шулай яздыммы? Утыртканда да минем мәкаләләргә генә нигезләнеп утыртмадылар, башкаларыныкы да искә алдылар. Ни өчен әле сез бер мине генә хөкем итәсез? Ә башкалар кайда?

Судья. Анысына керешмибез. Димәк, авторлар сезне «жәмәгәтчылек аңында мәет» дип, дәрәс атаган булганнар? Сез моны таныйсызмы?

Ф. Мөсәгыйть. Юк, танымыйм.

Судья. Һаман да «Вечерняя Казань» газетасындагы материалны кире кагу аңында торасызмы?

Ф. Мөсәгыйть. Әйе.

Судья. Анысы сезнең эш. Ләкин суд кулына кәргән материаллар нигезендә авторларның бу мәсьәләдә хаклы булуы күренә.

Суд ярты кон буе (1989 ел, 7 февраль) дәвам итте. Байтак кына архив материаллары, фотокопияләр тикшерелде. Татарстан Язуучылар союзы тарафыннан төзелгән эксперт комиссия карары укылды. Аның нәтижәсе: «Рафаэль Мостафинның Әминә Жәлил белән үткәргән әңгәмәсенең һичшиксез дәрәс икәннән, ә төңкыйтьче Ф. Мөсәгыйть дәгъвасының нигезсез, бериндигә реаль жирлектә таянмаган булуын раслайбыз». Шаһитлардан, шул чор әдәбиятын белүчеләрдән профессор И. Нуруллин, төңкыйтьче Ф. Миңнуллин, нәшрият хезмәткәре К. Миңлебаев чыгыш ясадылар. Язуучы М. Мөхдиевнең «Вечерняя Казань» газетасы өчен язылган һәм Ф. Мөсәгыйть эшчәнлегенә турында тагын бер кочак фактлар китергән мәкаләсә суд игътибарына тапшырылды.

Суд хөкеменнән:

Р. Мостафин һәм Ә. Жәлилнең «Куз яшьләренең ачысы, йөрәк эрнүләренең ялкыны...» исемле әңгәмәләрендә бер жомлага төзәтмә керттегә. Ф. Мөсәгыйтьнең «Татар опера студиясе турында» исемле мәкаләсеннән соң «студиянең танылган тыңлаучыларыннан һәм житәкчеләреннән күбесе» түгел, ә «мәкаләдә телгә алынган дүрт кешедән икесе кулга алына» дияргә.

Дәгъваның калган өлешен кире кагарга.

Суд рәисе — Абдуллаев Г. Г.

Халык утырышчылары: Хәбиева Л. Г.

Якупов Ш. С.

Миңа калса, бу хөкем халык һәм тарих хөкеме булып яңгырады. Киләчәктә бер Ф. Мөсәгыйть кеңә түгел, Сталин чорында үз карьерасы максатыннан чыгып башкаларны батырган, кеше өстеннән шикаят язып «кул жылытырга» тырышкан башка бөдәләр дә җавапка тартылыр дип ышанам. Исәнме алар, юкмы — халык күңеленнән барыбер сызылып калачаклар!

РАФАЭЛЬ МОСТАФИН.

КӨНБАТЫШКА ЙӨЗ БЕЛӘН

Егерменче гасыр башында алдынгы фикерле әдипләрнең карашлары татар жәмгыятендә өлгергән эчке экономик, сәяси һәм рухи алшартлар тәэсирендә формалаша. Шул ук вакытта татар жәмгыяте бары үз эченә генә билкләнеп тә кала алмый, төрле халыклар, экономик регионнар һәм мәдәният төбәкләре белән күпъяклы бәйләнешләргә керә. Һәм татарлар яшәгән төбәкнең Россия үзәге, Көнбатыш Европа белән чагыштырганда экономик артталыгы алдынгы фикер ияләре өчен техник-экономик яктан ныграк үскән халыкларының ижтимагый тәҗрибәсен өйрәнү һәм үзләштерүне көн тәртибенә куйды. Шуның белән бергә, башка халыклар казанышын милләтнең мөстәкыйльлеген тәэмин итү өчен файдалану мәсьәләсе дә алда тора иде.

Европа һәм Азия, Көнчыгыш һәм Көнбатыш мәдәниятләре арасында торган татар халкының географик һәм ижтимагый-мәдәни үзенчәлеге үсешнең төрле этапларында аның йөз Көнчыгыш, йөз Көнбатыш мәдәнияте тәэсиренә керү зарурлыгын тудырды. Күренекле язучы һәм марксист-галим Г. Ибраһимов язганча, «кай заманда, кайсы дөньяның (Көнчыгыш яки Көнбатышның. — Т. К.) тәҗрибәсен сайлау — менә бусы инде тәҗрибәчеләргә үз эчендәге икътисадан нигезләр кушуы буенча була»¹.

XVIII гасыр урталарынан ук капиталистик мөнәсәбәтләр үсә барган саен, татар жәмгыятендә Көнбатышның ижтимагый тәҗрибәсен үзләштерүгә омтылыш көчәя бара. Күренекле мәгърифәтчеләр Ш. Мәрҗани, Х. Фәезханов, К. Насыри, З. Бигиев һ. б. тормыштагы Көнчыгышның урта гасыр схоластикасы, урта гасыр төртіпләренә хөкем сөрүенә каршы һәм европачыл хужалык ысуллары, фән-техника үсешенә якынаю теләге белән чыктылар. З. Бигиев, мәсәлән, хәзер Бохара һәм Сәмәрканд югары үскән фән, мәгърифәт, һөнәрчелек үзәкләре булып яшәгән үткән заманнары белән генә үзләренә тарталар, дип билгеләп үтә. Аның уйлавынча, Бохарадагы һәм Сәмәркандтагы хәзерге артталыкка алардагы идарә итүнең бюрократик системасы гаепле².

В. И. Ленин сүзләре белән әйткәндә, XX гасыр башында «Көнчыгыш төмам Көнбатыш юлына басты»³, һәм бу процесс торган саен тираня барды. Әлеге шартларда искелек белән яңалык, традиционлык белән новаторлык арасындагы көрәш чиста ижтимагый-сыййфый рәвештә, реакция һәм прогрессив эшлеклеләргә идеология тартышларында гына түгел, ә балки, «шәрәкчеләр» (Көнчыгыш мәдәнияте тарафдарлары) һәм «гарәбчеләр» (Көнбатыш мәдәнияте тарафдарлары) арасындагы фикри бәхәстә дә үзенең гәүдәләнешен тапты.

Мәсәлән, күренекле тарихчы Н. Атласи татарларның бары тик «ислам мәдәнияте»нә генә багланышын, аны хәзерге заман фән-техника казанышлары белән кушуның Көнчыгыш цивилизациясе чикләрендә мөмкин һәм кирәк булуын яклап чыкты («Иолдыз», 1910, 26 январь).

Унынчы елларда «шәрәкчеләр»нең иң зур вәкиле күренекле язучы һәм демократик үзгәрешләр тарафдары Н. Думави булды. «Без, татарлар, һичшиксез «шәрәкчеләр», — дип язды ул. — Канымыз — Шәрәк каны. Бөтен тарихи күренешләремез, тарихи хәлләремез, тарихи моң-зарларымыз «шәрәкчеләр» («Иолдыз», 1915, 14 октябрь). Н. Думави, без Көнбатыш тәэсиренә бирелгәндә, үзәбизнең мөстәкыйльлегебезне, тарихи юлыбыз һәм мәдәниятебез үзенчәлеген югалтып, Көнбатыш халыкларының күләгәсенә әйләнәчәкбез, дип кисәтә килде. Ул үзенең фикерен татарларның башка Көнчыгыш халыклары белән фәлсәфи һәм дини фикерләү, фәни һәм әдәби традицияләре һәм психологиясе берлегенән чыгарып аңлатырга тырышты («Иолдыз», 1915, 22 октябрь).

¹ Ибраһимов Г. Әсәрләр. 8 томда. 5 т. — Казан, 1978, 434 б.

² Кара. Татар мәгърифәтчелек әдәбияты. — Казан, 1979, 207-208 б.

³ Ленин В. И. Әсәрләр. Дүртенче басмадан тәрҗемә. 18 т. — Казан, 1939, 134 б.

«Гаребчеләр»нең иң күренекле вәкиле, әдәби тәнкыйтьче һәм философ Ж. Вәлиди исә, «шәрәкчеләр»нең, шул исәптән Н. Думавиның да карашларын һәрйкы тәнкыйтьлән чыкты. «Аң» журналының 1916 елгы берничә санында басылган «Шәрәкчән — Гарәбкә» дигән мақаләсендә ул, татар җәмгыятең Көнчыгышка хас булган патриархаль мөнәсәбәтләрдән Көнбатышның прогрессив, цивилизацияле мөнәсәбәтләренә өкрәнләп һәм туктаусыз баруын исбатлап, «бер милләттә туган мөһим вә олук тарихи яңаруларга «мода» дип карарга ашыгырга ярамый. Аңар тарихи вә иҗтимагый канун тудырған мәҗбүрият дип карарга кирәк»⁴ — дип язды. Көнчыгыш һәм Көнбатыш халыкларының иҗтимагый прогресстагы чагыштырмасы үзенчәлекләрен ачканда, Ж. Вәлиди Көнчыгыш һәм Көнбатышның хәзерге дөнья үсешендәге иҗтимагый ролендә аерымлыктар географик тирәлек белән генә билгеләнми, чөнки «урының тәсиренә заманның тәсире шөбһәсез өстендер», дигән фикергә килә. («Аң», 1916, 4 сан, 69 б.). Шуңа күрә экономик һәм мәдәни яктан артта калган халыктар тарафыннан Көнбатышның иҗтимагый тәҗрибәсен кабул итүнең зарурлыгы материал сәләпләр: промышленность, техника, фән үсеше ихтыяжлары белән билгеләнә. Бу шартлар татарларның Көнбатыш белән рухи бәйләнешенә торган сәен интенсивлашуы, аларның фәлсәфи, иҗтимагый, нәфис әдәбиятының дөнья әдәбияты үсеше процессына үрелүе өчен җирлек хәзерли. Шуның өстенә татарлар тарихи заманга кагылыш белән генә түгел, географик урын белән дә чын Көнчыгыш халкы ғына була алмыйлар, чөнки, Ж. Вәлиди билгеләп үткәнчә, «без Шәрәккә түгел, балки Гарәбнең шәрәк койрыгында торамыз: безнең мохитымыз — руслыктыр» («Аң», 1916, 4 сан, 69 б.).

«Шәрәкчеләр» белән «гаребчеләр» арасындагы бәхәс татар җәмгыятең хужалык һәм мәдәниятне оештыруның алдынгы ысулларын кабул итүгә иҗтимагый өлгергәнлегенә турындагы мәсьәләгә төрлечә якын килүдән тора иде⁵. Шуңа ук вакытта, «шәрәкчеләр» дә, «гаребчеләр» дә революцион-демократ язучыларның Шәрәк — Гарәб мәсьәләсендә урта позицияне алуларына тәңгәл объектив карашка килә алмадылар, дигән сүз белән килешүе кыен⁶. Чынлыкта исә, тулаем алганда, революцион-демократ язучылар да Көнчыгышның заманында мәдәният үсешендә зур роль уйнавын таныган хәлдә, хәзер экономик, сәяси һәм мәдәни яктан алга киткән Көнбатышка таба юнәлешле фикри мөнәсәбәттә торалар иде.

Ф. Әмирхан, мәсәлән, Р. Фәхретдиневта күзәтелгән Көнчыгышның патриархаль мөнәсәбәтләрен идеаллаштыру тенденциясенә үтә тәнкыйди күзлек аша карый⁷. Өстәвенә, ул XX гасыр башында татарларда Көнбатышның прогрессив казанышларын кабул итүгә омтылышының көчәйгәннән-көчәйгән күп мәртәбәләр ассызыклык. 1910 елны Л. Н. Толстойга яздып, әмма төмәмләнгән калган хатында Ф. Әмирхан: «Менә хәзер уң ел инде без Европа цивилизациясенә юнәлеш тотып яшибез...» — дип яза⁸. Татарларның рухи тормышына килгәндә исә, К. Насыридан башлап, «әдәбиятымыз күп гасырлар Шәрәк тәсире белән килгәннән соң, акрын ғына Гарәб тәсире астына да керә бәләйдер»⁹, дип язды. Алай ғына түгел, Ф. Әмирхан бу процессның тизләнешенә теләктәшлек күрсәтә, Көнчыгыш, Азия басымчылыгына карата канәғәтсезлек белдерә.

Г. Тукай өчен дә чын фән һәм философия хәзер Көнбатыштан килә¹⁰.

Шуңа ук вакытта революцион-демократ язучылар, үзләренә Көнбатышка йөз тоуын татарлар тормышындагы инде төмәм өлгергән иҗтимагый-сәяси проблемаларны чишүгә буйсындырып, бу мәсьәләгә ачык иҗтимагый позицияләрдән якын килделәр. Аларның карашлары, Көнбатыш иҗтимагый-мәдәни казанышын үзләштерүнең мәҗбүр сәләпләре, Ж. Вәлидинең күзәтләне белән чагыштырганда радикаль һәм өлгергәнрәк булып чыкты. Чөнки проблеманың иҗтимагый-мәдәни ягын чишүдә революцион-демократ язучылар белән бер позициядә торган Ж. Вәлидигә татар халкының Европа цивилизациясә үсеше процессына закончалыклы бергеләп тирән, объектив нигезләрен ачу насыйп булса да, ул Көнбатышның прогрессив сәяси йогынтысын

⁴ Вәлиди Ж. Шәрәкчән — Гарәбкә. — Аң, 1916, 1 сан, 72 б.

⁵ Кара: Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. 3 т. — Казан, 1986, 341 б.

⁶ Шуңа ук, 342 б.

⁷ Кара: Әмирхан Ф. Әсәрләр 1 томда. 1 т. — Казан, 1986, 61 б.

⁸ Шуңа ук, 275 б.

⁹ Кара: Шуңа ук, 72 б.

¹⁰ Кара: Тукай Г. Әсәрләр 5 томда. 2 т. — Казан, 1983, 217 б.

кире кага¹¹. Әдәбиятта һәм ижтимагый фикердә мәғрифәтчелек канатының икенче бер вәкиле Ф. Кәримиев «таңчылар»дан Г. Исхакый, Ф. Туктаров, Ш. Мөхәмәдъяровларны экономика һәм фәнне оештыруда Көнбатыш Европаның алдынгы идеяләрен ислам рухына туры китереп тарату белән чикләнмичә, руслардан үрнәк алып, эшчә һәм крестьяннарны сыйный көрәшкә өндәүләре өчен тәнкыйть утына тотуы тикмәгә генә түгел иде («Вақыт», 1906, 1 июнь). Монда, татар җәмгыяте өчен үзгәртүләр шартларына басым ясап, Көнбатышның бары тик ижтимагый-мәдәни тәҗрибәсен генә кабул итүгә омтылу тенденциясе сизелә.

Жәдитчә-мәғрифәтчеләрдән аермалы буларак, революцион-демократлар өчен алдынгы Көнбатыш техник-экономик һәм мәдәни яктан гына түгел, ә бәлки сәси һәм ижтимагый мәғнәдә дә баглану объекты булып тора: аның кеше хокуклары һәм ирекләре өлкәсендәге казанышлары еш кына Кончыгышның ижтимагый шартларына каршы куела. Көнбатышта шәхеснең азатлыгы танылса, Г. Ибраһимов билгеләп үткәнчә, «Шәрәккә адам кыйммәтен белми». Шундый белән бергә, башка алдынгы мәдәният вәкилләре кебек үк, революцион-демократ язучыларга да европәзәклек, ягъни евроцентризм идеясе ят дип әйтү кирәктер. Алар Көнбатыш Европаны матур төсләр белән генә буяп күрсәтүдән ерак торалар иде.

Мәғрифәтчеләктән революцион демократизмга күчеш чорындагы эшчәнлектә үк Г. Ибраһимов, мәсәлән, шундый фикердә булды: тарихи процессны тикшерү урта гасырларда, гарәп Кончыгышы югары матди һәм рухи мәдәният баскычына күтәрелгән вакытта, Европа халыкларының караңгылык һәм наданлык, дини фанатизм һәм чиркәү инквизициясе сөрәме астында жафа чигүләрен күрсәтә. Ләкин яңа заманда тарихи өлгерлек экрәнләнеп Европа һәм Америкага күчә¹². Шуңа күрә ул безнең киләчәгебез өчен Көнбатышның алдынгы мәдәният һәм фән-техникасын файдалануны да, Кончыгышның үткән заманнардагы тәҗрибәсен өйрәнүне дә кирәкле дип саный (Әсәрләр. 5 т., 223 б.).

Ф. Әмирхан Көнбатыш цивилизациясенең Кончыгыш мөселман мәдәниятенә белән аралашудан күп файда алуына туктала. Бу җәһәттән Кончыгыш һәм Көнбатыш дөньясын, аларның мәдәниятләрен бүлеп карау да шактый шартлы нәрсә булып чыга. Үзенең әдәби герое Газиздән язучы: «Татарларны европейская цивилизация юлына сөрә торган нәрсә тәкыйд (иярү.— Т. К.) һәм мода булырга тиеш түгел, бәлки тормышның аңлы башлау булырга тиеш»,— дип әйткән (Әсәрләр. 2 т., 286 б.).

М. Гафуриның «Аурупа-Азия» (1906) һ. б. шул чорда язылган кайбер шигырьләрендә дә экономик һәм мәдәни яктан артта калган халыклар үзләренең бу түбән хәлдә мәңгә тормыйлар, кайчандыр европалылар Кончыгыш халыкларының тәҗрибәсен кабул иткән кебек, азиялеләр дә, тарихи яңарыш полосасына керә барып, гомум-кешелек цивилизациясе үсеше процессына кушылалар, дигән фикер үткәрәләр. Бу уңайдан автор югары индустриаль үсеш юлына баскан Японияне үрнәк итеп куя (Әсәрләр. 1 т., 45 б.).

Шулай итеп, татар революцион-демократлары өчен Көнбатыш ниндидер культ яки пот булып гәүдәләнми, ә үзенең югары үскән экономикасы, мәдәният, сәнгать, философиясе, фәне, алдынгы ижтимагый сәси тәгълиматлары белән кызыксыну, тартылу тудыра. Әйтсә кирәк, алдынгы тәҗрибә һәм идеяләр күренекле татар эшлеклеләренең аңнарына турыдан-туры Көнбатыш Европа һәм рус мәдәниятенә белән аралашудан гына түгел, ә бәлки тарихи традицияләрдән тыш та татар халкы белән ижтимагый үсешнең гомумилеге бердәй булган башка Кончыгыш илләре һәм халыкларының (Төркия, Мисыр һ. б.) алдынгы мәдәниятен аша да үтәп керәләр. Үз чиратында, татар җәмгыяте өч сыйма халыкларны революцион-демократ язучыларның рухи ориентациясен Көнбатышка карата: бу үзгәртү күрә татар җәмгыяте өчен Европаның йөз белән борылуы көчәя барган юнәлеш нәтиҗәсе иде.

Алдынгы фикер ияләре, экономик һәм мәдәни яктан Көнбатышның зур казанышларын таныган хәлдә, Европа илләренең ижтимагый катаклизмнарның тәнкыйть ителәләр. Мәсәлән, башка революцион-демократ язучылар кебек үк, М. Гафури үзенең алда икән алынган әсәрләрендә «золым илә мәдәният» катышуы, мәдәниятнең «золым белән башка милләтләргә измәк» (Әсәрләр. 1 т., 46 б.) өчен файдаланылуы цивилизацияле Европа халыкларының ижтимагый мөнәсәбәтләрен идеаллаштыра алмый дип саный.

Революцион-демократ язучылар фикеренчә, барлык халыкларда да фән, мәғрифәт, мәдәният һәм экономика үсеше гадәтлек принципларына корылганда гына заман талап иткән биекләккә ирешергә мөмкин. Бу җәһәттән мәсәләнең С. Рәмиев,

¹¹ Кара: Валиев Ж. Милләт вә миллият. — Оренбург, 1914, 29-30 б.

¹² Кара: Ибраһимов Г. Борынгы ислам мәдәниятен. — Уфа-Оренбург, 1909, 138-139 б.

Г. Исхакый, Ф. Туктаровлар житәкчелегендә чыккан революцион-демократик рухтагы «Таң йолдызы» газетасында яктыртылуы характерлы булып тора. «Без вәхшиләр (экономик һәм мәдәни яктан артта калган халыклар.— Т. К.) арасына мәдәният керүенә каршы тормыйбыз, әмма катылык белән кертүне теләмибез... Без бөтен халыкның берләшүен, үзләренең фәйдалары, интереслары бер икәнән вә бер төсле икәнән аңгарып дустлашуларын теллибез. Әмма бу хәл хәзерге буржуазный тормышта мәйданга чыга алмаячак. Моңың өчен халыкларның тормышы демократизмга бина кыйлынган булуы лязем»,— дип яза газета («Таң йолдызы», 1906, 7 октябрь). Шулай итеп, Көнбатыш илләренең яшәеш өчен мөһим булган ижтимагый тәҗрибәсен үзләштерү кирәклегә буржуаз жәмгыятьне, аның ижтимагый гариплеген тәнкыйтьләү белән бергә үрелеп бара. Бөтен революцион-демократларга хас булганча, монда да Европа цивилизациясә үсешенә күзәткәчләрнең ахлакый бәя бирелә: «Яурупада мәдәният чәчәк ата, гыйлем вә мәгърифәт көннән-көн тәрәккыйи итә, диләр. Әмма халыклары тыныч вә рохәт торалармы? Юк! Балгаксе (киресенчә.— Т. К.) төрлө явызлыklar, усаллыklar арта гына... Буржуазия (байларның гына фәйдасын күзәтә торган хөкүмәтләр бу эшләргә каршы тора алмыйлар» («Таң йолдызы», 1906, 28 октябрь).

Революцион-демократ язучыларның шундыйрак карашлары рус жәмгыятиенә мөнәсәбәттә дә сизелә. Бер яктан, татар мәдәниятенә алдыңгы эшлеклеләре «без әле байтак вакытлар Аурупаны руслар аркылы аңларга мәҗбүр булачакмыз»¹² дигән фикер белән киеләләр. Икенче яктан, алар барлык алдыңгы халыкларның, шул исәптән, рус халкының тәҗрибәсенә дә дифференциаль ижтимагый якин килүенә зарурлыгын ассызыкыйлар.

Без «тормышыбызда һәр көнне рус мәгыйшәте белән очрашып торамыз вә торачак», һәм татар халкы тәҗрибә уртаклашу, алдыңгы рус фикер ияләренә тормышын һәм икәтәтін өйрәнү аркылы «Гарби Европа белән белешләнәчәк»,— дип яза Ф. Әмирхан (Әсәрләр, 4 т., 94 б.). Шуның белән бергә, язучы фикеренчә, «шәһәрләрдәге рус зыялы тәфәссәһә карап, без бөтен рус милләте хакында хөкөм чыгарабыз. Зан итәм (уйлавымча.— Т. К.), рус тормышының ноксаннына (кимчелекләренә.— Т. К.) да аңачык күз белән карый башларга хәзер инде вакыт житкән («Кояш», 1913, 20 сентябрь).

Татар революцион-демократ язучыларының алдыңгы халыклар һәм илләр тәҗрибәсенә мондый мөнәсәбәте үз халкының киләчәгенә бәйлә карашларының формалашуына зур әтәргеч бирә. Билгелә булганча, К. Маркс һәм Ф. Энгельс «билгелә бер милләт кысаларындагы каршылык бу милли рамкаларда түгел, ә бу милли аң белән башка милләтләрнең практикасы арасында төгәиләнә»¹³ алуын инкар итмәделәр. Нәкъ менә милли аң белән алдыңгы Европа халыкларының тормышы арасындагы каршылыкның әкрәкләп чишелүе алдыңгы фикер ияләренә: «Бездән мәгыйшәт хакыйкый европеец булуымызны таләп итә»,— дип расларга мөмкинлек бирә дә инде¹⁴. Бу — революцион демократларның Европа халыкларының экономик, ижтимагый, мәдәни тәҗрибәсен кабул итүне, үзләрен һәм үз халкын Европа халкы итеп, алдыңгы халыклар белән тигез, гармониялә мөнәсәбәтләрдә булган халык итеп аңлауын яклап чыгуы булды; һәм бу омтылыш татар милләтенә мөстәкыйльлеген тәмин итү белән аерылгысыз бәйләнгән иде.

Ижтимагый-фәлсәфи яктан милләтнең мөстәкыйльлегә турындагы мәсьәлә революцион-демократларның идея мирасында иң әлек аерым халыклар мәдәниятләренә үсеш закончалыклары жәһәтәндә чагылыш таба. «Әлбәттә, һәр мәдәният башта читләр тәәсирендә яши,— дип яза Г. Ибраһимов.— Ләкин, үзгәндә берәз куәт сизү белән, истиснәләп (мөстәкыйльлек.— Т. К.) юлы тотуы да табигыйдер» (Әсәрләр, 8 т., 83 б.). Проблеманың асылын болай аңлау милли мәдәният, тел, сәнгать һәм әдәбияты үстөрү һәм аларны халкының һәр яклы үсешенә хезмәт иттерүенә кич программасы белән чыккан башка революцион демократия вәкилләренә дә хас.

Гомумән алганда, революцион-демократ язучыларның карашларында, барлык алдыңгы татар фикер ияләрендәгә көбек үк, Шәрәк-Гарәб мәсьәләсен татар жәмгыяте шартларында чишүдә һәм алдыңгы халыкларның ижтимагый тәҗрибәсенә мөнәсәбәттә ярышсыз ук өлгәргәнлек күзәтелә.

Тәфкил КАМАЛОВ.

¹² Валидов Ж. Татар әдәбиятының барышы. — Оренбург, 1912, 32 б.

¹³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 3, 30 б.

¹⁴ Кора, Әмирхан. Р. Ниһәйең кәһәтми бер сүз. — Әлислах, 1908, 4 май.

БЕРЕНЧЕ АДЫМНАР

ТАТАР ОПЕРА ҺӘМ БАЛЕТ ТЕАТРЫНА 50 ЕЛ

Театрның беренче оеша башлаган вакытлары бөтен төгәллекләре, барлык мизгелләре белән минем күңелемдә изге бер хатирә булып саклана. Әлбәт-тә, шушы эшкә үз өлешем керү белән чиксез горурланам да.

Нәни чагымнан ук Габдулла абый Тукай белән Габдулла Кариевларны белеп һәм Уральск шәһәрində абыем Әдһәм Кайбицкий көче белән оештырылган татар драма труппасында бик кечкенәдән уйнап үссәм, 1923 елда Казанга килеп, Академия театрында танылган композиторыбыз Салих Сәйдәшев һәм драматург Кәрим ага Тинчуриннар кул астында күп кенә драма һәм музыкаль әсәрләрдә баш героиня образларын иҗат итү, опера җырчысы булу бәхетенә ирештем мин.

Драма театры артисткасының опера җырчысы булып китүе җиңел эш түгел, ләкин минем очен бу очраклы булмады кебек. Бу өлкәдәгә саләтем ачылуга һәм формалашуга С. Сәйдәшев тарафыннан музыка язылган әсәрләрдә уйнау нык ярдәм итте. Нәкъ менә шушы спектакльләр белән туачак операбызга һәм балетыбызга нигез ташлары салында дип әйтә алам.

Опера театры ничек башланды? 1934 ел. Академия театрында эшлим. Кәрим Тинчуринның «Кандыр бус» дигән яңа әсәрен куярга әзерләнгән вакытыбыз. Эшбез бик кызу бара. Мин баш рольдә — Гөлнәдәм образын хәзерлим. Менә шундый кызу эш көннәренәң берсендә С. Сәйдәшев ниндидер бер серле тавыш белән: «Галия, иртәгә безне сагат унга Министрлар Советына чакырлар. С. Айдаров һәм тагын кемнәрдер барачак. Совмин председателе Кыям Абрамов үзе дәшә. Кәрим Тинчурин да чакырулы», — диде. Шуларны өйткәч, ул кызу-кызу адымнар белән китеп тә барды, нигә чакырулары турында рәтләп төшенеп булмады. Кәрим ага да дөшүләренәң сәбәбен төгәен генә әйтә алмады. «Галия ханым, чакырганнар икән, бару кирәк булыр, барырбыз, анда белербез», — диде.

Икенче көнне һәммәбез дә Хөкүмәт йортына барып кердек. Безне Кыям Абрамов үзе каршы алды. Ул мөһабәт чырайлы, ачык күңелле кеше иде, күтәренке күңел белән кул биреп исәнләште, утырарга урын тәкъдим итте. Аның ачыккылыгы, мөлаем карашы, сәнгать әһелләренә ихтирамлылыгы күңелләребезне җәлеп итте, ихтирамбызны арттырды. Урыннарга утыргач, без, тын калып, аның сүз башлавын көтөп калдык. Ул шат, көр тавыш белән сүз башлады.

— Сөзгәң белән бик җитди мәсәлә турында сөйләшсәң, киңәшсәң килә, — диде ул. — Белгәнегезчә, безнең Казанда ике драма театры бар. Татар дәүләт Академия театры һәм рус Зур драма театры. Бу әйбәт. Әмма шәһәребездә Опера һәм балет театры юк. Минә кызыксындырган әйбер шул — яңа театр оештырып булмасмы икән? Шундый нияткә сез ничек карыйсыз?

Республика җитәкчесе карашын безгә төбәде. Бу сүзләренә ишетү безгә, сәнгать әһелләренә, ничек күңелле булуын өйтеп тормасаң да аңлашыла. Без хатта сөенечездән кулларыбызны чәбәкләп алдык. Бер-беребезне бүлә-бүлә бу ниятнең изгелеген, бик вакытлы булуын сөйләргә тотындык.

Председатель, безнең хуплауны күрүп, үзе дә дулкынланган иде. Ул әңгәмәне алга таба давам иттерде: «Сезне дә шул опера театрында эшләрсез дип өмет итәбез. Хәзер безгә тиешле белгечләр, кадрлар әзерләргә кирәк. Мәскәү консерваториясә каршында татар опера студиясә оештырылачак, шунда хәзерлек алырга кешеләр җибәрергә кирәк булачак. Без сезгә шунда укырга китәргә тәкъдим итәбез. Эш сездә, ризалыгыгыз кирәк».

Без, драма театры артистлары буларак, Кыям Абрамовның бу сүзләренә баштарак аптырап та калдык. Шунда ук уңай җавап бирергә кыенсындык. Ник дигәндә, әлегә дә баягы, без күп еллар драма театрында эшләгән кешеләр. Күбәбезнең гаиләләре, балалары да бар. Опера җырчылары булып китә алуыбызга күңелләребез дә ышанып җитми. Кыям Абрамов әңгәмәне тергезеп җибәрәп, сүзен давам итте:

— Сезнең мөмкинлекләрен без яхшы беләбез. Ситдыйк Айдаров, Галия ханым, сезнең тавышларыгыз аеруча матур яңгырый, без сезнең тавышыгызга гашыйк. Шунда күрә яхшы опера җырчылары була алуыгызга да ышанабыз. Мәскәү опера студиясенә барып кайту сезнең талантны тагын да ачарга ярдәм итәр. Дөрөс, өйгә кайткач,

гайлагез белән киңәшәргә кирәк булыр. Әмма уңай җавап бирүгәгә ышанычыбыз зур.

Өйгә кайткач, мин тормыш иптәшем Ильяс Әүхәдиевкә Хөкүмәт йортында ишеткәннәремне түгми-чәчми сөйләп бирдем. Ирем уйга калды. Мин дә:

— Ильяс, мин укырга китсәм, нәни балабызны кем тәрбияләр? Укып кайткан очракта да опера җырчысы була алармынмы икән? — кебек шикләремне әйттем.

Әмма Ильясымның сүзләре минем икеләнүләремне юкка чыгарды.

— Балабызны тәрбия итү турында борчылма, энем бар. Аны бездән ким тәрбияләмәс. Ә инде опера җырчысы була алмасаң, зур мәгълүмат алып кайтырсың. Хөкүмәт үзе Мәскәү кадәр Мәскәүгә укырга җибәрә икән, ул сиңа зур бәхет. Минемчә, каршы килмәскә кирәк. Мин шулай уйлыйм.

Мин Ильясы яхшы беләм. Күңелнең түрәнә аның уңай җавап бирсәңә ышанычым бар иде. Ул шулай булып чыкты да. Ул үзе зур белемле музыкант, Ташкентта скрипка буюнча музыка училищесын тәмам иткән, ә 1925 елдан 1931 елгача Ленинград консерваториясендә укый. Аны бик яхшы тәмамлап, Казанга эшкә билгеләү. Соңыннан ул опера һәм балет театрында директор, дирижер, музыка училищесында директор булып эшләде. Скрипкадан дәресләр бирде.

Шулай итеп, Академия театрында уздырылган җыелышта мин Мәскәүгә укырга китүгә ризалык биреп кайттым.

Казанда сабуллану спектакле 1933 елның декабрендә булды. Кәрим Тинчурин язган «Кандыр бую» әсәренә премьерасы иде ул. Автор үзе үк спектакльнең режиссеры булды. Музыканы С. Сәйдәшев язды. Беренче бригада башлыгы мин, икенче бригаданың С. Айдаров иде. С. Сәйдәшев дирижерлыгында Академия театрының бөтен составы белән бик күтеренке рухта сабуллану спектаклебезне уйнадык.

Мәскәүгә китүчеләрне рәсмиләштерү, оештырып җибәрү режиссер Сульва-Вәлиевка йөкләнгән иде. Китүчеләр шактый күп иде. Академия театрынан гына да: С. Сәйдәшев, С. Айдаров, Н. Маннанов, С. Зарова, Ф. Янбарисова һ. б. Янә шөһрат казанып өлгүргән җырчылар Мәрйәм Рахманкулова, Усман Әлмиев, Мөһирә Булатова, композиторлардан Мансур Мозаффаров, Александр Ключарев, Жәүдәт Фәйзи да бу утыздан артык кешелек төркемгә кергән иделәр.

Сәфәргә 1934 елның февраль башында чыктык. Мәскәүдә безгә тагын Нәҗип Җиһанов, Нияз Даутов, Фәхри Насретдинов, Асия Измайлова, Сара Садыковалар өстәлдә. Алар инде безгә кадәр үк Мәскәү консерваториясендә укып йөрләр иде. Барыбыз да бер уйда, бер теләктә булдык. Тиздән үзбегенң Опера-балет театрыбыз була, анда җырларлык җырчылар, дирижер, либретточы, режиссер буларлык мәгълүмат алып кайтыйк дип, күтеренке рух белән укырга керештек. Безне укытырга иң яхшы белгечләрне, профессорларны беркеттеләр. Мин үз профессорым Дора Борисовна Белявскаяны бүгенге көндә дә искә алып, аңа чиксез зур рәхмәтемне әйтсәм килә. Студиянең директоры — җырчы Хәмйт Төхфәтуллин, әдәби бүлек мөдире — шагыйрь Муса Җәлил, администраторы — мандолина остасы Исмагыйль Җиһалов иде. Казаннан җиткелчеләр, Кыям Абрамов үзе студиягә еш килеп йөрделәр, безнең хәлебезне белешеп, ярдәм итеп тордылар. Казанда Опера-балет театрын оештыруга бөтен көчен биреп, эшсезне дөртләндереп торган Кыям Абрамовны без бүгенге көнгәчә зур ихтирам, рәхмәт хисе белән искә алабыз.

Уку 1938 елга чә дәвам иттә. Композиторларыбыз репертуар тудыру өлкәсендә эшләделәр. Н. Җиһанов «Качкын», М. Мозаффаров «Галиябану» операларын өлгерттеләр. Дөнья классикасынан Россининың «Фигаро туге» әсәре Казанга кайтып куюга әзерләнде. Узак Һартияләргә җырлау минем бәхеткә төште. Әхмәт Фәйзиниң сүзләре әле дә колагымда ишетелә кебек:

— Галия ханым, мин шушы «Качкын» операсының либреттосын язган булсам, Җиһанов аның музыкасын иҗат иттә. Инде хәзер сезнең матур тавышыгыз белән тудыланып, халыкка җиткерелсә иде.

Мин исә «шулай операда җырларлык булып өлгердемме икәнни» дип сөендем. М. Мозаффаров та миңа үзенең яңа әсәрен кулыма китереп тапшыргач, куанычым тагы да артты. «Синең тавышка махсус яздым «Галиябану» операсын, — диде ул, — эйһар, алына күр».

1938 елның 22 декабрендә мин кулыма барлык фәннәрдән бишле генә куелган таныклык алып, югары белемле опера җырчысы дигән белгечлеккә ирештем. Шатланып, рухланып, зур иҗат планнары белән Казанга кайттык.

Опера театры сәхнәсендә мин ачылу көненнән алып 1958 елга чә туктаусыз җырладым. Шул вакыт эчендә алда әйтелгән Һартияләрдән тыш тагын «Севилья чәч тарышы»нда Розина, «Фауст»та Маргарита, «Риголетто»да Джильда, «Травиата»да Виолетта образларын иҗат иттем. Мондый Һартияләргә җырлау опера солисткасынан гаять югары вокаль һәм артистлык хәзерләгә талап итүе беркемгә дә сер түгел. Мәскәү консерваториясе һәм үзбегең Муса Җәлил исемендәге Опера һәм балет театрыбыз мине шундый Һартияләр җырларлык дәрәҗәдә камилләштерделәр. Мин моңа гомерем бугә рәхмәтле.

Галия КАПИЦКАЯ,
Татарстанның халык артисткасы.

ТАТАРИКА

«Татарика» дигән атаманың фәнде кулланылганы юк иде әле. Бу — әүвәлдән мәгълүм «Славика», «Туркика» атамалары үрнәгендә ясалган яңа сүз. Аның мәғнәсе: татар халқы турындагы фәнни хезмәтләр түпланмасы дигәнә тургы килә. Гадәти яңгырамаган шул исем белән узган ел Хельсинкида дөнья күргән күләмле китап үзенәң максаты һәм эчтәлеген, авторлары һәм тел төрлелеге аңыннан тирән кызыксыну уята.

Китапка күз салганчы, башта аның басылу тарихына кагылып узыйк. 1970 елның жәендә Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына Финляндиядән бер хат килде. Аның кыскача эчтәлеген шуннан гыйбарәт иде: Хельсинки университетында татар һәм төрек телләрен укытучы профессор, философия фәннәре докторы Гомәр Таһирга 1970 елның 15 ноябрендә 60 яшь тула. Шуң уңай белән галимнең дуслары һәм хезмәттәшләре даирәсендә «Татарика» исемендә махсус фәнни жыйынтык әзерләү нияте туды. Ул жыйынтыкның асылын татар теле, әдәбияты, тарихына багышланган мәкаләләр тәшкил итәчәк. Фин тюркологлары белән бергә, анда дөньяның төрле илләрендә яшәүче белгечләр, шул исәптән Казан галимнәренең дә катнашуы күздә тотыла.

Хатның ахырында мәкаләләргә жибәрү өчен адрес күрсәтелгән, Хельсинки университетында эшләүче күренекле профессорларның имзалары куелган иде.

Шушы ук хат башка илләргә дә таратыла. Әлегә китап шуннан соң оеша башлый. «Татарика»ны әзерләүгә кагылышлы кайбер мәгълүматлар белән безне редколлегиянең гыйльми секретаре, фин галиме Лаури әфәнде Котиниemi 1988 елның жәендә Казанга килгән вакытында таныштырды. Аның сөйләвенчә, университет тарафыннан азылган хатмөрәжәгә таратылгач, «Татарика»да катнашырга теләп, кырыкка якин автор үзләренең мәкаләләрен жибәрә. Китапның рухын һәм күләмен күз алдында тотып, редколлегия шуларның егерме сизген сайлап ала. Аларның уналтысы Советлар иленнән, уникесе чит илләрдән. Унөч автор — Казан галимнәре. Чит ил авторларының бишесе Финляндиядән, дүртесе АКШтан, берәр автор ГДР, Англия һәм Төркиядән. Авторларның күбесе тюркология дөньясында магълүм га-

лимнәр. Мәкаләләр инглиз, фин, немец, татар һәм рус телләрендә азылган була. Аларның эчтәлеген кичрәк даирәгә житкерү максаты белән, китапта кичәйтелгән резюмелар бирү кирәк табыла. Мәкаләнең нинди телдә азылуына карап, резюмелар ике телдә — инглиз һәм фин телләрендә бирелә. Нәтижәдә, китапны басарга әзерләү эше фәнни һәм техник яктан (алфавитлар төрлеләге) шактый катлаулы булып, аңа бик күп вакыт сарыф ителә.

«Татарика» фәнни басмалар өчен ярыйсыгына тираж белән — 2000 данәдә нашер ителдә һәм дөнья илләренә, шул исәптән СССРдагы төркі республикаларга, Мәскәү, Ленинград кебек үзәкләренә китапханәләренә таратылды», — диде Лаури әфәнде сүзенәң ахырында.

Бу хезмәтнең Гомәр Таһирга багышлануын айткан идек. Шуны истә тотып, юбиларның тормыш юлы, фәнни-педагогик һәм ижтимагый эшчәнлегенә турында биредә кыскагына мәгълүмат биреп китик. Г. Таһир 1910 елда Нижегород губернасының (хәзерге Горький өлкәсе) Сергач өязенә кергән Куйсуы авылында туа. (Хәзер Финляндиядә гомәр итүче меңнән артык татар-мишәрләренәң төп чыгышы шушы төбәктәге бер төркем татар авылларына карый). Г. Таһирның әтисе Зариф ага Финляндиягә 1899 елда ук киткән була. Ул анда сәүдә эшләре белән шөгыльләнә һәм жай чыккан саен туган авылына, гаиләсе янына кайтып йөри. 1922 елда, әниләре вафат булгач, Г. Таһирны һәм аның ике кече туганын әтиләре янына — Финляндиягә озаталар. 1923 елда Г. Таһир сизгезеллык фин лицеена укырга керә. Сәләте һәм тырышлыгы аркасында аны бер елга иртәрәк тәмамлап чыга. 1930 елда аны университетның юридик факультетына кабул ителәр. 1938 елдан соң, юридик фәннәр кандидаты сыйфатында, ул Хельсинки шәһәренәң налоглар идарәсендә эшли. Бу өлкәдә Г. Таһир 35 ел буе — пенсиягә киткәнчә — хезмәт итә, соңгы елларда финан министрлыгының зур бүлегендә мөдир була.

Г. Таһир биографиясенең икенче тармагы педагогика һәм фән дөньясы белән бәйле. Ул университетта укыган елларында ук телләр өйрәнүгә даими игътибар бира. Фин, швед телләреннән кала төрек, немец телләрен өйрәнә. Берәз булса да рус телендә сөйләшә белә. 1948 елда Хельсинкида татар

балалары өчен башлангыч мәктәп ачу эшендә якыннан торып катнаша, 1959 елга кадр эшләп килгән бу мәктәптә укытучы була.

Күренекле фин тюркологы профессор Марти Рясанен, 1960 елда пенсиягә киткәндә, Хельсинки университетында төрки телләр укытучысы итеп үзе урынына Гомәр Таһирни тәкъдим итә. Шул вакыттан алып бүгенгә кадәр Г. Таһир университәттә эшли. Шуньсын да әйтәргә кирәк, 1980 елдан алып бу эшене, андагы канун нигезендә, хезмәт хакы алмыйча гына башкара.

1970 елда Гомәр Таһир докторлык диссертациясе якый. Аның хезмәте төрки халыкларның авыл хужалыгы, игенчелек коралларын тарихи-чагыштырма яссыйлыкта өйрәнүгә багышланган. Диссертациянең аерым бүлегендә татар халкына хас игенчелек кораллары һәм аларның аерым детальләре анализланып, бу өлкәдә җитди һәм кызыклы ачышлар ясалудың да күрсәтәп үтик.

Г. Таһирның фин, немец, татар телләрендә басылган фәнни мәкаләләре бар. Аларның берсе — «Финляндиядә төрки телләргә тикшерү тарихыннан» дигәнә — үз вакытында «Казан утлары» журналында басылган иде (1978, 1 сан).

Гомәр Таһирның иҗтимагый тормыштагы тынгысыз һәм фидакарь эшчәнлегә аерым игътибарга лаек. Без аны Финляндия илендә егерме елдан артык эшләп килүче Габдулла Тукай исемендәге культура җәмгыяте җитәкчесе буларак беләбез. Бу җәмгыять мәктәп телгә алырдай күп эшләр башкарды: Татарстанның күренекле артистларын, сәнгать осталарын, галимнәрен Финляндиягә чакырып, милләттәшләр өчен концертлар бирү, татар гуманитар фәннәргә ирешкән казанышлар турында андагы университет галимнәргә һәм студентлары өчен аерым лекцияләр укуны оештыру һ. б. Бу хакта сүзнә озын-га сузмыйча, Тукай җәмгыяте башкарган эшләр турында Г. Таһир белән булган атрафлы әңгәмәнең «Казан утлары»нда басылганлыгын искә төшереп үтик (1986, 4 сан).

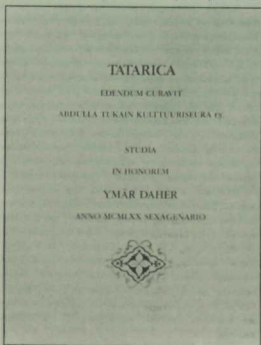
Гомәр Таһир шәхесен яңа яктан яктыртырга ярдәм иткән тагын бер сәхифәгә телгә алып узасы килә.

1941 елның гыйнварында Татарстанның төрле авылларыннан җыелган 75 гаиләгә язмыш дигәнәң ерак Карелиядәгә бер леспрохозга илтеп урнаштыра. Алар бирегә вакытлыча килешү нигезендә урман кискәргә киләләр. Ватан сугышы башлангач исә чик буендагы бу леспрохозны фашистлар һәм ак финнәр басып ала, андагы халык концлагерьга озатыла. Лагерьдагы татар гаиләләренең коточкыч хәлен, ачлыктан һәм газыптан интегүен бер фин солдаты Хельсинкидагы мәхәллә хужаларына хәбәр итә. Финляндиядә гомер кичерүче татарлар хөкүмәткә мәхәллә исеменнән хат язып, тоткынлыкта тиймәүчә милләттәшләрен үзләренә «эшче куллар» итеп бирүләрен үтенәләр. Нәтижәдә,

лагерьдагы татарлар Ярвингә исемле кечкенә шәһәргә күчереләп, төрле кешеләрдә яши башый. Язмышның мондый борылыш алуы тоткыннарга исән-имин калу мөмкинлегә бирә. Финляндия безнең илгә каршы сугышны туктаткач, 1945 елның азында алар Татарстанга үзләренәң туган авылларына әйләнеп кайталар.

Бу авыр, гыйбрәтле тарихны Финляндиядә командировкада булып шайткан Гөлшат һәм Жәвад Тәржемановлар шактый тәфсилләп баян кылганнар иде («Социалистик Татарстан», 21 сентябрь, 1985 ел). Алар бу тарихта Гомәр Таһирның җитди роль уйнавын язалар. Сугыш елларында Г. Таһир Турку (Абу) шәһәрәндәгә ярым легаль Кызыл Хач җәмгыятенәң секретаре хезмәтен үти. Мәхәллә исеменнән язылган хатны фин хөкүмәтенә тапшыручы да, тоткын татарларга төрлечә ярдәм эшләрен оештыручы да ул була. Г. Таһир сугыш елларында Финляндиядә әсир калган татар солдатларына да рухи һәм матди ярдәм күрсәткән. Әсирләрдән язып алынган җырлар, алар бүләк иткән шигърият Г. Таһирның архивында саклана.

Инде сүзнә «Татарика»га күчерик. Андагы мәкаләләргәң шактый өлеше татар тел, аның тарихы, диалектлары, грамматик

төзелешә һәм сүзлек хәзинәсенә багышланган. Шуньсы да игътибарга лаек, авторлар, куелган мәсьәләләргә аерым бер тел фактлары белән генә чикләмичә, кнрәк, гомум-тюркологик планда карыйлар.

Фольклор әсәрләренәң тел белән әдәби тел арасындагы үзара мөнәсәбәт — тюркологиядә хәзер актуаль һәм бәхәслә мәсьәләләргәң берсе. Төбәктән төбәккә таралып, буыннан-буынга тапшырыла килгән дастаннар, әкиятләр, җырлар телен, гомуман, халык

авыз ижаты телен әдәби телнең беренчел формасы дип санарга мөмкинме, юкмы? Әгәр без әдәби телнең сөйләм варианты да булуын таныйбыз икән, әдәби телнең барлык төбәкләр өчен дә бердәй нормалары иң элек халык авыз ижаты асрларында чарлана башлавын да танырга тиешбез. Моңың өчен XX йөз башындагы аерым газета-журнал һәм әдипләр телен аннан бер гасыр элекрәк шәкерт дәфтерләрендә төркәлгән йөзләрдә илаһи бәетләр һәм җырлар теле белән чагыштыру да җитә. Кызганычка каршы, аларга телчеләр кулы тигәне юк иде. Атаклы инглиз тюркологы Дж. Клосонның «Беренче бөтендөнья сугышы елларында татар солдатларының теле» исемле мәкалесе шул «ак тап»ны бетергү беренче җитди адим диксәк, яглыш булмас. Ул 1917 елның июленда Германиядә татар әсирләреннән алып алынган һәм илле ике елдан соң Лондонда «Journal of the Royal Asiatic Society» исемле журналда нәшер ителгән татар халык җырларының теленә фонетик һәм лексик анализ ясый. Галимнең күзәтүләренә караганда, бу җырларда очраган 1150 сүзсәң 61,8 процентын төрки тамырлар, 2,6 процентын монгол, 26 процентын гарәп-фарсы һәм 8,7 процентын рус алынмалары тәшкил итә.

Дөнья фәнендә гасырлар буена диярлек Көнчыгыш халыклары, шул исәптән төрки халыкларының артта калганлыгы турында теория яшәп килде. Жәмәгәтчелек евроцентризм рухында тәрбияләнде. Егерменче гасыр археологик һәм археографик ачышлары исә бу теориянең яглыш икәнлеген ачык күрсәттә. Шуңа карамастан, евроцентризм үзен әледән-әле сиздереп тора. Моңың бер мисалы итеп, Н. А. Баскаковның (Мәскәү) «Төрки телләр лексикасында кайбер тохар алынмалары» мәкаләсен күрсәтергә мөмкин. Ул, төрки телләрдә абстракт, гомуми төшенчәне белдергән сүз (атама) үз үсешендә югарырак баскычта торган башка бер халык теленнән алынган булырга мөмкин, дигән иске фикергә таянып азылган. Баскаковның «Белү, кисү, көн, сул, тур» сүзләре, «ике, дүрт, биш» саннары тохар теленнән алынырга мөмкин, дигән башка киңешүе чыткан. Төрки телләр арасында киң таралган һәм дистәләрдә яңа сүзләр ясауда катнашкан мондый лексемалар төрки телләрнең үз байлыгын тәшкил итә.

Икенчедән, теге яки бу халыкның борынгы чорда ук гомуми, абстракт төшенчәләр белдерә алырга сәләтле-сәләтсез булуы турында сөйләгәндә, ул халык телендә хәзерге торышына түгел, ә шул борынгы чордагы тел фактларына нигезләнәргә кирәк. Чөнки төрле катаклизмнар (үз дәүләтчелеген югалту, башка динне кабул итү һ. б.) нәтижәсендә төп телдәге сүзләр (бигрәк та атамалар) икенче дин, икенче дәүләтчелек алып килгән сүзләр белән алмашынырга мөмкиннар. Калифорния университеты профессоры

А. Бодроглигетиниң «Харәзм төркисе әдәби теле: лексик системада интерференция мәсәләсе» дигән макаләсе игътибарга лаек. Ул төрки телләрдә борын-борыннан абстракт төшенчәләр белдергән «бодун, көнилек, алкыш, битик, сау» һ. б. сүзләрнең кайчан һәм ни сәбәплә «халык, гаделлек, сәләмләү, китап, хикәят» кебек гарәп сүзләре белән алмашыну тарихына багышланган. Идел буе төркисенә һәм иске татар әдәби теленә хас бу лексик-семантик процесслар хәзерге көндә дә бара. Әйткән, гарәп сүзе «кафәләт»не тора-бара алыштырган ярым русча «порукага алу» сүзләренә карап кына, татар халык хокукында гаепләнүчене үз җаваплылыгына алу институты булмаган, дип раслау хата булыр иде. Казан татар ратушасы эш кәгазьләрендә хәзерге «порукага алу» мәгънәсендә «йөккә алу, йөкчелек» атамасы актив кулланылган һәм XX йөз башы татар сүзлекләрендә дә чагылыш тапкан. Кыскасы, А. Бодроглигетини татар телендә тарихи лексикологиясенә кагылышлы бик әһәмиятле мәсәләгә кузгата.

Без Кавказда күп кенә авылларның аерым телдә яки диалектта сөйләшүенә гажәпләнәбез. Ә бит зур-зур татар авылларының бер очы икенче очка караганда үзгәрәк телдә сөйләшү фактлары да мәгълүм. Авыл картлары күрше авыл телендәге аермаларны да санап күрсәтәләр. Гыйльми азмалардагы күпсанлы диалектологик тикшеренүләрдән аермалы буларак, куруенекле совет тюркологы, СССР Фәннәр академиясенең член-корреспонденты Ә. Р. Тенишевның «Усть-Уза авылы татарларының теле» исемле мәкаләсе аерым бер татар авылының тарихын, ул авыл урамнары һәм әйләнә-тирә җир-су атамаларын, аерым гайлаларнең кушаматларын һәм тамгаларын, авылның кайчан һәм никчә салынуы турындагы риваятьләрен, ул авылда сөйләнгән әкиятләрен, җырланган җырларны, Оз авылы телендәге фонетик, морфологик, синтаксик һәм лексик үзенчәлекләрен җанлы, кызыклы итеп күз алдына бастыра. Белеп һәм тәфсилләп азылган бу хезмәт киләчәктә татар авылларының тарихына, фольклорына һәм тел үзенчәлекләренә багышланган аерым китаплар чыгару кирәклеген күәтлн.

Профессор Ф. Ә. Ганиев (Казан) татар теле грамматикаларының, кагыйдә буларак, башка тип телләр — әүвәлрәк гарәп, аннан соң рус теле схемаларына иярәп төзелгән булуларын искәртә. Әгәр һәр телнең үзенә хас грамматик төзелешен аңарга телмиз икән, без татар теленә синтетик һәм аналитик килешләр хас булуын да танырга тиешбез. Дәлилле тел фактлары нигезендә, галим татар телендә үл синтетик һәм сизгә аналитик килеш барлыгын аерып күрсәтә.

Мәкаләләренең бер өлеше төрки һәм славян телләренәң үзара байланышен ачырта. Рус һәм башка көнчыгыш славян телләрен-

дәге йөзләрчә төрки алынмаларны аларның күрше төрки халыклар (беренче чиратта кыпчаклар) янашесендә гасырлар буена «тел, ләгать, гадәт вә эхлак алмашып» яшәүләре белән генә аңлатып була. Колумбия университеты профессоры К. Менгес бу алынмаларның кайсы телләрдән кайчан керүен төгәл билгеләргә мөмкин дип саный, «полон» (плен), «тюрьма», «темиңца» кебек хәрби һәм юридик атамаларның рус теленә төрки телләрдән кабул ителүен мисаллар өстендә раслый. Казан университеты профессоры Р. А. Юналиева үз мәкаләсендә көнчыгыш славян телләренә төрки халыклардан (башлыча кыпчаклардан һәм татарлардан) киём-салым белән керткән атамаларны тикшерә.

Берничә мәкалә татар халкының этногенезына һәм этник тарихына багышланган. Профессор А. Х. Халиков (Казан) мишәрләрнең бабаларын Идел буена VIII-IX гасырларда килеп чыккан болгар-бортаслар белән бәйли һәм XII-XIII гасырларда бортасларның кыпчаклар белән элементга керүләре турында искәртә. Эмма элемент-контактлар белән телдәге лексик алынмаларны гына аңлатырга мөмкин. Татар халкының ике зур этник төркемгә, ә татар теленә ике зур диалектка бүленү сәбәбе исә тирәнрәк ята. Профессор М. З. Зәкиев (Казан) фикеренчә, «төрки телләрдә сөйләшүче көнбатыш куманнар-кыпчаклар буларак», мишәрләр Урта Идел бие татарлары формалашуда катнашкан этник төркемне тәшкил итәләр. Төрки телле мишәрләрнең (мажарларның) бер өлеше көнбатышка күчә һәм венгр (мажарларның) этногенезында төп роль уйный. Ә икенче төркем Урта Идел буенда кала һәм соңыннан «татар» исемен ала. Этнограф Р. Г. Мөхәмәтова (Казан) бортасларны болгарлар һәм кыпчаклар кебек үк мостакыйль халык дип саный һәм аларның «ц»лаштыручы мишәрләр яшәгән жирләрдә урнашуларына игътибар итә.

Жыентыкта кыпчак тематикасы киң чагылган. Татар халкының (һәм бигрәк та татар-мишәрләрнең) формалашуында, болгарлар белән беррәттән, кыпчаклар да катнаша. Н. Ш. Мәхмүтовның (Казан) «Коман мәжмугасы»ндагы кыпчак табышмакларын хәзерге татар табышмаклары белән чагыштырып өйрәнүгә багышланган «Гасырлар традициясе» исемле мәкаләсә татар халык ижаатының бер башы кыпчак фольклорына барып тоташуын бериндигә бәхәскә юл калдырмаслык итеп раслый. XIV йөз кыпчак әдәбияты әсәрләре (шул исәптән Харәзминнең «Мәхәббатнаме» поэмасы) татар әдәбиятының нигез ташларын тәшкил итә. Алты томлык «Татар әдәбияты тарихы» авторлары аларны хатта урта гасыр татар әдәбиятына да кертелә. Бу авторлар уенча, Харәзминнең гарәп һәм уңгүр хәрәфләре белән азылган ике кулъязмасы да Британия музееда саклана. Ә Истанбул Миллият китапханәсендәге

өченче кулъязма исә — шул исемдәге Бөтенләй башка әсәр («Татар әдәбияты тарихы», I т., Казан, 1984, 197 б.). Калифорния университеты профессоры Я. Экманнның «Харәзминнең «Мәхәббатнаме»сеннан өзекләр» дип аталган мәкаләсе бу киң таралган фикернең нигезсезлеген күрсәтә. Һәр өч кулъязмага җентекле текстологик анализ Истанбул китапханәсендәге поэманың 160 шигъри юллык өченче кулъязмасы саклану турында сөйли. Кыпчак әдәбиятының күренекле белгече такъдим иткән өченче кулъязма тексты һәм Һәр өч нөсхә арасындагы лексик-грамматик аермалар таблицасы поэманы тирәнрәк аңларга һәм төп нөсхәне ачыкларга ярдәм итәчәк.

Урта диалектның Бостан һәм Касыйм сөйләшләре нугай теленә бик якын булу, татар теленә башка диалекты һәм сөйләшләрендә нугай формалары Л. Т. Махмүтова (Казан) мәкаләсендә конкрет ачылган. Башка төрки телләрдән аермалы буларак, татар һәм башкорт телләренә о, ө, у, ү ирен сузыкларының үзгәрү күчмәсе хас. Калифорния университеты профессоры Т. Текин, «Коман мәжмугасы»ндагы бай мәгълуматларга таянып, бу күчеш XII-XIII гасырларда барган дигән нәтиҗәгә килә.

«Татарика» кебек китапта татар халык шагыйре Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат юлын яктырткан мәкаләләр урын алуы табыгый бер хәл. Көнчыгыш һәм Көнбатыш әдәбиятларының гүзәл традицияләрендә тәрбияләнгән Тукай иҗаты, милли чикләргә үтәп чыгып, инде күптән дөнья әдәбияты тарихында үзенең лаек урын яулады. Революциягә кадаргы вакытлы матбугат рус, әзербайҗан, кумык телләрендә чыккан Тукай турындагы материалларга таянып, Казан университеты доценты Р. К. Ганиева «Габдулла Тукай һәм тугандаш әдәбиятлар» мәкаләсендә аның Урта Азия һәм Кавказ халыкларының иҗтимагый, әдәби фикер үсеше тарихына уңай йогынты ясагын аңа. Тукайның исән чагында үк үз иҗат мәктәбе туа, үз шәкертләре майданга чыга. Шундый талантлы шәкертләреннән берсе шагыйрь Ш. Бабичның тормыш һәм иҗат юлы Әнкара университеты профессоры С. Чагатай мәкаләсендә яктыртыла. Атаклы татар язучысы Гаяз Исхакыйның кызы тарафыннан немец телендә язылган бу мәкалә киң дөнья җәмәгатьчелеген Ш. Бабич иҗаты белән таныштыруда җитди башлангыч булып дип ышанасыз килә.

Тукай әсәрләре революциягә кадар үк инглиз, төрек, ә соңрак немец телләрендә яңгырый. Германиянең Гумбольдт университеты профессоры Г. Хазан «Татар әдәбиятының тышкы бәйләнешләре тарихынан бер гыйлава» исемле мәкаләсендә 20-30 еллар Венгрия матбугатында, татар иҗтимагый фикер тарихына багышланган мәкаләләр белән бергә, венгр һәм дөнья җәмәгатьчелеген Г. Тукай иҗаты белән таныштырган мах-

сүс хезмәтләр дөнья күрүе турында хәбәр итә.

Татар халык шагыйреңең тормыш юлы күпсанлы монографияләрдә, гыйльми хезмәтләрдә, истәлекләрдә, йөзләгән мәкаләләрдә яктыртылыш алса да, инде барысы да ачык, мәгълүм, дип әйтү иртәрәк булыр иде. Ленинград галимәсе Э. Сәгыйдова «Габдулла Тукай шигырьләренең үзе исән вакытта чыккан беренче һәм соңгы жыентыкларына карата» дигән мәкаләсендә шагыйрь биографиясенең тагын бер сәхифәсен ача һәм бу татар әдәбиятын, шул исәптән Тукай ижатын пропагандалауга зур көч салган Г. Шәрәфнең мәгърифәтчелек эшчәнлеген дөресрәк аңларга ярдәм итә. Г. Тукай һәм журналист К. Сәгыйди хатларының мәкаләдә китергән фотокүчермәләре Тукай ижатын өйрәндүдә яңа бер чыганак булып тора.

Татар әдәбиятына багышланган кызыклы мәкаләләр әйтелгәннәр белән генә чиклән-

ми, әлбәттә. Н. Хисамов (Казан) үз мәкаләсендә XIII йөз болгар-татар шагыйре Кол Галинең «Кыйссан Йосыф» поэмасын өйрәнү тарихына туктала, аны чорларга бүлә, шагыйрь ижатын халыкка житкерүдә, тикшерүдә көч салган галимнәрнең эшчәнлегенә тиешле бая бирә. Татар галимнәре Х. Госман һәм Х. Курбатов мәкаләләре төрки телләрдәге шигырь төзелешенә багышланган. Өлкән әдәбиятчыбыз Хатип ага Госман күтәргән фикерләр аеруча әһәмиятле. Ул төрки (шул исәптән татар) шигырь төзелешендә бармак һәм гаруз формаларының бик борынгы заманнан ук (шигъри язмалар VIII йөздән төрктә башлый), чит тәсиргә буйсынмыйча, мөстәкыйль рәвештә барлыкка килгән ышандырырлык итеп раслый.

Искәндәр АБДУЛЛИН,
Илбарис НАДИРОВ.

Татар фольклор фәне V—VIII йөzlәрдә барлыкка килгән төрки язмалардан, X йөз сәяхәтчесе ибне Фазлан китабыннан башлана.

Ягъни, милли культураның бу юнәлеше инде бер мең еллык юл үткән. Шуңа карамастан, бездә халык ижатының әлегә кадәр фольклорчылар игътибарынан читтә калган өлкәләре дә бар икән әле. Риваятьләр һәм легендалар әнә шундыйлардан. Чынан да, халык эпосы, милли мифология, йола поэзиясе бездә акрын өйрәнелә дибез. Әйе, бу шулай. Ләкин күрсәтелгән жанрларның аерым үрнәкләре һәм аларга багышланган мәкаләләр, хәтта махсус китаплар да XIX йөзнен икенче яртысында ук күренә башлый. Ә инде риваять-легендаларның үрнәкләрен эзли башласак, без үзгәчәлеккә бер күренешкә тап булабыз. Аларның текстлары халык ижаты жыентыкларында түгел, ә бәлки тарихчыларның һәм этнограф-сәяхәтчеләрнең китапларында тулган. Безнең көннәргә кадәр басылып чыккан фольклор жыентыкларының берсендә дә риваятьләр яки легендалар юк. Һәм бу гына да түгел әле! Халык ижатының бу жанрларына багышланган беренче махсус мәкаләләр дә соңгы елларда гына күренә башлады. Сүз Г. Дәүләтшинның «Идел болгарлары риваятьләре» һәм С. Гыйләжетдиновның «Крестьян чыгышлары турында татар тарихи риваятьләре» дигән мәкаләләре хақында бара. (Карагыз: Борынгы татар фольклоры мәсьәләләре. Казан, 1984.)

Басылып бетү алдында торган «Татар халык ижаты»ның дөнья күргән ун томы арасында бер генә китап — «Дастаннар» жыентыгы гына безнең фольклор фәне өчен бөтенләй яңа күренеш буларак кабул

РИВАЯТЬЛӘР ҺӘМ ЛЕГЕНДАЛАР

ителде. Чөнки татар халык ижатының башка жанрларына багышланган махсус жыентыклар әлегрәк та басылып тордылар. Күптән түгел шул ук сериядә тагын бер бөтенләй яңа китап — «Татар халык ижаты. Риваятьләр һәм легендалар» басылып чыкты¹. Баштан ук шуны әйтеп үтик: китап бик матур, пөхтә итеп эшләнган. Күләме дә жыйнак кына. Томны аерым китап итеп караганда — аның тышлыгы да матур: алтынга тартым кие сары төс...

Китапның эчтәлегә исемнән киңрәк. Анда татар халык мифларына да житди урын бирелгән.

Һәм жыентыкның бу өлеше, минемчә, аеруча уңышлы эшләнган. Моның төп сәбәпләреннән берсе — соңгы елларда мифологиягә игътибар арту. Бигрәк та безнең совет фольклор фәнендә. Икенчедән, безнең татар фольклористикасында да бу юнәлештә матур гына тәҗрибәләр бар. XIX йөз ахырында — XX йөз башында ук бездә мифлар буенча берничә житди хезмәт, хәтта аерым китап та басылып чыккан иде. Бу мәсьәлә Каюм Насыри, Габор Балинт, Я. Коблов һ. б. ларның хезмәтләрендә ярышсыз ук киң яктыртылган иде. Революциядән соң да кайбер китапларда, аеруча Нәкий Исәнбәтнең фундаменталь жыентыкларында милли мифология мәсьәләләренә һәрвакыт житди урын бирелеп килде.

¹ Татар халык ижаты. Риваятьләр һәм легендалар. Томны төзүче, кереш мәкалә һәм искармалары язучы Гыйләжетдинов С. М. Казан, 1987.

Татар халык прозасының экият һәм мәзәк кебек төрләре буенча бездә күп санлы җыентыклар, махсус мәкаләләр һәм тикшеренүләр басылып чыкты. «Татар халык ижаты»ның да дүрт томы әлеге жанрларга багышланды. Хәзер халык ижатының бу төрләрен өйрәнү һәм бастырып чыгару эше фәнни-популяр һәм популяр җыентыклар стадиясен үтәп, академик фән дәрәжәсенә күтәрелде. Ә инде риваятьләр һәм легендаларга килсәк, алар буенча бездә бүгенге көнгә кадар хәтта популяр җыентык та юк. Соңгы елларга кадар бу жанрларга караган әсәрләр фольклор фәне игътибарынан читтә торды. Әлеге кадар фольклор әсәре буларак өйрәнелмәгән материалларны халык теленнән азып алу, төрле архивлардан, күп санлы язма чыганақлардан җыю, бер тирәгә туплау, классификацияләү һәм анә шул әсәрләрдән академик фән дәрәжәсендә торган махсус җыентык әзерләү эшенә алынып, С. Гыйләжетдинов үз алдына искирикч катлауды һәм җаваплы бурыч куйган. Әнә шул бурычны тәүгәчә ничек башкарып чыккан? Үл әзерләгән китап татар фольклор фәненә нинди яңалык алып килә? Бу сорауларга объектив җавап табу өчен, китапның гомуми эчтәлегенә, андагы конкрет материалларның характерына һәм биредә сүз халык ижатының бөтенләй өйрәнелмәгән төрләре турында баргач, аларның жанр үзенчәлекләре мәсьәләсенә дә төфсилләрек тукталырга кирәк. Иң әлек кереш мәкалә турында берничә сүз. Анда риваятьләрнең һәм легендаларның жанр үзенчәлекләренә киңрәк тукталганда, уртак сыйфатларын һәм үзгәлекләрен ачыклаганда, хәерлерәк булыр иде. Кызганычка каршы, керештә күрсәтелгән жанрларга ышандырырлык фәнни билгеләмәләр дә бирелмәгән.

Кереш мәкаләне укуганда туган ниндидер ризасызлык хисе — җыентыктагы конкрет материал — халык ижаты әсәрләре белән танышканда артык планга күчә башлый. Чөнки китапның эчтәлегә искирикч бай. Андагы материаллар халык тарихының кайбер бәхәслә мәсьәләләренә ачык-чык керткәргә дә ярдәм итәләр. Бу аяктан татар халкы тарихының Болгар чорына караган риваятьләре аеруча зур әһәмияткә ия. Тәүгәчә дәрәс язганча, «Аксак Тимер Идел буена 1391 һәм 1395 елларда басып керә, әмма аның Болгарны алуы турындагы хәбәр әлеге тарихи чыганақлар белән расланмаган» (298 бит). Шуңа ук вакытта кайбер тарихчылар фикеренчә, XIV йөздә Болгар шәһәрән һәм илен Аксак Тимер яки Булат Тимер яулап ала, талый һәм җимерә. Татар халык ижаты әсәрләрендә, күзәтелә торган күп санлы риваятьләрдә һәм безгә билгеле булган бәтләрдә сүз тик Аксак Тимер хакында гына бара. Әгәр Болгарны яулап алуны һәм җимерүче Булат Тимер булса, аның исеме һич югы бер әсәрдә, әле-

ге бәтләрдә һәм риваятьләрдә берәр вариантта гына булса да ничектер чагылып китәр иде бит. Әмма безнең халык ижаты Булат Тимер исемен гомумән белми. Халыкның Бөек Болгарны җимерүчегә нәфрәте шундый көчле һәм тирән булган, күрәсәң, ул Аксак Тимер исемен башка бериндә исем белән дә, хәтта ул канзәкчә илбасар исеменә бик аякын яңгыраса да (Булат Тимер) алыштыра яки бутый алмаган.

Тарихчыларның, этнограф һәм телчеләрнең игътибарын җәлеп итеп килгән икенче бәхәслә мәсьәлә — Казан татарларының Урта Идел болгарларына мөнәсәбәте. «Риваятьләр һәм легендалар» китабы бу мәсьәләгә дә беркадар ачык-чык керткәргә ярдәм итә. Проблема аеруча әһәмиятле булгач, аңа да киңрәк тукталырга кирәк. Беренчедән, җыентыктагы Болгар чоры белән бәйлә риваятьләрнең гомуми күләменә, санына игътибар итик. Үзеннән-үзе аңлашыладыр, әгәр болгарларның Казан татарларына бериндә дә мөнәсәбәте булмаса, Казан, киңрәк алсак Урта Идел татарлары күнелендә шулкадар риваятьләр безнең көннәргә кадар ничек сакланып алыр иде? Бер халык үз ижатында башка халык әсәрләрен, битрәк та бу күләмдә, берничек та саклап кала алмый. Бу — һәркемгә мәгълүм тарихи хакыйкәт. Өстәвенә, риваятьләрдә сүз вак-төяк тормыш-көнкүреш хәлләре турында бармый. Казан татарлары күнелендә сакланган риваятьләрдә Болгар тарихының иң җитди һәм әһәмиятле вакыйгалары чагылыш тапкан: Болгар шәһәрнең салынуы, халыкның ислам динен кабул итүе. Болгар-Биләр жирләренә Аксак Тимер тарафыннан җимерелүе, яулап алынуы һ. б. Икенчедән, татар халкы тарихи риваятьләрдә Казан татарларын болгарларның бәхәссез варислары итеп сурәтлиләр. Өченчедән, бу хакыйкәт риваятьләрнең конкрет эчтәлегендә дә киң чагылыш таба. «Авыл тарихлары» бүлегендәге беренче әсәр түбәндәге сүзләр белән башлана: «Кайчандыр бик күптән, моңнан йөзләргә еллар әлек, Болгар дәүләте туфрагынан хәзергә Татарстан республикасының Зоя елгасы буена, Кайбыч урманнары итәгенә дә төрле кабилә, төрле ыруг кешеләре килгән» (137 бит). Борнаш, Әжәле, Мамадыш, Югары Шырдан һ. б. күп кенә авыллар турындагы риваятьләрдә дә сүз халыкның борынгы Болгардан күчеп килүе турында бара. Хәтта арышсыз ук соң оешкан авыллар да үзләренчә ата-бабалары Болгардан килгән дип саныйлар. Мәселән, Үзбәгарәк авылына багышланган риваять мондый сүзләрдән башлана: «Безнең авылның оештырылуына кыңчы йөз җитмеш ел була» (178 бит). Ягъни, авыл XIX йөз башында барлыкка килә. Шуңа да бу авыл халкы турында риваятьтә Болгар белән бәйлә сүзләр дә китерелә: «Без — Болгарларның үн-

дүртенче буыны». Яисә «Кыска Елга» риваятен алыык: «Безнең бабайлар килгән вакытта Чәрмәсән буеннан килгәннәр Болгар бабайлары булган» (180 бит). Мондый мисалларны жыентыктан бик күпләп китерергә мөмкин. Димәк, Урта Идел татарларының формалашуы барыннан да элек борынгы болгар белән бәйләнгән дигән фикер татар халык ижатында, шулай булгач — халыкның иҗтимагый аңында да күптән киң таралган һәм нык урнашкан идея. Моны инкарь итү — халык ижатының конкрет эчтәлеген кире кагу, аның тарихи-иҗтимагый әһәмиятен һәм киң таралган идеяләрен танымау булып иде.

Бер карасаң, татар халкы риваятьләре, бу очракта — авыл тарихлары — Болгар чорынан әлләни ерак китмиләр кебек. Шул ук вакытта алар татар халкының борынгырак чорлардагы халыкара бәйләнешләрен, жирле халыкның формалашуында башка ыру-кабиләләрнең дә катнашын инкарь итмиләр. Рязань өлкәсендәге Әже авылына нигез салучыларның, мәсәлән, Азиядән килүе турында сөйләнә. Авылның исеме дә Ази — Әже булып, шуннан калган, имеш (192 бит). Икенче бер риваятьтә шул ук Әже авылы халкы Үргәнчтән, Рязань өлкәсендәге икенче бер авыл — Бостан авылы халкы Әстерханнан күчеп килгән диелә (194 бит). Горький өлкәсендәге Андреевка авылы халкы хәтта Монголиядән килгән, дип сөйләләр картлар (196 бит). Татарстанның Зеленодольск районындагы Мулла иле авылы халкы чыгышы ягынан Кытайдан килгән, диелә риваятьтә. Шул уңайдан әсәрдә мондый сүзләр китерелә: «Болгар йортында Кытайдан, Гиндистаннан килгән кешеләр күп булгандыр» (148 бит).

Төзүче дөрес күрсәтүенчә, «риваять ул — күп очракта тарих түгел, бәлки тарихи вакыйгаларга, тарихи шәхесләрнең эшчәнлегенә халыкның мөнәсәбәте» (10 бит). Әйе, бу шулай, әлбәттә. Шул ук вакытта халык риваятьләреннән алынган һәм югарыда китерелгән мәгълүматлар тарихи чынбарлыкка да каршы килмиләр, ә киресенчә — аларны киңәйтә, тирәнәйтә жибәрәләр, фараз кылу рәвешендә әйткән фикерләргә дәлилләргә ярдәм итәләр. Бу яктан, жыентыктагы борынгы чор тарихына бәйле риваятьләрдән тыш, Идел буе татарларын көчләп чукиндыру, сыйнфый көрәш, аеруча Пугачев күтәрелеше эпизодларын яктырткан әсәрләр зур әһәмияткә ия. Шулай ук риваятьләр халыкның хужалык тормышын, игенчелек, умартачылык, сунарчылык, жиләк-жимеш бакчалары үстерүе, бу өлкәләрдәге осталыгы турында тәфсилле мәгълүматлар бирәләр. Алар хужалыкның культура тормышын, аның поэтик ижатын, фольклор әсәрләренә яшәү формаларын киңрәк һәм төгәлрәк күзалларга ярдәм итәләр. Аларда төрки халыклар эпо-

сында киң таралган Алып батыр, Хозыр Ильяс, татар тарихи жырларында искиркөч матур шигъри гәүдәләнгән Әйтүкә, бәетләрдә һәм төрки эпоста популяр Чура батыр образлары белән очрашырга мөмкин. Димәк, бу персонажлар татар халык ижатының без электән дә белгән жанрларындагына түгел, риваятьләрдә дә гәүдәләнгәннәр икән.

Халык ижаты әсәрләренә яшәү формаларына игътибар итсәк, түбәндәге мисалга тукталып үтәргә мөмкин. Билгеле булганча, бәетләрнең Болгар чорында ук мөстәкыйль жанр буларак яшәү-яшәмәве әлеге кадр бәхәсле мәсәлә булып кала. Риваятьләр бу мәсәләгә дә ачыклык кертсә, ярдәм итәләр. Рәжәп авылы тарихына багышланган риваятьтә бу хакта болай диелә: «Әле без яш чакларда шәһри Болгар ханнарын, шәһри Болгарның матурыгын, байлыгын, андагы бакчаларны, базарларны катыштырып жырлый торган бәетләр укылып йөри иде» (153 бит). Риваятьчелә бу сүзләрен конкрет бәет тексты белән дә дәлилләп була. «Шәһри Болгар бәетләре»ндәге түбәндәге юллар игътибарга лаек:

Шәһри Болгарларга бардым зиярәт
кылырмын дип,
Рабига күлләрен күргәч, сәләмәт
булырмын дип.¹

Биредә сүз Татарстанның Куйбышев шәһәре янындагы күл турында бара. Күзәтелә торган китап күрсәтүенчә, изге дип саналган бу күл турында халык күңелендә искиркөч матур, тематик эчтәлегә ягыннан Болгарны Аксак Тимер яулап алуы белән бәйләнгән легендалар да яши икән (257, 356—357 битләр).

Жыентыкта «Тәфкилев көе», «Жизна-кәй», «Сакмар көе» кебек жыр-көйләрнең тарихы белән бәйле материаллар да житди урын алып тора. Бездә көйләр тарихын өйрәнү 1910 елларда, Г. Тукай заманнарында башлана. Бу хакта күзәтелә торган китапта да кайбер мәгълүматлар бар. Тик аларны берәз киңәйткәндә, тагы да яхшырак булып иде. Мәсәлән, бараба татарларында Әйтүкә турындагы риваятьләрнең төрле һәм еш кына халык дастанына тартым бик матур вариантлары бар. Аларның барысы да диярлек Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының халык ижаты лабораториясе архивында саклана. Жыентыкта нигәдәр энә шул риваятьләрнең бер уртакул варианты гына китерелә. Халык арасында шулай ук тарихи жырлар һәм аларның геройлары Шәрук Беглый, Аким Беглый һ. б. турында күп санлы риваятьләр йөри. Жыентыкта энә шундый әсәрләргә дә урын бирелсә, алар

¹ Татар халык ижаты. Бәетләр. Томны төзүчеләр Әхмәтова Ф. В., Надиров И. Н., Жамалетдинова К. Б. Казан: 1983. 25 бит.

китапны тагы да баеп жибәрерләр һәм тарихи жырларның тормышчан, реаль нигезләрен киңрәк һәм төгәлрәк ачыкларга ярдәм итәрләр иде.

Шул рәвешчә, риваятьләр халык тарихын, аның көндәлек тормышын, милли культураның үсеш-үзгәреш юлларын, аерым этапларын өйрәнү өчен әһәмиятле чыганак ролен үти алалар.

Китапны нәшриятка әзерләүче алдында торган проблемаларның иң катлаулысы — конкрет әсәрләрнең жанрын билгеләү булгандыр дип уйларга кирәк. Чынынан да, анда риваять дип тәкъдим ителгән материаллар арасында башка жанр әсәрләренә тартып үрнәкләр дә бар. Мәсәлән, «Нажар бәйрәме» (225-226 битләр). Әсәр көнкүреш риваяте дип тәкъдим ителгән. Ләкин жанр үзенчәлекләре алынган ул һичшиксез легендага тартым. Икенче бер мисал итеп шактый зур күләмле «Кылаф белән Турандык»ны алырга мөмкин. Аны да төзүче риваять ди. Минемчә, бу лиро-эпик дастан белән легенда арасында торган әсәр булса кирәк.

Жанр үзенчәлекләре ачыкча гына ачылганган әсәрләр легендаларга багышланган бүлектә дә бар. Бу яктан түбәндәге мисал аеруча характерлы. Риваятьләр бүлегендә «Сак-Сок көе» дигән әсәр бар (222 бит). Шуул ук әсәрнең чак кына киңәйтелгән варианты легендалар бүлегендә «Сак-Сок» дип бирелгән (252 бит). Эчтәлекләре һәм формалары, шигъри үзенчәлекләре һ. б. кайбер сыйфатларын алынган бу — бер үк әсәрнең ике варианты. Алар арасында күзгә күренерлек аерма юк. Өченче бер мисал итеп «Игелексез бала»ны алырга мөмкин (252 бит). Ул да легенда дип бирелгән. Әсәрдә сүз игелексез ир баланың әнисе каргышы нәтижәсендә ташка әверелүе турында бара. «Көккүк каян барлыкка килгән?» (242 бит) әсәре авырып яткан ананың кызларыннан ялварып су соравы турында сөйли. Әмма үз уеннары белән артык мавыккан кызлар авыру әниләренәң ялынып-ялваруларын ишетмиләр. Суцап аптыраган аңа «И ходам, көккүк булсаемчы», — дип әйтүе була, шунда ук көккүккә әверелә. Күрсәтелгән әсәрләрнең барысы да төзүче тарафыннан легенда дип тәкъдим ителә. Миңа калса, биредә мәсәлә башкачарак тора. Бу әсәрләрдә ниндидер фажига нәтижәсендә адам баласының кошка яки ташка әверелүе хақында сөйләнә. Мондый әсәрләр борынгылыкны нык саклаган Австралия, Африка, Океания кабиләләре мифларында, борынгы Мисыр, Шумер-аккад, Вавилон, Греция мифологияләрендә әйтеп бетергесез киң таралган. Бу төр мифлар борынгы чор әдәби әсәрләрендә дә киң чагыла. Публий Свидий Назонның (б. э. к. 43—18 еллар) гадәттә илаһи бер талант белән язылган

мифологик эпос дип саналучы «метаморфозалар»ын искә төшерик. Гомумән, кешенең яки башка бер жан иясенең икенче бер жан иясенә яисә хәтта жансыз бер затка әверелүе — бу бик күп халыклар мифологиясенең һәм барлык классик диннәрнең төп концепцияләреннән берсе. Димәк, югарыда күрсәтелгән һәм жымтыкта легенда дип тәкъдим ителгән әсәрләрне мифологик хикәятләр бүлегендә урнаштыру хәерлерәк булыр иде.

Жымтыктагы «Искәрмәләр» бүлегенә күләм зур — 75 бит. Нигездә ул яхшы әзерлгән. Искәрмәләрне төзү принцибы да уңышлы сайланган. Һәрбер искәрмәдә әсәрнең кайдан, кайчан язып алынуы, нинди вариантлары булуы һәм «башка халыклардагы охшаш сюжеты (мотивы) басылган чыганаclar» күрсәтелгән тиеш иде (288 бит). Әгәр һәрбер искәрмә, һич югы аларның яртысы әнә шул принцип нигезендә төзелгән булса, бүлекнең әһәмияте бермәбер артыр иде. Халык ижаты әсәрләрен киң планда өйрәнү өчен, аларның халыкара вариантларын, барысын булмаса да — шактый өлешен белү таләп ителә. Искәрмәләрнең баш өлешендә дә әнә шундый магълүматлар бирелчәк дип әйтелгән иде. Ләкин китаптагы 379 әсәрнең тик 12-сенең генә башка халыклардагы вариантлары күрсәтелгән.

Кайбер әсәрләрнең искәрмәләрен беркадәр киңәйтү дә зыян итмәгән булыр иде. Татарстанның Азнакай районындагы Сарлы авылы тарихында, мәсәлән, мондый сүзләр бар: «Хәзерге Сарлы авылы тирәсендә ул вакытларда калмыклар торган» (170 бит). Калмыкларның кайчан да булса хәзерге Татарстан тираләрендә яшәве тарихка магълүм түгел. Димәк, әле генә китерелгән жөмләне ничектер аңлатып китәргә кирәк иде. Шулай ук югарыда күрсәтелгән һәм жанр чикләре ачыкланып житмәгән әсәрләргә дә киңрәк аңлатмалар биргәндә, бәхәслә мәсәләләр дә азаяр иде.

Әйе, жымтыкның керешендә, искәрмәләрендә, аерым әсәрләрнең жанрларын билгеләүдә кайбер каршылыklar бар. Һәм бу бик табигый. Шулайда зур һәм әһәмиятле материалны беренче тапкыр күтәрәп, һәр яктан килгән жымтык төзеп булмый. Шуңа күрә әлегә каршылыklarны күпертергә кирәкми. Татар халкы риваятьләрен, легендаларын, мифологик хикәятләрен чын фәнни нигездә жыю, бер тирәгә туплау, фәнни өйрәнү, махсус жымтык итеп бастырып чыгару юнәлешендә беренче һәм искиткеч зур әһәмияткә ия булган адым ясалган. Жымтык фольклор белгечләре алдында киң юл ача. Шуңа күрә зур тырышылык һәм түзәмлелек белән әзәрлгән «Риваятьләр һәм легендалар» китабы нигездә югары бая алырга хақы.

Фатих УРМАНЧЕЕВ.

Хыяллы балачак тиз уза. Уза да сагындыра башлай. Шуңа күрә сезгә Ләбиб Лерон дигән яшь шагыйрьнең яңа китабын укып кәригә киңәш итәм. Аны укыганда сез бүгенге мәшәкәтләрегезне онытып, узган көннәрегездә, сагындырган сәғәтләрегездә яшәп алырсыз. Хәтта ул китапны үзегезнен эшеләрегез һәм сеңелләрегезгә, балаларыгызга укып күрсәтергә, йә бүләк итәргә теләрсең.

Яңа китапның исеме — «Яңгырның ял көне». Китапта мондый бер шигырь дә бар:

Минем энәм әйтсәме?

Энем әйтсә — әйтә ул:

— Бир,— ди,— миңа кошны!

Кош — минем тәтәй ул!

Әйе, кайсыбызның энесе шулай әйтә алып?! Бала уена алла ниләр килә. Бер карасаң, бала үзе — аяклы хыял ул. Нәниләр дөньясы, нәниләрнең фикер сөреше бик тә серле, үзенчәлекле. Алар дөньясын ачык күрә белү, аннан яңа шигырь табып язучы — җиңел эш түгел. Шөкер, безнең бу эшен сәнгатьчә башкара алган балалар әдәбиятында шөхәс булып танылган осталарыбыз бар.

Әлбәттә, балалар өчен күпләр яза, күпләр яза һәм, еш кына очракларда, алар берберсен кабатлыйлар. Әз генә үзгәрәк көйгә салып, инде кем тарафыннандыр күрелгән-әйтелгән хәлләрне сөйләләр. Әйтик, бер үк хәлне берсе бер шигырь калыпта — шомалыкта яза, икенчесе — аннан шомарак, өченчесе — икенчесеннән шомарак һәм шулай озаң давам итәргә була. Беркатлы хыяллы бала исә аларның барысын да яңа шигырь дип укый.

Ләбиб Лерон башкаларны кабатлау юлына кермәгән, башкалардан шомарак ритм да эзләми. Ул балалар өчен алар дөньясыннан яңа шигырь эзли һәм таба. Менә аның «Татар теле дәресендә» дигән шигыре:

Дәмир абый әйтте тора,

Кабатлап бара Сара;

— Мин барам,

Син барасың,

Ул бара...

Кинәт Сара туктады да

Уңга, сулга карады.

— Аңламыйча калдым, абый,

Ә без кая барарбыз?

Ләбиб татар балалар әдәбиятына да, балалар күңеленә дә өстәмә байлык булып урнаштырып шигырьләр таба ала. Табышын балаларча житез хәрәкәтләр, тиз үзгәрешләр аша уздырып, укучы күңелен үзгәртә. Аның вакыйгаларына биреләсәң дә шомалык һәм ритм турында онытасың, бары укыйсы гына килә. Хикмәт — үзгәрештә, вакыйгаларда һәм хәрәкәттә генә дә түгел — Ләбиб сәнгатьчә тәэсир итүнең күп төрле алымнарын сизмәләп яза, шуның белән безне үзенең тагын да зуррак мөмкинлекләре барына ышандыра.

«Яңгырның ял көне» китабындагы шигырьләр йә шатландырып, елмапта, йә уйлата-үкендерә, әмма укучыны битараф калдырмый. Мәсәлән, «Болында ялгыз болан баласы, табасы иде бит аның анасын», — ди автор. Шуңа рәвешле бу шигырьне укып чыкканда, ул табылмас инде, аны кемдер атып алган булса кирәк, диясе килә. Монланып куясың. Бакалар турындагы шигырьдә судагы бакалар сурәтләнә. Алар бата-калка уңыйлар. Соңрак алар батмый, алар су өстенә чалкан гына яталар. Чөнки малайлар аларга таш аталар, үтерәләр икән. Бусы үкендерә. Уңый белгән бала өчен бакалар да жан иясе ләбаса!

Ләбиб Лерон балаларны уйлата, нечкә күңелле, кешелекле, шәфкатьле итә торган шигырьләр язмага омтыла. Китапның беренче битендәге мондый юллар юкка гына азылмагандыр:

Нәни димәгез миңа!

Гөлләр турында уйлыйм мин,

Җилләр турында уйлыйм,

Илләр турында уйлыйм...

Бу китаптан тәҗрибәле күзгә генә чалына торган кимчелекләр дә табарга мөмкин. Әйтик, нәниләр «өзгәләне», «хәвәфләне» кебек сүзләргә кулланмаса, «Әтилер, әниләр, әбиләр — куян куркак, диләр», — бик таушалган рифманы тагын кабатлау гына булып чыга. Башка төрле вак кимчелекләр дә очрый.

Әмма төп фикерем итеп, авторның үз сүзләрен дә файдаланып, бу китап һәм аның авторы Ләбиб турында болай дияргә теләм:

— Энем әйтсә — әйтә ул!

Рөстәм МИНГАЛИМ.

ТАЛЫАН ГАРМУН

Халык музыка уен коралы — гармунын тарихы әллә ии зур түгел. Аны беренче булып 1782 елда Берлин мастеры Вушман эшләгән. Әлеге гармунын уң ягында биш тел, сул ягында ике теле булган. Һәр тел ике тавыш, ягъни мехны ачканда — бер, япканда икенче югарылыктагы аваз чыгарган. Шул елларда Вена шәһәрәндә яшәүче Демиан исемле оста да гармун ясый. Ул ясаган гармунын сул ягында әзер аккордлар куелган була. Ә уң яктагы телләр нәкъ Вушман ясаган гармуныкы кебек урнашкан.

Россиядә гармун тарихы узган гасырның утызынчы елларынан башланып китә. Гармун Европа илләренән төрле юллар белән Мәкәржә ярминкәсенә килеп керә һәм Россиянең төрле төбәкләренә тарала. Һәр төбәкнең осталары гармуны үзенчә камилләштергән. Шулай итеп, гармунарның Тула, Саратов, талыан гармун, Вятка, Ливенка, хромка һәм башка төрләре барлыкка килә.

Татар гармунының тарихы Михаил Варакин дигән оста исеме белән бәйлә. XX йөз башында Вятка губернасынан килгән бу кеше Казанда гармунар эшли башлый. Варакин гармунарының даны тиз арада еракларга тарала. Алар бүгенге көндә дә халык арасында еш очрыйлар.

1934 елда Казанда гармун фабрикасы төзәлә. 50-60 нчы елларда Татарстанда гармун ясау аеруча киң колач ала. Талантлы яшь осталар барлыкка килә: Арчада Сәлих Вәлиев, Сарманда Сәгъятдин Камалиев, Балтачта Рамазан Әсгәтдинов, Шәмәрдәндә Михаил Титов, Казанда Сәлих Шәйдуллин, Газиз Нигъмәтжанов, Гарифжан Сабитов һәм башкалар.

Гармун ясау эше бүгенге көндә дә дәвам иттерелә. Түбән Кама каласында Корбан Исметыйлов, Казанда Хәйдәр Искәндәров, Александр Голованов һәм башка өлкән яшътөгә осталар белән бергә, әлеге сафта үсеп килүче яшь осталар да күренә башлады. Алабугадан Илдүс Салихов, Чаллыдан Наил Заһретдинов һәм Рафаэль Корбановлар исемен шундыйлар җөмләсенә кертергә була.

Татар халкы гармунын тиз арада үз итә һәм югары башкару осталыгына ирешә. Фәйзулла Туишев, Фәйзи Биккинин, Гали Жәмлиханов, Рәшит Мостафин кебек оста гармунчыларыбыз үсеп чыгуы моңа ачык дәлил.

Татар халкы әлек-әлектән үк гармунын талыан, Венский, Саратов, концерт гармунын, дип аталган төрләрендә аеруча яратып уйнаган һәм шушы гармунарны ясау эшен дә тигез дәрәжәдә яратып башкарган.

Гармун өч өлештән тора: уңъяк өлеш, сулъяк өлеш һәм күрек. Уң якта бер генә рәт булып 12 яки 16 тел (клавиш) урнашкан. Сулъяк өлештөгә бас һәм аккордлар көйгә аккомпанемент бирү өчен файдаланыла. Гармунын тавыш чыганагы — металл (жиз, көмеш, корыч) пластинкалардан ясалган телләр. Алар уңъяк һәм сулъяк өлешләрнең эчке ягына беркетелә. Күректән килгән һава агымы телләрне тибрәндерә һәм билгеле бер аваз чыгара.

Тавышның яңгырау үзенчәлегенә (тембры) ирешү өчен күп кенә осталар талыан гармунын дүрт, биш, хәтта жиде планкалы итеп ясыйлар. Гармунын тавышы көчле, яңгырашы үзенә генә хас матурлыкка ия булсын өчен эшләнә бу. Шуңа да халык җырларында:

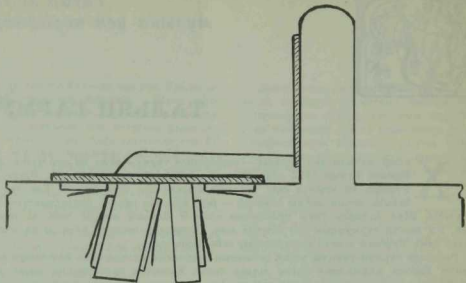
*Алтын микән, көмеш микән
Талыан гармун телләре,*

— дип җырлана да.

Гади генә гармуны ясау өчен дә төрле материаллардан торган 200 ләп детальне эшкәртәргә кирәк. Бу эш остадан зур түземлек һәм маһирлык таләп итә.

Казан гармун фабрикасы чыгарган гармунарының күпчелеге «ре мажор» тональностена көйләнгән ясала. Ә инде халык арасында таралган, ягъни аерым осталар ясаган гармунар төрле тональностыңа көйләнергә мөмкин. Аеруча күп таралган тональностыңар — «соль мажор», «ми бемоль мажор», «ремажор», «фа мажор» һәм башкалар.

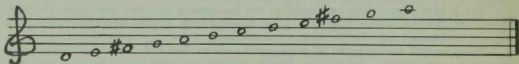
Түбәндә биш планкалы тальян гармунның сызымы бирелә.

Бүгенге көнгә кадәр тальянда уйнарга өйрәнү өчен методик кулланма асбаплар һәм нота язмалары басылып чыкканы юк. Уйнарга өйрәнү бары тик буыннан-буынга күчеп килә, күрәп-ишетеп һәм отып алу юлы белән давам иттерелә. Билгеле, ата-баба моңын, милли бизәкләүләрне, башкару үзенчәлеген өйрәнеп калу яшь буын өчен аеруча әһәмиятле. Әмма башкару осталыгын тагын да югарырак баскычка күтәрү эше авылларда (мәжлесләрдә), культура йортларында гына түгел, ә махсус музыка мәктәпләрендә, училищеларда өйрәтелсә, дөресрәк булыр иде.

Тальян гармунны беренче тапкыр кулга алгач та бас ягына (бакасына) игътибар итәргә кирәк. Сул якта барлыгы өч тел урнашкан. Уйнаганда астан беренче тел ике югарылыктагы аваз чыгара: мехны ачканда — субдоминанда, япканда беренче төп аваз — тоника яңгырый. Ә иң остәге өченче телдә шушы авазларның аккордлары урнашкан. Шуңа күрә көйне уйнаганда мехны дөрес ачып-ябу һәм шулай ук телләрне дөрес чиратлаштырып басу гармунчыдан аеруча зур осталык сорый.

Уңъякта урнашкан телләр диатоник ладка корылган. «Ремажор» тональностена көйләнеләп ясалган гармунның музыкаль авазлар урнашу тәртибе түбәндөгечә:

Тальян гармунда башлап уйнарга өйрәнү әллә ни катлаулы түгел. «Әнисә», «Әшипә», «Алмагачлары» кебек көйләрне бер утырганда чыгарырга була. Уен алымнарын тагын да камилләштерү өчен тәҗрибәле гармунчыларның уйнаганын күбрәк тыңларга, бармакларны дөрес чиратлаштырып басу, мехны ачып-ябу һәм башка төрле бизәкләүләрне алардан отып алырга кирәк.

Тальян гармунда уен алымнары күп төрле. Һәр оста гармунчы үзенең генә хас алымнардан файдалана. Шуларның берничәсе белән танышып китик. **Көй уйнау** — гармун уйнаганда иң еш кулланыла торган алым. Бигрәк тә җырчыларга һәм салмак көйләрне уйнаганда кулланыла. **Аккорд уйнау** — ике яки өч телне бергә кушып көй чыгару дигәнне аңлата. Төрле ансамбльләр белән уйнаганда кулланыла. **Кисеп уйнау** — мехны һәр сизгәле өлеш саен алмаштырып уйнау алымы. Көйнең башыннан ук мехны ябу ягына башлап җибәрергә кирәк. Бу алым бигрәк тә бию көйләрендә һәм тиз уйнала торган көйләрдә кулланыла.

Соңгы елларда гармун икенче ышлыгын кичерә. Аның саф, үзенчәлекле тавышы бүген дә халык күңелендә яши. Ел саен республика күләмендә үткәрелә торган «Уйнагыз, гармуннар» дип исемләнгән халык бәйрәмендә, гармунчыларның инде традициягә кереп бара торган Фәйзулла Туишев исемендәге конкурсында төрле буын вәкилләре ешрак катнаша. Тальян гармунның киләчәге — яшләр кулында.

Ринат ГЫЛҖӘВ.

БЕРЕНЧЕ ДӘРЕС

Тел — халык рухының иң кыйммәтле хазинәсе. Мәгълүм булганча, рухи байлык ул бик киң төшенчә. Аңа сәнгатьнең барлык төрләре, халкыбызның гасырлар буена яшәп килгән горейф-гадәтләре, әхлак кагыйдәләре, тормышның һәр өлкәсендә тупланган халык акылы, аның тормыш тәҗрибәсе керә. Телдән башка милли сүз сәнгате була алмаган кебек, үз халкының сәнгатен, рухын бөтен нечкәлеге белән аңлау һәм үзләштерү дә тел белүдән башка мөмкин түгел. Нәкъ менә шуңа күрә дә фикер ияләре ана телен халыкның бөек тәрбиячесе дип атыйлар.

Туган телне саклау, яклау һәм үстерү турында хәзерге көндә шактый күп сүз алып барыла. Татар мәктәпләренең санын арттыру, рус мәктәпләрендә татар класслары ачу хәстәре күрелә, балалар бакчаларында татар теленә өйрәтү буенча группалар эшли башлады. Болар барысы да бик кирәкле, изге эш. Ләкин шуны истән чыгармаска кирәк, туган телнең нигезе, һичшиксез, гаиләдә салына. Ә иң яхшысы — баланың теле туган телендә ачылырга тиеш.

Гаиләдә бала белән ана телендә сөйләшү аның балалар бакчасында, урамда иптәшләре белән рус телендә аралашуына һич тә зыян китерми, киресенчә, баланың фикерләү сәләте үсүгә уңай йогынты ясый, рухи дөньясын баета. Ә бит баланың акыл сәләте һәм фикерләвенә дәрәҗә юнәлештә үсеш аның телсә нинди чит телдә оста сөйләшүенә караганда күпкә мөһимрәк. Әти-әниләр игътибар иткәнә бардыр, гадәттә 3-4 яшьләргә кадәр бары тик ана телендә генә сөйләшкән баланы балалар бакчасына китерсәң, бик аз вакыт эчендә инде ул рус телендә башка балалар кебек үк яхшы итеп сөйләшә башлый. Бу чорда баланың тел үзләштерү сәләте аеруча көчле була. Баланың табигатенә хас сөйләү куәсе бу яшьләрдә бөтен көченә ачылып китә. Шуңа күрә бит, гадәттә, бала сөйләргә өйрәнә генә димиләр, баланың теле ачыла диләр.

Әгәр инде бала төрле сәбәпләр аркасында баштан ук гаиләдә чит телдә сөйләшә башлаган икән, бу очракта да хәлне төзәтү, ягъни баланы ана теленә өйрәтү өчен кичекмәстән чаралар күрергә кирәк. Баланы табигать биргән бөек хазинәдән — ана теленнән мәхрүм итәргә һич кенә дә ярамый. Бу аны туган халкыннан аерып кына калмый, ә ата-ана белән бала арасындагы мөнәсәбәтләрне дә шактый катлауландыра. Хәзер инде сер түгел, күп кенә очракларда бу хәл, ягъни үз балаң белән, ватып-җимереп дигәндәй, рус телендә генә сөйләшәргә омтылу, баланың әхлак тәрбиясенә дә кире йогынты ясый. Чөнки үзе өчен иң якын булган кешеләрнең рухи тормышына бала бары тик туган тел ярдәмендә генә үтәп керә ала. Ата-ана белән бала арасында тирәнтен рухи уртаклык, гармонияле мөнәсәбәт булсын өчен бала туган тел мохитендә тәрбия алырга тиеш, бу — бәхәссез.

Бала ана телен үзләштерсен өчен беренче чиратта әтисе белән әнисенәң һәм башка якыннарының гаиләдә һәрвакыт татарча сөйлә-

шүләрә һәм мөмкин кадәр баланы да татарча сөйләшүгә тартулары кыйммәт. Балага кечкенәдән үк татарча кызыклы китаплар уку, әкиятләр сөйләү, татарча радио һәм телевидение тапшыруларын бергәләп тыңлау яки карау уңай нәтижеләр бирә.

Бала туган телен бөтенләй диярлек белмәгән очракта аның белән махсус шөгыльләнәргә кирәк. Моның өчен эти-әниләр даими рәвештә атнага 2-3 мәртәбә, бушрак вакыт табып, алдан беркадәр хәзерлек белән дәресләр үткәргә тиеш. Бу эштә ярдәм итү максатында без журнал битләрендә шундый дәресләрнең якынча үрнәкләрен биреп барачакбыз¹.

Бала алыкмасын өчен, эш алымнарын гел төрләндереп торырга, аларны уен белән бергә алып барырга кирәк. Шулай да һәр дәрестә билгеле бер күләмдә сүзләр, яки гадирак булса да жөмлеләр отып калу, ә алга таба укылган әсәрләренең берничә сүз белән эчтәлеген сөйләтү, кечкенә-кечкенә шигырьләр ятлату кебек эш төрләре алынса, бу дәресләр яхшы нәтижә бирер. Дәресләрне алып бару өчен, курчак һәм башка уенчылар яки исемен атау өчен кирәк булган башка предметлар, рәсемнәрнең кул астында булуы яхшы.

Дәрес үрнәкләре ахырында телебезнең фонетик яки грамматик үзенчәлекләре турында берәз киңәшләр дә биреп барачакбыз.

* * *

Иң беренче дәресләрне эти-әниләр балага берничә сүз өйрәтү (исәнмесез, сау булыгыз, рәхмәт, курчак кебек) һәм туган телне өйрәнүгә кызыксыну уяту кебек бурычлар куя алалар.

— Кызым (яки улым), менә бу — курчак. (Татар милли киemen-дәге курчак булса яхшы). Курчакның исеме — Айсылу. Ул бик матур итеп татарча сөйләшә белә икән, аның синең белән исәнләшсә килә.

— Исәнме, Айсылу! (Бала берничә мәртәбә кабатлый). Курчакның минем белән дә исәнләшсә килә. Зурлар белән «исәнмесез» дип исәнләшәләр:

— Исәнмесез, апа!

— Исәнме, Айсылу! Бала «исәнмесез» сүзен берничә тапкыр кабатлый.

Айсылу безгә бик кызыклы, матур әкият укырга куша. Менә бу — татар халык әкиятен, аның исеме «Кәжә бәтиләре һәм бүре» (Әкият кычкырып укыла яки магнитофон тасмасында тыңлана). Әйдәгез, әкиятне татарча тыңлыйк.

«Урманда кечкенә генә өй салып, шунда үзенең бәтиләре белән бер кәжә яшәгән. Кәжә һәркөн урманга азык эзләргә китә. Үзе киткәндә балаларына берәүгә дә ишек ачмаска куша.

Кәжә урманнан кайткач, мөгезләре белән ишекне шакылдатып жырлый торган була:

— Бәтиләрем, балакайларым!

Ачыгыз ишекне, ачыгыз!

Сезнең әнкәгез кайтты —

Сезгә сөт алып кайтты.

Кәжә бәтиләре, әниләренең тавышын ишетүгә, ишекне ачалар. Әниләре аларны ашата да тагын урманга китә, ә бәтиләр ишекне ныклап биклиләр дә әниләрен көтеп калалар.

Кәжәнең жырлаганын бервакыт бүре ишетеп тора. Кәжә урманга китү белән, ул өй анына килеп, калын тавыш белән улын башлый:

¹ Дәрес үрнәкләре балалар бакчаларында татар теле өйрәнү группалары өчен төзәлгән. Без аларны эти-әниләр өчен берәз жайлаштырып бирәбез.

— Сөекле балакайлар,
Сез, кәжә бәтиләре!
Ачыгызчы ишекне!
Сезнең әнкәгез кайтты —
Сезгә сөт алып кайтты.

— Ишетәбез, ишетәбез, бу әнкәбез тавышы түгел. Безнең әнкәбез
нечкә тавыш белән жырлый,— дип җавап биргән кәжә бәтиләре.
Бүрөгә ишекне ачмаганнар. Бүре ишек төбөндә басып торган, торган
да кайтып киткән. Озак та үтмәгән, кәжә үзе кайтып, ишекне ша-
кылдата башлаган:

— Бәтиләрем, балакайларым.
Ачыгыз ишекне, ачыгыз.
Сезнең әнкәгез кайтты —
Сезгә сөт алып кайтты.

Балалар ишекне ачып, әнкәләрен керткәннәр дә яннарына бүре
килгәнне сөйләгәннәр.

Кәжә аларны ашатып, ишекне тагын да ныклабрак бикләргә һәм
беркемгә дә ачмаска кушкан. «Ишекне ачмагыз, бүре килер дә ашар
үзегезне»,— дигән.

Әкият тыңланып беткәч, балалардан аны ничек аңлаулары, нин-
ди татар сүзләрен истә калдырулары сорала. Рус телендә әчтәлеген
сөйләргә кушыла. Әкиятне балалар тулысынча аңламаган очракта да,
әкият сәнгатьчә укылганда, балалар аны кызыксынып тыңлыйлар.
татар теленең гомуми яңгырашын беркадәр үзләштереп калалар.

Ахырдан ата-ана балаларны мактап, киләчәктә дә татар телендә
китаплар укыячакларын әйтә. Шулай ук, татар радиосы һәм телеви-
зрдан тапшыруларны үзегез аңлап, татар телендә карарсыз, диелә.

Г. Тукай рәсемен күрсәтеп, аның балалар өчен шигырьләр, хикәя-
ләр, әкиятләр язудың сөйләргә кирәк. «Туған тел» шигыре укып
күрсәтелә:

Туған тел

И туған тел, и матур тел,
Әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем
Син туған тел аркылы.

Иң элек бу тел белән
Әнкәм бишектә көйләгән,
Аннары төннәр бүе
Әбкәм хикәят сөйләгән.

И туған тел! Һәрвакытта
Ярдәмәң берләң синең
Кечкенәдән аңдашылган
Шатлыгым, кайгым минем...

И туған тел! Синдә булган
Иң элек кыйлган догам:
Ярлыкагым, дип, үзем һәм
Әткәм-әнкәмне ходам.

Татар теленең үзенчәлекле авазлары турында кайбер фәнни-ме-
тодик киңәшләр:

Бу дәрестә балалар үзләштереп калырга тиешле яңа сүзләрдә
(исәнмесез, сау будыгыз, рәхмәт, курчак) а, э авазларының әйтелеш
үзенчәлекләренә тукталыйк.

А авазы татар телендә, бигрәк тә беренче ижекләрдә, иренләшү төсмере белән (иреннәрне бөрә төшеп) әйтелә, ә рус телендә ул ачык ишетелә. Шуңа күрә **сау булыгыз** сүзендәге **а** авазының әйтелешенә махсус игътибар итәргә кирәк:

Мәсәлән, чагыштырып карагыз: Казан — Казань.

Ә авазының дәрәс әйтелешен ике төрле юл белән төшендерергә мөмкин:

1) Ә авазын әйтергә әзерләнгәндә, авыз **а** авазын әйткәндәгечә киң ачыла, ләкин тел алгарак килә, телнең очы аскы тешләргә килеп терәлә, иреннәр жәлеп китә.

2) Русча **э** (е) авазы әйтергә әзерләнә, ләкин авыз киңрәк ачыла, ияк аска төшөп китә. Ә — киң әйтелешле алгы рәт сузыгы.

Ә авазын дәрәс әйтү күнекмәләре булдыру өчен шагыйрә Әминә Бикчәнтәеваның түбәндәге шигырен кабат-кабат укырга һәм ятларга кирәк.

Бәтиләр

Үсә безнең фермада

Бик күп нәни бәтиләр.

— Бә! — диләр. — Бә! — диләр,

Башка бер сүз әйтмиләр.

— Ничек исемнәрегез? —

дип сорагач, бәтиләр:

— Бә! — диләр. — Бә! — диләр,

Башка бер сүз әйтмиләр.

— Шәл бәйләргә йон безгә

Бирегезче, бәтиләр!

— Мә! — диләр. — Мә! — диләр,

Бөдрә тунлы бәтиләр!

Фәһимә ХИСАМОВА,
филология фәннәре кандидаты.

Рәшидә БОРЬАНОВА,
методист.

Гарәп әлифбасы нигезендә татарча уку күнекмәләре

Күп санлы укучыларыбыз үтенечен искә алып, журналың бу саныннан башлап гарәп әлифбасы нигезендә татарча уку-язу күнекмәләре биреп барылачак. Бу санда, уку-язу күнекмәсе буларак, 1920 елда Татарстан АССРны оештыру турында В. И. Ленин һәм М. И. Калинин кул куйган Декрет тексти аз гына кыскартылып төкәдим ителә. Ул егерменче еллар башында реформа ясалган татар әлифбасы нигезендә язылган.

АВТОНОМИЯЛЕ ТАТАР СОЦИАЛЬ СОВЕТЛАР ЖӨМҮРИЯТЕ ТӨЗҮ ТУРЫНДА ДЕКРЕТ.

Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты һәм Халык Комиссарлары Советы карар бирде:

1. Россия Социаль Советлар Жөмһүрияте Федерациясенең бер кисәге рәвешендә итеп, Автономияле Татар Социаль Советлар Жөмһүрияте төзелсен.

2. Татар Социаль Советлар Жөмһүриятенен дәүләт власте рәвеше, РСФСРның Конституциясендә күрсәтелгәнчә, урнынадагы советлардан, Үзәк Башкарма белән Совнаркомнан гыйбарәт булып.

3. Автономияле Татар Социаль Советлар Жөмһүриятенен эшләрен башкару өчен түбәндә күрсәтелгән Халык Комиссариатлары төзеләләр: 1) Эчке эшләр Халык Комиссариаты (почта-телеграф идарәсе шуңа керә), 2) Гадлия, 3) Мәгариф, 4) Сәламәтлек саклау, 5) Иҗтимагый тәзмин (собес), 6) Жир эшләре, 7) Азык, 8) Финанс, 9) Халык хужалыгы советы (хөзмәт, юл идарәләре аерым бүлек булып моңа керәләр), 10) Эшче-крестьян инспекциясе.

Искәрмә: Татар жөмһүриятенен тышкы эшләре, тышкы сәүдә йөртүләре бөтен көенчә Россия Советлар Жөмһүрияте Федерациясе карамагында кала. Сугыш эшләре, якындагы округ хәрби комиссариатына буйсынган Татар хәрби комиссариаты кулында булып.

4. РСФСРның хужалык һәм финанс сәясәтен жөмһүриятенен һәмме жирләрендә бер төрле бөтен баруын саклау өчен, Татар жөмһүриятенен Азык, Финанс, Юл, Халык хужалыгы советы, Эшче-крестьян инспекциясе, Почта-телеграф идарәсе турыдан-туры РСФСРның шундый комиссариатларына буйсыналар һәм аларның кушканнарын, инструкцияләрен үтәргә тиешлеләр.

5. Татар жөмһүриятенен Эчке эшләр (почта-телеграфтан башка), Гадлия, Мәгариф, Сәламәтлек саклау, Иҗтимагый тәзмин һәм Жир эшләре комиссариатлары, үзләренен эшләрендә автономияле булып, турыдан-туры Татар Үзәк Башкармасы алдында мәсүләр.

6. Казан шәһәр советының рәисе тавыш бирү хакы белән Татар жөмһүрияте Совнаркомының составына керә.

7. Татар Социаль Советлар Жөмһүриятенен финанс, техника турынан булган барлык хәжәтләре Бөтенроссия Советлары Жөмһүрияте тарафыннан үтелер.

8. Татар жөмһүрияте Советларының Беренче съездына чаклы, югарыда күрсәтелгән рәвешләрдә, бөтен власть Үзәк Башкарма тарафыннан төзелгән Вахитлы Революцион комитет кулында булачак. Бу ревкомның иң алда торган бурычы — Татар Социаль Советлар Жөмһүриятенен Беренче съездын җыю һәм, положениенен 3 пунктында күрсәтелгәнчә, Татар С. С. Жөмһүриятенен наркоматлары рәвешендә үзенең шөгъбәләрен оештырудыр.

9. Татарстан жөмһүрияте төзелүдә чыгуы, кузгалуы мөмкин булган мәсәләләргә чыгу өчен, Эчке һәм Милләтләр эшләре Халык Комиссариатларына уртак комиссия төзү тапшырыла.

1920 ел, 25 май, Мәскәү.

ئاقتانومىيالى تاتار ساتسىيال ساۋىتلار جۇمھورىيەتى

تۈزۈ تورىدا دىكرىت .

بۇتن روسىيە ئۆزەك باشقارما كەمىتېتى ھەم خالق

كامىسارلارنى ساۋىتى قارار بىردى :

§ 1. روسىيە ساتسىيال ساۋىتلار جۇمھورىيەتى فېدىراتسىيەسىنىڭ

برىكىسەگى رەۋىشىدە ئېتىب ، ئاقتانومىيالى تاتار ساتسىيال سا-
ۋىتلار جۇمھورىيەتى تۈزلىنى .

§ 2. تاتار ساتسىيال ساۋىتلار جۇمھورىيەتىنىڭ دەۋلەت ۋلاستى
رەۋىشى ، ر.س.ف.س.ر.ن.ڭ كانستىتوتسىيەسىدە كۆرسەتلىگەنچە ،
ئورنىلاردىكى ساۋىتلاردان ، ئۆزەك باشقارما بىلەن ساۋناركومدان عىبا-
رەت بولر .

§ 3. ئاقتانومىيالى تاتار ساتسىيال ساۋىتلار جۇمھورىيەتىنىڭ ئىش-
لەرن باشقارو ئۈچۈن تۈبەندە كۆرسەتلىگەن خالق كامىسارىياتلارنى
تۈزىلەلەر : (1) ئىچكى ئىشلەر خالق كامىسارىياتى (پوچتا-تېلىگراف
ئىدارەسى شوڭا كرە). (2) غەدىيە ، (3) مەعارىف ، (4) سەلامەتلىك ساقلاو ،
(5) ئىجتىمائى تەئىمىن (سابىز) ، (6) جىر ئىشلەرى (7) ئازىق ، (8) فىئانس ،
(9) خالق حوجالىقى ساۋىتى (خىزمەت ، يول ئىدارەلەرى ئايرىم بولك
بولب مۇڭا كرەلەر). (10) ئىشچى-كرەستىيەن ئىنسىپىكىسىيەسى .

ئىسكەرمە: تاتار جۇمھۇرىيەتنىڭ تىنچلىقى ئىشلەرنى تىنچلىق سەۋدە يۇرتلارنى بۇتنى كۈنچە روسىيە ساۋىتلار جۇمھۇرىيەتنى فېدېراتسىيەسى قارامىغا قالا. سوغىش ئىشلەرنى، ياقىندىكى ئۆكرۇگىغا رى كامىسارىياتىغا بويىنىغان تاتارلارنى كامىسارىياتى قولىدا بولدى. كونتر رېۋاليوتسىيە بىلەن كۈرەش ئۈچۈن تاتارستان خەلق كامىسارىياتى ساۋىتى بىلەن كېلىشىپ تۈزۈلگەن بۇتنى روسىيە چىكاسكى ئورنىنى قارامىغا قالد.

45. ر.س.ف.س.ر.ن.ڭ جوجاق ھەم فىنانس سەياسەتنى جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەممە جىرلەرنىدە بىر تۈرنى بۇتنى بارون ساقلانغان ئۈچۈن، تاتار جۇمھۇرىيەتنى ئازىق، فىنانس، يول، خەلق جوجالىق ساۋىتى تىنچلىق كەستىيەن ئىنسىپىكسىيەسى، پوچتا-تېلىگراف ئىدارەسى، تورىدىن تورى ر.س.ف.س.ر.ن.ڭ، شونىدىكى كامىسارىياتلارغا بويىنىغانلار ھەم ئالارنىڭ قوشقانلار، ئىنستروكسىيەلەرنى، ئوتەلگە تېيىشلەرنى.

55. تاتار جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىچكى ئىشلەر (پوچتا-تېلىگرافىدىن باشقا)، غەلىبە، مەعارىف، سەلامەتلىك ساقلانغان، ئىجتىمائىي تەئىمىن ھەم جىر ئىشلەرنى كامىسارىياتلارنى ئۆزلەرنىڭ ئىشلەرنىدە ئاقتانومىيالىق يول، تورىدىن تورى تاتار ئۆزەك باشقارمىسى ئالدىدا مەسئۇللەر.

65. قازان شەھەر ساۋىتىنىڭ رەئىسى تاۋىش بىرۇخاقى بىلەن تاتار جۇمھۇرىيەتنى ساۋىتار كومىتېتى ساستافىغا كەلدى.

7. تاتار ساتسىيالى ساۋىتلار جۇمھۇرىيەتنىڭ فىنانس، تېخنىكا تۈرىدىن بولغان بارلىق حاجەتلەرنى بۇتنى روسىيە ساۋىتلار جۇمھۇرىيەتنى تارافىدىن ئۆتەلەر.

8. تاتار جۇمھۇرىيەتنى ساۋىتلارنىڭ بىرىنچى ئىسىزدىن چاقىلى، يۈرگۈزۈش كۈرسەتلىگەن رەھبەرلەردە، بۇتنى ۋىلايەت، ئۆزەك باشقارما تارمىقىدىن تۈزۈلگەن ۋاقىتلىق رىيۇم قولىدا بۇلاچاق. بۇ رىيۇمنىڭ ئالدىدا تۇرغان بىرىنچى - تاتار ساتسىيالى ساۋىتلار جۇمھۇرىيەتنىڭ بىرىنچى ئىسىزدىن، جىيۇ ھەم، بۇ پالانىيەنىڭ 3 نچى پونكىتىدا كۆرسەتلىگەنچە، تاتار س.س. جۇمھۇرىيەتنىڭ ئاركاناتلار رەھبەرلىرى ئۆزىنىڭ شەخىسلەرنى ئۆتىشىدۇر.

9. تاتارىستان جۇمھۇرىيەتنى تۈزۈلۈدە چىقىرىش، قوزغىلىۋاتقان مۇمكىن بولغان مەسىلىلەرنى چىشىش ئۈچۈن، ئىچكى ھەم مىللەتلەر ئارىسىدا بىر ھالدا كامىسارىياتلارنى ئورتاق كەمىسىيە تۈزۈش تەشۋىشلىرى.

1920 يىلى، 25 نچى مايدا، مەسكەو

Сүзлек: юстиция - عدلىيە؛ республика - جۇمھۇرىيەت؛

бүлек - شەخىس؛ жаваплы - مەسئۇل

«ИШАН ОНЫГЫ»

Мыеклы абзый, бәхеткә каршы, минем исемем белән артык булышмады, документларымны актарырга кереште.

Сул як кәнафидә утыручы яшь, чибәр абый әйтте:

— Мин кичә аның документлары белән таныштым,— диде.— Минем фикерем әзер.

— Соңыннан, соңыннан,— диде мыеклы, ишарә бармагын гына селкеп. Ул, тәгаен, комиссиянең рәисе иде, чөнки апа да, абый да аның алдында үзләрен кечелекле бер кыяфәттә тоталар.

— Иә, эш нидә соң? — диде мыеклы, берәз казынганнан соң.— Ни өчен сине институттан кудылар?

Мин үтенечемдә бу сорауга җавапны бик ачык һәм тулы итеп язган идем инде, шуңа агайның моны белмәгәндәй кылануы миңа бик сәер тоелды.

— Чыгардылар инде,— дип мыгырдандым,— чыгышыңны яшергәнсең, диләр.

Апа кырку гына сорап куйды:

— Ярыймыни шулай чыгышны яшерергә, якташ? Синең әтиң кем, кулак идеме? Илдә сыйнфый көрәшнең кызган чагы. Алар безнең җитәкчеләргә аталар. Ә син...

Минем күкрәк авызына ниндидер салкын чирканчык нәрсә йөгәргәндәй булды, тыным кысылды. «Болай булгач, беттем, беттем»,— дип уйладым. Эш мондый юнәлеш алса, хәерле фал түгел бу.

— Эти мулла иде. Әгәр яшәрмәсәм, мине институтка алмаслар иде,— дидем мин, чарасызлыктан кыюлана төшеп. Бу инде минем, саламга тотынып, батып үлүдән котылырга теләү кебек килеп чыкты.

Мыеклы агай сорау белән комиссия әгъзаларына карап чыкты да, тегеләр берни дә әйтмәгәч, кинәт миңа:

— Сез китә аласыз,— диде.— Сезне күрдек. Комиссия карарын көтеgez.

Бу очрашуның шулай тиз бетүен, комиссия членнарының миңа ничектер ышанычсыз каравын, кырыс сөйләшүләрен мин үземчә начарга юрадым. Күңелемне инәдәй тирәнгә кереп авырттырган, җанымны ашаган, инде институт миңа насыйп түгел икән дигән шик, бу очрашудан соң, ныгыды гына, әлегә инә эчкәрәк кенә керде...

Сезгә тәкъдим ителгән бу өзек Атилла Расихның «Ишан оныгы» исемле роман-истәлегеннән алынды. «Елларны чигерсәм» дигән диалогиянең беренче китабы булган бу эсәр журналыбызда киләсе ел башында тулысынча басылып чыгачак.

ЯЗУЧЫЛАР БЕЛӘН ОЧРАШУ

9 августта ТАССР Язучылар союзының Габдулла Тукай исемендәге клубында язучылар, республика матбугаты өкәлләре КПСС өлкә комитетының беренче секретаре, СССР халык депутаты Г. И. Усманов белән очраштылар.

КПСС Үзәк Комитетының милләтара мөнәсәбәтләргә багышлап сентябрь аенда үткәрелә торган Пленумы алдынан житди сөйләшү булды ул. Бигрәк тә Татарстанга союздаш республика статусы бирү, татар телен дәүләт теле итү, партия һәм Советларның абруен күтөрү, республика матбугатының хезмәт ияләрен тәрбияләүдәге ролен, сугышчанлыгын арттыру, дингә ышанучыларның ихтияжларын тулырак канәгәтләндерү мәсьәләләренә аеруча зур игътибар бирелде. Шуннан куанычлы: өлгереп житкән байтак мәсьәләләрне бергәләп хәл итү юллары жыелыш барышында ук табылды.

Язучыларның күп кенә сорауларына шулай ук ТАССР Министрлар Советы Председателенең беренче урынбасары М. Х. Хәсәнов, КПСС өлкә комитетының идеология бүлегә мөдире О. В. Морозов, ТАССР Язучылар союзы идарәсе председателе Р. С. Мөхәммәдиев җавап бирде.

ФӘНИИ КОНФЕРЕНЦИЯ

10 августта В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының конференц-залында «Идел болгарлары тарафыннан ислам дине кабул итүең тарихи алшартлары һәм нәтиҗәләре» дигән фәнни конференция булды. Ул Идел буге болгарларының ислам динен рәсми кабул итүләренә 1100 ел тулуга багышланды. Аны СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, тарих институты һәм В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университеты оештырды.

Конференциягә Мәскәү, Казан, Уфа галимнәре, дин эһелләре, киң җәмәгәтьчелек чакырылган иде. Аның утырышларында филология фәннәре докторы М. З. Закиев, тарих фәннәре докторлары А. Х. Халиков, М. Г. Усманов, философия фәннәре докторлары А. В. Сагадеев (Мәскәү), Я. Г. Абдуллин, педагогика фәннәре академиясе академигы М. И. Мәхмүтов, тарих фәннәре кан-

дидаты Н. В. Бикбулатов (Уфа) һәм башкалар Идел болгарларының ислам динен кабул итүләренә тарихи алшартлары, аның мәдәнияте, педагогика, әхлак тәрбиясендәге роле һәм башка мәсьәләләр буенча докладлар ясадылар, фикер алыштылар.

Конференция эшендә ТАССР Министрлар Советы Председателенең беренче урынбасары М. Х. Хәсәнов, ТАССР култура министры М. М. Таишев катнашты.

КҮРГЭЗМӘ АЧЫЛДЫ

Июль азагында республиканың Дәүләт музеенда Идел буена килеп урнашкан ерак бабаларыбызның ислам динен кабул итеп алуларына 1100 ел тулуга багышланган күргәзмә ачылды.

Анда Болгар чорына караган архив материаллары, шәмаилләр, дин тоту өчен кирәкле әйберләр, китаплар, киём-салым һәм көндәлек кирәк-яраклар куелган.

ДИН ТОТУЧЫЛАРГА МӘЧЕТ БИРЕЛДЕ

Идел буендагы Болгар дәүләтенә ислам динен кабул итүгә 1100 ел тулу уңаеннан, Казанның Идел буге районы дин тотучы мөселманнар җәмгыяте гаризаларын, шулай ук республика Култура министрлыгы һәм СССР Министрлар Советы каршындагы Дин эшләре советының Татарстандагы өкәиле тәҗәдимнәрен карап, ТАССР Министрлар Советы Әҗем мәчетен дин тотучыларга бирү турында карар кабул итте.

ЖӘНГЕ ГАСТРОЛЬЛӘР

Июль аенда Мәскәүдә, Халыклар дуслыгы театры бинасында, Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры гастрольләре булды. Аны ачканда РСФСР Театр эшлеклеләре союзы идарәсе секретаре, Ермолова исемендәге Мәскәү драма театрының баш режиссеры В. Фокин Казан артистларын жылы котлады. М. Щепкин исемендәге Мәскәү театр училищесы укытучысы Т. Бехтерева да коллективны гастрольләргә башлану белән тәбрикләде. Труппаның ашы артистларына, күптән түгел генә үзләрендә укып чыккан «щепкинчылар»га ул аеруча уңышлар теләде.

Г. Камал исемендәге театрың баш ре-

жиссеры, СССР халык артисты М. Салимжанов җавап сүзе белән чыкты.

Аннары мәскаүдәләргә «Зәңгәр шәл» спектакле күрсәтелде.

Мәскаү гастрольләрен ачу тантанасында КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре Р. Р. Идиатуллин, СССР һәм РСФСР Күлтура министрлыклары вәкилләре катнашты.

* * *

Татарстанда Башкортстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәрен давам иттерү уңаеннан Казанга М. Гафури исемеңдәге Башкорт дәүләт академия театры коллективы килде.

6 июнь көнне Г. Камал исемеңдәге Татар дәүләт академия театры бинасында гастрольләр җәен тантаналы төстә ачу булды.

Г. Камал исемеңдәге Татар дәүләт театрының баш режиссеры, СССР халык артисты М. Салимжанов ике театрың багланышлары турында сөйләде, иҗатташларына уңышлар теләде.

М. Гафури исемеңдәге Башкорт дәүләт академия театрының баш режиссеры Р. Ибрафилов театрың үткән бай тарихы турында сөйләде. Гастроль көннәрендә (ул бер ай давам итте) күрсәтеләчәк спектакльләренң үзгәчлекләренә тукталды, артистлар эшчәнлеген белән таныштырды.

М. Гафури исемеңдәге Башкорт дәүләт академия театры гастрольләрен тантаналы ачуда Татарстан АССР Верхний Советы Президиумы Председателе Ш. Ә. Мустаев, КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре Р. Р. Идиатуллин, ТАССР күлтура министры М. М. Таишев иптәшләр катнашты.

ӘДӘБИ БАГЛАНЫШЛАР

1—4 июньдә Адыгей автономияле өлкәсенң башкаласы Майкопта РСФСР Язучылар союзы секретариатының күчмә утырышында милләтара багланышлар һәм бүгенге күнмилләтлә Россия әдәбиятының актуаль мәсьәләләре каралды. Анда Татарстан Язучылар союзы идарәсе председателе Ринат Мөхәммәдиев чыгыш ясады.

Шул ук көннәрдә Майкопта һәм Краснодарда үткәрелгән Пушкин поэзиясә байрәмәңдә шагыйрь Ренат Харис катнашты һәм чыгышлар ясады.

* * *

Ике республиканың Язучылар союзы идарәләре Эстониядә татар, Татарстанда эстон әдәбияты көннәрен уздырырга килеште. Алмаш байрәмне әзерләү өчен июль ае башында язучы Тәүфик Өйди Таллинига барды. Эстония Язучылар союзы җитәкчеләре Арво Валтон, Уло Туулик һәм башкалар белән культураларыбыз багланы-

шын ныгыту, үзара әдәби тәрҗемәләрен киңәйтү хакында киңәште. Балтик буенда әдәбиятыбыз көннәре 13—17 ноябрьдә үткәреләчәк, эстон дусларың республикабызга килүе алдагы елның июнендә көтелә.

* * *

Чувашия АССРның Батыр районында шул төбәктә туып үскән язучылар Кави Латыйп, Михаил Юхма, Раиса Сәрби катнашында татар һәм чуваш әдәбиятлары көннәре булып үтте. «Ленинец», «Гвардеец», «Рассвет» колхозлары һәм район үзәге хезмәт ияләре әдипләренә жылы кабул итте. Очрашуларда ике милләт арасындагы элемтәне тагың да киңәйтү, дуслыкны ныгыту турында сүз алып барылды, эшлекле тәкдимнәр әйтелде. Татар һәм чуваш укучыларының сораулары буенча язучылар үзләренң шигырьләрен укыдылар, күп кенә сорауларга җавап бирделәр.

Язучылар унтугызынчы гасырның ахырында яшәгән һәм иҗат иткән чуваш шагыйрәсе Әминәнең туған авылы Висльюртта да булдылар, Әминәнең авылдашлары белән очраштылар. Кави Латыйп аларга үзенең «Әминә» исемле поэмасын укыды.

ШИГЬРИ БӘЙГЕДӘ ҖИҢҮЧЕЛӘР

«Татарстан яшьләре» газетасының 8 март санында «Мәхәббәткә мәхфия» дигән шигъри конкурс итгән ителгән иде. Газетада утыз авторның сою шатлыгы, мәхәббәт газәпләре, саф хисләре чагылган шигърьләре донъя күрде. Алар белән җентекләп танышканнан соң, жюри алты авторны конкурста җиңүчә дип тапты. Гөлнур Айзатуллова, Илдус Гыйлажев, Фәйрузә Мөслимова, Ростәм Сүлтиев, Ләна Шакиржанова, Ләйсән Юнысова.

ГӨЛСТАНДА ЯҢА АНСАМБЛЬ

Ўзбекстанның Гөлстан шәһәрәңдә яңа оешкан «Язымыш» татар фольклор ансамбленең беренче концерты булды. Концертта татар халык җырлары, композиторларыбыз әсәрләре башкарылды.

«Язымыш» ансамбленең оешуына зур өлеш керткан Разия Гайнуллина әлек Казанда яшәгән, Казан дәүләт консерваториясен тамамлаган. Хәзер ул Гөлстанда яши, милли традицияләребезне баеуга кулланган килгәнчә өлеш кертә. Ансамбль оешуга зур ярдәм итүче икенче кеше — Мирхәйдәр Кадыров.

Ансамбль әленнары якын араларда Сыр-Дарья өлкәсенң башка шәһәр һәм районнарында яшәүче милләттәшләребез алдында чыгышлар ясаычаклар.

НУР ӨСТЕНӘ НУР

Халкыбызның гамәли сәнгать төрләре арасында ювелирлык-зәркәнчелек төре — аның иң күп мирас жәүһәрләре биргән тармагы дияргә мөмкин. Болгар заманнарынан килгән гаять нечкә зәвыклы, көмеш, алтын җепләренә үрәп, эрәтеп, беркетеп башкарылган бизнү әсбаплары — «үрдәкле маңгай божралары», муенсалар, тойма, кечкенә коръән савытлары, Казан ханлыгы чорына караган асылташлы, көмеш чөлтөрлө таҗлар, путалар, хәситөләр моңа дәлил булып тора.

Тамыры тирәнгә киткән бу сәнгатьнең безнең көннәрдә дәвам итүе табигый. 70 иче еллардан бу өлкәдә дүрт рәссамны әчәнә алган Ковалевский-Шәкүровалар династиясә иҗат итә: зәркәнчеләр Сара Шәкүрова, Виталий Ковалевский һәм аларның кызлары Ольга белән Елена. Ювелирлык сәнгатьнең тагын ике остасын телгә алып китәргә кирәк: көмешчә Сергей Коробцов һәм Виталий Бакакин. Сара Шәкүрова һәм Виталий Ковалевский татар осталары тудырган төерчәккә көмеш чөлтәр ясауны тергезделәр, аны республика, бөтенсоюз, чит ил күргәзмәләрендә (ГДР, Чехословакия) күрсәттеләр, шул рәвешлә аңа яңа яшәеш бирделәр. Алар башта этнографияне өйрәнәп иҗат иттеләр. Хатын-кызлар киemenә төрлө сәнгати детальләр өстәделәр. Мәсалән, «яка чылбыры» (В. Ковалевский) үзенең самимиетгә, нәфислегә һәм зиннәтлелегә белән чит ил һәм үз илебез сәнгать сәючеләренең игътибарын җәлеп итте. Сара апа белән В. Ковалевский асаган беләзек, алка, йөзекләрдә ахак, фирүзә, аметист, гранат, тау бөлдүрә кебек татар халкы элек-электән кадерләп йорткан асылташлар зур урын тотта. Бу асылташларны көмеш чөлтөрлө кысаларга урнаштыру да борынгы милли гадәткә нигезләнгән. Үзәккә зур мөһабәт асылташ, аның тирәсенә, ай тирәли әйләнүчә йолдызларсыман, ваграк асылташлар, көмеш төерчәкләр, аннары яссы көмеш чөлтәр беркетелә. Асылташларның җемелдәвә, көмештән үрелгән бизәкләрнең ялтыравы күк гөмбәзәндөгә серлелеккә хәтерләтә сыман. 80 иче еллар башында алар, этнографик бизәкләрне турыдан-туры кабатламыйча, үзләренчә иҗат итә башладылар. В. Ковалевскийның «Чөчәкләрәм» дигән муенсасы әнә шундыйлардан. Бу эшендә рәссам яссылап киеелгән төрлө төстөгә асылташлардан балкып торган кыр келәмә тудырган. Ленинградта Югары художество-техник училищесының затлы металлларны эшкәртү факультетын тәмамлаган Ольга белән Елена да әнә шул рухта, традицияләргә таянып, аларга яңа образлар өстәп иҗат иттеләр.

Г. Тукайның 100 еллыгына багышланган күргәзмәгә Сергей Коробцов көмеш яссы пута белән кашына шагыйрьнең бармак бите зурлыгындагы жыентыгын сыйдырырлык тартмачык ясалган көмеш йөзек куйган иде. Аның фирүзә кашлы коръән тартмасы да бездә мең еллардан бирле килгән традициянең давамсы кебек кабул ителә. Бу останың ювелир әсәрләрендә борынгы чулпылардагы сыйфатлар күзгә бәреләп тора. Моңың мисалы — муенса һәм алкалардан торган бизнү комплекты. Моңа без романтик ашкыну, табигатьне ярату кебек тирән хисләр сизәбез. Әсәр зур профессиональ төгәллек белән башкарылган.

Киём бизнү сәнгате традицияләре һәрвакыт үзгәрәп тора. Әмма шул таләпләргә туры китереп мирасыбыз жәүһәрләреннән файдалана белү — рәссамнарыбызның горурлыгы. Сүнә башлаган йолдызлар янына яңа йолдызлар тезелә тора. Шулай итеп, нур өстенә нур өстәлә.

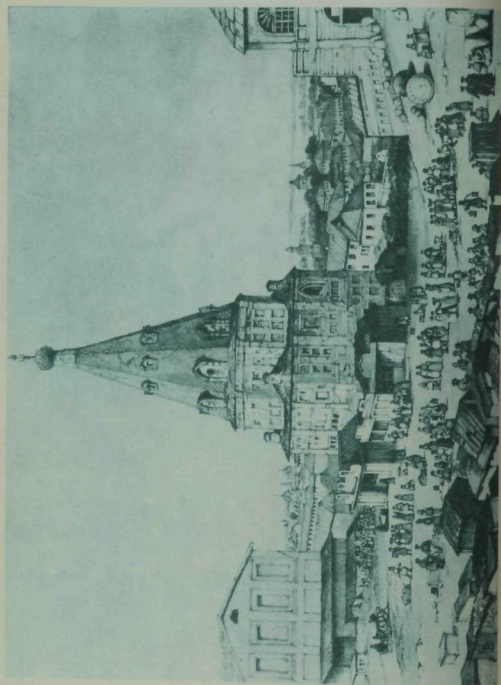
Розалина ШАҖИЕВА,
Татарстан Сыңлы сәнгать
музее гыйльми хезмәткәре.

Тышлыкның дүртенчә битендә: Казан «гостинный двор»ы ишегалдындагы манара. XIX гасыр инглиз рәссамы Э. Турниерелли эшеннән репродукция.

Ю. ФИЛИМОНОВ фотолары.

Бәясе 90 тиен.
Цена 90 коп.

Индекс 73210

КАЗАН УТЛАРЫ
(ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ
(на татарском языке)